

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

ZHETYSU UNIVERSITY
1972

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

І. ЖАНСУГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ
ЖЕТІСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И. ЖАНСУГУРОВА
ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV

«ӨЗГЕРМЕЛІ ПАРАДИГМАЛАР ТҰСЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАР: XXI ҒАСЫРДАҒЫ ТҰЛҒА, ҚОҒАМ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ БАҒДАРЫ»

атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

II БӨЛІМ

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической конференции

«ЦЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ МЕНЯЮЩИХСЯ ПАРАДИГМ: ОРИЕНТИРЫ ДЛЯ ЛИЧНОСТИ, ОБЩЕСТВА И ЦИВИЛИЗАЦИЙ XXI ВЕКА»

II ЧАСТЬ

MATERIALS

of the international scientific and practical conference

«VALUES IN THE CONTEXT OF CHANGING PARADIGMS: ORIENTATIONS FOR THE INDIVIDUAL, SOCIETY, AND CIVILIZATIONS OF THE 21ST CENTURY»

II PART

ТАЛДЫҚОРҒАН, 2025

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

**«І. ЖАНСУГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И. ЖАНСУГУРОВА»
«ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»**

**«ӨЗГЕРМЕЛІ ПАРАДИГМАЛАР ТҰСЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАР:
XXI ҒАСЫРДАҒЫ ТҰЛҒА, ҚОҒАМ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ БАҒДАРЫ»**
атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

II бөлім

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической конференции
**«ЦЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ МЕНЯЮЩИХСЯ ПАРАДИГМ:
ОРИЕНТИРЫ ДЛЯ ЛИЧНОСТИ, ОБЩЕСТВА И ЦИВИЛИЗАЦИЙ XXI ВЕКА»**
II часть

MATERIALS

of the international scientific and practical conference
**«VALUES IN THE CONTEXT OF CHANGING PARADIGMS:
ORIENTATIONS FOR THE INDIVIDUAL, SOCIETY, AND CIVILIZATIONS
OF THE 21ST CENTURY»**
II part

Талдықорған, 2025

УДК 323/324 (574)
ББК 66.3 (5Қаз)
Ө26

Редакция алқасы: Е.А. Бурибаев (бас редактор), А.С. Бахтаулова (бас редактордың орынбасары), Л.Н. Карашолакова, Б.К. Оксикбаев, Кулсариева А.Т., Сейтахметова Н.Л., Сафронова Л.В., Шүкенай Г.Т.

Редакционная коллегия: Е.А. Бурибаев (главный редактор), А.С. Бахтаулова (заместитель главного редактора), Л.Н. Карашолакова, Б.К. Оксикбаев, А.Т. Кулсариева, Н.Л. Сейтахметова, Л.В. Сафронова, Г.Т. Шүкенай

Editorial colleague: Ye. Buribayev (editor-in-chief), A. Bakhtaulova (deputy of editor-in-chief), L. Karasholakova, B. Oxikbayev, A. Kulsariyeva, N. Seitakhmetova, L. Safronova, G. Shukenai

«ӨЗГЕРМЕЛІ ПАРАДИГМАЛАР ТҰСЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАР: ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ТҰЛҒА, ҚОҒАМ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ БАҒДАРЫ» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары, II бөлім – Талдықорған, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2025. 314 б.

Ө26 *Материалы международной научно-практической конференции «ЦЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ МЕНЯЮЩИХСЯ ПАРАДИГМ: ОРИЕНТИРЫ ДЛЯ ЛИЧНОСТИ, ОБЩЕСТВА И ЦИВИЛИЗАЦИЙ ХХІ ВЕКА», II часть* – Талдықорған, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, 2025. 314 с.

Materials of the international scientific and practical conference «VALUES IN THE CONTEXT OF CHANGING PARADIGMS: ORIENTATIONS FOR THE INDIVIDUAL, SOCIETY, AND CIVILIZATIONS OF THE 21ST CENTURY», II part – Taldykorgan, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, 2025. 314 p.

ISBN 978-601-389-045-6

Жинақ Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы аясында іске асырылып жатқан **BR24993269 «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының эволюциясы және трансформациясы»** бағдарламасы бойынша ұйымдастырылған «Өзгермелі парадигмалар тұсындағы құндылықтар: ХХІ ғасырдағы тұлға, қоғам және өркениет бағдары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдары негізінде дайындалды.

Материалдар ғалымдар, жоғары оқу орындарының оқытушылары, мектеп және колледж мұғалімдері, білім беру және мәдениет мекемелерінің қызметкерлері, докторанттар мен магистранттар, сондай-ақ халықаралық және қоғамдық ұйымдардың өкілдеріне арналған.

УДК 323/324 (574)
ББК 66.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-389-045-6

© І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2025
© Өндірістік цех, 202

УДК 37.371.78.1

ПЕДАГОГ КАК КЛЮЧЕВОЙ АГЕНТ ПРОФИЛАКТИКИ БУЛЛИНГА: ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТИРЫ И СТРАТЕГИИ ВОСПИТАНИЯ В ХХІ ВЕКЕ

Койчуманова Н.М.

Кыргызский экономический университет им. М. Рыскулбекова, Кыргызская Республика
Nurgul71@bk.ru

Мамбетакунов У.Э.

Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына, Кыргызская Республика
umambetkunov@gmail.com

Мырзалиев Н.Б.

Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына, Кыргызская Республика
nursulunursayyat@gmail.com

Проблематика буллинга в образовательных учреждениях остается одной из наиболее острых и социально значимых в условиях современного общества. В рамках исследования подчеркивается, что буллинг представляет собой специфическую форму жестокого обращения, которая нарушает фундаментальные права ребенка и вызывает серьезные психические, эмоциональные и социальные последствия. Особый акцент сделан на ситуации в Республике Казахстан, где, согласно данным ЮНИСЕФ и Министерства образования, проявления травли фиксируются почти у каждого третьего учащегося, что свидетельствует о масштабности и системности проблемы. Анализ зарубежного опыта (Норвегия, Финляндия, США, Швеция, Нидерланды) демонстрирует результативность комплексных профилактических мер, включающих развитие нормативной базы, повышение компетенций педагогов, активное участие родителей и создание безопасного и поддерживающего образовательного пространства.

В эмпирическом фрагменте исследования проведено сопоставление подростковых групп с разным уровнем агрессивности, что позволило выявить четкие связи между семейными условиями, особенностями воспитательных стилей и склонностью к проявлениям насилия. Полученные данные подтверждают необходимость внедрения системной профилактики буллинга, базирующейся на междисциплинарном подходе, а также на формировании культуры доверия, уважения и психологической безопасности в школьной среде.

Ключевые слова: буллинг, профилактика буллинга, права ребенка, подростковая агрессия, психолого-педагогическая безопасность, Республика Казахстан, стиль воспитания, школьная среда.

The issue of bullying in educational institutions remains one of the most pressing and socially significant in modern society. The study emphasizes that bullying is a specific form of abuse that violates the fundamental rights of the child and causes serious mental, emotional, and social consequences. Particular emphasis is placed on the situation in the Republic of Kazakhstan, where, according to UNICEF and the Ministry of Education, bullying is reported among almost one in three students, demonstrating the scale and systemic nature of the problem. An analysis of international experience (Norway, Finland, the United States, Sweden, and the Netherlands) demonstrates the effectiveness of comprehensive preventive measures, including the development of a regulatory framework, enhancing teacher competencies, active parental involvement, and the creation of a safe and supportive educational environment.

The empirical portion of the study compared adolescent groups with different levels of aggression, revealing clear links between family circumstances, parenting styles, and the

propensity to engage in violence. The data obtained confirm the need to implement systemic bullying prevention based on an interdisciplinary approach, as well as on the formation of a culture of trust, respect and psychological safety in the school environment.

Keywords: *Bullying, bullying prevention, children's rights, teenage aggression, psychological and pedagogical safety, Republic of Kazakhstan, parenting style, school environment.*

Введение

Травля детей («буллинг») – одна из наиболее распространенных проблем в образовательных организациях и детских коллективах, которая существенно увеличивает риск суицида среди подростков, приводит к эскалации агрессии и насилия в группе и в учреждении, снижению успеваемости, эмоциональным и невротическим проблемам, а также свидетельствует о несоблюдении прав ребенка, унижении достоинства человека.

Буллинг – слово английского происхождения (от англ. bully – хулиган, грубиян, задира), обозначающее травлю, психологический террор, агрессивное преследование кого-либо [1, с. 356].

Проблема буллинга остается одной из наиболее острых в образовательной среде XXI века. По данным международных исследований (UNESCO, UNICEF, WHO), от 30% до 50% учащихся сталкиваются с различными формами школьной травли. Буллинг напрямую влияет на психологическое благополучие, успеваемость, социальную адаптацию и долгосрочное развитие ребенка. В условиях стремительных изменений социокультурных ценностей особую значимость приобретает роль педагога как носителя и транслятора ценностных ориентиров, формирующих уважительную, безопасную и инклюзивную образовательную среду. Современная школа нуждается в педагогических стратегиях, направленных на профилактику насилия, развитие эмпатии, укрепление взаимного уважения и поддерживающего школьного климата. Поэтому изучение роли педагога как ключевого агента профилактики буллинга является актуальной научной и практической задачей.

Цель исследования – определить роль педагога как ключевого агента профилактики буллинга в образовательной среде XXI века и выявить ценностные ориентиры и педагогические стратегии, способствующие формированию безопасного и поддерживающего школьного климата.

Для реализации данной цели были определены следующие **задачи**:

- проанализировать современные теоретические подходы к пониманию буллинга как социально-педагогического явления;
- выявить аксиологические основы воспитания, влияющие на формирование школьной среды, предотвращающей буллинг;
- определить роль и функции педагога в профилактике буллинга на уровне класса и школы;
- описать педагогические стратегии и воспитательные технологии, направленные на укрепление ценностных установок учащихся;
- исследовать влияние корпоративной культуры образовательного учреждения на степень распространенности буллинга;
- на основе анализа предложить практические рекомендации для педагогов и образовательных организаций.

Объект исследования – образовательная среда современной школы в контексте её влияния на проявления и профилактику буллинга.

Предмет исследования – педагогические стратегии, ценностные ориентиры и профессиональная роль учителя в профилактике буллинга среди учащихся

Теоретическая значимость исследования

Исследование вносит вклад в развитие аксиологического подхода в педагогике, раскрывая взаимосвязь между ценностными установками педагога, особенностями школьной среды и вероятностью проявления буллинга. Результаты позволяют:

- углубить представления о педагогической профилактике буллинга как комплексном социально-педагогическом явлении;
- расширить научное понимание роли учителя в формировании ценностной культуры школьников;
- уточнить и систематизировать педагогические стратегии, которые могут быть интегрированы в современные модели воспитания;
- обосновать необходимость обновления образовательной политики и воспитательных программ на основе аксиологических приоритетов.

Практическая значимость исследования

Выводы исследования могут быть использованы:

- в деятельности классных руководителей, педагогов и школьных психологов для разработки программ профилактики буллинга;
- при создании школьных кодексов поведения и регламентов реагирования на случаи травли;
- в системе повышения квалификации педагогов – для подготовки тренингов, методических рекомендаций и обучающих модулей;
- в разработке инструментов диагностики школьного климата и уровня ценностных установок учащихся;
- образовательными организациями при формировании безопасной, инклюзивной и поддерживающей среды.

Гипотеза исследования – эффективная профилактика буллинга в школе возможна при условии, что педагог выступает ключевым агентом формирования ценностных установок учащихся, опираясь на аксиологически ориентированные стратегии воспитания и поддерживающую школьную среду. Иными словами: чем более выражены ценностные ориентиры педагога (эмпатия, уважение, инклюзивность, ответственность), и чем последовательнее он реализует соответствующие стратегии воспитания, тем ниже уровень проявления буллинга среди учащихся.

Материалы и методы

В ходе исследования были использованы следующие материалы исследования

- нормативно-правовые документы в области образования и защиты прав ребенка Республики Казахстан;
- научные публикации, монографии и исследования по буллингу, аксиологии образования и педагогической профилактике (российские и зарубежные);
- аналитические отчеты ЮНИСЕФ, UNESCO, WHO по вопросам насилия в школе;
- эмпирические данные школ (при наличии): локальные опросы, кейсы, наблюдения.

Методы исследования

- Теоретические:
 - анализ и синтез научной литературы, рассматривающей вопросы буллинга, кибербуллинга, агрессии подростков;
 - сравнительно-сопоставительный анализ подходов к профилактике буллинга;
 - аксиологический анализ педагогических стратегий;
 - контент-анализ нормативных документов и программ воспитания.
- Эмпирические (опционально, если планируешь):
 - анкетирование и интервью педагогов;
 - наблюдение за образовательным процессом;
 - анализ школьной документации и конфликтных ситуаций

Основная часть

В современном образовательном пространстве проблеме буллинга уделяется все более пристальное внимание. Предупреждение насилия в школах рассматривается как одна из ключевых задач системы образования не только в мировом масштабе, но и в Республике

Казахстан. Международные данные свидетельствуют о серьёзности ситуации: по оценкам ООН, каждый десятый школьник в мире сталкивается с различными формами насилия в учебных заведениях, и этот показатель ежегодно демонстрирует рост. Согласно данным ЮНИСЕФ, в Казахстане 63% детей становились свидетелями проявлений насилия и дискриминации, 44% подвергались им лично, а 24% сами участвовали в актах агрессии по отношению к сверстникам [3, с. 232–237].

Министерство образования и науки Республики Казахстан отмечает, что практически каждый третий школьник становится жертвой буллинга, а случаи травли продолжают оставаться распространенными. Тревожной тенденцией являются и сопутствующие явления: только в 2021 году в стране зарегистрировано 105 фактов суицида среди несовершеннолетних [4]. Дополнительный аспект проблемы отражён в данных Комитета по обеспечению качества в сфере образования Министерства просвещения: в 2022 году 719 детей пострадали от преследований, посягающих на их половую неприкосновенность [5, с. 368].

При этом значительная часть случаев школьной травли не фиксируется официально и остаётся скрытой. Общественный резонанс, как правило, приобретают эпизоды, связанные с проявлением особой жестокости. В рамках школьной практики реакция педагогов чаще ограничивается разбором конфликта между участниками, применением дисциплинарных мер к агрессору и направлением пострадавшего к психологу или социальному педагогу.

В ответ на растущую обеспокоенность государств-членов, ЮНЕСКО учредила Международный день борьбы с насилием и притеснениями в школьной среде, включая кибербуллинг, который отмечается в первый четверг ноября. Признание буллинга как явного нарушения прав детей и подростков на образование, здоровье и благополучие призвано активизировать участие государств, международных организаций и гражданского общества в противодействии всем формам школьного насилия.

Наиболее значимые результаты в снижении уровня буллинга демонстрируют страны, где на законодательном уровне закреплены запрет насилия в отношении детей и чёткие механизмы защиты в образовательной среде. В их политике подробно прописаны определения травли, алгоритмы действий для всех участников образовательного процесса, а также обязанности педагогов и администрации. Практика показывает, что успешная профилактика школьного насилия достигается тогда, когда реализуется комплексный подход: формируется безопасная и поддерживающая образовательная среда; обеспечивается профессиональная подготовка педагогов и сотрудников школ по вопросам противодействия насилию; активно вовлекаются родители и местные сообщества; налажено межведомственное сотрудничество для помощи детям, пострадавшим от травли.

Именно так устроена система, например, в Швеции, Нидерландах, США, Республике Молдова. Высокую оценку со стороны экспертного сообщества получили программы, зародившиеся в странах Северной Европы. Среди них – «норвежская» программа Олвеуса и «финская» KiVa. Они получили широкое распространение и в других странах мира и легли в основу «производных» программ и руководств.

Недостаточная изученность основных проблем и вопросов определила актуальность темы исследования, ее научную и практическую значимость.

Для проведения экспериментальной части нашего исследования были выбраны следующие методики: авторский опросник-анкета; определение уровня агрессивности Басса-Дарки; исследование склонности к отклоняющемуся поведению (СОП) (А.Н. Орел); поведение родителей и отношение подростков к ним.

Выборку для исследования составили учащиеся 10-х классов, в возрасте 15-16 лет общеобразовательной школы № 181 г. Алматы.

В соответствии с целью исследования и выдвинутыми гипотезами, выборка испытуемых была разделена на 2 различающиеся группы испытуемых:

первая группа контрольная – психически здоровые подростки, успешно обучающиеся в общеобразовательной школе № 181 г. Алматы. В обследовании в качестве испытуемых добровольно принимали участие 33 человека, характеризующиеся социально приемлемым стереотипом поведения.

2-я группа (экспериментальная) – подростки (32 человека) с девиантным поведением в виде эпизодического проявления агрессии. Данное обследование было проведено на базе общеобразовательной школы № 181 г. Алматы.

Результаты и обсуждения

Для проведения экспериментальной части нашего исследования были выбраны следующие методики: авторский опросник-анкета; определение уровня агрессивности Басса-Дарки; исследование склонности к отклоняющемуся поведению (СОП) (А.Н. Орел); поведение родителей и отношение подростков к ним.

Комплексные данные по четырем блокам диагностики последовательно указывают на устойчивый риск агрессивно-конфликтных паттернов у части подростков и на разные механизмы их поддержания в образовательной среде и семье.

Во-первых, по авторскому опроснику о буллинге экспериментальная группа (эпизодическая агрессия) демонстрирует более выраженную «горячую» эмоциональную реакцию («злость/обида») при меньшей доле страха, чаще признает собственные агрессивные действия и значительно чаще выбирает позицию невмешательства как свидетели. В терминах профилактики это сочетание означает:

- (а) повышенную готовность к импульсивному ответу,
- (б) нормализацию агрессии как допустимой стратегии,
- (в) ослабленные просоциальные нормы помощи.

Контрольная группа чаще выбирает поддержку жертвы и реже признает агрессивные действия, что соответствует более защищенному межличностному климату.

Во-вторых, по Басса-Дарки выявлены заметные доли показателей «выше нормы» по физической и вербальной агрессии и раздражению. Это не частные всплески, а профиль: при росте физической/вербальной агрессии возрастает агрессивная мотивация в целом. Следовательно, одного «поведенческого» запрета недостаточно; нужна работа с источниками возбуждения и навыками регуляции (распознавание аффекта, декатастрофизация, торможение ответа).

В-третьих, по СОП (А.Н. Орел) фиксируется повышенная склонность к преодолению норм и умеренная выраженность аутоагрессивных тенденций при достаточно хорошем волевом контроле. В то же время крайне высокий показатель установки на социальную желательность указывает на искажение самоотчета: реальная выраженность девиантных склонностей может быть недооценена. Это усиливает требование к триангуляции данных (наблюдение, учительские рейтинги, поведенческие индикаторы).

В-четвертых, семейный блок «Поведение родителей и отношение подростков к ним» показывает амбивалентную картину. С одной стороны, высокие проценты по «пониманию», «похвале», «открытому выражению любви» – ресурс эмоциональной поддержки. С другой – значимые доли ответов о пренебрежении, нетерпении, периодическом переживании отвержения (особенно в адрес матери по параметру «пренебрегает»). У отцов показатели доступности и откровенности ниже материнских. Эта неоднородность семейной обратной связи может работать как триггер и как буфер: при дефиците принятия и времени повышается вероятность агрессивного реагирования и отказа от помощи другим.

Сводный вывод: в экспериментальной группе складывается профиль повышенной поведенческой и вербальной агрессии на фоне ослабленных просоциальных норм и частичного семейного дефицита эмоциональной доступности. В контрольной группе – более безопасные нормы и более выраженная готовность к поддержке жертвы. Принимая

во внимание социальную желательность, реальные риски в экспериментальной группе, вероятно, выше отраженных в самоотчетах.

Практические следствия для школы №181, где было проведено данное исследование:

- 1) внедрить целостную антибуллинговую программу (единые правила, маршруты помощи, защищенные каналы сообщения);
- 2) развивать SEL-модули: распознавание эмоций, поведенческие альтернативы, навыки свидетеля («поддержи/позови/отвлеки/запиши»);
- 3) тренинги для педагогов по ранним маркерам агрессии и деэскалации;
- 4) работа с семьями: повышение эмоциональной доступности, согласование ожиданий, рутин обратной связи;
- 5) мониторинг динамики с использованием не только опросников, но и независимых наблюдений.

Этот раздел раскрывает результаты работы и должен содержать анализ и обсуждение результатов исследования. Результаты должны быть представлены в виде таблиц, рисунков и других иллюстративных материалов с их обсуждением.

Заключение

По результатам нашего исследования можно сделать следующие предварительные выводы:

- возрастные группы жертв: буллинг может затрагивать людей всех возрастов, но чаще всего жертвами становятся дети и подростки, особенно в начальной и средней школе;
- систематичность буллинга: буллинг определяется как преднамеренное и повторяющееся враждебное поведение, связанное с неравенством власти;
- двойная роль: один и тот же человек может быть как агрессором, так и жертвой буллинга;
- реакция педагогов: часто учителя игнорируют случаи буллинга, что может усугублять ситуацию для жертв;
- последствия для жертв: жертвы буллинга могут испытывать тревогу, депрессию и трудности в общении во взрослом возрасте;
- социальная динамика: наблюдатели буллинга могут поддерживать агрессивное поведение, что способствует распространению насилия;
- семейные факторы: воспитание в семьях с дисбалансом власти или насилием может способствовать агрессивному поведению у детей. Также важны качество внутрисемейных отношений и стиль воспитания;
- стиль воспитания: как вседозволенность, так и авторитарный стиль могут негативно влиять на поведение детей и их взаимодействие со сверстниками.

Эти аспекты подчеркивают сложность проблемы буллинга и необходимость комплексного подхода к ее решению, включая работу с детьми, родителями и представителями образовательных учреждений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мамбетакунов, У. Э. Понятие «буллинг» в научно-психологических источниках / У. Э. Мамбетакунов, Н. Б. Мырзалиев // Бюллетень науки и практики. – 2024. – Т. 10, № 10. – С. 355-363;
2. Декларация прав ребенка //Документы ООН о детях, женщинах, образовании. - М., 1995;
3. Тасбулатова А.А.-К. Проблемы правовой защиты сознания детей и несовершеннолетних от негативного воздействия //Материалы Международной научно-теоретической конференции в рамках Сапаргалиевских чтений на тему: «Актуальные проблемы государственно-правового развития Республики Казахстан», посвященная 25-летию государственной независимости Республики Казахстан. – 2016. – С. 232-237;

4. Доклад о положении детей в Республике Казахстан за 2020 год. – Нур-Султан, 2021. – 160 с.;
5. Мамбетакунов, У. Э. Нормативно-правовое обеспечение безопасной среды для подростков в образовательных учреждениях Республики Казахстан / У. Э. Мамбетакунов, Н. Б. Мырзалиев // Бюллетень науки и практики. – 2024. – Т. 10, № 10. – С. 364-372. – DOI 10.33619/2414-2948/107/46. – EDN JXIBNE.
6. Алексеева Л. С. Жестокое обращение с детьми: его последствия и предотвращение. -М.: Национальный книжный центр. ИФ «Сентябрь». – 2016. – 160 с.;
7. Баева И. А. Психологическая безопасность в образовании. Монография. -Спб: Союз., 2002. – 271 с.;
8. Бурмистрова Е. В. (в соавт. с И. А. Баевой и Е. Б. Лактионовой) Профилактика эмоциональных нарушений и сохранение психического здоровья педагогов в образовательной среде. в практическом руководстве по психол. безопасности ОО. //Речь. - 2006;
9. Быковская Е. Ф. Педагогическое насилие: теория и практика. //Философия образования. -2006. - № 1. -С. 221-229;
10. Волкова Е. Н. К вопросу о разработке методологии оценки распространенности насилия над детьми. Петербургская социология сегодня, № 7, с. 58-74;
11. Гребенкин Е. В. Профилактика агрессии и насилия в школе. (учебно-методический комплекс. - Ростов/н/Дону: Феникс, 2006. - 157 с.;
12. Зиновьева И. О. Михайлова Н.Ф. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации. -СПб.: Речь, 2003;
13. Лактионова Е. Б. Образовательная среда и развитие личности. Психологические риски в образовательной среде / И.А. Баева, Е.Н. Волкова, Е.Б. Лактионова// Психологическая безопасность образовательной среды: развитие личности. Монография. /Под ред. И.А. Баевой. М.: Изд-во «Нестор-История», 2011;
14. Лактионова, Е.Б. Психологическая экспертиза образовательной среды: монография. / Е.Б. Лактионова. - СПб.: Изд-во «Книжный Дом», 2013;
15. Пстрог Д. Насилие и агрессия как общественные явления, возникающие в школьной среде (из опыта польской школы) // Ярославский педагогический вестник. -2006. - № 4. -С. 141-149;
16. Глазман, О. Л. Психологические особенности участников буллинга / О.Л.Глазман //Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена. – СПб. 2009. - № 105. - С. 159-165;
17. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться. Электронный ресурс] /И.С.Кон. // Сексология. Персональный сайт И.С. Кона. – Режим доступа: <http://www.sexology.narod.ru/info178.html>;
18. Кривцова С. В. Буллинг в школе vs сплоченность равнодушных. Организационная культура ОУ для решения проблем дисциплины и противостояния насилию. -М., 2011.

УДК 130.31

ДОГЭН КАК ИСТОЧНИК МЕЖКУЛЬТУРНОЙ ФИЛОСОФИИ

Колесников А.С.

Д.филос.н., профессор, в.н.с., НОЦ Институт мировой философии
Балтийского федерального университета им. И. Канта, Россия
kolesnikov1940@yandex.ru

Статья представляет особенности межкультурной философии японского монаха Эйхей Догена (1200-1253), создавшего школу дзэн-буддизма в период Камакура (1192-1333). Осваивая в Китае чань/дзэн буддизм, он писал на разговорном японском, в полной мере используя ресурсы как китайского, так и японского языков. Как философ отметился начинаниями в культуре, религии, философии, лингвистике. Его Сёбогэндзо [Драгоценная Зеница Истинного Закона] признана шедевром, а дзадзэн- сидячая медитация - творческим способом самовыражения, единством практики-просветления-выражения. Он определяет философию как самопознание (исследование жизни и понимание нашего места и судьбы в мире), анализ точек зрения («Пути Будды») и ниспровержение концептуального языка. Межкультурный философ Догэн – это автор, который творческим интерпретирует индийские тексты для японской аудитории, используя эвристический прием, заимствованный из китайских буддийских писаний, и создает новые значения для традиционного мирозерцания.

Ключевые слова: межкультурная философия, Догэн, Сёбогэндзо, дзадзэн, практика-просветления-выражения.

The Japanese monk Dogen, the founder of Zen Buddhism, is known for his work in culture, religion, and philosophy. His masterpiece, Shobogenzo, reveals the essence of his contemporary worldview through conversations, teachings, treatises, and poetry. His zazen—seated meditation—is creative self-expression, a unity of practice, enlightenment, and expression. His philosophy is self-knowledge (the exploration of life and understanding of our place and destiny in the world), an analysis of perspectives (the "Way of the Buddha").

Keywords: intercultural philosophy, Dogen, Shobogenzo, zazen, enlightenment-expression-practice.

Межкультурная философия-диалог, нивелирование идеи войны, включение в академическую философию маргинальных традиций – звучат как манифесты, разбивающиеся о реальность. Универсальные права человека (И. Кучуради) сталкиваются с культурным релятивизмом; «глобальное сообщество» (У. Макбрайд) игнорирует экономические и политические корни конфликтов; межкультурный поворот Л. Скарантино рискует стать экзотической драпировкой, но не кардинальным пересмотром философского канона. Идея «деколонизации» философии сводится к механическому добавлению новых голосов, что усиливает резонанс и какофонию без гармоничной перестройки самой методологии. В подобных противоречиях рождается запрос на переосмысление будущего философии.

Сила философской мысли должна проявляться не в проектировании утопий, а в способности стать действительным инструментом осмысления и действия. Философия должна заниматься не обсуждением феномена ИИ, а участвовать в создании этических алгоритмов; не рассуждать о метавселенных, а анализировать, как цифровое пространство меняет ландшафты субъективности. Философия обязана спуститься с высоты академизма и показывать, как стоицизм помогает в трудные минуты жизни, а экзистенциализм позволяет обрести смысл в эпоху социальных сетей.

Необходима радикализация междисциплинарного вектора философии. Философы обязаны работать вместе с генетиками, обсуждать границы возможного редактирования

генома человека; определять этические рамки нейросетей с IT-инженерами; с юристами и политиками – формулировать законы о статусах цифровых аватаров. Демократизация философского знания – обязательный шаг: философия должна говорить на языке подкастов с молодежью, разрабатывать интернет-пространства, где сложные философские синтагмы передаются сквозь призмы личного опыта, индивидуальные истории, устраивать стендап-комедии, в которых разыгрывается категорический императив. И здесь речь не об упрощении и вульгаризации философского знания, а о поиске новых форм диалога с обществом, которое живет не в университетских аудиториях, а в гибридном пространстве современной реальности. Но присутствуют серьезные риски в лице технократии, что может превратить философию в «служанку» корпораций, которые, вне всякого сомнения, ограничат роль и скроют глубину философского мышления, превратив ее в инструмент массовой индоктринации поклонения прибавочной стоимости

Сегодня философия стоит перед обрывом, за которым ее ждут либо тотальная маргинализация, либо превращение в живую повседневную практику. И для того, чтобы не стать артефактом электронных библиотек, ей придется отказаться от собственной гордыни академизма и признать, что ответы на современные вопросы не лежат в трудах Аристотеля или Канта, а рождаются в прямом сотрудничестве с нейробиологами, физиками, филологами, юристами, архитекторами нейросетей. Будущее философии скрыто не в громких манифестах, а в готовности работать с реальностью и стать не только «любовью к мудрости», но и мудростью действия. Долг философа – сохранить человека в мире, где человеческое отринуто.

Рефлексивная практика истории философии становится подлинной философией, а возвращение к мудрости, восстановлению интеллектуальной истории, раскрытию современной природы мысли и осознанию глубин мудрецов-философов прошлого. К этой плеяде принадлежит японский монах Догэн (道元; 1200–1253; также известный как Догэн Кигэн [道元希玄], Эйхэй Догэн [永平道元], Косо Джойо Дайси [高祖承陽大師], или Буссё Денто Кокуси [佛性傳東國師]) — калейдоскопические фигуры, представляющие множество различных трудов для множества разных людей. Для одних он основатель влиятельного Сото (曹洞) дзен школы, а для других он один из величайших мыслителей в Японии, философ значение которого далеко выходит за рамки и его секты, и его страны. [1]

Но, как бы к нему ни подходили, всегда есть одна трудность, которую следует признать: сложная сеть сохранившихся рукописей и более поздних печатных версий его сочинений, из-за которой трудно проследить развитие его мысли с какой-либо степенью уверенности. Поскольку институт Сото-дзэн только начинал развиваться к моменту его смерти, и из-за бессистемной истории его раннего развития, сочинения Догэна в значительной степени игнорировались более 400 лет. Его свитки-трактаты хранились в многочисленных монастырях как святыни, символы власти и игнорировались как важные философские труды. Когда его роль как основателя была вновь открыта в период Токугава, у Мэндзан Дзуйхо (Menzan Zuiho 面山 瑞方; 1683–1769), была своя собственная цель, движимая необходимостью прояснить суть Сото-Дзэн в сравнении с другими, конкурирующими школами дзэн, для их объединения. Споры с консервативными настоятелями монастыря Сото привели к запрету на копирование или публикацию любой части его известного труда «Сёбогэндзо» («Сокровищница ока истинной Дхармы» или «Драгоценная Зеница Истинного Закона») с 1722 г. до 1796 г. В нём содержались 95 трактатов по монастырским ритуалам и распорядку, около трёхсот дзэнских коанов с комментариями и философскими размышлениями. [2]

Находясь в Китае в поисках учителя и осваивая чань/дзэн буддизм, он столкнулся с целым мировоззренческим комплексом в культуре китайского простонародного буддизма, закрепленных в материалах сборников коротких буддийских рассказов – сяшо. Они были призваны актуализировать религиозное чувство у верующих буддистов, но кроме того несли базовые идеологемы и каноническую литературу сутр. Тут была видна картина

идеологического проникновения индийского буддизма в духовную жизнь широких социальных слоев Китая IV-VI вв. и его пантеона: Будда Шакьямуни, Авалокитешвара, будда Амитабха и т.д. Здесь соединились каллиграфия, живопись и огромное количество зашифрованных символов, расшифровать которые можно, зная китайскую и индийскую мифологию, этнос, традиции, культуру, искусство. Их и принялся осваивать Догэн. Это стало истинным началом жизни, полной неустанных вопросов, практики и учения – невероятно вдохновляющего вклада в Будда дхарму.

По возвращении в Японию после четырех лет обучения и паломничества в Китае он написал сборник коанов – «*Китайский Сёбогондзо*», также известный как *Синдзи* или *Мана Сёбогондзо*. Этот сборник, состоящий из 301 коана был впервые опубликован в 1766 г. под названием «*Сёбогондзо Самбьякусоку*» («Триста строф *Сёбогондзо*») Хотя эти истории обычно называют *коанами*, Догэн называл их *косоку* (критерии предков) или *иннэн* (обстоятельства и причины или результаты истории). Слово *коан* для Догэна означало «абсолютная реальность» или «универсальная Дхарма». Догэн стал распространять Дхарму и спасать всех существ в мире. Осенью 1227 года он написал «*Фукандзадзэнги*», общие советы по принципам дзадзэн – сидячей медитации. Он пробыл в Кэннин-дзи три года. Постепенно люди узнали об особом стиле дзэн, которому он учил. Поскольку его взгляды были бескомпромиссными и не соответствовали ортодоксальной киотской традиции, он начал испытывать давление со стороны монахов горы Хиэй. Это побудило его переехать в заброшенный храм Анну-ин в Фукакудза, где он написал «*Бэндова*» («О стремлении к пути»).

Догэн писал на разговорном японском, а не на китайском, который был обычным языком для буддийских работ в средневековой Японии. Результат уникален: он в полной мере использует ресурсы как китайского, так и японского языков для создания рассуждений, которые часто берут коан в качестве отправной точки, но затем расширяют обсуждение особым образом, чтобы развить то, что многие современные поклонники считают «лучшим философским сочинением, когда-либо созданным в Японии» [3, р. 47]. Что необычно для дзэнских сочинений, они не имеют дело исключительно с метафорами или загадками, а пытаются понять опыт просветления в интеллектуальных, можно даже сказать, рациональных, терминах. Преобладание «практической» интерпретации Догэна скрывает лингвистические сложности писаний Догэна. В частности, лишь немногие монахи смогли освоить особый стиль *Сёбогэндзо*, в котором Догэн опирается на грамматику и семантику на периферии как японского, так и китайского языков. Очевидно, что для понимания того, что Догэн излагает в *Сёбогэндзо*, требуется больше, чем базовые знания учения Будды и больше, чем тренировка в безобъектной сидячей медитации. Его работы одни из самых сложных японских эссе, что и породило настоящую индустрию интерпретаций и переводов уже в середине XX века..

В 1806 году, в рамках празднования 550-летия, тринадцатый патриарх школы Сото Кэндзэй выпустил иллюстрированную версию Кэндзэй-ки под названием «Тэйхо Кэндзэйки дзуэ» <https://eiheizen.jimdo.com/訂補建擲記図会/>. Работа была опубликована в 1817 году и стала популярной как среди мирян, так и монахов, служа основой для лекций и размышлений [2, р. 219]. Догэн-основатель стал объектом народного почитания. В 1885 г. вышло популярное издание «*Сёбогэндзо*» под редакцией Оути Сейрана (1845-1918). Известный комментатор Нисиари Бокусан (1821-1910) с 1905 г. читал лекции в ежегодной группе чтения «*Сёбогэндзо*». Попытки философски читать Догэна начинаются с Иноуэ Энрё в 1893 году. Иноуэ относит Догэна к более общему ярлыку дзен буддизма и дает ответ на вопросы о том, как миряне могут философски осмыслить тексты дзен без практической реализации просветления. Затем Ямагами Сёфу из конфессиональной аудитории осуществил попытку переосмыслить «космологию» Догэна в философских рамках, сравнивая его позиции со Спинозой.

Так начался процесс переоткрытия Догэна. Однако важный сдвиг в его восприятии произошёл с рождением «Догэна-философа». Одним из свидетельств величия оригинального мыслителя является величие его комментаторов. В Японии XX века «Догэн» стал одним из важнейших источников или текстов, интерпретируемых ведущими японскими философами и учёными. Ценность и значимость идей Догэна очевидны в той важной роли, которую они сыграли в развитии дискуссий и анализа, проводимых такими ключевыми современными деятелями, как Вацудзи Тэцуро, Танабэ Хадзиме, Ниситани Кэйдзи, Иэнага Сабуро, Караки Дзюндзо и Тамаки Косиро, а также Масао Абэ, который на протяжении нескольких десятилетий способствовал распространению подхода Догэна к теории и практике дзэн на Западе. Огромный интерес к Догэну сегодня проложил «путь назад» к первоисточнику, что будет и дальше влиять на будущее азиатской и сравнительной мысли. Так, в конце периода Мэйдзи в 1911 году мы находим первое всеобъемлющее изложение мысли Догэна, написанное эпистемологом и логиком Ёдоно Ёдзюном (1879–1918) в «*Tōyō tetsugaku*: о «религии и философии Догэна». В 1924 году философ Вацудзи Тэцуро (1889–1960) опубликовал эссе под названием «*Shamon Dogen*», которое затем было включено в качестве главы в его весьма влиятельную книгу «История японского духа» (1926). В ней Вацудзи утверждал, что Догэн только из-за Сёбогэндзо достоин сравнения с лучшими западными мыслителями и должен быть спасён от ограниченных интерпретаций [3]. Он поднимает вопрос языка и привлекает понятие логоса для обсуждения термина Догэна «*dōtoku*». Язык - необходимая и конститутивная среда дзен и опыта дзен. Вацудзи помог инициировать традицию японской мысли, в которой Догэн признан краеугольным камнем средневековой мысли, открывающим новые горизонты для философии и подтверждающим богатое множество ее ресурсов. Наиболее многообещающий подход его состоит в том, чтобы очистить все экзистенциалистски мотивированные метафизические утверждения и связать их с методологией, которую Вацудзи заимствует из герменевтики Дильтея, т.е. читать Догэна в режиме культурной философии. Так следует читать концепцию природы будды, как множества существующих вещей, теорию истины, интуиции и т.д. Акияма Хандзи (1893–1980) опубликовал *Dogen no kenkyū* (Исследование Догэна, 1935), в котором он не только ставит вопрос ума (точнее «сердца») в центр своей интерпретации, но и систематически рассматривал мысль мыслителя с особым акцентом на онтологию в ее связи с западными философскими традициями. Кимура Уно «*Dōgen to Nihon Tetsugaku*» (1937) писал уже о философии. Догэн вошел в канон «незападные» философы, а «Сёбогэндзо» признан как философский текст.

За Вацудзи в 1939 г. философ Танабэ Хадзимэ (1888–1962) опубликовал свой труд «Мой взгляд на философию Сёбогэндзо». Интерпретации Танабэ и Вацудзи разделяют центральный фокус: оба сосредоточены на убеждении Догэна в том, что язык, среди других средств артикуляции, позволяет «идеально выразить буддийскую истину». Танабэ проанализировал взгляды Догэна на язык, время и историю с точки зрения собственного понимания абсолютной реальности и поставил этого оригинального мыслителя в число важных фигур не только в японской интеллектуальной истории, но и в авангарде международной философии, он был первым выдающимся философом, который провел метафизическую интерпретацию Догэна и демонстрирует, как его размышления превосходят большую часть западной или азиатской философии и мысли что послужило бы «укреплению общей уверенности японцев в своих спекулятивных способностях». Танабэ посвящает главы культурным и политическим сторонам философского открытия Догэна, а также ключевым философским понятиям, таким как «*kyōryaku*» («течение времени»). Но основное влияние оказывает его интерпретация *dōtoku* («совершенное выражение истины»).

Так происходит деисторизация работ Догэна. С этого момента Догэн был выведен на международную арену сравнительного межкультурного исследования как крупный мыслитель, тип которого не существовал в Японии, человек, интересовавшийся именно теми

вопросами языка и реальности, которые стали вызывать интерес на Западе, и чьи работы можно было бы с полным основанием отнести к «философии» [4; 5; 6; 7; 8]. В послевоенный период исследования Эйхей достигли новой фазы, в которой обе стороны [конфессиональная и не конфессиональная] вынуждены сотрудничать и трансформировать друг друга, стали говорить о философской сути Догэна, или философских аспектах его работы, или философской позиции, или философских размышлениях Догэна. Причем Нисида Китаро обеспечивает связь между различными принятыми направлениями. Возможно, наиболее влиятельная работа в этом отношении представлена в трудах Абэ Масао (1915–2006).

Метод изучения Догэна Масао Абэ представляет собой сочетание спекуляций Киотской школы и токийской текстологии. Чтобы оценить вклад Абэ в эту область, необходимо учитывать его значительный опыт и широкий круг интересов в области дзэн и западной философии. Будучи близким соратником Нисиды, Танабэ и Ниситани, Абэ считается одним из ведущих представителей Киотской школы. Как и его коллеги, его главная философская задача заключается в построении динамичного синтеза западной философии и религии с традицией махаяны. Абэ предлагает последовательный и связный портрет фундаментальных доктрин Догэна о «единстве практики и достижения» (*сюэ-итто*) как разрешении его сомнений относительно «изначальной пробуждающей мысли» (*хонгаку сисо*) школы Тэндай, «отвержении тела-ума» (*синдзин-дацураку*) как пробуждении, которого он достиг под руководством китайского мастера Жуцзина, и «непостоянстве природы Будды» (*мудзё-буссё*) как опыте вечного настоящего или примирения времени и вечности. Абэ стал преемником Д. Т. Судзуки (1870–1966) в качестве ведущего интерпретатора дзэн для западной аудитории [9]. *The Eastern Buddhist* в течение более 20 лет, с 1963 по 1985 год, опубликовал серию важных сравнительных эссе, которые убедительно подтверждают, что Догэн — философ мирового значения [10]. Усиливаются попытки поместить Догэна в исторический, социальный и культурный контекст, в котором его мысль формировалась, а не изучалась абстрактно или сектантски. В этом преуспел Ким Хи-Джин с новаторским прочтением творчества Эйхей. [11] Обширную историографию работ о Догэне представили И.Е. Гарри в работе «Дзэн-буддийское мирозерцание Эйхэй Догэна». (2003) и перевод «Хокё-ки; Бабкова М.В., Трубникова А.Н. «Буддийская община глазами наставника Догэна». (2010) Переведено 11 трактатов Догэна. Есть и «Классические тексты дзэн» в переводе А.А. Маслова. (2004)

Дело в том, что Догэн пытался найти новые выражения развиваемых им концепций для своего времени с китайско-буддийскими и средневековыми японскими языками, поэтому переводчик сегодня постоянно ищет новый язык для аудитории настоящего времени. Вот почему к его текстам стоит подходить с текстово-исторической, сравнительно-философской и методологически-герменевтической сторон. Но они показывают, что все вопросы, проблемы и методы вращаются вокруг центрального вопроса: что было дзэн (философия или религия) Догэна? Иначе говоря, каковы были истоки, эволюция, и природа дзэн Догэна?

Любое прочтение Догэна требует того, что Гадамер называет «слиянием горизонтов». Любой подход строится как свой собственный «Догэн»: филолог конструирует автора Догэна, философ-мыслителя Догэна, а историк Догэна политика. Кроме того, существует монах, проповедующий дзадзэн - сидячую медитацию. Это прежде всего творческий способ самовыражения. Он часто подчеркивает необходимость поддержания практики непрерывного пробуждения, которое он описывает как выход Будды за пределы Будды. Догэн говорит о единстве не только практики-просветления, но о *глубоком единстве практики-просветления-выражения*. Это единство справедливо не только для дзадзэн и для изучения сутр Догэном, и коанам также. Поэтому философские и герменевтические действия больше не являются средством пробуждения, но тождественны просветлению, поскольку понимать, то есть - быть тем, что понимаешь. Таким образом, *деятельность философствования, как и любая другая экспрессивная деятельность,*

перестраивается в контексте нашего полного участия в процессе самотворения природы Будды. Выражение практики — это динамичная, творческая деятельность и её фокус в неутомимом выражении радикальной недвойственности природы Будды.

Догэн интересовал «Путь Будды», т.е. следование Будде, но даже поверхностное прочтение работ Догэна показывает, что для него путь «всех будд и всех предков» (*сёбуцу сёсо*) всеобъемлющ и включает в себя также «философствование», или, по его словам, «выражение». Так, различные прочтения раскрывают множественные грани текста, созданные постоянно развивающейся интертекстуальностью. Догэн совмещает такие противоположности, как «изучение» и «забвение», «я» и «десять тысяч дхарм», «тело» и «ум», а также «я» и «другой». Догэн в равной степени отказывается ни утверждать, ни разрешать дихотомии и двусмысленности, отвергает овеществление понятия «я» и «не-я» в равной степени. Для Догэна правильное понимание личности лежит где-то между теориями самости и бессамости и требует третьего термина в качестве парадигмы. В буддийской парадигме бессамость подразумевает не отрицание «я», а скорее отказ от эссенциализма и дуализма и, таким образом, требует отстранения от отождествления «я» с физическими, так и с психологическими характеристиками формы «я есть это» и «я не есть то», а также отказа от идеологий.

Таким образом, понимание Догэна как личности, религиозного учителя, основателя секты и творческого мыслителя требует, чтобы читатель задал вопросы об историческом контексте, а также о современном значении текста, при этом осознавая, что подлинная историчность, а также сущность и последовательные системы мышления — недостижимые идеалы, находящиеся за пределами понимания любого учёного. Догэн философствует, используя термин «выражение» (деятельность, которая проявляет дхарму «всех будд и всех предков»; «достижение/обретение пути»), разрабатывает собственную грамматику текста, представляя терминологию и описание философии. Чтение Догэна как философа обогащает наше понимание Догэна, как и наше понимание философии и философских методов. В философии он больше всего озабочен *самопознанием* (исследованием жизни и пониманием нашего места и судьбы в мире), анализом точек зрения («Пути Будды») и ниспровержением концептуального языка. Догэну удастся развивать собственную лингвистическую практику, поскольку он вступает в рефлексивное отношение к языку. *Межкультурный философ Догэн* — это автор, который интерпретирует индийские тексты для японской аудитории, используя эвристический прием, заимствованный из китайских буддийских писаний. Творчество интерпретаций, порождающих уникальные мысли и идеи Догэна, заключается в использовании им неоднозначности языка. Догэн не только осознавал, что соотношение между фразами и значением зависит от их контекста; он также смог создать новые понимания и применения, то есть новые значения ранее использованных фраз. Он философствует, размышляет над вопросами собственного общества, школы, личного контекста бытия. Чтобы оценить Догэна как философа, «мы должны встретиться с ним на его территории, а не на нашей», исследовать общую проблемную ситуацию, из которой возник текст Догэна, «возникает герменевтика и собственное философское размышление». [12, р. 87, 95].

Эта встреча предлагается Мюллером и Раудом через способ философствования, основанный на использовании Догэном термина «выражение» (*дотоку* - совершенного выражения истины.), или разрабатывать что-то вроде «грамматики» текстов Догэна в работе Рауда «Размышления с Догэном: философское чтение вглубь и за пределы текстовой поверхности». Мюллер предполагает, что сам Догэн представляет терминологию и описание философии, и «грамматика Догэна» Рауда иллюстрирует, почему полезно классифицировать некоторые аспекты творчества Догэна как философия. Гереон Копф предлагает несколько принципов изучения Догэна [7, р.141], среди которых 1) осознание собственного герменевтического горизонта и методологических предубеждений исследователя; 2) определение предмета мысли, когда мы используем означающие «Догэн»

и «Сёбогэндзо»; 3) понимание точки зрения Догэна и его горизонта; 4) открытость в отношении интерпретаций в современном мировоззренческом ландшафте. Они предполагают начальный багаж исследователя, как-то - знание японской дзэнской буддийской традиции, опыт исследования японской философии и дзэн, распознавании разных интерпретаций текстов и образа Догэна.

Что мы имеем в итоге. Конечно, факт, что Догэн сам творчески интерпретировал тексты различных культур на протяжении тысячелетий, и его интерпретаторов на протяжении веков и в разных культурах. Философский проект Догэна, действительно, близок исследованию жизни и пониманию «нашего места и судьбы в мире, что есть упражнение в самосознании. Так, Касулис анализирует «Наставления для сидячей медитации» Догэна («Zazengi»), в частности, интерпретируя три ключевые фразы наставления Догэна «думай [*shiryō*] о не-думании [*fushiryō*]...посредством бездумного [*hishiryō*]». Однако он не предлагает понимать эти три фразы как этапы медитативного процесса, но считает, что они определяют три экзистенциальных поведения: «мышление» - это «позиционное» отношение, которое принимает «концептуализированные объекты» как своё «ноэматическое содержание»; «не-мышление» в равной степени «позиционально», поскольку является модальностью «мышления» как его «ноэматического содержание»; «без-мышление» «непозиционно» и принимает в качестве своего «ноэматического содержания» «чистое присутствие вещей такими, какие они есть» [13, р. 72-73]. Кроме феноменологии, присущей мыслителю, исследователи находят сходство между Догэном и постмодерном, что было отмечено с точки зрения их акцента на несубстанциональность и радикальную связанность всех вещей, их нерепрезентативность взгляда на язык и мышление, саморазрушение и т.д.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Richard Bowring Soto Zen Text Project:
https://web.stanford.edu/group/scbs/sztp3/about_sztp/project.html
2. Bodiford, W., 1993. Soto Zen in Medieval Japan, Honolulu: University of Hawai'i Press.
3. Bodiford, W., (2012). "Remembering Dogen," in: S. Heine, ed., Dogen: Textual and Historical Studies, New York: Oxford University Press, 207–222.
4. Kasulis, T.P., (1978). "The Zen Philosopher: Dogen Scholarship in English, Philosophy East and West 28/3, 353–373.
5. Raud, R., (2012). "The Existential Moment: Rereading Dogen's Theory of Time," Philosophy East and West, 62, 153–173.
6. Raud, R., (2015). Dogen's Idea of Buddha-nature: Dynamism and Non-Referentiality, Asian Philosophy. 25/1, 1–14.
7. Kopf, G., (2015). "When All-Dharmas are the Buddha-Dharma: Dogen as a Comparative Philosopher," in: S. Heine, ed., Dogen and Soto Zen, New York: Oxford University Press, 138–164.
8. Maraldo, J.C., (2015). "Negotiating the Divide of Death in Japanese Buddhism: Dogen's Difference," in: S. Heine, ed., Dogen and Soto Zen, New York: Oxford University Press, 109–137.
9. Abe, Masao, (1985). Zen and Western Thought, in: W.R. Lafleur, ed., Honolulu: University of Hawai'i Press
10. Abe, Masao, (1992). A Study of Dogen: His Philosophy and Religion, in: S. Heine, ed., Albany: State University of New York Press.
11. Kim, Hee-Jin. (2004). Eihei Dōgen: Mystical Realist (3rd edition). Albany, N.Y: Wisdom Publications
12. Kasulis, T. P. (1985) "The Incomparable Philosopher: Dōgen on How to Read the Shōbōgenzō," in William R. La Fleur, ed., Dōgen Studies (Honolulu: University of Hawaii Press.
13. Kasulis, T. P. (1981) Zen Action / Zen Person. Honolulu: University of Hawaii Press,

УДК 32.029.5

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

Коянбаева Г.Р.

К.филос.н., главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения МНВО РК, г. Алматы, Республика Казахстан
grk.63@mail.ru

Ценностная трансформация является базовым фактором социальных преобразований, необходимых любому обществу для прогрессивного развития. Ценности, лежащие в основе ментальности могут либо позитивно, либо негативно повлиять на социальные процессы, продвигнув или замедлив их. Изучение динамики, основных направлений и рисков ценностных координат общества необходимо для выработки стратегии духовного развития социума. Целью данного исследования является анализ изменений ценностных ориентиров казахстанского общества в условиях глобальных и локальных вызовов, стоящих перед Казахстаном.

Ключевые слова: *Общества, традиция, традиционализм, трансформация ценностей, социальная реальность, идентичность, ценностная парадигма, глобализация, духовная культура*

Value transformation is the basic factor of social transformations necessary for any society for progressive development. The values underlying the mentality can either positively or negatively affect social processes, advancing or slowing them down. The study of the dynamics, main directions and risks of the value coordinates of society is necessary to develop a strategy for the spiritual development of society. The purpose of this study is to analyze changes in the value orientations of Kazakh society in the context of global and local challenges facing Kazakhstan.

Keywords: *Keywords: society, tradition, traditionalism, transformation of values, social reality, identity, value paradigm, globalization, spiritual culture*

Құндылық трансформациясы кез келген қоғамға прогрессивті даму үшін қажетті әлеуметтік өзгерістердің базалық факторы болып табылады. Ментальдықтың негізіндегі құндылықтар әлеуметтік процестерді ілгерілету немесе баяулату арқылы не оң, не теріс әсерін тигізуі мүмкін. Қоғамның құндылықтар координаттарының серпінін, негізгі бағыттары мен тәуекелдерін зерделеу қоғамның рухани даму стратегиясын әзірлеу үшін қажет. Осы зерттеудің мақсаты Қазақстан алдында тұрған жаһандық және жергілікті сын-қатерлер жағдайындағы қазақстандық қоғамның құндылықтар бағдарларының өзгерістерін талдау болып табылады.

Кілт сөздер: *Қоғам, дәстүр, дәстүрлілік, құндылықтарды трансформациялау, әлеуметтік шындық, бірегейлік, құндылықтар парадигмасы, жаһандану, рухани мәдениет*

Введение

Любое развивающееся общество переживает в своей истории периоды значительных изменений, связанных либо с экономическими и политическими пертурбациями, либо с необходимостью перестройки общественных отношений на основе технологических переворотов. Современная реальность вместила в себя все эти факторы, вызвав к жизни потребность нового переосмысления духовных оснований социума. Предыдущие десятилетия человечество жило в эпоху глобализационных процессов, казавшихся незыблемыми. Эти процессы определялись либеральной идеологией, проповедовавшей определенный контент, предполагавший переход к новой ценностной парадигме на основе демократических прав и свобод. Но реальность изменилась, и мы, наблюдаем глобальные сдвиги в геополитике, подводящие к новым трендам: регионализации и поиску

идентификаций в региональном масштабе и суверенизации, вызывающей проблему соотношения встроенных в культурные коды традиционных форм и инновационных потребностей модернизирующегося социума.

Казахстан в последнее время начинает играть видимую роль в процессах регионализации, являясь в определенной степени центром регионализации стран Центральной Азии, что в плане духовного строительства актуализирует проблему идентификации и ценностного трансформирования.

Ведущим фактором трансформации ценностей казахстанского общества является в свою очередь и широкая цифровизация, ставшая итогом технологического переворота в информационно-коммуникативных технологиях и ведущая к серьезным социальным последствиям как в сфере экономики, политики и социальных отношений, так и в духовной подсистеме общества.

Все эти социальные процессы должны находиться под пристальным вниманием экспертного гуманитарного сообщества, так как нынешние изменения и тренды в сфере духа имеют долговременные установки и значительно повлияют на социальное взаимодействие, что и определяет актуальность проблемы ценностных трансформаций современного общества. И в этом контексте данная статья и направлена на осмысление процессов изменений ценностного контента казахстанского общества.

Материалы и методы

Данная статья основана на материалах социологического исследования, проведенного в рамках реализации программы BR24993269 «Эволюция и трансформация ценностных ориентиров казахстанского общества в период Независимости», финансируемой Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан по программно-целевому финансированию. Основные выводы представлены на основе анализа результатов экспертного опроса (всего опрошено 20 экспертов в области исследования культуры, среди которых представлены ученые, деятели культуры, социологи, представители СМИ и государственных институтов). Так же проанализированы ответы участников 18 фокус – групп.

В исследование использованы аксиологический, герменевтический и исторический методы для целостного представления процессов трансформации ценностной парадигмы казахстанского общества, выявления причин и факторов данной трансформации и выявления основных ее трендов.

Основная часть

Последние события, происходящие в мире, подводят к пониманию сложных задач, стоящих перед казахстанским обществом в наступающую эпоху кардинальных перемен в мировых реалиях. Углубляющиеся процессы регионализации и суверенизации актуализировали проблему поиска исторических корней, культурных кодов и основ ментальности этносов и народов, находящихся в общем географическом и цивилизационном пространстве. Духовная культура, ценности являются определяющим фактором в этом процессе. Поэтому исследование динамики становления и трансформации ценностей основополагающая задача гуманитарного дискурса, детерминирующая будущие направления общественного строительства. Духовная консолидация это фактор устойчивого и поступательного развития любого социума. Именно поэтому проблема ценностей постоянно актуализируется в исследовательском поле любой культуры.

Государство, формирующее политику в сфере культуры, должно иметь ясное и четкое представление о тенденциях, положительных и негативных, в области модернизации ценностей для формирования долгосрочных стратегий развития общества. Дивергенция ценностей, отход от базовых нормативов, может ввести социум либо в состояние перманентного конфликта, способного разрушить его, либо в состояние долговременного застоя, вызванного неспособностью социума к принятию новых

обстоятельств, что приводит к значительному отставанию в культурном и экономическом развитие от других сообществ, а, значит, к цивилизационному проигрышу. Гибкость и пластичность социальных норм, скорость их изменений становится необходимым фактором выживания общества в условиях современных метаморфоз. Поэтому процесс модернизации ценностей, их адаптация к изменяющимся условиям является перманентным и устойчивым явлением общественного порядка.

Множество исследований, проводимых в данной области демонстрируют значительные сдвиги в ценностной парадигме казахстанцев. Социологическое исследование, проведенное в рамках реализации программы BR24993269 «Эволюция и трансформация ценностных ориентиров казахстанского общества в период Независимости» показало устойчивость тренда на существенные изменения, вызванные множеством объективных и субъективных факторов.

Первый и основной тренд – постепенный отход от традиционных ценностей или их мягкая трансформация. Традиционализм все еще остается значительным принципом жизненного ориентирования казахстанцев, но все сильнее, особенно в среде молодежи виден отход от него, особенно в контексте отношения к семье и роли женщины в семье и обществе. Происходит постепенное замещение патриархальных семейных традиций на современные, особенно в контексте воспитания детей, отношения в семьях становятся более свободными, открытыми, молодежь не скрывает свои чувства и мысли и более критична в отношении мнения старших, традиционная семья переживает трансформацию, связанную с тем, что молодежь эгоистично исходит из своих индивидуальных потребностей, не понимая, что в семье требуются компромиссы и учет мнения и потребностей других членов. Происходит увеличение количество разводов по вине женщин, отношение которых к себе и семье изменилось. Женщины меньше верят в мужчин и меньше полагаются на них, становятся более самостоятельными в решениях и требуют равноправных отношений. Изменились функции женщины в семье, она тоже стала добытчиком, поэтому в семье требует партнерство, полагая, что согласие строится на взаимопонимание и помощи. Произошло так же сильное изменение в восприятие роли женщин в обществе, они получили и пользуются множеством прав, играют значимую роль в общественных процессах и к правам женщин стали относиться серьезнее. Особенно это видно в отношении общества к теме насилия над женщинами, которая актуализировалось в последнее время. Женщины получили больше правовых инструментов защиты

Эксперты и участники фокус групп полагают, что идет определенный процесс изменений в отношении традиционных ценностей, особенно в городе, где все яснее проявляется отчуждение между людьми, не свойственное коллективному, общественному традиционному сознанию, приоритет потребительства, материальных проблем, влияние других факторов, в частности, цифровизации, приводит к разрушению межличностных связей, индивидуализации жизни. *«Например, когда в одной семье сосуществуют разные религиозные взгляды: родители, выросшие в советское время, могут сохранять светские или умеренно религиозные позиции, в то время как дети — особенно подростки — могут придерживаться гораздо более строгих, а иногда и радикальных убеждений. Это может вызывать конфликты, особенно в быту и в ценностных установках. Тем не менее, я думаю, что даже в таких условиях традиции всё же продолжают передаваться. Проходит определённый этап — возрастной, психологический — и затем постепенно человек усваивает более устойчивые ценности, связанные с семьёй, здоровьем, заботой о близких. Семья и родственники остаются важным фактором формирования мировоззрения. Но, безусловно, есть и новые особенности. Сегодня за внимание молодёжи конкурирует множество акторов, включая виртуальные сообщества, которые оказывают влияние уже не через прямое участие, а через постоянный поток контента. Например, YouTube-алгоритмы подсовывают видео, которые формируют восприятие мира, стиля, ценностей» [1].*

Тем не менее, казахстанское общество все же остается преимущественно традиционным. Так, 58,8% респондентов признают, что их жизнь протекает преимущественно в казахской традиционной культурной среде, 16,2% - в интегрированной казахской и своей национальной культурной среде, в среде русской национальной культуры 7,4%. Только 2% респондентов утверждают, что испытывают сильное воздействие европейской культуры, что оппонирует устоявшемуся мнению о значительной роли вестернизации в процессах формирования ценностных нарративов казахстанского общества и свидетельствует о ведущей роли традиционной культуры в духовных форматах общества. 81,5% опрошенных полагают, что в современном казахстанском обществе имеется единство ценностей для всех граждан, вне зависимости от их этнической, возрастной, образовательной, профессиональной, социально-статусной, религиозной, поселенческой принадлежности, а, 79,5% и 71,5%, соответственно, признают роль традиционных казахских и других этнических ценностей в формирование общих ценностных смыслов. Демократические ценности в этом процессе признают 41% респондентов [2].

Анализируя ценности, преобладающие в массовом сознании казахстанцев эксперты отмечают, что к ним в первую очередь относятся базовые, общечеловеческие ценности, такие как жизнь, здоровье, семья, благополучие, стабильность. Особое значение имеет элемент межэтнического согласия. Это проявляется не в наличии прямых и постоянных непримиримых конфликтов, а скорее в общей открытости общества. Это можно наблюдать и в совместных праздниках, и в культурном восприятии друг друга — не в смысле простой терпимости, а именно в готовности принимать и понимать другого. Поэтому такие ценности, как единство, взаимопонимание, уважение к другому, стремление к мирному сосуществованию, а также безопасность семьи и здоровье являются основополагающими для современного казахстанского общества.

Так же отмечается, что в казахстанском обществе становится больше свободы, актуализируется борьба за права женщин и расширяется феминизм, происходит процесс активизация молодежи и гражданского общества. Рост гражданской активности связан с противостоянием властным структурам и цифровизацией, возможностью быстрого фидбека от них. Происходит смена советской идеологии, расширяется поиск идентичности на основе обращения к истории, общественные процессы детерминируются новым технологическим поворотом, замечен переход от атеизма к традиционному исламу. Казахстанцы пережили несколько этапов трансформации ценностей, начиная от полного отхода от советских идеологических ценностей до принятия норм рыночного капиталистического общества [3].

Еще один тренд в ценностных изменениях — их трансформация под влиянием цифровизации. Цифровизация расширила жизненное пространство человека, дала ему новые инструменты, существенно расширила смысловые ориентиры, что, в свою очередь изменяло внешний социальный портрет человека. Она пока не изменила сущность человека, в основе которой лежит стремление контролировать с помощью общественных нормативов инстинктивные модели поведения, но значительно подкорректировала форматы межличностного и общественного взаимодействия. Эксперты обращают внимание на роль интернета в формирование личностного мировоззренческого контента: *«интернет — это большая коммуникационная площадка, обладающая свойством интерактивности. Он влияет на то, как люди начинают действовать, в том числе на то, как себя ведут создатели контента. Если раньше информацию распространяли в основном средства массовой информации, то теперь вовлечены практически все — даже обычные люди. Особенность интернета в том, что он по своей природе построен на гиперссылках, отсылках к другим источникам, и весь текст, который общество производит и в котором оно пребывает, формирует определённую информационную среду. Ценности и идентичность, которые человек декларирует или которым реально следует, могут быть сформированы под влиянием доминирующего дискурса — то есть той информационной*

повестки, которая преобладает в ленте, в алгоритмах социальных сетей». Попадавший в определенный «цифровой пузырь» человек формируется в рамках определенных заданных параметров, особенно если не обладает критическим мышлением, способным рационализировать происходящие события и интерпретировать их на объективной основе. И здесь проявляется проблема манипулирования массовым и общественным сознанием, способная привести к значительным деструктивным явлениям в социуме.

В целом можно утверждать, что казахстанское общество находится в состоянии модернизации значительного пласта духовной сферы, способной как ускорить позитивные изменения общественного устройства, так и разрушить общественный консенсус, и, следовательно, привести к деструкции общества.

Результаты

Подводя итоги выше сказанного можно резюмировать:

- в казахстанском обществе идет процесс мягкой трансформации базового традиционализма, как фундаментального принципа общественного устройства;
- происходят серьезные изменения в отношении ценности семьи, которая оставаясь базовой ценностью, претерпевает внутренние сущностные изменения, связанные с новым отношением к роли женщины в семье и обществе, под влиянием феминистических и гендерных движений;
- существенным фактором изменения ценностей стало развитие информационно-коммуникативных технологий, приведших к созданию новой виртуальной реальности, влияющей на базовые координаты и жизненные устремления человека, и, сейчас, сложно предвидеть до какой степени это влияние может стать определяющим в процессе ценностного ориентирования;
- перманентные изменения в системе ценностей становятся все более ощутимым и значимым фактором, способным как к устойчивому прогрессу, так и дестабилизации общества;

Заключение

Современная реальность выдвигает перед казахстанским обществом задачу формирования ценностной системы для соответствия новым стратегическим задачам, представленным в послание Президента страны К.-Ж. Токаева. Новые перспективы Казахстана как регионального игрока в политике и экономике, задача построения цифрового общества, ставят проблему духовной трансформации, создания духовного пространства для его консолидации общества, выработки общественного консенсуса по базовым ценностным определениям человеческой жизни. Эта задача осложняется многовекторным характером общественного развития Казахстана, которое основано на значительных различиях в представлении разных социальных групп о направлении и конечном результате движения казахстанского общества. Проведение социологических исследований по проблемам ценностного ориентирования является важным инструментом для выявления основных трендов ценностного развития, позволяя определить динамику и основные характеристики ценностных изменений для выработки грамотной и эффективной культурной политики.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Результаты социологического исследования, проведенного в рамках реализации программы BR24993269 «Эволюция и трансформация ценностных ориентиров казахстанского общества в период Независимости»(исследование фокус-групп)
2. Результаты массового анкетирования проведенного в рамках реализации программы BR24993269 «Эволюция и трансформация ценностных ориентиров казахстанского общества в период Независимости»
3. Результаты экспертного анализа социологического исследования, проведенного в рамках реализации программы BR24993269 «Эволюция и трансформация ценностных ориентиров казахстанского общества в период Независимости»

ӘОЖ 37

ҚАЗІРГІ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМ ЖАҒДАЙЫНДА ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Кулманов Р.Ж.

*Аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы*
Kulmanov.1980@inbox.ru

Досмамбетов Т.А.

*Аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы*
dosmambetovtalgat71@gmail.com

Есиркепов Ж.М.

*П.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Халықаралық туризм және меймандостық
университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы*
Zhandos-1978@mail.ru

Мақалада қазіргі студент жастардың ұлттық құндылықтарға қызығушылығының төмендеу себептері қарастырылады. Авторлар қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында әлеуметтік желілердің әсері, отбасылық тәрбиенің әлсіреуі және материалдық құндылықтардың үстемдігі сияқты факторлардың жастар дүниетанымына ықпалын талдайды. Сонымен қатар, ұлттық рухани-мәдени мұраға деген қызығушылықты арттырудың педагогикалық тетіктері ұсынылады.

Кілт сөздер: студент жастар, рухани құндылық, дүниетаным, тәрбие, ұлттық сана, мәдениет, әлеуметтік желі.

В статье рассматриваются причины снижения интереса современной студенческой молодежи к национальным ценностям. Автор анализирует влияние таких факторов, как глобализация, воздействие социальных сетей, ослабление семейного воспитания и доминирование материальных ориентиров на мировоззрение молодежи. Кроме того, предлагаются педагогические и культурные механизмы повышения интереса к национальному духовному наследию.

Ключевые слова: студенческая молодежь, национальные ценности, духовное воспитание, культура, социальные сети, глобализация.

The article examines the reasons for the declining interest of modern university students in national values. The author analyzes the influence of factors such as globalization, the impact of social media, the weakening of family upbringing, and the dominance of materialistic priorities on young people's worldview. In addition, the study proposes pedagogical and cultural mechanisms for enhancing students' engagement with national spiritual heritage.

Keywords: university students, national values, spiritual education, culture, social media, globalization.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану заманында жастардың рухани және дүниетанымдық тәрбиесі қоғам дамуының стратегиялық бағытына айналууда. Жаңа ақпараттық кеңістіктің, цифрлық технологиялардың және әлеуметтік медианың ықпалы нәтижесінде адамзаттың құндылықтық бағдарлары айтарлықтай өзгеріске ұшырап отыр. Бұл өзгерістер әсіресе

студент жастардың өмірлік ұстанымдары мен мінез-құлық үлгілерінен айқын көрініс табуда. Бір жағынан, ашық ақпарат алмасу мен әлемдік мәдениетті тану мүмкіндіктері кеңейсе, екінші жағынан, ұлттық рухани құндылықтардан алшақтау, дәстүрге немқұрайлы қарау сияқты келеңсіз үдерістер белең алуда.

Соңғы жылдары жастар арасында рухани әлсіреу, әлеуметтік желілердің теріс ықпалы және өмірге тұтынушылық тұрғыдан қарау үдерістері жиі байқалуда. Отандық ұлт жанашырлары бұл құбылыс жас ұрпақтың өзіндік ұлттық болмысын, мәдени тамырын және тарихи жадын жоғалту қаупін тудыруда деп дабыл қағуда. Рухани құндылықтардың әлсіреуі қоғамның мәдени тұрақтылығына, ұлттық бірегейліктің сақталуына тікелей әсер ететіндігі сөзсіз. Осы тұрғыда Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев өзінің жыл сайынғы Жолдауларында бұл мәселеге ерекше назар аударып, жастардың ел болашағы үшін жауапкершілігін арттыру, ұлттық сана мен адамгершілік қасиеттерді нығайту қажеттігін атап өткен болатын [1].

Қазіргі кезеңде қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуымен қатар, рухани жаңғыру мәселесі де өзектілікке ие болуда. Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында ұлттық кодты сақтау, жаһандану жағдайында рухани тамырдан ажырамау – ел дамуының маңызды кепілі ретінде айқындалған [2]. Демек, студент жастардың бойында ұлттық сана мен мәдениетті қалыптастыру тек жеке тұлғалық мәселе емес, ол елдің рухани қауіпсіздігі мен тұрақтылығының негізі болып табылады.

Жастардың құндылықтық бағдарын қалыптастыруда жоғары оқу орындарының, отбасының және бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі ерекше. Бүгінгі таңда білім беру жүйесі тек кәсіби дайындықпен шектелмей, тұлғаның рухани-адамгершілік әлеуетін дамытуға бағытталуы тиіс. Университет пен колледждердегі тәрбие жұмысының мазмұны білім алушылардың рухани мәдениетін жетілдіруге, ұлттық дәстүр мен салт-сананы құрметтеуге, мәдени мұраға қызығушылығын арттыруға бағытталуы қажет. Сонымен қатар, қазіргі студенттердің дүниетанымдық бағдарлары көбіне әлеуметтік желілер мен виртуалды мәдени кеңістікте қалыптасатыны белгілі. Бұл ортада ұлттық идеялар мен рухани құндылықтар көбіне жеткілікті деңгейде көрініс таппайды. Сондықтан ұлттық мәдениет элементтерін заманауи цифрлық форматтарда – бейнежоба, подкаст, әлеуметтік челлендж, этнофестивальдер түрінде ұсыну жастардың қызығушылығын арттырудың тиімді жолы бола алады. Осыған орай, студент жастардың бойында рухани құндылықтарды, ұлттық сана мен мәдениетті, ізгілікті және жауапкершілікті қалыптастыру қазіргі педагогикалық және әлеуметтік ғылымдардың басты міндеттерінің бірі болып отыр. Бұл міндетті жүзеге асыру үшін ұлттық тәрбиенің ғылыми негіздерін жүйелеу, білім беру үдерісінде рухани-адамгершілік компоненттерді күшейту, сонымен қатар, жастар ортасында ұлттық құндылықтарды дәріптейтін әлеуметтік жобаларды кеңінен енгізу қажет. Тек осындай кешенді тәсіл арқылы ғана ұлттық рухани тұтастықты сақтап, жаңа заманның білімді әрі мәдениетті ұрпағын қалыптастыруға болады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында мазмұндық-талдамалық және салыстырмалы әдістер қолданылды.

Материалдық дереккөзі ретінде заманауи жастардың әлеуметтік-мәдени көзқарастары туралы ғылыми еңбектер, БАҚ материалдары, педагогикалық тәжірибе нәтижелері мен ҚР Президентінің ресми құжаттары алынды. Сонымен қатар, студент жастармен жүргізілген әңгімелесу, сауалнама және бақылау нәтижелері талданды. Зерттеудің теориялық негізін Абай Құнанбаев [3], М.Әуезов [4], Б.Момышұлының [5] және қазіргі педагогикалық бағыттағы еңбектер құрайды.

Негізгі бөлім

Қазіргі кезде жастардың рухани өмірінде орын алған келеңсіз құбылыстар – ұлттық құндылықтардың әлсіреуі мен шетелдік мәдени ағымдардың басымдығы. Жастардың көпшілігі уақытын әлеуметтік желілерде өткізіп, танымдық және рухани тұрғыдан кері әсер

алуда. «TikTok», «Instagram» сынды платформалар кей жағдайда жастардың сана-сезімін, ойлау қабілетін төмендетіп, деградацияға ұшыратуда. Мұндай жағдайлар жастардың мінез-құлқынан, сөйлеу мәдениетінен, өмірлік ұстанымдарынан анық байқалады.

ҚР Парламент мәжілісінің депутаттары да бұл мәселеге назар аударып, жастар тәрбиесіндегі кемшіліктердің қоғам үшін қауіпті екенін атап өтуде. «Қаңтар оқиғасы» кезіндегі жастардың эмоциялық және саналы тежеліссіз әрекеттері тәрбиенің әлсіздігін айқындап берді. Демек, оқу орнындағы төрт жылдық білім алу барысында студенттердің ұлттық сана-сезімін, рухани мәдениетін, дүниетанымын қалыптастыру міндеті толық орындалмай отыр деген тұжырым жасауға болады.

Абай Құнанбаевтың айтуынша, «Адамның адамшылығы – ақыл, ғылым, ар, мінез арқылы» өлшенеді [3]. Демек, рухани кемелдікке жетудің негізгі тетігі – білім мен ізгілік.

Студенттердің адамгершілік, мәдени және эстетикалық тәрбиесін жетілдіруде мұражайлар мен театрларға бару, кітап оқу, ұлттық өнер мен спорт түрлерімен шұғылдану, пікірталас және дебат клубтарына қатысу ерекше маңызға ие. Осындай шаралар жастардың эстетикалық талғамын, ойлау көкжиегін және ұлттық дүниетанымын кеңейтеді.

М.Әуезовтің «Ел боламын десең, бесігіңді түзе» [4] деген нақылы ұлттық тәрбиенің бастауы отбасынан басталатынын көрсетеді. Бұл бағытта ата-әже тәрбиесі мен ұстаз өнегесінің мәні өте зор. Ұрпақ сабақтастығы үзілмеген қоғамда ғана рухани құндылықтар сақталып, нығаяды.

Жастардың дүниетанымын кеңейту мен рухани байытуда әлеуметтік орта, мәдени байланыстар және өмірлік тәжірибе маңызды рөл атқарады. Әсіресе спортшылар мен өнер адамдарының өзге ел мәдениетімен, табиғатымен танысуы, түрлі халықтармен достық қарым-қатынас орнатуы олардың көзқарасын байыта түседі.

Студенттерге бағытталған сұрақтар жүйесін (мысалы: «Қандай елдерді араладың?», «Қандай кітаптар оқыдың?», «Қандай өнер түрін меңгердің?») оқу-тәрбие үдерісіне енгізу олардың өзіндік рефлексиясын, рухани жауапкершілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі ақпараттық кеңістікте ұлттық құндылықтарды дәріптейтін бағдарламалар аз. Керісінше, көптеген телеарналар мен шоу-жобалар қоғамның рухани деңгейін төмендетіп, жастардың эстетикалық талғамын бұзуда. «Қалаулым», «Астарлы ақиқат» сынды жобаларда ұлттық тәрбиелік мазмұн жоқтың қасы [6]. Бұл тұрғыда БАҚ қызметін реттейтін көркемдік кеңес немесе заңнамалық негіздер қажет. Шетелдің мәдениетіне еліктеуден гөрі өз ұлтымыздың дәстүрін, тарихын, өнерін экран арқылы насихаттау маңызды.

Нәтижелер мен талқылау

Қазіргі жаһандану заманында жастардың рухани бағыт-бағдары мен ұлттық құндылықтарға қатынасы күрделі өзгерістерге ұшырап отыр. Ақпараттық қоғамда өмір сүріп жатқан студенттердің басым бөлігі өз уақытының көп бөлігін әлеуметтік желілер мен виртуалды кеңістікте өткізеді. Мұндай жағдай ұлттық сана мен дәстүрлі рухани құндылықтардың жастар санасындағы орнын әлсіретуде. Сондықтан студент жастардың ұлттық мәдениетке қызығушылығын арттыру – заманауи педагогика мен әлеуметтік ғылымдардың өзекті мәселесі.

Ұлттық құндылықтарға қызығушылықтың төмендеу себептерін келесідей тұжырымдауға болады:

Біріншіден, ақпараттық жаһандану мен шетелдік мәдени экспансия жастардың өмір салтына, талғамына, тіпті құндылық жүйесіне ықпал етуде. Әлеуметтік желілерде тарайтын шетелдік үлгілер мен «заманауи трендтер» жастарға тартымды көрініп, ұлттық құндылықтарды ескіліктің белгісіндей қабылдауға итермелейді.

Екіншіден, отбасындағы ұлттық тәрбиенің әлсіреуі де маңызды фактор. Ата-ана көбіне материалдық тұрмысты қамтамасыз етуге басымдық беріп, баланың рухани дамуына уақыт пен көңіл бөле бермейді. Ал ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыпты бала бойына сіңіру ең алдымен отбасында басталуы тиіс.

Үшіншіден, бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік медианың ықпалы зор. Қазіргі телевизиялық және интернет контентінің басым бөлігі жеңіл күлкі мен шоу форматындағы бағдарламаларға негізделген. Мұндай контент жастардың рухани талғамын төмендетіп, ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын азайтады.

Төртіншіден, қоғамда материалдық құндылықтардың үстемдігі мен тұтынушылық сана басым. Көптеген жастар рухани даму мен мәдени кемелдікке емес, табыс табуға, сән мен сыртқы жылтырауға ұмтылуда. Мұндай көзқарас ұлттық рух пен адамгершілік тәрбиенің әлсіреуіне алып келеді.

Ұлттық құндылықтарға қызығушылықты арттыру үшін бірнеше бағытты ұсынамыз:

- оқу бағдарламасына халық даналығы мен дәстүрлі мәдениетті танытатын арнайы модульдер енгізу қажет;

- дебаттар, форумдар, этнофестивальдер, ұлттық ойындар мен өнер жарыстары арқылы жастардың белсенділігін арттыру тиімді;

- телехикаялар, деректі фильмдер мен әлеуметтік роликтерде ұлттық тұлғалар мен рухани құндылықтар бейнесін күшейту қажет;

- Абай Құнанбайұлы, Мұхтар Әуезов, Бауыржан Момышұлы сынды ойшылдардың идеяларын заманауи форматта (подкаст, бейнежоба, блог) жеткізу маңызды.

Қазіргі студент жастардың ұлттық құндылықтарға қызығушылығының төмендеуі – тек жеке тұлғалық емес, әлеуметтік-мәдени құбылыс. Бұл мәселенің түпкі себептері жаһандану, рухани тәрбие жүйесінің әлсіреуі және ақпараттық кеңістіктің теріс ықпалымен тығыз байланысты. Ұлттық рухты жаңғырту үшін оқу орындары мен отбасы институтының өзара байланысын күшейтіп, жастарға ұлттық мәдениетті заманауи, тартымды форматта ұсыну қажет. Сонда ғана рухани бай, ұлттық болмысы берік, мәдениетті тұлға қалыптасады.

Қорытынды

Жастардың рухани және дүниетанымдық деңгейін қалыптастыру – ұлттық қауіпсіздік пен ел болашағының негізі. Рухани құндылықтардан айырылған ұрпақ ұлттың болашағын айқындай алмайды. Сондықтан жоғары оқу орындарында ұлттық тәрбие мен рухани даму бағдарламаларын жаңаша форматта жүргізу қажет.

Абай Құнанбайұлы, Мұхтар Әуезов, Бауыржан Момышұлы сынды ойшылдардың еңбектеріне сүйене отырып, жастар бойында ізгілік, білімге құштарлық, мәдениеттілік пен ұлттық намыс сезімін қалыптастыру – бүгінгі педагогтардың басты міндеті.

Материалдық игіліктен гөрі рухани байлыққа бет бұру – жаңа Қазақстанның басты ұстанымы болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тоқаев Қ.К. «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» Жолдауы. Астана, 16.03.2022 ж.

2. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы. // <https://qarmagshy-tany.kz/zanalyk/2714-bolashaa-badar-ruhani-zhayru.html> (қаралу күні: 15.10.2025 ж.).

3. Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы. - Алматы: Ғылым, 1954. - 321 б.

4. Әуезов М. Толық шығармалар жинағы. 20 томдық. Т. 7. – Алматы. 354 б.

5. Егізбаев Ж. Ұлттық тәрбие – отбасыдан басталуы тиіс. // Тіл сақшысы. Қызылорда, 2020.

6. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. – Алматы: Жазушы, 1975. - 245 б.

ӘОЖ 376

БОЛАШАҚ АРНАЙЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Курманова І. А.

Білімгер, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
kurmanovainzhu648@gmail.com

Ғылыми жетекші: PhD, аға оқытушы **Балтымова М. Р.**
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
mbr74@mail.ru

Бұл мақалада арнайы білім беру жүйесінде болашақ педагогтардың кәсіби біліктілігін үнемі арттырып отыру мәселелері қарастырылады. Арнайы педагогтардың кәсіби біліктілігі ЖОО-дан бастап қаланады. ЖОО-да арнайы педагогтар теориялық білімді қалыптастырады. Олар ЖОО-да меңгерген теориялық білімнің іргетасын еңбек ету нарығында пайдаланып, тәжірибелерімен бөліседі. Арнайы педагогтар ерекше білім беруді қажет ететін балалармен жұмыс барысында өзінің бойында жеке тұлғалық қасиеттерден бөлек, кәсіби қасиеттерді бойына сіңіруі қажет. Арнайы педагогтар шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін талдап, жаңа технологиялық құралдарды пайдаланып, өз меңгерген әдістерін оқыту барысында қолданады. Қазіргі білім беру жүйесі, оның ішінде инклюзивті білім беру жүйесі жаңа тенденциялар іргетасының ізімен жүріп, пәнаралық сипатқа ие, бакалавриат деңгейіндегі педагогикалық, психологиялық, медициналық ғылымдардың базалық білімін білетін, қазіргі заманғы технологияларды меңгерген мамандарды талап етуде. Арнайы педагогтың кәсіби біліктілігі жалпы білім беру жүйесінің мұғалімі сияқты факторлармен детерминациялануда. Педагогтардың кәсіби құзыреттілігін жетілдірудің негізгі бағыттары, олардың кәсіби өсуін ынталандыру әдістері мен үздіксіз білім беру маңызы айқындалады.

Кілт сөздер: арнайы білім беру, педагог, кәсіби біліктілік, инклюзия, құзыреттілік, кәсіби даму, бакалавриат.

В данной статье рассматриваются вопросы непрерывного повышения профессиональной квалификации будущих педагогов в системе специального образования. Профессиональная квалификация педагогов специального образования закладывается, начиная с высших учебных заведений. В высших учебных заведениях педагоги специального образования формируют теоретические знания. Они используют фундамент теоретических знаний, полученных в высших учебных заведениях, на рынке труда и делятся своим опытом. Педагоги специального образования, помимо личностных качеств, должны развивать в себе и профессиональные качества в работе с детьми, нуждающимися в особом образовании. Педагоги специального образования анализируют труды зарубежных и отечественных учёных, используют новые технологические инструменты и применяют собственные методики в преподавании. Современная система образования, в том числе инклюзивная, следует новым тенденциям и требует специалистов междисциплинарного профиля, обладающих базовыми знаниями в области педагогических, психологических и медицинских наук на уровне бакалавриата и владеющих современными технологиями. Профессиональная квалификация педагога специального образования определяется теми же факторами, что и педагога в системе общего образования. Определены основные направления повышения профессиональной компетентности педагогов, методы стимулирования их профессионального роста и важность непрерывного образования.

Ключевые слова: специальное образование, педагог, профессиональная квалификация, инклюзия, компетентность, профессиональное развитие, степень бакалавра

This article considers the issues of continuous improvement of professional qualifications of future teachers in the special education system. The professional qualifications of special education teachers are laid starting from higher education institutions. In higher education institutions, special education teachers form theoretical knowledge. They use the foundation of theoretical knowledge acquired at higher education institutions in the labor market and share their experience. Special education teachers, in addition to personal qualities, must also develop professional qualities in themselves when working with children in need of special education. Special education teachers analyze the works of foreign and domestic scientists, use new technological tools, and apply their own methods in teaching. The modern education system, including the inclusive education system, follows the foundations of new trends and requires specialists who are interdisciplinary in nature, have basic knowledge of pedagogical, psychological, and medical sciences at the bachelor's level, and are familiar with modern technologies. The professional qualifications of a special education teacher are determined by the same factors as a teacher in the general education system. The main directions of improving the professional competence of teachers, methods of stimulating their professional growth and the importance of continuing education are identified.

Keywords: special education, teacher, professional qualification, inclusion, competence, professional development, bachelor's degree

Кіріспе

Қазіргі таңда арнайы білім беру жүйесі – қоғамның әлеуметтік және мәдени даму деңгейінің айнасы. Бұл салада қызмет ететін педагогтардың кәсіби біліктілігі ерекше маңызға ие, себебі олар ерекше білім беруді қажет ететін балалардың әлеуетін ашуда негізгі рөл атқарады. Мақаланың мақсаты – арнайы білім беру саласында педагогтардың кәсіби құзыреттілігін арттырудың бағыттарын, әдістерін және тиімділігін зерттеу. Зерттеу өзектілігі педагог кадрлардың жаңа әлеуметтік жағдайда кәсіби бейімделу қажеттілігімен айқындалады. Теориялық маңыздылығы – инклюзивті және арнайы білім берудегі кәсіби даму тұжырымдамаларын, құзіреттіліктерін біріздендіру. Практикалық маңыздылығы – педагогтардың біліктілігін арттыру бағдарламаларын жетілдіруге бағытталған арнайы ұсыныстарды әзірлеу.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында сапалық және сандық талдау әдістері қолданылды. Негізгі материал ретінде Қазақстан Республикасының арнайы білім беру жүйесіне қатысты нормативтік құжаттар, педагогикалық еңбектер мен халықаралық тәжірибе деректері пайдаланылды. Статистикалық мәліметтерді өңдеу үшін **Microsoft Excel 2021 (Microsoft, USA)** бағдарламасы пайдаланылды. Негізгі талдау әдістеріне салыстырмалы талдау, контент-талдау және жүйелеу әдістері енгізілді. Сонымен қатар, инклюзивті білім беру жүйесіне қатысты жаңалықтардың ашулуына сүйемелденді. Арнайы білім беру жүйесінде педагогтардың кәсіби құзіреттіліктері күрделі және айқын мақсатқа негізделген жүйе. Себебі болашақ арнайы педагогтар тек қана ЖОО-дағы теориялық біліммен шектелмей, логопедиялық, дефектологиялық, педагогикалық-психологиялық білімді, тұлғаның даму бойындағы ерекшеліктердің клиникалық белгілерін саралауды, ерекше білім беруді қажет ететін балалармен жұмыс кезінде пайдаланады. Бұл сырт көзге айтуға, орындалуға оңай нәрсе ретінде көрінгенмен, өте қиын бағыттар болып табылады. Кәсіби құзыреттіліктің негізгі компоненттеріне **әдістемелік, профессионалдык, тұлғалық, әлеуметтік және коммуникативтік, эмпатия қабілеттері** жатады. Бұл құзыреттердің әрқайсысы арнайы білім беру сапасына өзара тікелей әсер етеді. Соңғы жылдары Қазақстанда педагогтардың біліктілігін арттыру жүйесі жаңғыртылып, онлайн курстар мен аралас форматтағы оқыту әдістері кеңінен енгізілуде. Бұл үрдіс педагогтарға өздігінен даму мен үздіксіз білім алу мүмкіндігін беріп отыр. Сонымен қатар инклюзивті білім беру тәжірибесі педагогтардың жаңа кәсіби бағытта жұмыс істеуін талап етеді. Олар ерекше балалармен жұмыс істеуде

эмпатия, шыдамдылық, мотивация және ата-аналармен серіктестік орнату дағдыларын дамыту қажет. Арнайы педагогтардың біліктілігін арттыруда әртүрлі семинарларға, ғылыми-конференцияларға, коучингтерге, тренингтерге қатысу, педагогтың базалық білімін перспективті алаңда көрсететін дағдылары.

Нәтижелер мен талқылаулар

Бүгінгі таңда қоғамның дамуы мен интеллектуалдық қабілеттерінің жоғары пирамидада дамуы тікелей педагогқа байланысты. Әсіресе, ерекше білім беруді қажет ететін балаларға арналған арнайы білім беру саласы педагогтардың кәсіби даярлығына жоғары талап қояды. Бұл салада еңбек ететін мамандардың кәсіби біліктілігі тек білім беру сапасына ғана емес, баланың тұлғалық дамуы мен қоғамға бейімделуіне де зор ықпал етеді. Бүгінгі күннің өзекті мәселесі - арнайы білім беру жүйесінде жұмыс істейтін педагогтардың кәсіби құзыреттілігі мен шеберлігін жетілдіру. Арнайы педагогтың базалық білімі міндетті түрде басқа пәнаралық сипатқа ие ғылымдармен интеграцияланған болуы тиіс. Мысалы, арнайы педагог тек қана арнайы педагогикадағы теориялық біліммен шектеліп отырған жағдайда, ол баланың даму динамикасына, дамуындағы ауытқудың клиникалық белгілеріне, психофизиологиялық және сенсорлық, моторлық дағдыларының деңгейіне, мінез-құлқындағы ерекшеліктеріне жеткілікті деңгейде диагностика жүргізе алмайды. Себебі, оның психологиялық, медициналық, әлеуметтік білімі жеткіліксіз. 6B01901 - «Арнайы педагогика» бакалавры нәтижеге бағытталған және Еуразиялық көпмәдениетті коммуникативтік, технократтылықты меңгерген, педагогикалық қызмет саласындағы әлеуметтік маңызды міндеттерді қазіргі ғылыми-практикалық деңгейде шығармашылық және жоғары кәсіби шеше алатын маманын дайындауды болжайтын білім берудің ұлттық моделіне құрылады [1]. Арнайы білім беру жүйесі – ерекше білім беруді қажет ететін балалардың танымдық, эмоционалдық және әлеуметтік дамуын қамтамасыз етуге бағытталған күрделі әрі жауапты педагогикалық қызмет саласы. Бұл жүйе жалпы білім беру процесінің маңызды бөлігі болып табылады, себебі ол қоғамдағы барлық балалардың тең мүмкіндіктерін қамтамасыз етуге бағытталған. Мұндай балалардың дамуында әртүрлі деңгейдегі ерекшеліктер болғандықтан, арнайы педагогикалық жұмыс әр баланың жеке қажеттілігіне сай бейімделеді. Арнайы педагог баланың эмоционалдық, танымдық қабілеттерін дамытуға үлкен септігін тигізеді. Арнайы білім беру жүйесіндегі балаға бағытталған жұмыстар міндетті түрде баланың жеке қажеттіліктеріне, ерекшеліктеріне, мүмкіндіктеріне сай бейімделеді. Ол үшін арнайы педагог психологиялық-педагогикалық білімді кәсіби шеберлікте ұштастыра білуі маңызды шарт.

Кәсіби біліктілік ұғымы – педагогтың кәсіби міндеттерін сапалы атқаруға мүмкіндік беретін білім, іскерлік, дағды және тұлғалық қасиеттердің жиынтығы. Арнайы педагогтер білім алушылардың, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдардың (балалардың) ерекше білім беру қажеттіліктерін бағалауды жүзеге асырады, жеке оқу, түзету-дамыту бағдарламаларын әзірлейді және іске асырады және мүмкіндіктері шектеулі балалармен жеке, кіші топтық, топтық сабақтар өткізеді, педагогтерге, ата-аналарға немесе өзге де заңды өкілдерге мүмкіндіктері шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеу бойынша кеңес береді [4]. Арнайы білім беру саласында бұл ұғымның мәні айрықша, себебі мұндағы педагог баланың дамуындағы ауытқушылықтарды түзету, оның әлеуетін ашу, қоғамға бейімдеу сияқты көпқырлы міндеттерді қатар атқарады. Арнайы педагог дефектологиялық, психологиялық, логопедиялық және әдістемелік білімдермен қатар, коммуникативтік мәдениет пен кәсіби этиканы, достық қарым-қатынастарды да жоғары деңгейде меңгеруі тиіс. Бұл қасиеттер мұғалім мен оқушы арасындағы сенімді қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда арнайы білім беру саласындағы педагогтардың кәсіби құзыреттілігіне қойылатын талаптар үнемі артып келеді. Заманауи қоғам бүгінгі таңда арнайы педагогтардың бірқатар дағдыларды меңгеруін талап етеді. Олар:

- балалардың жас, жеке, типологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, түзетеді дамыту сабақтарында сол теориялық білімді ұштастыру;
- ерекше білім беруді қажет ететін балаларға жеке-дамытушылық бағдарлама жасау;
- педагогикалық процесске жаңашыл инновацияларды енгізу;
- «e-learning» электронды оқыту жүйесін білім беру процесінде іске асыру;

Мысалы, логопедиялық сабақтарда цифрлық тренажерлар мен интерактивті жаттығуларды, логопедиялық массаждар мен артикуляциялық гимнастиканы қолдану балалардың сөйлеу белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Бұл педагогтың шығармашылық қабілеті мен заманауи технологияларды тиімді пайдалану біліктілігінің көрсеткіші. ЖОО-да арнайы педагогтарды даярлау мәселелері кең ауқымды бастама болып табылып отыр.

Арнайы педагогтардың біліктілігіне қойылатын талаптар [3]:

- мемлекеттік үлгідегі «Арнайы педагог» дипломының болуы;
- қайта біліктілік курстарынан өтіп, 3 жыл сайын біліктілік деңгейін жетілдіріп отыруы;
- және (немесе) біліктілігінің жоғары деңгейі болған кезде мамандығы бойынша жұмыс өтілі: педагог-модератор үшін кемінде 2 жыл;
- педагог-сарапшы үшін кемінде 3 жыл; педагог-зерттеуші және (немесе) біліктілігінің жоғары деңгейі болған кезде педагог-шебер үшін мамандығы бойынша жұмыс өтілі – 5 жыл.

Педагогтың біліктілігін арттыру курстарына қатысуы, ғылыми-әдістемелік семинарлар мен тәжірибе алмасу сияқты шараларға қатысуы – оның кәсіби өсуінің негізгі кепілі. Сонымен қатар, педагогтың өзіндік білім алу белсенділігі мен рефлексия дағдылары кәсіби дамудың негізгі тетігі болып табылады. Өзін-өзі жетілдіру арқылы мұғалім өз тәжірибесін талдап, өз-өзіне баға берген жағдайда, жаңа әдістемелер мен технологияларды енгізеді. Бұл үрдіс педагогтың кәсіби мәдениетін арттырып, оның жеке тұлға ретінде дамуына ықпал етеді. Құзірет – әлеуетті, когнитивті, процессуалдық құбылыс, ал құзіреттілік-өзекті, тұлғалық, нәтижелі ұғымдар ретінде түсіндіріледі. Э.Ф.Зеер, Е.А.Климова, А.К.Маркова, Л.М.Митина: «педагогтың кәсіби құзіреттілігі жеке тұлғаны дамыту құралы ретінде өз мамандығын қолдана білу» деп тұжырымдайды [1]. Бүгінде инклюзивті білім берудің кеңеюі арнайы педагогтардың рөлін бұрынғыдан да арттырды. Инклюзивті ортада ерекше қажеттіліктері бар балалармен қатар, жалпы білім алушылар да оқиды, сондықтан педагогтың кәсіби шеберлігі мен икемділігі шешуші мәнге ие. Инклюзивті ортада ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ету үшін, ең алдымен белгілі бір талаптарға сәйкес атқарушы функцияларды орындайтын мамандар тобын әзірлеу болып табылады. Оның ішіне арнайы педагогтар (сурдопедагог, тифлопедагог, олигофренопедагог, логопед, дефектолог), педагог-ассистент, әлеуметтік педагог, педагог-психологтар кіреді. Міндетті түрде дефектологтар дамуында ауытқулары бар балаларды, сондай-ақ әртүрлі себептердің нәтижесінде оқу материалын денсаулықтарына байланысты меңгере алмайтын балаларға диагностика жүргізеді. Арнайы педагогтарға қолдау көрсету олардың кәсіби ынтасын арттырып, білім беру сапасын жақсартады. Мемлекеттік бағдарламалар мен біліктілікті арттыру орталықтарының жұмысы осындай мақсаттарға бағытталуы тиіс. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды меңгеру арнайы білім беру жүйесінде оқушылардың назарын аударып, оқу процесін жеңілдетеді. Мысалы, логопедиялық жаттығуларда интерактивті бағдарламаларды пайдалану баланың сөйлеу қабілетін арттыруға ықпал етеді. Бұл педагогтың тек дәстүрлі тәсілдерге сүйенбей, үнемі жаңашыл бағытта жұмыс істеу қажеттігін дәлелдеп, көздейді. Арнайы педагогтың кәсіби дамуы үздіксіз процесс болуы тиіс. Біліктілікті арттыру курстарына қатысу, тәжірибе алмасу, ғылыми-әдістемелік конференцияларға қатысу – педагогтың кәсіби өсуіне жол ашады. Сонымен қатар, кәсіби қауымдастықтар мен онлайн-платформалар арқылы тәжірибе бөлісу де ерекше маңызға ие. Бүгінгі таңда педагогтардың заманауи білім беру технологияларын меңгеруі, цифрлық

сауаттылығын дамыту және халықаралық тәжірибені игеру – білім сапасын арттырудың негізгі тетіктері болып табылады. Арнайы білім беру жүйесінде педагогтарға қойылатын кәсіби талаптар өте жоғары. Олар ЖОО-дағы теориялық білім базасын меңгеріп шыққаннан кейін, мемлекеттік білім беру ұйымдарында кемінде 3 жыл тәжірибелік негіздерін өтеулері шарт. Арнайы педагогтар әрбір баланың психологиялық жағдайын түсіну, нормативтік құжаттарда бекітілген үлгілік оқу бағдарламаларына сәйкес қысқа мерзімді оқу жоспарларын құра білу, вариативті және қосымша сабақтарды өткізу жүйесін негіздеу, компенсаторлық түзете-дамыту сабақтарын өткізу, ата-анамен жұмыс жүргізу, ұжымдағы әріптестермен достық және ғылыми серіктестік орнату дағдыларын меңгереді. Білім беру ұйымдарында 3 жыл сайын біліктіліктерін нормативтік құжаттар мен заңнамаларға сәйкес арттырып отыру міндетті. Арнайы педагогтың кәсіби шеберлігі оның сабырлылығымен, мейірімділігімен, баланы түсіне білуімен және оның сеніміне кіре алуымен бағаланады. Бұл қасиеттердің барлығы тәжірибе мен үздіксіз өзін-өзі дамыту барысында қалыптасады. Дегенмен, қазіргі таңда арнайы білім беру жүйесінде бірқатар өзекті мәселелер бар. Атап айтқанда, кадр тапшылығы, педагогтардың жүктемесінің артуы, материалдық-техникалық базаның жеткіліксіздігі, әдістемелік құралдардың жаңартылмауы және кәсіби қолдаудың әлсіздігі сияқты проблемалар байқалады. Бұл қиындықтар педагогтардың кәсіби өсуіне кедергі келтіреді. Сол себепті мемлекет тарапынан арнайы педагогтарды даярлау мен олардың біліктілігін арттыруға бағытталған жүйелі саясат, қолдау қажет.

Арнайы педагогтардың кәсіби дамуын қамтамасыз ету – инклюзивті қоғамның қалыптасуына тікелей әсер ететін өзекті мәселе. Инклюзивті білім беру жүйесі – бұл дамуында ерекшеліктері бар және нәсіліне, ұлтына, әлеуметтік отбасылық жағдайына, гендерлік ерекшеліктерге қарамастан барлық ЕББҚ бар балаларды жалпы білім беру жүйесіне кіріктіру. Бұл жүйеде әрбір баланың ерекшелігіне қарамастан, оның әлеуетін ашу мен қоғамға бейімдеу басты мақсат болып табылады. Осы үдерістің тиімді жүзеге асуы көбіне арнайы педагогтардың кәсіби шеберлігіне, психологиялық дайындығына және педагогикалық этикасына байланысты. Арнайы педагогтар инклюзивті практиканы дамыту үшін ЕББҚ балалардың әлеуметтік және психофизиологиялық деңгейіне байланысты ерекшеліктерін ескере отырып, арнайы қолдауға бағытталған жеке және топтық сабақтарды өткізеді. Инклюзивті практиканы жүзеге асыратын мұғалімдер қызметінің ең қиын бағыттарының бірі- білім беру бағдарламасын белгілі бір пәнді оқыту аясында бейімдеу болып табылады [5]. Арнайы педагогтар ерекше қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтенуіне, өзіне сенімін арттыруға және өмірге белсенді араласуына мүмкіндік береді. Бұл жұмыс тек кәсіби білім мен дағдыны ғана емес, терең эмпатияны, сабырлылықты және адамгершілік қасиеттерді қажет етеді. Мұндай жауапты міндетті атқару үшін педагогтар кәсіби тұрғыдан да, рухани тұрғыдан да дайын болуы тиіс. Олардың кәсіби дамуы үздіксіз процесс болып саналады, өйткені білім беру мазмұны, әдістері мен технологиялары үнемі өзгеріп отырады. Педагог жаңа талаптарға бейімделу үшін үнемі ізденіс үстінде болуы керек, бұл – кәсіби шеберліктің бастамашыл көрсеткіші.

Кәсіби біліктілікті дамытуда педагогтың өзін-өзі жетілдіруі мен рефлексия дағдылары ерекше маңызға ие. Өзін-өзі бағалау, тәжірибені талдау және кәсіби мақсаттар қою арқылы педагог өз қызметінің сапасын арттырып, оқыту процесін жаңаша ұйымдастыра алады. Өзін-өзі дамыту – педагогтың ішкі мотивациясына, кәсіби жауапкершілігі мен шығармашылық қабілетіне тікелей байланысты. Бұл үдеріс оның кәсіби мәдениетін арттырып қана қоймай, жеке тұлға ретінде өсуіне де ықпал етеді. Рефлексия мен өзіндік талдау педагогқа өз ісін объективті бағалауға және жаңа педагогикалық тәсілдерді тәжірибеге енгізуге мүмкіндік береді. Қазіргі заманда педагогтың кәсіби біліктілігі оның заманауи технологияларды пайдалануымен, инклюзивті білім беру принциптерін меңгеруімен және әр баланың мүмкіндігіне қарай бейімделген әдістерді қолдану қабілетімен өлшенеді. Кәсіби шеберліктің дамуы үш бағытта жүреді:

1) сәйкес еңбек дағдыларын дамыту процесінде жеке іс-әрекет стилінің қалыптасу фактісінен тұратын қызметтің бүкіл жүйесіндегі өзгеріс;

2) субъектінің сыртқы келбетінде де, қарым-қатынас нормаларында да, кәсіби мінез-құлық элементтерін қалыптастыруда да көрінетін тұлғалық өзгерістер.

3) субъектінің әрекет объектісіне деген қатынасының сәйкес құрамдас бөліктерінің өзгеруі, ол объектіні сезіну, оған қызығушылық, объектке әсер ету және онымен әрекеттесу қабілетін сезіну деңгейінде көрінеді [7].

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде арнайы білім беру жүйесінде қызмет ететін педагогтардың кәсіби дамуында келесі тенденциялар анықталды:

1. **Цифрлық сауаттылықтың артуы** – педагогтар онлайн ресурстар мен платформаларды тиімді пайдаланып жүр.

2. **Инклюзивті құзыреттіліктің нығаюы** – педагогтар ерекше оқушылардың қажеттіліктерін жақсырақ түсіне бастады.

3. **Мотивациялық факторлардың өсуі** – педагогтардың кәсіби жетістігі моральдық және материалдық тұрғыда ынталандырылады.

Төмендегі кестеде арнайы білім беру педагогтарының кәсіби дамуына әсер ететін негізгі бағыттар көрсетілген:

Кесте 1 – Арнайы білім беру педагогтарының кәсіби даму бағыттары

№	Бағыттар	Негізгі мазмұны
1	Біліктілікті арттыру курстары	Қашықтықтан және офлайн форматтағы курстар
2	Инклюзивті тәжірибе	Ерекше оқушылармен жеке жұмыс жүргізу
3	Цифрлық технологияларды пайдалану	Онлайн платформалар мен құралдарды меңгеру
4	Коучинг және тәлімгерлік	Тәжірибелі педагогтармен кәсіби серіктестік

Зерттеу нәтижелері педагогтардың кәсіби дамуының үздіксіз процесс екенін және ол білім беру сапасын арттырудың негізгі шарты болып табылатынын дәлелдеді.

Кесте 2 – Болашақ педагогтардың кәсіби біліктіліктерінің даму кезеңдері

№	Даму кезеңдері	Негізгі бағыттары
1	Теориялық (алғашқы 4 жыл)	Университет қабырғасында ҚР «Білім туралы», «Мүмкіндігі шектеулі балаларды медициналық-педагогикалық және әлеуметтік қолдау туралы», БҰҰ Бала құқықтары туралы конвенциясы сияқты нормативтік құжаттарды және арнайы педагогиканың, арнайы психологияның, балалардың жасерекшелік анатомиялық-физиологиялық, логопедия негіздерінің теориялық негіздерін білу
2	Тәжірибелік (ЖОО-дан кейінгі 3 жыл)	Балалардың жас және жеке ерекшеліктеріне байланысты қысқа мерзімді және оқу жоспарларын құрастырады, арнайы ақпараттық-технологиялық құралдарды қолданады, ЕББҚ балаларға жеке түзете-дамыту бағдарламаларыни әзірлейді, баланың жеке даму динамикасына байланысты диагностикалық мониторинг жүргізеді, командалық бағалау жүргізеді
3	Ғылыми бағыт (ЖОО-дан кейін және ЖОО кезеңінде)	Арнайы педагогтар университет қабырғасынан бастап, ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізеді: «Инклюзия», «Жасанды интеллект», «Цифрлық сауаттылық», «Білім берудегі жаңа технология» тақырыптарына ғылыми мақалалар жазу
4	Консультациялар мен кеңес беру (ЖОО-дан кейін)	Тәжірибелі педагог-әріптестермен тәжірибе алмасу мақсатында форумдарға, педагогикалық кеңес жиындарға және ата-аналар жиналасына қатысып, педагогтар мен ата-аналарды баланың даму динамикасы мен диагностика жүргізудің бағыттарын таныстыру мақсатында кеңес беру

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Галиева А.Н. Арнайы педагогтың кәсіби қызметі: монография. -Алматы: New book, 2021.-212 б.
2. Профессиональная деятельность и личность педагога системы специального и инклюзивного образования. // <https://ppt-online.org/1492327>
3. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2009 жылғы 13 шілдедегі N 338 «Педагог лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамаларын бекіту туралы» бұйрығы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V090005750>
4. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2025 жылғы 29 сәуірдегі № 92 «Білім беру ұйымдарындағы психологиялық-педагогикалық қолдау қызметінің жұмыс істеу қағидаларын бекіту туралы» бұйрығы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2500036047>
5. Лиходедова Л.Н. Инклюзивті білім берудің теориясы мен практикасы («Білім» мамандықтары тобына арналған оқу құралы). -Қарағанды: «Medet Group» ЖШС, 2020. - 194 б.
6. Митина Л. М. Психология труда и профессионального развития учителя: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. - Москва: Издательский центр «Академия», 2004. - 320 с
7. Маркова А. К. Психологические критерии и ступени профессионализма учителя. // 1995. № 6. С. 53-63.

ӨОЖ 657.1

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ЕСЕП ЖӘНЕ ТАЛДАУ ЖҮЙЕСІ

Қалықов Қ.Қ.

*Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
kuanyskalykov87@gmail.com*

Ғылыми жетекші: Э.Ғ.К., профессор Байдыбекова С.К.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада стратегиялық басқарушылық есеп пен аналитикалық жүйенің (SMAA) теориялық негіздері және олардың цифрлық трансформация жағдайында қазақстандық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы рөлі талданады. Ақпараттың стратегиялық ресурс ретіндегі маңызы мен дәстүрлі есептен аналитикалық және цифрлық тәсілдерге көшу қажеттілігі негізделеді. Қазақстандық тәжірибеде BI және ERP жүйелерін, ESG есептілігін және стратегиялық талдау құралдарын (SWOT, PESTEL, BSC, EVA) енгізу үрдістері қарастырылады. Kaspi.kz, Samruk-Kazyna, KEGOC және Halyk Bank мысалдары арқылы ұлттық тәжірибе мен халықаралық үрдістер салыстырылып, SMAA дамуының негізгі бағыттары анықталады.

Кілт сөздер: стратегиялық басқару жүйесі, бухгалтерлік есеп, талдау, цифрландыру, ESG, BI, ERP, Қазақстан, тұрақты даму.

В данной статье рассматриваются теоретические основы стратегического управленческого учета и аналитической системы (SMAA), а также их роль в повышении конкурентоспособности казахстанских организаций в условиях цифровой трансформации. Обосновывается значение информации как стратегического ресурса и необходимость перехода от традиционного учета к аналитическому и цифровому подходам. Анализируется казахстанский опыт внедрения BI и ERP систем, ESG-отчетности и инструментов стратегического анализа (SWOT, PESTEL, BSC, EVA). На примере компаний Kaspi.kz, Samruk-Kazyna, KEGOC и Halyk Bank проводится сравнение национальной практики с международными тенденциями, определяются основные направления развития SMAA.

Ключевые слова: стратегическая система управления, бухгалтерский учет, анализ, цифровизация, ESG, BI, ERP, Казахстан, устойчивое развитие.

This article examines the conceptual foundations of the Strategic Management Accounting and Analytics system (SMAA) and its role in enhancing the competitiveness of Kazakhstani organizations in the context of digital transformation. It substantiates the importance of information as a key strategic resource and the need to transition from traditional accounting methods to approaches based on analytics, digital technologies, and non-financial indicators. The paper highlights Kazakhstan's experience in implementing BI and ERP systems, ESG reporting, and strategic analysis tools (SWOT, PESTEL, BSC, EVA). Using examples from companies such as Kaspi.kz, Samruk-Kazyna, KEGOC, and Halyk Bank, it compares national practices with international trends and outlines prospects for SMAA development in Kazakhstan.

Keywords: strategic management system, accounting, analysis, digitalization, ESG, BI, ERP, Kazakhstan, sustainable development.

Кіріспе

Қазақстанның қазіргі әлеуметтік-экономикалық ортасы жоғары деңгейдегі динамизммен, терең цифрлық интеграциямен және күшейіп келе жатқан жаһандық бәсекелестікпен сипатталады. Бұл жағдай кәсіпорындар мен ұйымдардан басқарушылық

ақпаратты қалыптастыру, талдау және пайдалану тәсілдерін түбегейлі қайта қарауды талап етеді. Қазіргі заманғы нарық жағдайында ақпараттық ағындардың жылдамдығы мен көлемі басқару шешімдерінің сапасына тікелей әсер етеді. Осы тұрғыда стратегиялық басқару есебі мен аналитикалық жүйе (СБЕАЖ) ұйымның стратегиялық әлеуетін ашуда және оның ұзақ мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз етуде негізгі құралдардың бірі болып табылады.

СБЕАЖ – тек есептік немесе бақылау құралы емес, ол корпоративтік басқару жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде компанияның стратегиялық мақсаттары мен оның күнделікті операциялық қызметі арасындағы көпір рөлін атқарады. Бұл жүйе ұйымның барлық деңгейлерінде ақпараттық симметрияны қамтамасыз етіп, басқарушылық шешімдерді дәлелді және деректерге негізделген түрде қабылдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ол ұйымның ішкі және сыртқы ортасын жүйелі түрде талдап, стратегиялық жоспарлауды үздіксіз жетілдіруге ықпал етеді.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеудің әдіснамалық базасы стратегиялық басқарушылық есеп пен аналитикалық жүйе (SMAA) тұжырымдамасын талдау, халықаралық және отандық тәжірибелерді салыстыру және цифрлық технологиялардың әсерін бағалауға негізделген [1]. Мақалада жүйелі, салыстырмалы және аналитикалық әдістер қолданылды.

Ақпарат көздері ретінде халықаралық ұйымдардың (Дүниежүзілік банк [2], OECD [3]), ұлттық институттардың (ҚР Ұлттық статистика бюросы [4], Самұрық-Қазына [6]) және ірі компаниялардың (Kaspi.kz [7], KEGOC [8], Халық банкі [9]) ресми есептері пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Стратегиялық басқару есебі және аналитикалық жүйесі (SMAA) қазіргі заманғы басқарудың жаңа парадигмасы ретінде ұйымдардың стратегиялық және операциялық қызметін біріктіретін, көпдеңгейлі, кешенді ақпараттық-интеллектуалды жүйе болып табылады. Ол тек қаржылық нәтижелерді есепке алумен шектелмей, ұйымның ұзақ мерзімді дамуына, тұрақтылығына және инновациялық әлеуетін арттыруға бағытталған стратегиялық шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді [1]. SMAA жүйесінің басты ерекшелігі — ұйымның ішкі және сыртқы ортасын біртұтас аналитикалық контексте қарастыру, яғни деректерді жинау, өңдеу, талдау және интерпретациялау процесін біріктіру арқылы стратегиялық түсініктерді қалыптастыру.

Цыганова И.Ю. [1] еңбегінде стратегиялық басқарушылық есеп пен аналитикалық жүйенің құрылымдық тұжырымдамасы егжей-тегжейлі қарастырылады. Автордың пікірінше, SMAA – бұл бухгалтерлік есеп, басқарушылық талдау, бақылау және стратегиялық жоспарлау арасындағы байланысты қамтамасыз ететін жүйе. Оның негізгі міндеті – ұйымның ресурстарын тиімді басқаруға және нарықтық мүмкіндіктерді барынша пайдалануға мүмкіндік беретін стратегиялық ақпараттық кеңістік құру.

SMAA үш өзара байланысты блоктан тұрады:

Стратегиялық есеп – ұйымның қызметі туралы қаржылық және қаржылық емес деректерді жинайтын және құрылымдайтын база. Мұнда классикалық бухгалтерлік есеп көрсеткіштерімен қатар ESG-индикаторлар (экологиялық, әлеуметтік және басқарушылық аспектілер), өнім сапасы, клиенттердің қанағаттану деңгейі және инновациялық белсенділік сияқты факторлар да қамтылады [6, 9].

● Стратегиялық талдау – ұйымның ішкі және сыртқы ортасын жүйелі бағалау процесі. Бұл кезеңде SWOT, PESTEL, BSC және EVA сияқты заманауи талдау құралдары пайдаланылады [10, 11]. Мысалы, SWOT талдауы компанияның күшті және әлсіз жақтарын анықтаса, PESTEL талдауы саяси, экономикалық, әлеуметтік, технологиялық, экологиялық және құқықтық факторлардың әсерін бағалайды.

● Стратегиялық бақылау – жоспарланған нәтижелер мен нақты көрсеткіштер арасындағы сәйкестікті анықтап, түзету шараларын енгізуге мүмкіндік беретін кері байланыс механизмі. Бұл блок ұйымның стратегиялық мақсаттарға жету деңгейін тұрақты мониторингтеу үшін қажет [1, 11].

Қазақстандық контексте SMAA-ның рөлі ерекше. Елдің экономикалық жаңғыру стратегиясы, соның ішінде «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы, стратегиялық басқару жүйелерінің енгізілуіне айтарлықтай серпін берді [2, 13]. Дүниежүзілік банк пен OECD зерттеулері көрсеткендей, цифрлық трансформация ұлттық экономиканың өнімділігі мен тиімділігін арттырудың негізгі факторы болып отыр [2, 3].

Мысалы, KEGOC компаниясы SAP ERP және BI жүйелерін енгізу арқылы өндірістік деректерді нақты уақыт режимінде талдау мүмкіндігін арттырды, бұл стратегиялық шешім қабылдау сапасын едәуір жақсартты [8]. Самұрық-Қазына қоры ESG көрсеткіштерін корпоративтік есептілікке интеграциялап, тұрақты даму қағидаттарын стратегиялық басқару процесінің өзегіне айналдырды [6]. Ал Kaspi.kz компаниясы деректерді жедел талдау мен цифрлық платформаларды пайдалану арқылы клиенттік мінез-құлық пен нарықтық трендтерді болжауда үздік тәжірибе қалыптастырды [7].

Халықаралық тәжірибе де SMAA-ның маңызын растайды. PwC мен Deloitte компанияларының соңғы аналитикалық шолулары стратегиялық басқарушылық есептің болашағы интеллектуалды технологиялармен және Big Data негізіндегі болжамдық модельдеумен тығыз байланысты екенін көрсетеді [10, 11]. Бұл тенденция Қазақстанда да байқалады, себебі жергілікті компаниялар стратегиялық есепті автоматтандыру және цифрлық аналитикалық шешімдерді (мысалы, Power BI, Qlik, Oracle ERP) кеңінен енгізіп жатыр [13].

CAREC институтының [5] зерттеуінде атап өтілгендей, Орталық Азия елдері үшін стратегиялық басқару есебін күшейту экономикалық әртараптандырудың және шағын және орта бизнестің тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады. Осыған сәйкес, Қазақстанның Ұлттық статистика бюросының [4] деректері ел экономикасында цифрландыру мен деректерге негізделген басқару үлесінің артып келе жатқанын дәлелдейді.

Сондықтан SMAA жүйесін жетілдіру — тек технологиялық жаңару емес, сонымен қатар корпоративтік мәдениетті трансформациялау процесі. Ол ұйымның ішкі құрылымын икемді, деректерге сезімтал және стратегиялық бағытталған етуге ықпал етеді. Бұл модель басқарудың барлық деңгейлерінде тиімді коммуникация орнатып, стратегиялық мақсаттар мен нақты нәтижелер арасындағы өзара байланысты қамтамасыз етеді.

Осылайша, стратегиялық басқару есебі және аналитикалық жүйесі қазіргі экономикалық жағдайда тек есептілік пен бақылау құралы ғана емес, ұйымның интеллектуалды дамуы мен ұзақ мерзімді бәсекеге қабілеттілігінің негізгі тетігіне айналып отыр.

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу нәтижелері стратегиялық басқару есебі және аналитикалық жүйенің (SMAA) Қазақстанда белсенді дамып келе жатқанын және оның тиімділігінің негізгі факторлары ретінде цифрландыру мен ESG көрсеткіштерін енгізу үрдісі айқын байқалатынын көрсетті. Пандемия кезеңі бұл процесті едәуір жеделдетті: ұйымдар қашықтан жұмыс істеу, деректерді бұлттық сақтау және нақты уақыттағы талдау құралдарын кеңінен енгізді [3, 10, 13].

Кесте 1 – SMAA жүйесінің негізгі компоненттері және олардың функциялары

Компонент	Мазмұны	Негізгі мақсат	Қолданылатын құралдар
Стратегиялық есеп	Ұйым қызметінің стратегиялық көрсеткіштерін тіркеу және талдау	Ұзақ мерзімді жоспарлауды қолдау	ERP жүйелері (SAP, Oracle, 1C), BI платформалары
Стратегиялық талдау	Деректер негізінде болжамдар мен сценарийлер құру	Тәуекелдер мен мүмкіндіктерді анықтау	Power BI, Tableau, Big Data
Стратегиялық бақылау	Нәтижелерді стратегиялық мақсаттармен салыстыру	Бақылау және түзету шараларын қабылдау	Balanced Scorecard (BSC), KPI мониторинг

Дереккөздер: [1, 3, 10]

Кесте 2 – Қазақстандағы SMAA жүйесін енгізу мысалдары

Компания	Қолданылатын жүйе	Негізгі бағыт	Нәтиже
KEGOC	SAP ERP	Активтерді басқару және өндірістік тиімділік	Тиімділікті 12%-ға арттырды, жоспарлау дәлдігі өсті [8]
Kaspi.kz	Big Data	Клиенттік мінез-құлықты талдау	Нарықтық трендтерді болжау және кросс-сатылымның өсуі [7]
Samruk-Kazyna	BSC, ESG интеграция	Интеграцияланған есеп пен тұрақтылық	ESG рейтингінің өсуі және корпоративтік ашықтық [6]
Halyk Bank	ESG + қаржылық талдау жүйесі	Қаржылық тұрақтылық және әлеуметтік жауапкершілік	Тұрақты даму көрсеткіштерін жақсарту [9]

Кесте 3 – Қазақстан экономикасына арналған SWOT талдау

Күшті жақтар: • Табиғи ресурстардың молдығы және энергетикалық әлеуеті • Геостратегиялық орналасу және көлік дәліздері • Мемлекеттік тұрақтылық және реформалар • ESG қағидаттарын енгізуге қолдау	Мүмкіндіктер: • Цифрлық экономиканы дамыту және AI енгізу • ESG стандарттарын қабылдау • Экспорттық әлеуетті арттыру • Интеграцияланған есептілік
Әлсіз жақтар: • Цифрлық құзыреттіліктің жеткіліксіздігі • Инновацияларға төмен инвестициялар • Ақпараттық инфрақұрылымның теңсіздігі	Қауіптер: • Баға ауытқуы мен геосаяси тәуекелдер • Инновациялық кадрлардың тапшылығы • Киберқауіптер

Кесте 4 – Қазақстан бизнесіне әсер ететін факторларға арналған PESTEL талдау

Фактор	Мазмұны	Әсер ету дәрежесі
P — Political	Мемлекеттік тұрақтылық, реформалар, инвестициялық климат	Жоғары
E — Economic	Мұнай бағасының ауытқуы, инфляция, ШОБ дамуы	Орташа–жоғары
S — Social	Жастар үлесінің көп болуы, еңбек нарығының бейімделуі	Орташа
T — Technological	Цифрландыру, Big Data, жасанды интеллект	Өте жоғары
E — Environmental	ESG және жасыл экономика стандарттары	Орташа
L — Legal	Бухгалтерлік есеп пен ESG есептілігі бойынша нормативтер	Орташа

Дереккөздер: [3, 9, 12, 13]

Қорытынды

Қазақстанда стратегиялық басқару есебі және аналитикалық жүйесін (SMAA) дамыту корпоративтік басқару мәдениетін нығайту мен экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды тетігі болып табылады. Бұл жүйе ұйымдардың қаржылық және қаржылық емес көрсеткіштерін біріктіріп, нақты уақыт режимінде стратегиялық шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Цифрландыру процесі басқарушылық есепті жаңа деңгейге көтерді: BI (Power BI, Qlik), ERP (SAP, Oracle, 1C) және бұлттық технологиялар кәсіпорындарға операцияларды оңтайландыру мен тиімділікті арттыруға жол ашты. Мысалы, KEGOC және «Самұрық-Қазына» SAP ERP мен интеграцияланған есептілікті енгізіп, ашықтық пен стратегиялық басқаруды күшейтсе, Kaspi.kz пен Халық банкі Big Data және жасанды интеллект арқылы тұтынушы мінез-құлқын болжауды жетілдірді [6, 7, 9].

ESG принциптерінің енгізілуі корпоративтік есепті жаңа деңгейге көтеріп, экологиялық және әлеуметтік тұрақтылықты экономикалық мақсаттармен үйлестіруге мүмкіндік берді. Бұл бағытта «Самұрық-Қазына» мен Халық банкі халықаралық ESG стандарттарына сай есептілік жүйесін қалыптастырды [6, 9].

Болашақта SMAA дамуы жасанды интеллект, блокчейн және кеңейтілген деректер аналитикасын қолданумен тығыз байланысты болады. Бұл технологиялар шешім қабылдау сапасын арттырып, тәуекелдерді алдын ала болжауға мүмкіндік береді. Қазақстан үшін SMAA жүйесін институционалды деңгейде дамыту, кадрлық әлеуетті күшейту және ШОБ-қа цифрлық құралдарға қолжетімділікті арттыру стратегиялық басымдық болып қала береді [3, 5, 13].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Цыганова И. Ю. Стратегиялық басқарушылық есеп және аналитикалық жүйе: құрылымы және құру қажеттілігі. // Халықаралық есеп. 2013. № 40 (286).
2. Дүниежүзілік банк. Қазақстанның экономикалық жаңалықтары, 2024.
3. OECDY. Сандық трансформация және басқарушылық есеп үрдістері, 2024.
4. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. Макроэкономикалық көрсеткіштер, 2024.
5. CAREC институты. Экономикалық трансформация кезінде Орталық Азиядағы шағын және орта бизнесті қолдау, 2023.
6. Самұрық-Қазына. Тұрақтылық және интеграцияланған есептер, 2023.
7. Kaspi.kz. Жылдық қаржылық және тұрақтылық есептер, 2022–2024.
8. KEGOC. Интеграцияланған есеп, 2023.
9. Халық банкі. ESG және қаржылық есептер, 2023.
10. Deloitte. Стратегиялық басқарушылық есеп бойынша жаһандық қаржы директорына шолу, 2024.
11. PwC. Стратегиялық бақылау мен аналитиканың болашағы, 2024.
12. Қазақстан Ұлттық банкі. Қаржылық тұрақтылыққа шолу, 2024.
13. Назарбаев университеті. Қазақстандағы басқаруды цифрландыру: аналитикалық шолу, 2023.

ӘОЖ 657.1

ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҰЙЫМДАРДА СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ЕСЕБІ МЕН ЦИФРЛАНДЫРУ БАЙЛАНЫСЫ

Қалықов Қ.Қ.

Магистрант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
kuanyskalykov87@gmail.com

Ғылыми жетекші: э.ғ.к., профессор **Байдыбекова С.К.**

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Пандемия жағдайы коммерциялық ұйымдарда цифрландырудың маңыздылығын арттырып, стратегиялық басқару есебінің жедел шешім қабылдаудағы рөлін күшейтті. Цифрландыру деректерді жинау мен талдауды автоматтандырып, шығындарды бақылауды және болжамдардың дәлдігін арттыруға мүмкіндік береді. ERP жүйелері, бұлтты сервистер, Big Data талдауы сияқты цифрлық құралдарды стратегиялық басқару есебімен интеграциялау бизнес-процестердің ашықтығын қамтамасыз етіп, шешім қабылдау жылдамдығын арттырады және ұйымның дағдарысқа төзімділігін күшейтеді. Осылайша, цифрландыру коммерциялық ұйымдардың тиімділігін арттырудың және бәсекеге қабілеттілігін нығайтудың негізгі факторы болып табылады.

Кілт сөздер: стратегиялық басқару есебі, пандемия, карантин, цифрландыру, интеграцияланған есеп беру, бизнестің тұрақтылығы, басқару шешімдері.

Пандемия усилила необходимость цифровой трансформации коммерческих организаций и показала важность стратегического управленческого учёта для принятия оперативных решений. Цифровизация позволяет автоматизировать сбор и анализ данных, повышая точность прогнозирования и контроль затрат. Интеграция цифровых инструментов (ERP-системы, аналитика больших данных, облачные сервисы) со стратегическим управленческим учётом обеспечивает прозрачность процессов, ускоряет принятие решений и повышает устойчивость бизнеса в условиях кризиса. Таким образом, цифровизация становится ключевым фактором повышения эффективности стратегического управления и конкурентоспособности организаций.

Ключевые слова: стратегический управленческий учет, пандемия, карантин, цифровизация, интегрированная отчетность, устойчивость бизнеса, управленческие решения.

The pandemic has increased the need for digital transformation in commercial organizations and demonstrated the importance of strategic management accounting for timely decision-making. Digitalization enables the automation of data collection and analysis, improving forecasting accuracy and cost control. Integrating digital tools such as ERP systems, big data analytics, and cloud technologies with strategic management accounting ensures process transparency, accelerates decision-making, and enhances business resilience during crises. Thus, digitalization becomes a key factor in improving the efficiency of strategic management and strengthening the competitiveness of organizations.

Keywords: strategic management accounting, pandemic, quarantine, digitalization, integrated reporting, business resilience, management decisions.

Кіріспе

Қазіргі замандағы ұйымдар күрделі және тез өзгертін сыртқы ортада жұмыс істейді, бұл әсіресе COVID-19 пандемиясы кезінде айқын көрінді. Пандемия коммерциялық ұйымдардың стратегиялық басқару есептілігін қайта қарауға және процестерін цифрландыру арқылы бейімделуге мәжбүр етті [1]. Цифрлық технологиялардың енгізілуі

ұйымдарға ақпаратты жинау, өңдеу және талдау мүмкіндігін қамтамасыз етіп, стратегиялық шешім қабылдау сапасын арттыруға ықпал етеді [2].

Сондай-ақ, стратегиялық басқару есебі ұйымның ішкі және сыртқы ортасын бағалауға, тәуекелдерді анықтауға және ұзақ мерзімді даму стратегиясын жоспарлауға бағытталған маңызды құрал болып табылады [3, 5]. Пандемия жағдайында бұл есептің рөлі одан да артып, цифрлық шешімдер арқылы бизнес-процестерді оңтайландыруға мүмкіндік берді [4].

Осылайша, қазіргі кезеңде коммерциялық ұйымдардың стратегиялық басқару есебі мен цифрландыру арасындағы байланыс олардың төзімділігін, тиімділігін және нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін маңызды фактор болып отыр. Зерттеу мақсаты – пандемия кезінде цифрландыру элементтерін енгізу арқылы стратегиялық басқару есептілігінің тиімділігін бағалау болып табылады [1–5].

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеуде коммерциялық ұйымдардағы стратегиялық басқару есебі мен цифрландыру арасындағы байланысты талдау үшін әртүрлі материалдар мен әдістер қолданылды. Материалдар ретінде Қазақстандық ұйымдардың цифрландыру тәжірибесі, стратегиялық есеп деректері, сондай-ақ «Digital Қазақстан» бағдарламасы аясындағы мемлекеттік және ғылыми мақалалар пайдаланылады [1–5].

Зерттеу барысында әдістердің келесі комбинациясы қолданылды:

1. Әдебиеттік талдау: Қазақстандағы және халықаралық тәжірибелер бойынша стратегиялық басқару есептілігінің рөлі мен цифрландыру элементтерін сипаттау үшін қолданылды [1–3].

2. Салыстырмалы талдау: Пандемияға дейінгі және пандемия кезеңіндегі коммерциялық ұйымдардың басқару есептері мен цифрлық жүйелерін салыстыру арқылы стратегиялық шешім қабылдаудағы өзгерістер анықталды [1, 4].

3. Синтез және жүйелеу әдістері: Әдебиеттер мен мемлекеттік бағдарламалардың деректері негізінде цифрлық трансформацияның стратегиялық басқару есебіне әсерін анықтау үшін қолданылды [2, 5].

Осы әдістердің үйлесімі зерттеуге толық сипат беріп, пандемия жағдайында цифрландыру мен стратегиялық есеп арасындағы өзара байланысты тиімді бағалауға мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім

Пандемия кезінде коммерциялық ұйымдардың стратегиялық басқару жүйесі күрделі сынаққа ұшырады. Жаңа шарттар ұйымдарға ақпараттық ағындарды жылдам өңдеу, стратегиялық шешімдерді қайта қарау және бизнес-процестерді бейімдеуге мәжбүр етті [1]. Осы контексте стратегиялық басқару есебі ұйымның ішкі және сыртқы ортасын бағалауда негізгі құралға айналды, ал цифрлық технологиялар оны қолдау мен жетілдірудің негізгі драйвері ретінде қызмет етті [3, 5].

Сандық трансформация ұйымдарға басқару шешімдерін нақты уақыт режимінде қабылдауға, ақпаратты интеграциялауға және операциялық тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді [1, 2]. Қазақстандық тәжірибеде бұл үрдіс «Digital Қазақстан» бағдарламасы және «Ақылды мамандану» концепциясы арқылы жүйеленіп, стратегиялық есептілік пен цифрлық шешімдердің интеграциясын жеделдетті [4].

Стратегиялық басқару есебі мен цифрландыру арасындағы өзара байланыс бірнеше деңгейде көрінеді. Біріншіден, есептік көрсеткіштердің (KPI, ROI, тиімділік коэффициенттері) мониторингі мен талдауы цифрлық платформалар арқылы нақты уақыт режимінде жүзеге асады, бұл басқару шешімдерін деректерге негіздеп қабылдауға мүмкіндік береді [3, 5]. Екіншіден, цифрлық аналитика ұйымдарға тәуекелдерді модельдеуге, сценарийлік жоспарлауды жүргізуге және стратегиялық шешімдер қабылдауда болжамдық талдауды қолдануға жол ашады [2]. Үшіншіден, пандемия кезінде ресурстарды қайта бөлу, операциялық шығындарды оңтайландыру және нарықтағы

өзгерістерге жылдам жауап беру қажеттілігі туындады, бұл тек цифрлық басқару жүйелері арқылы тиімді жүзеге аса алады [1, 4].

Сонымен қатар, цифрлық технологиялар мен стратегиялық есептің интеграциясы басқару құрылымын қайта ұйымдастыруға, ақпараттық ағындарды орталықтандыруға және бизнес-процестерді стандарттауға мүмкіндік береді [5]. Бұл үрдіс ұйымдардың төзімділігін арттырып қана қоймай, стратегиялық даму үшін жаңа мүмкіндіктер ашады: жаңа нарықтарға шығу, қызмет түрлерін онлайн режимге көшіру және стратегиялық жоспарлауды нақты деректерге сүйене отырып жүргізу [1–4].

Нәтижесінде, стратегиялық басқару есебі мен цифрландыру арасындағы үйлесімділік ұйымдардың тиімділігін, бәсекеге қабілеттілігін және стратегиялық даму әлеуетін қамтамасыз ететін маңызды фактор болып табылады

Нәтижелер мен талқылаулар

Пандемия кезінде коммерциялық ұйымдардың стратегиялық басқару есебі мен цифрлық трансформация арасындағы байланыс айқын көрінді. COVID-19 ұйымдарға ақпараттық ағындарды жылдам өңдеуді, стратегиялық шешімдерді қайта қарауды және бизнес-процестерді бейімдеуді қажет етті, бұл өз кезегінде цифрлық технологияларды енгізудің маңыздылығын арттырды [1]. Әдебиеттік талдау және салыстырмалы әдістер негізінде анықталғандай, көптеген ұйымдар есеп жүргізу мен деректерді талдау процесін дәстүрлі форматта жүргізген, бірақ пандемия кезеңінде ERP жүйелері мен аналитикалық платформаларды қолдану арқылы ақпаратты интеграциялау мен визуализациялау мүмкіндігі пайда болды [1, 2].

Кесте 1 - Стратегиялық есеп жүйелерінің өзгерістері пандемия кезеңінде

Көрсеткіш	Пандемияға дейін	Пандемия кезеңінде	Өзгеріс сипаттамасы
Деректерді өңдеу жылдамдығы	Орташа	Жоғары	ERP жүйелер мен цифрлық платформалар енгізілді [1, 2]
KPI мониторингі	Ай сайын	Аптасына және нақты уақыт режимінде	Сандық шешімдер арқылы деректер автоматты түрде жаңартылды [3]
Тәуекелдерді бағалау	Тар ауқымды	Кеңейтілген, сценарийлік талдау	Цифрлық аналитика тәуекелдерді модельдеуге мүмкіндік берді [2, 5]
Стратегиялық шешім қабылдау	Өзіндік	Деректерге негізделген	Цифрлық платформалар шешімдерді тездетті [4]

Кестеден көрініп тұрғандай, цифрлық трансформация ұйымның стратегиялық есеп жүйесінің жылдамдығын, дәлдігін және аналитикалық қабілетін арттырды, бұл синтез және жүйелеу әдістерін қолдану арқылы бағаланды [1–5]. Сонымен қатар, цифрлық аналитика басқарушыларға деректерді визуализациялау және болжамдық модельдер арқылы стратегиялық шешімдер қабылдауға мүмкіндік берді.

Кесте 2 - Цифрлық аналитика арқылы стратегиялық шешім қабылдаудың тиімділігі

Әдіс	Қолдану саласы	Артықшылықтары	Пандемиядағы әсері
Деректерді біріктіру	KPI, қаржылық көрсеткіштер	Ақпаратты орталықтандыру, уақыт үнемдеу	Басқарушы шешімдерді жедел қабылдауға мүмкіндік берді [1, 3]
Болжамдық модельдеу	Нарықтық тенденциялар, тәуекелдер	Тәуекелдерді алдын ала бағалау	Ресурстарды тиімді қайта бөлуге ықпал етті [2, 5]
Визуализация	Графиктер, дашбордтар	Деректерді тез интерпретациялау	Қабылданған шешімдердің дәлдігі артты [4]

Синтез әдісі арқылы алынған талдаулар көрсеткендей, стратегиялық басқару есебі мен цифрлық трансформацияның үйлесімділігі ұйымның операциялық тиімділігін арттыруда, ресурстарды оңтайлы бөлу мен шығындарды азайтуда маңызды рөл атқарады.

Кесте 3 - Стратегиялық басқару есебі мен цифрландыру синергиясының нәтижелері

Бағыт	Қолдану саласы	Нәтижесі	Пандемиядағы маңыздылығы
Операциялық тиімділік	Бизнес-процестерді автоматтандыру	Шығындарды азайту, уақыт үнемдеу	Ресурстарды қайта бөлуге мүмкіндік берді [1, 4]
Стратегиялық жоспарлау	Деректерге негізделген шешімдер	Стратегиялық мақсаттарға жету	Нарықтағы белгісіздік кезінде дәл шешім қабылдау [3, 5]
Ресурстарды басқару	Қызметкерлер, қаржы	Ресурстарды тиімді бөлу	Тұрақтылық пен төзімділікті қамтамасыз етті [2, 5]
Нарықтық адаптация	Онлайн қызметке көшу, жаңа нарықтар	Бәсекеге қабілеттілікті арттыру	Ұйымның стратегиялық даму әлеуетін кеңейтті [1–4]

Әдебиеттік талдау және салыстырмалы зерттеулер көрсеткендей, цифрлық трансформация стратегиялық есептің сапасын арттырып, тәуекелдерді басқаруды жетілдіріп, басқару шешімдерін деректерге негіздеп қабылдауды қамтамасыз етеді. Пандемия жағдайында цифрлық құралдарсыз ұйымдардың стратегиялық шешім қабылдау процесі баяулап, қателіктерге бейім болды, ал цифрлық платформаларды қолданған ұйымдар нарықтағы белгісіздікке тез бейімделіп, бәсекеге қабілеттілігін сақтап қалды [1–5]. Осылайша, стратегиялық басқару есебі мен цифрлық трансформацияның интеграциясы коммерциялық ұйымдардың тұрақтылығы мен стратегиялық дамуы үшін негізгі фактор болып табылады, бұл өз кезегінде Қазақстандық ұйымдардың «Digital Қазақстан» бағдарламасы аясында цифрлық трансформация стратегиясын тиімді іске асыруға мүмкіндік береді [4].

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу коммерциялық ұйымдардағы стратегиялық басқару есебі мен цифрлық трансформация арасындағы байланысты жан-жақты көрсетуге мүмкіндік берді. COVID-19 пандемиясы ұйымдардың ақпараттық ағындарды жылдам өңдеу, стратегиялық шешімдерді қайта қарау және бизнес-процестерді бейімдеу қажеттілігін айқындады, бұл өз кезегінде цифрлық технологияларды енгізудің маңыздылығын арттырды [1–5]. Зерттеу көрсеткендей, ERP жүйелері, аналитикалық платформалар және дашбордтар сияқты сандық құралдар стратегиялық есептің тиімділігін арттырып, деректерге негізделген шешім қабылдауға жол ашты, бұл басқару сапасын, тәуекелдерді басқаруды және операциялық тиімділікті айтарлықтай жақсартты [1, 2, 4].

Салыстырмалы талдау мен синтез әдістерін қолдану арқылы анықталғандай, цифрлық трансформация мен стратегиялық есептің интеграциясы ұйымдарға нарықтағы белгісіздікке бейімделуге, ресурстарды тиімді бөлуге және стратегиялық даму әлеуетін арттыруға мүмкіндік береді. Пандемия жағдайында бұл интеграция тек төзімділікті қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге ұйымдарға жаңа нарықтық мүмкіндіктерге шығу, онлайн қызметтерді кеңейту және стратегиялық жоспарлауды нақты деректерге сүйене отырып жүргізу сияқты стратегиялық артықшылықтарды берді [1–5].

Осы зерттеу нәтижелері Қазақстандық ұйымдардың «Digital Қазақстан» бағдарламасы аясында цифрлық трансформацияны тиімді іске асыруында практикалық бағыттарды анықтауға және стратегиялық басқару есебін цифрлық платформа арқылы жетілдіруге нақты негіз береді. Жалпы қорытындылай келе, стратегиялық басқару есебі мен цифрлық трансформация арасындағы үйлесімділік қазіргі коммерциялық ұйымдардың тұрақтылығы, бәсекеге қабілеттілігі және ұзақ мерзімді дамуы үшін шешуші фактор болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Казибаева А., Пак Э. Қазақстандық ұйымдардағы бизнес-процестерді цифрландыру. Eurasian Journal of Economic and Business Studies, №3(61), 2021.
2. Ердаuletova Ф. К. Сандық экономика: цифрлық трансформацияның басқару процестеріне әсері. 2023.
3. Ерназарова У. С., Мазбаева К. О. Стратегиялық басқару есебінің ғылыми бағыттарын библиометриялық талдау. SUA Journal, Қазақстан, 2022.
4. Дукенбайқызы Д. Р. «Digital Қазақстан» бағдарламасы контекстінде «Ақылды мамандану» тұжырымдамасын іске асыру. 2022.
5. Мустафаева Б. У. Стратегиялық басқаруда ұйымның ішкі ортасын талдау. Алматы, 2021.

ӨОЖ 37.015.31

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ЕР БАЛАЛАР БОЙЫНА ЖАУАПКЕРШІЛІК СЕЗІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Қалымбетов Д.А.

Докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
Kalymbetov1982@bk.ru

Пшенәева Э.Б.

Өнертану магистрі, аға оқытушы, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e.foto_dn@mail.ru

Бұл мақалада ер балалардың бойында ұлттық құндылықтар негізінде жауапкершілік сезімін қалыптастырудың педагогикалық шарттары теориялық тұрғыдан талданады. Зерттеу барысында философиялық, педагогикалық және этнопедагогикалық еңбектерге сүйене отырып, ұлттық рухани мұра мен отбасылық құндылықтардың тұлғаның азаматтық және моральдық кемелденуіндегі рөлі айқындалды. Шетелдік (Жапония, Корея, Финляндия, Ұлыбритания) және отандық тәжірибелер салыстырмалы түрде қарастырылып, ұл бала тәрбиесіндегі моральдық және әлеуметтік жауапкершілікке бағытталған тиімді тәсілдер анықталды. Зерттеу нәтижелері ер балалардың бойында ұлттық сана, рухани тұрақтылық және қоғам алдындағы борыш сезімін қалыптастырудың тиімді жолдарын ұсынады. Ұлттық тәрбие мен қазіргі білім беру жүйесін үйлестіру арқылы жас ұрпақтың тұлғалық және азаматтық дамуын қамтамасыз етудің ғылыми негіздері ұсынылған.

Кілт сөздер: ұлттық құндылықтар, ер бала тәрбиесі, жауапкершілік, рухани тәрбие.

В статье теоретически исследуются педагогические условия формирования чувства ответственности у мальчиков на основе национальных ценностей. На основе философских, педагогических и этнопедагогических трудов определена роль национального духовного наследия и семейных традиций в гражданском и нравственном становлении личности. Проведен сравнительный анализ зарубежного (Япония, Корея, Финляндия, Великобритания) и отечественного опыта, выявлены эффективные методы формирования моральной и социальной ответственности у мальчиков. Результаты исследования предлагают практические пути укрепления национального самосознания, духовной устойчивости и гражданской зрелости подрастающего поколения. Обоснована необходимость интеграции национального воспитания с современной системой образования.

Ключевые слова: национальные ценности, воспитание мальчиков, ответственность, духовное воспитание.

This article theoretically analyzes the pedagogical conditions for developing a sense of responsibility among boys based on national values. Drawing on philosophical, pedagogical, and ethnopedagogical studies, the research identifies the role of national heritage and family traditions in fostering civic and moral maturity. A comparative analysis of international (Japan, Korea, Finland, and the United Kingdom) and Kazakhstani practices highlights effective approaches to developing moral and social responsibility in boys. The findings propose practical strategies for strengthening national identity, spiritual resilience, and civic responsibility. The study substantiates the importance of integrating national education principles into the modern educational system to enhance the moral and civic development of the younger generation.

Keywords: national values, boys' education, responsibility, moral education.

Кіріспе

Қазіргі заманда қоғамның өркениеттік даму бағыты мен рухани болашағы жас ұрпақтың тұлғалық қалыптасуына тікелей байланысты. ХХІ ғасырдың жаһандану дәуірінде әлемдік мәдениеттер арасындағы шекара жойылып, ақпараттық технологиялар кеңістігі адам санасына бұрын-соңды болмаған әсер етуде. Бұл жағдай жастардың өмірлік құндылықтарына, моральдық бағдарларына және мәдени болмысына айтарлықтай ықпал етіп отыр. Осындай күрделі кезеңде ұлттық тәрбие мен ұлттық рух мәселесі әр елдің мемлекеттік идеологиясының өзегіне айналып келеді. Себебі ұлттың тұрақтылығы мен болашағы – рухани тамыры берік, жауапкершілік сезімі жоғары тұлғаларға тікелей тәуелді. Қазақстанның білім беру жүйесінде соңғы жылдары тұлғаның рухани-адамгершілік дамуына басымдық беріліп, ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, азаматтық жауапкершілік пен мәдени сана қалыптастыру басты мақсаттардың бірі ретінде айқындалды. Мұның себебі айқын – рухани тұрғыдан әлсіз ұрпақ елдің ертеңін айқындай алмайды, ал ұлттық болмысынан ажыраған қоғам өзінің тарихи сабақтастығын жоғалтады. Осы тұрғыдан алғанда, ер балалардың бойында жауапкершілік сезімін қалыптастыру – ұлттық тәрбиенің өзегі және қоғам дамуының стратегиялық бағыты. Қазақ халқы ежелден ұл баланы елдің тірегі, отбасылық абырой мен намыстың иесі, ертеңгі ел қорғаушысы ретінде тәрбиелеген. Халық даналығында «Ұл тәрбиелесең – ұлтты тәрбиелейсің», «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деген нақыл сөздер бекер айтылмаған. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев 2025 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында ұлттық тәрбие мен азаматтық жауапкершілік мәселесіне тоқталып: «Ұлттық рухты жаңғырту – ел болашағы үшін стратегиялық міндет. Жас ұрпақтың бойына отансүйгіштік пен жауапкершілік сезімін сіңіру-тәрбие жүйесінің басты бағдары болуы тиіс» деген болытын. Ғылыми білімнің даму тарихы қоғамдағы прогрессивтік өзгерістердің негізі мәдениет пен тәрбиеге байланысты екенін айқындайды. Тәрбие мен білім беру жүйесінде ұлттық құндылықтарды негізге алу арқылы ер баланың бойына ұлттық сана-сезімін қалыптастырудың маңызы зор. Ұлы ойшылдардың мұралары ел бірлігін, ұлтты сүюді, отаншылдық пен туған жерге махаббатты қастерлеуге шақыратын тәрбиелік тағылымдар болып табылады [1].

Қазіргі қоғамда ер балалардың әлеуметтену процесінде бірқатар келеңсіз құбылыстар белең алуда. Ажырасқан отбасылар санының артуы, тірі жетім балалардың көбеюі, әке тәрбиесінің әлсіздігі – бұл факторлар ұл балалардың тұлғалық дамуына теріс әсер етіп, олардың азаматтық жауапкершілік сезімін қалыптастыруда елеулі кедергіге айналуға мектеп қабырғасында ер балалар арасында буллинг, кибербуллинг, агрессивті мінез-құлық және зорлық-зомбылық әрекеттерінің жиі кездесуі – отбасындағы тәрбие жүйесінің жеткіліксіздігін көрсетеді. Әсіресе, әке рөлінің болмауы немесе жауапкершіліктен бас тартуы салдарынан ұл балалар тек ана махабатына ғана бөленіп, ер-азаматтық мінез-құлықтың үлгісін көрмей өседі. Бұл жағдай олардың болашақта отбасылық жауапкершілікті мойнына алмауына, тіпті өмірлік қиын жағдаяттарда виктимді мінез-құлыққа бой алдыруына себеп болуы мүмкін.

2023 жылы жарияланған UNICEF Қазақстан есебінде жасөспірімдер арасындағы психоэмоционалдық тұрақсыздықтың негізгі себептері ретінде отбасылық қолдаудың болмауы, мектептегі психологиялық қысым және әлеуметтік оқшаулану көрсетілген. Бұл факторлар ер балалардың Отан алдындағы борышын өтеуден жалтаруына, өмірлік қиындықтарға жеңіл қарауына, тіпті суицидтік әрекеттерге баруына алып келуі мүмкін [2]. Педагогикалық тұрғыдан алғанда, бұл құбылыстар ер балалардың азаматтық жауапкершілік сезімінің қалыптаспағанын көрсетеді. Сондықтан тәрбие жүйесінде ер балаларға бағытталған арнайы бағдарламалар қажет. Бұл бағдарламалар ұлттық рухани мұраға, отбасылық құндылықтарға және әлеуметтік жауапкершілікке негізделі отырып, жас ұрпақтың бойында елжандылықты, ар-намыс пен адалдықты, қоғам мен отбасы алдындағы парызды терең сезінетін рухани кемел тұлға қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми мақалада ер балалардың бойында жауапкершілік сезімін қалыптастырудың ұлттық-педагогикалық шарттары теориялық зерттеу әдістері негізінде қарастырылды. Зерттеу барысында философиялық, педагогикалық және этнопедагогикалық еңбектерге сүйене отырып, ұлттық құндылықтарға бағытталған отандық және шетелдік (Жапония, Корея, Финляндия, Ұлыбритания, Ресей және Қазақстан) тәжірибелерге салыстырмалы шолу жасалды. Алынған ғылыми деректерге контенттік талдау жүргізіліп, ұлттық тәрбие мен жауапкершілік ұғымдарының өзара байланысы айқындалды. Зерттеу нәтижесінде ұлттық құндылықтарға сүйенген ер бала тәрбиесінің рухани, әлеуметтік және моральдық бағыттары теориялық-концептуалдық деңгейде жүйеленді.

Ұлттық құндылықтар – ұлттың рухани тәжірибесін, мәдени мұрасын, дүниетанымдық бағдарларын және адамгершілік мінез нормаларын біріктіретін тұтас жүйе. Бұл ұғымның педагогикалық мәні – адамның жауапкершілігін, рухани еркіндігін және қоғам алдындағы борыш сезімін тәрбиелеу. Ер балалардың бойында жауапкершілік, адалдық және отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастыру – олардың азаматтық кемелдікке жетуінің негізгі алғышарты болып табылады. 2025 жылы өткен Ұлттық құрылтайда Президент Қасым-Жомарт Тоқаев атап өткендей: «Әділетті Қазақстанды адал азаматтар ғана құра алады. Адалдық пен жауапкершілік – мемлекет пен қоғамды біріктіретін басты қасиет. Біз адал ұрпақ тәрбиелеуге міндеттіміз, өйткені адал адам ғана ел болашағына үлес қоса алады» [3]. Бұл тұжырым ғылыми тұрғыда тұлғаның этикалық-құқықтық мәдениеті мен азаматтық жауапкершілік ұғымдарының өзара сабақтастығын айқындайды. Президенттің «адал азамат» концепциясы Абайдың «толық адам» қағидасымен және Шәкәрімнің «ар ілімі» философиясымен үндес, өйткені олардың барлығында да адамның рухани тазалығы мен қоғам алдындағы борыш сезімі басты құндылық ретінде қарастырылады [4].

Ұлттық құндылықтар – белгілі бір этникалық қауымдастықтың тарихи тәжірибесі мен мәдени мұрасына негізделген, әлеуметтік норма ретінде бекітілген мінез-құлық үлгілері мен дүниетанымдық бағдарлар ретінде көрініс береді. А.Ю. Шадже ғылыми еңбектерінде: «ұлттық құндылықтар – бұл этностың мойындаған ғұрыптары, салт-дәстүрлері, мінез-құлық үлгілері мен рухани мұрасы» деп атап көрсетті [5].

Ұлттық құндылықтар – жастардың азаматтық жауапкершілігін, рухани тұрақтылығын және патриоттық сезімін қалыптастырудың басты тетігі. Олай болса, жауапкершілік ұғымына теориялық талдау жасар болсақ, төменде жинақтап 1 кестеде береміз.

Кесте 1 – Жауапкершілік ұғымының ғылыми интерпретациялары

№	Ғылым саласы	Жауапкершілік ұғымының анықтамасы	Негізгі категориялар	Дереккөздер
1	Философиялық	«Жауапкершілік – адамның өз әрекеті мен оның салдарына саналы көзқарасы» (Әл-Фараби)	Еркіндік, парыз, борыш	әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының пікір-лері туралы трактат. Алматы: Ғылым, 1975. – Б. 210.
2		«Жауапкершілік – адамның еркін әрекет етуімен қатар, моральдық нәтижесін мойындау қабілеті» (И. Кант)	Мораль, ерік, сана	Кант И. Критика практического разума. – М.: Мысль, 1994. – С. 112.
3		«Адам өз таңдауына жауапты, өйткені таңдау арқылы ол өзін және қоғамды қалыптастырады» (Ж.-П. Сартр)	Еркін таңдау, борыш	Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. – СПб.: Наука, 2000. – С. 355.
4	Психологиялық	«Жауапкершілік – тұлғаның саналы мақсатқа бағытталған мінез-құлқының ішкі реттеушісі» (Л. И. Божович)	Өзін-өзі реттеу, сана	Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Педагогика, 1972. – С. 97.

№	Ғылым саласы	Жауапкершілік ұғымының анықтамасы	Негізгі категориялар	Дереккөздер
5		«Жауапкершілік – өзін-өзі басқару мен тұлғалық жетілудің көрсеткіші» (К. Роджерс)	Өзіндік реттеу, психикалық өсу	Rogers C. A Way of Being. – Boston: Houghton Mifflin, 1986. – P. 112.
6	Педагогикалық	«Жауапкершілік – тәрбиенің нәтижесі ретінде баланың әлеуметтік белсенділігін сипаттайды» (А. В. Мудрик)	Тәрбие, іс-әрекет	Мудрик А. В. Воспитание личности. – М.: Просвещение, 2003. – С. 55.
7		«Жауапкершілік – ұлттық тәрбиенің өзегі, ол еңбек, адалдық, намыс ұғымдарын біріктіреді» (Қ. Бөлеев)	Ұлттық құндылық, адалдық	Бөлеев Қ. Ұлттық тәрбиенің теориялық негіздері. – Астана: Фолиант, 2019. – Б. 98.
8	Әлеуметтік	«Жауапкершілік – қоғамдық нормаларға сәйкес жеке әрекеттің әлеуметтік бақылау тетігі» (Э. Дюркгейм)	Қоғамдық бақылау, норма	Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – М.: КАНОН, 1991. – С. 142.
9	Ұлттық-рухани	«Адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез арқылы озады» (Абай)	Ар, парыз, мінез	Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 2015. – Б. 63.
10		«Адамның әр ісіне ар мен ұят жол басшы болуы керек» (Шәкәрім)	Ар, ұят, адалдық	Шәкәрім Құдайбердіұлы. Ар ілімі. – Алматы: Раритет, 2018. – Б. 44.

Осы кестеден байқалатыны – «жауапкершілік» ұғымы тек әлеуметтік бақылау құралы немесе моральдық міндет ретінде емес, адамның ішкі рухани әлемін реттейтін және оның ұлттық болмысы мен мәдени сәйкестігін айқындайтын құндылық ретінде түсіндіріледі. Сондықтан ұлттық тәрбие жүйесінде ер балалардың бойына жауапкершілік сезімін дарыту – жеке тұлғаның рухани кемелденуінің, қоғамдық тұрақтылық пен мәдени тұтастықтың басты алғышарты болып саналады.

Негізгі бөлім

Зерттеу барысында шетелдік ғылыми әдебиеттер мен педагогикалық еңбектердегі ұл бала тәрбиесінің мазмұнына назар аударылып, әртүрлі елдердегі тәжірибелерге салыстырмалы ғылыми шолу жүргізілді. Бұл бағыт ұл баланың тұлғалық және рухани дамуына қатысты халықаралық ғылыми көзқарастарды ұлттық тәрбиелік құндылықтармен байланыстыруға мүмкіндік береді.

1. Жапония елі. Жапониядағы ер балалар тәрбиесі ұлттық дәстүрлер мен қоғамдық жауапкершілікті үйлестіруге негізделеді. Мектеп бағдарламасында моральдық білім (Doutoku Kyouiku) пәні міндетті болып табылады. Бұл пәнде оқушылар қоғам алдындағы борыш, ата-анаға құрмет, тәртіп пен кішіпейілділікке тәрбиеленеді. М. Naito былай деп жазады: «Жапонның моральдық білім беру жүйесі күнделікті тәжірибе арқылы өзін-өзі бақылау мен ұжымдық жауапкершілікті қалыптастырады» Яғни, жапондық үлгіде жауапкершілік пен еңбек мәдениеті — ер баланың тұлғалық өзегін құрайды [6].

2. Корея елі. Мұнда ер бала тәрбиесі конфуцийлік қағидаларға сүйенеді: ата-ананы құрметтеу (ᄇᆞᆫ, Hyo), адалдық (ᄇᆞᆫ, Chung) және әлеуметтік борыш (ᄇᆞᆫ, Ui). Н. S. Kim өз еңбегінде: «Кореядағы моральдық тәрбие жүйесі ер балалар үшін басты қасиеттер ретінде ата-анаға құрметті, адалдықты және моральдық борышты ерекше атап көрсетеді» Кореядағы тәрбие идеологиясы ер баланы – отбасылық және қоғамдық жауапкершіліктің иесі ретінде көреді [7].

3. Финляндия елі. Финляндияда тәрбиенің басты мақсаты — тұлғаның эмоционалды тұрақтылығы мен азаматтық мәдениетін дамыту. Мектеп бағдарламасында «Wellbeing and Citizenship Education» модулі бар, ол ұл балаларды өз сезімдерін бақылауға, қоғаммен белсенді қарым-қатынасқа үйретеді. OECD есебінде атап өтіледі: «Азаматтық жауапкершілік пен эмоционалды әл-ауқат — Финляндиядағы ер балалар тәрбиесінің негізгі нәтижелері болып табылады». Фин моделі ер балалардың эмоционалды және әлеуметтік жауапкершілігін тең дамытуға бағытталған [8].

4. Ұлыбритания елі. Ұлыбританияда ер балалардың мінез-құлық мәдениетін қалыптастыру Character Education және Service Learning бағдарламалары арқылы жүргізіледі. Arthur J. & Kristjánsson K. еңбегінде: «Мінез тәрбиесі ер балалардың адамгершілік тұтастығы мен әлеуметтік жауапкершілігін нақты қоғамдық қызмет арқылы дамытуға көмектеседі». Мұндай тәсіл ұл балаларда әділдік, ерік және адалдық қасиеттерін дамытады [9].

5. Қазақстан. Қазақстандық ұл бала тәрбиесі этнопедагогикалық және рухани-адамгершілік бағытта дамиды. Қазақ қоғамында ұл бала елдің иесі, намыстың иесі, борыш пен ардың қорғаушысы ретінде тәрбиеленген. Қ. Бөлеев атап өтеді: «Ұл бала тәрбиесі – ұлттық тәрбиенің өзегі. Ол арқылы қоғамның рухани және мәдени тұтастығы сақталады» [10]. С. Изтилеуова ұлттық ілім тұрғысынан былай дейді: «Абай мен Шәкәрім ілімінде ер азамат тәрбиесі – ар мен ұят, еңбек пен адалдық жүйесінде» [11].

Жүргізілген салыстырмалы талдау нәтижелері ұл бала тәрбиесі мәселесінің әлемдік деңгейде жалпыадамзаттық және ұлттық рухани құндылықтар тоғысында қарастырылатынын көрсетті. Әр елдің тәжірибесі өз мәдени контекстіне сүйенгенімен, олардың барлығын біріктіретін ортақ идея — ер баланы қоғам алдындағы жауапкершілігі жоғары, рухани кемел, және әлеуметтік белсенді тұлға ретінде қалыптастыру мақсаты болып табылады. Салыстырмалы тұрғыда қарағанда, Қазақстандағы ер бала тәрбиесінің басты артықшылығы — оның рухани-этикалық мазмұнының тереңдігі, отбасылық дәстүрлерге негізделген жүйелілігі және ұлттық жауапкершілік идеясымен сабақтастығы.

Демек, ұлттық құндылықтар мен әлемдік тәрбие тәжірибесін үйлестіру арқылы қазіргі білім беру жүйесінде ұл балалардың бойында азаматтық жауапкершілік, ар-намыс пен адамгершілік тұрақтылық қасиеттерін қалыптастырудың тиімді үлгісін жасауға толық мүмкіндік бар.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, баланың бойында ұлттық жауапкершілікті қалыптастырудың басты тетігі — оның ұлттық құндылықтарды тануы мен қабылдауында жатыр. Ұлттық жауапкершілік — тұлғаның өз ұлтының рухани мұрасына, тілі мен мәдениетіне, салт-дәстүріне саналы түрде құрметпен қарауы және сол құндылықтарды сақтауға бағытталған белсенді ұстанымы. Құндылықтардың өзегін тіл, дәстүр, мәдениет және рухани мұра құрайды. Бұл тұрғыда А. Байтұрсынұлының «Тілі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деген тұжырымы баланың рухани әлемін қалыптастырудағы ана тілінің шешуші рөлін дәлелдейді. Ана тілі — тек қарым-қатынас құралы емес, сонымен бірге ұлттық рухтың, дүниетанымның және мәдени кодтың тасымалдаушысы. Сондықтан педагог пен ата-ананың басты міндеті — баланың тілдік мәдениетін қалыптастыру арқылы оның ұлттық жауапкершілігін арттыру. Тілді меңгеру арқылы бала ұлтының тарихи жадына, дәстүріне және моральдық нормаларына бойлайды. Мысалы, балаға ерте жастан қазақ ертегілерін, батырлар жырын, мақал-мәтелдерді үйрету арқылы оның бойына жауапкершілік, ерлік, қайсарлық, әділдік сияқты қасиеттерді сіңіруге болады. Ертегілер мен жырлардағы Толағай, Алпамыс, Қобыланды сияқты кейіпкерлердің әрекеттері ұлттық мінездің көрінісі ретінде бала санасында үлгі қалыптастырады. Мұғалім мен ата-ананың бағыттаушы рөлі осындай үлгілер арқылы баланың рефлексиялық ойлауын және моральдық сезімін жетілдіреді. Бала батырлардың ерлігін талдай отырып, «Мен де еліме адал, ата-бабамдай батыр болам» деген ұстанымға келеді. Бұл процесс тек идеологиялық әсер емес, тұлғаның

өзін-өзі тануы мен рухани кемелденуінің бастамасы болып саналады. Тілді, әдебиетті және мәдени мұраны жүйелі оқыту – баланың әлеуметтік жауапкершілігі мен ұлттық намысын арттырады. Тіл – ұлттың жаны, мәдениетінің тірегі. Ана тілін жетік меңгерген бала өз халқының тарихын, дәстүрін, дүниетанымын терең түсінеді. Осы арқылы оның бойында сөйлеу мәдениеті, логикалық ойлау, ұлттық сана және азаматтық борыш сезімі қалыптасады. Жас ерекшелігіне сай ұлттық жауапкершілікті дамыту үшін қазақтың салт-дәстүрлері мен ұлттық ойындарын тәрбиелік құрал ретінде пайдалану маңызды. Мысалы, «Асық ату», «Арқан тарту», «Бестас» сияқты ұлттық ойындар баланы тәртіпке, бірлікке, төзімділікке және адал бәсекеге үйретеді. Ал «Тұсаукесер», «Бесікке салу», «Сүндет той» сияқты салттар арқылы бала отбасылық және әлеуметтік жауапкершілік мәнін ерте түсіне бастайды. Мәдени мұра – ұлттық болмысты сақтаудың басты құралы. Мектептегі оқу процесінде мәдениет сабақтары мен әдеби оқуларда қазақтың ертегілері, аңыздары, мақал-мәтелдері мен батырлар жырларын қолдану – оқушылардың рухани дүниесін байытады және ұлттық өзіндік сананы қалыптастырады. Мұндай сабақтарда мұғалім оқушыларға рефлексияға жетелейтін сұрақтар қою арқылы моральдық жауапкершілікті дамыта алады:

- Батыр ел үшін неге күресті?
- Оның ерлігі неде?
- Егер сен оның орнында болсаң, не істер едің?

Осы сұрақтар баланың ойлау белсенділігін арттырып, жеке пікірін қалыптастырады және азаматтық ұстанымын күшейтеді. Практикалық тұрғыдан алғанда, мектепте баланың бойына ұлттық жауапкершілікті қалыптастыру мақсатында келесі іс-шаралар тиімді болып табылады:

- «Батырлар әлемі» атты әдеби апталық ұйымдастыру;
- Қазақ ертегілері мен жырлары бойынша шығармашылық сурет немесе әңгіме байқауларын өткізу;
- «Адал болу деген не?» тақырыбында тәрбиелік дебат сабақтарын өткізу;
- Отбасымен бірлесе отырып «Ұлттық ойын күні» сияқты мәдени іс-шараларды ұйымдастыру. Осындай тәрбиелік тәжірибелер балалардың рухани жауапкершілігін ерте жастан қалыптастырып, ұлттық мақтаныш сезімін күшейтеді. Нәтижесінде бала өз халқының мәдениетін, тілін және тарихын бағалай отырып, еліне адал, еңбексүйгіш, жауапты азамат ретінде қалыптасады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде ер балалардың бойында ұлттық жауапкершілік пен рухани-адамгершілік қасиеттерді қалыптастырудың негізгі педагогикалық шарттары айқындалды. Басты қорытынды – ұлттық жауапкершілік сезімі баланың ана тілін, дәстүрін, мәдениетін және тарихи мұрасын танудан бастау алады. Ана тілі – ұлттың рухани өзегі, ал оны меңгеру арқылы бала өз халқының мәдени коды мен дүниетанымын игереді.

Сондықтан тіл мен мәдениетке негізделген тәрбиелік жұмыстар баланың азаматтық, моральдық және әлеуметтік жауапкершілігін арттырудың ең пәрменді құралы болып табылады. Зерттеу барысында қазақ халқының ауыз әдебиеті, фольклоры, ұлттық ойындары мен салт-дәстүрлерінің тәрбиелік әлеуеті ерекше маңызға ие екені дәлелденді. Мектеп және отбасы деңгейінде ұлттық мазмұндағы іс-шараларды жүйелі ұйымдастыру –

баланың рухани дамуына және қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінуіне тікелей ықпал етеді. Жас ұрпақтың бойында ұлттық жауапкершілікті қалыптастыру – тек жеке тәрбиелік міндет емес, ұлттық қауіпсіздік пен мәдени тұтастықты сақтаудың стратегиялық факторы. Осы тұрғыдан алғанда, әрбір педагогтың міндеті – баланы өз ұлтының рухани мұрасына баулу арқылы оның бойында адалдық, ар-намыс, борыш және елге деген сүйіспеншілік қасиеттерін қалыптастыру. Бұл бағыттағы жүйелі жұмыс нәтижесінде ұлттық тәрбиенің мәні мен мазмұны жаңаша сипат алып, қазіргі қоғам сұранысына сай рухани бай, жауапкершілігі жоғары азаматтық тұлға тәрбиелеу мүмкіндігі артады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қасым-Жомарт Тоқаев. Қазақстан халқына Жолдау. 8 қыркүйек 2025ж. – Ақорда ресми сайты. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyp-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (қол жеткізу күні: 09.11.2025).
2. UNICEF Қазақстан (2023). Adolescents and youth / Подростки и молодежь. – URL: <https://www.unicef.org/kazakhstan/en/adolescents-and-young-people>. (Қол жеткізу күні: 9.11.2025).
3. «Әділетті Қазақстанды адал азаматтар құрады». // Ұлттық құрылтай. 2025 жылғы 16 наурыз, Түркістан қаласы. – [Электронды ресурс]. – Қолжетімді режим: <https://abaidan.kz/kz/categories/koggam/aedyletty-kazakstandy-adal-azamattar-kurady-ulttyk-kuryltay-2025-03-16> (Қол жеткізу күні: 08.11.2025).
4. Бөлеев, Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге кәсіби дайындау: теориясы мен практикасы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2004. – 304 б.
5. Шадже, А. Ю. Национальные ценности и человек (социально-философский аспект). – Майкоп, 1996. – 214 с.
6. Naito, M. Moral Education in Japan. – Tokyo: Springer, 2020. – 154 p. DOI: 10.1007/978981-15-3271-9.
7. Kim, H. S. Confucianism and Moral Education in Korea. – Seoul: KEDI Press, 2018. – 210 p.
8. OECD. Education for Wellbeing and Citizenship in Finland. – Paris: OECD Publishing, 2021. – 125 p. DOI: 10.1787/ed-well-2021.
9. Arthur, J., Kristjánsson, K. Character Education and Service Learning. – London: Routledge, 2019. – 240 p. DOI: 10.4324/9780429451223
10. Бөлеев, Қ. Ұлттық тәрбиенің теориялық негіздері. – Астана: Фолиант, 2019. – 180 б.
11. Изтилеуова, С. Д. Абай, Шәкәрім және ұлттық тәрбие. // Наука и новые технологии. - 2011. – № 3. – С. 270–276.

УДК 37.013.77

ОСНОВА И СТРУКТУРА КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Капан М.А.

Магистрант, Павлодарский педагогический университет
им. Ә. Марғұлана, г. Павлодар, Республика Казахстан
madina.18@mail.ru

Утегенова М.С.

Старший преподаватель, Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлана,
г. Павлодар, Республика Казахстан
meruert_u_s@mail.ru

В статье рассматривается фундаментальная основа и сложная структура коммуникативных навыков школьников, изучающих иностранный язык. Проводится анализ теоретических основ коммуникации, анализируются её лингвистические, социокультурные, стратегические и дискурсивные компоненты, которые являются ключевыми для эффективного взаимодействия на изучаемом языке. В работе утверждается, что целостное развитие этих взаимосвязанных навыков имеет первостепенное значение для достижения подлинного межкультурного понимания и практического владения языком. С учетом ориентированного на учащегося подхода рассматриваются педагогические стратегии и методологические аспекты формирования прочной коммуникативной компетенции. Результаты подчёркивают необходимость интеграции реальных коммуникативных задач, способствующих развитию уверенных и компетентных пользователей иностранного языка уже на ранних этапах обучения.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, иностранный язык, школьники, лингвистические навыки, социокультурные, стратегические, дискурсивные, взаимодействие, обучение, педагогика.

Мақалада шетел тілін меңгеріп жүрген оқушылардың коммуникативтік дағдыларының іргелі мәні мен күрделі құрылымы қарастырылады. Зерттеу коммуникацияның теориялық негіздеріне терең үңіліп, тілдік, социомадени, стратегиялық және дискурстық компоненттерін талдайды, олар үйренілетін тілде тиімді өзара әрекеттесу үшін негізгі факторлар болып табылады. Автор бұл өзара байланысты дағдылардың кешенді дамуы шынайы мәдениетаралық түсіністікке және тілді тәжірибелік тұрғыдан меңгеруге жетудің басты шарты екенін атап көрсетеді. Оқушыға бағытталған тәсілді негізге ала отырып, мақалада берік коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың педагогикалық стратегиялары мен әдістемелік қырлары қарастырылады. Зерттеу нәтижелері ерте кезеңнен бастап шетел тілін сенімді әрі құзыретті қолданушыларды тәрбиелеу мақсатында нақты өмірлік коммуникативтік тапсырмаларды оқыту үдерісіне енгізудің маңыздылығын айқындайды.

Кілт сөздер: коммуникативтік құзыреттілік, шетел тілі, оқушылар, тілдік дағдылар, социомадени, стратегиялық, дискурстық, өзара әрекет, оқыту, педагогика.

This article explores the fundamental essence and intricate structure of communicative skills among schoolchildren engaged in foreign language learning. It delves into the theoretical underpinnings of communication, dissecting its linguistic, sociocultural, strategic, and discourse components crucial for effective interaction in a target language. The study posits that a holistic development of these intertwined skills is paramount for achieving genuine intercultural understanding and practical language proficiency. Emphasizing a learner-centered approach, the article discusses pedagogical strategies and methodological considerations for cultivating robust

communicative competence. Findings underscore the necessity of integrating real-life communicative tasks to foster confident and capable foreign language users from an early educational stage.

Keywords: *Communicative competence, foreign language, schoolchildren, linguistic skills, sociocultural, strategic, discourse, interaction, learning, pedagogy.*

Введение

В условиях процесса глобализации и цифровой трансформации общества способность эффективно общаться, минуя языковые и культурные границы, становится критически важной компетенцией и необходимым условием для успешной самореализации и карьеры. Актуальные вызовы времени диктуют необходимость развития у молодого поколения не только предметных знаний, но и глубокой коммуникативной компетенции. Для школьников изучение иностранного языка – это не просто усвоение словарного запаса, грамматических правил и фонетики; это, прежде всего, развитие коммуникативных навыков – способности понимать и выражать смысл, адекватно реагировать на речевые ситуации и вести конструктивный диалог в реальных жизненных контекстах [1]. Эффективное освоение этих навыков часто связано с применением интерактивных методов обучения, которые активизируют познавательную деятельность учащихся [2].

Актуальность данной темы определяется курсом на реформирование системы образования Республики Казахстан, которое направлено на формирование поликультурной личности, конкурентоспособной на международной арене. В свете этих задач преподавание иностранного языка должно фокусироваться на практическом результате – способности учащихся к межкультурному общению. Однако анализ педагогической практики показывает, что часто акцент смещается в сторону чисто лингвистической точности – знание грамматики в ущерб прагматической эффективности – умению говорить [3]. Этот подход провоцирует дисбаланс между теоретическим знанием о языке и умением использовать язык. В условиях дефицита языковых знаний учащихся также должны уметь использовать стратегические приемы для поддержания диалога [4].

Цель данной статьи – исследовать сущность и проанализировать многоуровневую структуру коммуникативных навыков, лежащую в основе успешной коммуникации на иностранном языке. Мы стремимся выйти за рамки поверхностного понимания языкового мастерства, детально проанализировав его структурные компоненты: лингвистический, социолингвистический, дискурсивный, стратегический и прагматический. Рассмотрим, почему глубокое понимание этой многокомпонентной системы критически важно для педагогов при разработке эффективных, коммуникативно-ориентированных учебных программ и для учащихся при достижении подлинной языковой компетенции, формирующей не только лингвистические знания, но и необходимую сегодня межкультурную осведомленность [5, 6]. Особое внимание уделяется школьникам, поскольку именно в школьном возрасте происходит интенсивное формирование когнитивных механизмов и социальных установок, что накладывает специфические особенности и открывает широкие возможности для процесса овладения иностранным языком [7]. Таким образом, данное исследование вносит вклад в методику преподавания иностранных языков, предлагая теоретическую основу для практических рекомендаций по развитию комплексных коммуникативных навыков.

Основная часть: Сущность и структура коммуникативных навыков

Сущность коммуникативных навыков

В своей сути коммуникативные навыки в изучении иностранного языка выходят за рамки грамматической точности; они представляют собой умение использовать язык эффективно и уместно в различных социальных ситуациях [1]. Это включает не только способность понимать и строить грамматически правильные предложения, но и знание того, *когда, где, как и с кем* говорить [2], а также умение применять компенсаторные

стратегии в случае языковых затруднений [4]. Сущность заключается в осмысленном взаимодействии, когда учащиеся могут выражать свои намерения, понимать собеседника, вести диалог и поддерживать разговор. Такой подход переносит акцент с «знания о языке» на «умение использовать язык» как инструмент реального общения, решения задач и выражения мысли. Язык рассматривается как неотъемлемая часть культуры, социальных норм и индивидуальных стратегий общения [8].

Структура коммуникативных навыков

Коммуникативная компетенция понимается как многоуровневая структура, включающая несколько взаимосвязанных компонентов. Для школьников важно развить их параллельно [1;7].

Лингвистическая компетенция:

- *Лексическая*: знание словарного запаса и идиом.
- *Грамматическая*: понимание и применение синтаксических правил, морфологии и фонологии.
- *Семантическая*: понимание значения слов и предложений.
- *Фонетическая/фонологическая*: правильное произношение, ударение и интонация.
- *Орфографическая*: правильное написание и пунктуация.

Социolingвистическая компетенция:

- Умение использовать язык адекватно в разных социальных контекстах (формальные и неформальные ситуации, обращение к взрослым или сверстникам).
- Знание культурных норм, традиций и этикета общения носителей языка [5].
- Умение выбирать языковые формы, соответствующие ситуации, участникам и цели общения.

Дискурсивная компетенция:

- Умение логично и последовательно организовывать высказывания в устной и письменной речи.
- Понимание связанности текста, использование логических связей и переходов.
- Владение навыками ведения диалога и управления темой разговора.

Стратегическая компетенция:

- Использование стратегий для преодоления языковых затруднений (парафраз, уточнение, использование жестов)
- Владение приемами для компенсации нехватки знаний и повышения эффективности коммуникации [8].
- Умение начинать, поддерживать и завершать разговор.

Прагматическая компетенция:

- Понимание скрытого смысла и подтекста (сарказм, косвенные просьбы).
- Умение выполнять речевые акты (приглашение, извинение, обещание, комплимент) [7].
- Осознание воздействия собственных слов на собеседника.

Все эти компоненты функционируют в динамическом единстве. Эффективное обучение иностранному языку школьников требует интеграции всех аспектов коммуникации, отходя от механического заучивания к реальному взаимодействию.

Результаты и обсуждение

Педагогические выводы из данного анализа весьма значимы. Для школьников, у которых продолжается когнитивное и личностное развитие, обучение должно быть последовательным, интересным и мотивирующим [3].

Анализ эффективных практик показывает:

- *Интегрированный подход к навыкам*: изучение грамматики, лексики, произношения и культуры должно проходить не в изоляции, а в рамках реальных коммуникативных ситуаций общения [1].

- *Обучение на основе задач:* использование заданий, имитирующих реальные ситуации (например, заказ еды, просьба о помощи, планирование мероприятия), способствует одновременному развитию всех компонентов коммуникации.
- *Межкультурная осведомленность:* включение в обучение элементов культуры способствует развитию социолингвистической и прагматической компетенции [6, 7].
- *Стратегическое обучение:* развитие умений самостоятельно преодолевать трудности в общении [8] повышает уверенность учащихся.
- *Обратная связь и самоанализ:* регулярное осмысление своих успехов и ошибок помогает формировать устойчивую коммуникативную мотивацию.

Таким образом, акцент в обучении смещается с формального владения языком на развитие полноценной коммуникативной компетенции. Раннее вовлечение школьников в разнообразные формы общения снижает языковую тревожность, развивает уверенность и готовность использовать язык в реальных ситуациях. Это соответствует современным образовательным целям, ориентированным на формирование навыков ХХІ века – критического мышления, сотрудничества и креативности, которые естественным образом развиваются в процессе аутентичного общения.

Заключение

Развитие коммуникативных навыков у школьников в процессе изучения иностранного языка – задача сложная, но исключительно важная. Она предполагает не просто передачу лингвистических знаний, а формирование многоуровневой компетенции, включающей грамматические, лексические, а также социокультурные, прагматические и стратегические аспекты общения. Осознание взаимосвязи и динамического единства этих компонентов, детально проанализированных в основной части работы, является ключом к построению эффективной педагогической модели.

Сущность коммуникативного подхода заключается в том, чтобы перевести фокус с формального «знания о языке» на практическое «умение использовать язык», давая учащимся возможность применять иностранный язык как инструмент реального общения и смыслового взаимодействия. Результаты анализа подтверждают, что методики, основанные на задаче-ориентированном обучении и интеграции межкультурного компонента, значительно повышают мотивацию школьников и снижают их языковую тревожность. Успешное внедрение таких методик позволяет воспитать не просто знающих, а уверенных, компетентных и культурно осведомленных граждан мира, готовых к межкультурной коммуникации, что прямо коррелирует с целями образовательной политики Республики Казахстан.

Данная работа закладывает теоретическую основу для практических преобразований в методике преподавания. Тем не менее, дальнейшие исследования могут быть сфокусированы на следующих аспектах:

1. Разработка и экспериментальная апробация конкретных авторских заданий и диагностических инструментов для объективной оценки уровня развития стратегической и прагматической компетенции у школьников.
2. Изучение влияния цифровых образовательных ресурсов и искусственного интеллекта на формирование коммуникативных навыков в условиях дистанционного и смешанного обучения.
3. Сравнительный анализ эффективности различных моделей обратной связи на развитие устной речи учащихся средней школы.

Внедрение методик, основанных на подлинной коммуникации, межкультурном понимании и стратегическом мышлении, является важным направлением для обеспечения конкурентоспособности казахстанской системы образования и успешной интеграции выпускников в глобальное сообщество.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Нурмаганбетова, Б. И. Развитие коммуникативной компетенции учащихся в процессе обучения иностранным языкам // Вестник КазНУ. Серия Филологическая. 2018. Т. 2, № 166. С. 134–140.
2. Абишева, С. Ж. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции школьников на уроках английского языка // Педагогика и психология. 2019. № 4 (37). С. 89–95.
3. Кадырова, Г. А. Особенности обучения говорению на английском языке в средней школе // Наука и образование Казахстана. 2020. № 1 (45). С. 201–207.
4. Смаилова, А. К. Интерактивные методы формирования коммуникативных навыков на уроках иностранного языка // Материалы международной научно-практической конференции "Современные вызовы образования". 2021. С. 123–128.
5. Жанбосынова, Г. Д. Роль социокультурного компонента в обучении иностранным языкам в школе // Образовательные технологии в современном мире. 2017. № 3. С. 56–62.
6. Сейдахметова, М. А. Социокультурная компетенция как основа формирования коммуникативных навыков школьников // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия Педагогическая. 2019. № 3 (128). С. 105–112.
7. Ахметова, А. Б. Развитие прагматической компетенции учащихся при изучении английского языка // Международный журнал экспериментального образования. 2020. № 8 (3). С. 22–26.
8. Исаева, К. Т. Применение компенсаторных стратегий в процессе обучения иностранным языкам // Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. 2018. № 1 (321). С. 98–105.

ӘОЖ 37.091

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қуандық Д.

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
dariakuan@mail.ru

Рахипова.С.К.

Филос.ғ.к., оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Sayra.76@mail.ru

Бұл мақалада биологияны оқытуда жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қолдану арқылы оқушылардың құндылықтық бағдарларын қалыптастыру мәселесі философиялық тұрғыда талданады. Зерттеу шеңберінде құндылықтар теориясы, тұлға дамуының аксиологиялық негіздері және білім беру философиясындағы рухани-адамгершілік бағдарлар қарастырылып, ЖИ көмегімен құндылықтық мазмұнды жеткізудің мүмкіндіктері мен шектеулері сарапталады. Авторлар биология пәнінің экологиялық сана, өмірге құрмет, биоэтика сияқты құндылықтарды дарытудағы әлеуетін сипаттап, ЖИ технологияларын бұл бағытта тиімді қолданудың әдістемелік жолдарын ұсынады. Мақалада интерактивті платформалар мен когнитивтік ассистенттерді интеграциялау мысалдары келтіріліп, мұғалімдер мен білім беру мазмұнын әзірлеушілерге арналған нақты ұсыныстар беріледі. Жүргізілген талдау ЖИ мен құндылықтық білім беру арасында мазмұндық үйлесім бар екенін көрсетіп, болашақ зерттеулерге философиялық және педагогикалық бағдар береді.

Кілт сөздер: биологияны оқыту, жасанды интеллект, құндылықтық білім, экологиялық сана, биоэтика, білім беру философиясы, тұлғалық даму, аксиология, рухани-адамгершілік тәрбие, когнитивтік технологиялар.

В данной статье философски осмысляется проблема формирования ценностных ориентиров у школьников при обучении биологии с использованием технологий искусственного интеллекта (ИИ). В рамках исследования рассматриваются теория ценностей, аксиологические основы развития личности и духовно-нравственные ориентиры в философии образования, а также анализируются возможности и ограничения передачи ценностного содержания с помощью ИИ. Авторы описывают потенциал предмета «Биология» в привитии таких ценностей, как экологическое сознание, уважение к жизни, биоэтика, и предлагают методические подходы к эффективному применению ИИ в этом направлении. В статье приведены примеры интеграции интерактивных платформ и когнитивных ассистентов, а также даны практические рекомендации для педагогов и разработчиков образовательного контента. Проведённый анализ демонстрирует содержательную совместимость между ИИ и ценностным образованием и намечает философские и педагогические ориентиры для будущих исследований.

Ключевые слова: преподавание биологии, искусственный интеллект, ценностное образование, экологическое сознание, биоэтика, философия образования, развитие личности, аксиология, духовно-нравственное воспитание, когнитивные технологии.

This article provides a philosophical analysis of the issue of shaping students' value orientations in biology education through the use of artificial intelligence (AI) technologies. The study explores value theory, the axiological foundations of personal development, and spiritual-moral

orientations in the philosophy of education, while also examining the possibilities and limitations of conveying value-laden content via AI. The authors highlight the potential of biology as a subject to foster values such as ecological awareness, respect for life, and bioethics, and propose methodological approaches for the effective use of AI in this context. Examples of integrating interactive platforms and cognitive assistants are presented, along with specific recommendations for teachers and educational content developers. The analysis reveals a meaningful compatibility between AI and value-based education, offering philosophical and pedagogical guidance for future research.

Keywords: biology education, artificial intelligence, value-based education, ecological awareness, bioethics, philosophy of education, personal development, axiology, spiritual and moral upbringing, cognitive technologies.

Kіріспе

Қазіргі цифрлық дәуірде жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары адамзат өркениетінің барлық салаларына, соның ішінде білім беру жүйесіне де терең бойлап, оның мазмұны мен құрылымын қайта қарастыруға итермелеуде. Білім беру тек ақпарат жеткізу мен дағдылар қалыптастыру процесі емес, сонымен қатар жеке тұлғаның рухани-адамгершілік дамуын, дүниетанымын және құндылықтық бағдарларын қалыптастыруға бағытталған мәдени-әлеуметтік феномен ретінде қарастырылады.

Биология пәні тіршілікті, экожүйелерді, адам ағзасының құрылымын және тірі табиғат заңдылықтарын зерделеуге бағытталған маңызды оқу саласы. Бұл пән арқылы оқушылар тек ғылыми білімді игеріп қана қоймай, сонымен қатар өмірге, тіршілікке, табиғат пен адамзат арасындағы қатынасқа байланысты этикалық және философиялық рефлексия қалыптастырады [1]. Осы пәнді оқытуда жасанды интеллект технологияларын тиімді қолдану тек білім сапасын арттырып қана қоймай, сонымен бірге оқушының тұлғалық-адамгершілік әлеуетін де дамытуға ықпал етуі мүмкін.

Осы зерттеудің мақсаты – жасанды интеллектті биологияны оқыту процесінде қолдану арқылы жеке тұлғаның құндылықтарын қалыптастырудың философиялық негіздерін теориялық тұрғыда талдау. Бұл мақсатқа жету үшін ЖИ технологияларының білім беру саласындағы мүмкіндіктері мен шектеулері, олардың тұлғалық дамуға ықпалы, сондай-ақ құндылықтар трансляциясының философиялық механизмдері қарастырылады. Мұндай зерттеу білім беру философиясы, цифрлық педагогика және этика тоғысындағы өзекті ғылыми мәселені зерделеуге бағытталған.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу жұмысы теориялық-рефлексиялық шолу сипатында жүргізілді және пәнаралық тұрғыдан қарастырылды. Зерттеуде білім беру философиясы, цифрлық педагогика, аксиология және когнитивтік технологиялар тоғысындағы өзекті ғылыми әдебиеттерге сүйенілді. Негізгі талдау нысаны ретінде жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының биологияны оқытуда құндылықтық бағдарларды қалыптастырудағы мүмкіндіктері мен шектеулері алынды. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде философиялық концепциялар (Г.Риккерттің құндылықтар теориясы, М. Шелердің құндылық иерархиясы, Ж.Ж. Руссо мен Дж. Дьюидің білім беру идеялары, Әл-Фарабидің адамгершілік пен парасаттылық жайлы еңбектері) пайдаланылды. Сонымен қатар, қазіргі заманауи цифрлық платформалар мен ЖИ негізіндегі құралдардың (Labster, BioDigital Human, Century Tech, Smart Sparrow, ScholarGPT және т.б.) мазмұндық-әдістемелік сипаттамалары қарастырылды. Талдау әдісі ретінде салыстырмалы философиялық және педагогикалық шолу, мазмұндық талдау және мысал арқылы нақтылау тәсілдері қолданылды.

Негізгі бөлім

Биологияны оқытуда ЖИ-ге негізделген технологиялар кең ауқымда қолданылып келеді. Бұл технологиялар оқу процесін жекешелендіру, оқушылардың үлгерімін нақты талдау, күрделі биологиялық үдерістерді визуализациялау және виртуалды тәжірибелер

арқылы жүзеге асыру сынды мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді. Жасанды интеллект білім беру кеңістігінде үш негізгі бағытта трансформациялық ықпал етеді: біріншіден, персонализация, яғни әрбір оқушының қабілетіне, қызығушылығына және оқу қарқынына сәйкес бейімделген білім беру мазмұнын ұсыну; екіншіден, интерактивтілік білім алушы мен оқу материалы арасындағы динамикалық өзара әрекетті жандандыру; үшіншіден, деректерді интеллектуалды талдау педагогикалық шешімдерді дәлелді қабылдауға мүмкіндік беретін аналитикалық негіз [2].

Биология пәнінің мазмұнына тән күрделілік пен дерексіздік виртуалды құралдарды қолдануды тиімді етеді. Мысалы, Labster платформасы оқушыларға генетика, экология, микробиология сияқты бөлімдер бойынша толыққанды виртуалды зертханалық тәжірибелер жасауға мүмкіндік береді. BioDigital Human жүйесі адам ағзасының құрылымын 3D форматында визуализациялауға арналған, бұл биология курсының анатомия және физиология бөлімдерін меңгеруді едәуір жеңілдетеді. Сонымен қатар Century Tech, Smart Sparrow, Khan Academy сынды бейімделген оқыту жүйелері оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оларға жекелендірілген оқу маршруттарын ұсынады және оқытушыға нақты кері байланыс береді [2]. Бұл платформалар тек білім мазмұнын берумен шектелмей, оқушылардың зерттеушілік дағдыларын, сыни ойлау қабілетін және тіршілікке деген құндылықтық қатынасын дамытуға да ықпал етеді [3].

Құндылықтар – адам болмысының іргелі философиялық категориясы ретінде тұлғаның дүниетанымдық, этикалық және мәдени бағдарларын анықтайтын рухани-әлеуметтік феномен. Құндылықтық бағдарлар тұлғаның іс-әрекетіне, шешім қабылдауына, адам мен әлем арасындағы қарым-қатынасына бағыт-бағдар береді. Құндылықтар теориясы шеңберінде Г. Риккерт құндылықтарды объективті әрі ғылымнан тыс, мәдениетпен тікелей байланысты мәндер жүйесі ретінде сипаттады [4]. Оның көзқарасы бойынша, ғылыми танымның өзі құндылықтық бағдарлар арқылы құрылымданады. М. Шелер болса, құндылықтарды иерархиялық құрылымда қарастырып, сезімдік, өмірлік, рухани және киелі құндылықтар сатыларын негіздеді. Ол адам болмысының мәнін жоғары рухани құндылықтарға бағытталудан іздеді, бұл тұлғалық кемелденудің аксиологиялық алғышартын көрсетеді [5].

Білім беру философиясы аясында Жан-Жак Руссо тұлғаның табиғи еркіндігін, адамгершілік болмысын сақтау мен дамыту идеясын алға тартты. Ол тәрбиені адамның ішкі табиғатына сәйкес жүргізуді ұсынды. Джон Дьюи тәжірибеге негізделген білім моделін ұсынып, тұлғаның қоғамдағы белсенділігін, әлеуметтік ортамен байланысын маңызды деп тапты. Әл-Фараби өз еңбектерінде білім мен тәрбиені біртұтас процесс ретінде қарастырып, ізгілікке жетудің жолы ретінде ақыл мен адамгершілікті үндестірді. Бұл ойшылдардың көзқарастары құндылықтық тәрбиенің білім беру процесіндегі орнын анықтайды және тұлға дамуының философиялық негізін құрайды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Биология пәні – тек табиғат заңдылықтарын түсіндірумен шектелмей, оқушылардың тіршілікке құрмет, экологиялық жауапкершілік, биоэтикалық ойлау сияқты базалық рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға бағдарланған. Биологиялық білім адамның табиғатпен үйлесімді қарым-қатынасын түсінуге ықпал етеді. Өмірдің бірегейлігін, тіршіліктің нәзік тепе-теңдігін, адамның биосферадағы орнын ұғыну арқылы оқушыда экологиялық сана мен құндылықтық рефлексия дамиды. Сондықтан биологияны оқыту білім беру ғана емес, рухани-этикалық тәрбиелеудің де маңызды құралы [6].

Жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары білім беру кеңістігінде белсенді қолданылып жатқан қазіргі кезеңде құндылықтарды қалыптастыру үдерісіне жаңа философиялық және педагогикалық көзқарастар қажет. ЖИ арқылы тұлғаның құндылықтық дамуына ықпал ету мәселесі осы заманауи трансформацияның өзекті

аспектілерінің бірі ретінде қарастырылады. ЖИ білім беру контентін бейімдеу, оқушы әрекетін сараптау және оқыту сценарийлерін автоматтандыру сияқты мүмкіндіктерге ие бола отырып, тұлғалық дамуға жанама әсер ете алады.

ЖИ жүйелері виртуалды ортада биоэтикалық дилеммалар, экологиялық шешімдер немесе гуманистік мазмұндағы жағдайлар негізінде оқушылардың моральдық таңдауларын модельдеуге мүмкіндік береді. Мұндай технологиялар оқушылардың сыни ойлауын, рефлексия қабілетін және құндылықтық пайымын дамытуға жағдай туғызады. Мәселен, тірі ағзаларды тәжірибелік манипуляциялау этикасын немесе гендік инженерияның әлеуметтік әсерін талқылауға арналған симуляциялар оқушыларды күрделі моральдық мәселелермен беттестіріп, олардың дүниетанымдық ұстанымдарын қалыптастыруға әсер етеді [7].

ЖИ-дің этикалық шектеулері де бар. Ол рухани таным, интуиция, ар-ождан секілді тұлғаның ішкі әлеміне тән феномендерді өз деңгейінде қамти алмайды. ЖИ адамдық тәжірибені символдық және алгоритмдік деңгейде өңдей алады, бірақ оның мәндік-экзистенциалдық мазмұнын игеру шектеулі. Құндылықтардың мәдениетке, дәстүрге, өмірлік контекстке тәуелділігі ЖИ үшін беймәлім аймақ болып қала береді. Сондықтан ЖИ құндылықтарды трансляциялаудың толыққанды субъектісі бола алмайды.

ЖИ-дің білім беру үдерісінде тиімді қолданылуы арқылы ол тұлғаның құндылықтық дамуын жанама түрде қолдайтын құралға айналуы мүмкін. Бұл ретте, ЖИ оқытушы мен білім алушы арасындағы өзара әрекеттестікке ықпал ететін медиатор ретінде қызмет атқарады. ЖИ құндылықтарды тікелей «оқытпайды», бірақ оқушыны құндылықтық таңдау жасауға, моральдық рефлексияға, өз әрекетінің салдарын түсінуге итермелейтін орта жасай алады. Демек, ЖИ тұлғалық дамудың ішкі механизмін іске қосатын сыртқы катализатор қызметін атқарады [8].

Биологияны оқыту тірі табиғаттың құрылымдық ұйымдасуы мен даму заңдылықтарын түсіндірумен қатар, адамның табиғатпен өзара қатынасына қатысты дүниетанымдық және құндылықтық ұстанымдарын қалыптастыруға бағытталған күрделі үдеріс. Бұл пәннің мазмұны оқушының экологиялық мәдениетін, өмірге құрмет сезімін, биоэтикалық жауапкершілігін дамытуға зор әлеуетке ие. Адам мен табиғат арасындағы өзара байланыс, экожүйелік тепе-теңдік, биологиялық алуантүрлілікті сақтау сияқты ұғымдар тұлғаның дүниетанымын кеңейтіп қана қоймай, тіршілікке деген философиялық және этикалық қатынасын тереңдетуге негіз болады [9].

Жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары осы әлеуетті толыққанды іске асырудың заманауи құралы ретінде көрінеді. ЖИ арқылы оқушылардың экологиялық санасын дамытуда күрделі табиғи процестерді визуализациялау, тірі жүйелердің модельдерімен жұмыс істеу, биоэтикалық дилеммаларды шешу тәжірибесін ұйымдастыру мүмкіндігі артады. ЖИ көмегімен жасалған виртуалды зертханалар мен симуляциялық сценарийлер тірі ағзалардың тіршілік әрекетін динамикалық түрде көрсетіп, оқушыны ғылыми-этикалық пайымдауға жетелейді. Бұл жағдайда құндылықтық мазмұн танымдық әрекетпен тығыз байланыста ұсынылады.

Мәселен, экологиялық катастрофалардың салдарын моделдеу, генетикалық модификацияланған организмдер (ГМО) туралы этикалық пікірталастар, медициналық биотехнологияларға қатысты моральдық таңдау жағдайлары оқушының адам мен табиғаттың шекараларына деген көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мұндай тәсілдер арқылы оқушылар өмірдің нәзік тепе-теңдігін, тіршілікке деген құрметті, ғылыми жаңалықтардың жауапкершілік жүгін түсінеді. Осылайша, ЖИ арқылы биологияны оқыту процесі тек білім беру емес, құндылықтық-этикалық тәрбие берудің де тиімді алаңына айналады [10].

ЖИ-ді құндылықтық білім беру контекстінде қолданудың бірқатар әдістемелік тәсілдері қалыптасып келеді. Бұл тұрғыда оқытуды жекелендіру, интерактивті сценарийлер құрастыру, деректерге негізделген рефлексия ұйымдастыру сияқты әдістер ерекше орын алады. ЖИ негізіндегі білім беру платформалары (мысалы, Labster, Century Tech, BioDigital

Human) тірі жүйелерді түсіндіруде жоғары сапалы визуализация мен симуляция ұсынады. Мұндай құралдар оқушылардың қызығушылығын арттырып, пәндік мазмұнға эмоционалдық және этикалық қатынас орнатуға ықпал етеді.

Когнитивтік ассистенттер – жасанды интеллект негізіндегі кеңес беруші жүйелер мұғалім мен оқушы арасындағы өзара әрекетті қолдап, оқытудың рефлексиялық деңгейін тереңдете алады. Мысалы, ScholarGPT сияқты платформалар оқушылардың сұрақтарына дәл әрі мазмұнды жауаптар беріп, олардың ойлау қабілетін, сыни пайымын және дүниетанымын дамытуға жәрдемдеседі. Мұндай жүйелерді құндылықтық мазмұнмен толықтыру арқылы оларды этикалық және философиялық ойлауды дамыту құралы ретінде пайдалануға болады.

Мұғалімдерге арналған әдістемелік ұсыныстар қатарында ЖИ технологияларын оқыту сценарийіне енгізу, оларды этикалық сұрақтармен байланыстыру, биоэтикалық проблемалар бойынша пікірталас ұйымдастыру, оқушыларды моральдық рефлексияға тарту, кейс-талдау әдісін қолдану сияқты тәсілдерді атауға болады. Әзірлеушілерге арналған ұсыныстарға келсек, оқыту жүйелерін құндылықтық мазмұнмен байыту, мәдени контексті ескеретін бейімделген сценарийлер құрастыру, этикалық модельдерге негізделген оқыту модульдерін жасау маңызды бағыттар ретінде қарастырылады.

Жасанды интеллект арқылы биологияны оқытуда тұлғаның құндылықтық дамуын қамтамасыз ету педагогикалық, технологиялық және философиялық факторлардың үйлесімін талап ететін көпқырлы міндет. Бұл өзара байланыс дұрыс жолға қойылған жағдайда, ЖИ білім берудің тек техникалық құралы ғана емес, тұлғалық даму мен рухани кемелденуге ықпал ететін маңызды дидактикалық ресурсына айналады.

Қорытынды

Жүргізілген теориялық талдау нәтижесінде биологияны оқытуда ЖИ технологияларын қолданудың тұлғаның құндылықтық дамуына оң ықпал ету әлеуеті бар екені анықталды. Биология пәнінің табиғаты – тіршіліктің мәні мен тұтастығын түсіндіру арқылы экологиялық сана, биоэтикалық жауапкершілік және өмірге құрмет сияқты құндылықтарды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ал ЖИ технологиялары осы мазмұнды оқушыларға түсінікті, тартымды әрі өмірлік маңызы бар формада ұсынуға жол ашады.

Философиялық тұрғыда, ЖИ білім берудің толыққанды субъектісі емес, алайда құндылықтық тәрбиенің катализаторы ретіндегі рөлі анық. Ол этикалық таңдау жасауға жетелейтін контекстер құра алады, алайда таңдаудың өзі оқушының рухани-адамгершілік әлеуетіне, мұғалімнің педагогикалық шеберлігіне және білім беру ортасының мәдениетіне тәуелді.

Болашақ зерттеулер ЖИ мен білім беру философиясының тоғысында этикалық модельдерді тереңірек талдауға, оқытудың мәдени-контекстуалды факторларын есепке алуға, сондай-ақ ЖИ жүйелерін педагогикалық-интегративті деңгейде қолдану стратегияларын әзірлеуге бағытталуы қажет. Бұл бағытта пәнаралық тәсілдің философия, педагогика, білім беру технологиясы және когнитивтік ғылымдардың ұштасуы маңызды болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кусбекова А. Ш., Садуова М. К. Биологияны оқытуда цифрлық технологияларды қолданудың тиімді жақтары // Вестник Alikhan Bokeikhan University. – 2025. – Т. 2. – № 65. – Б. 57-65.
2. Зияева Г. А. Использование технологий искусственного интеллекта в преподавании биологии // Interdiscipline Innovation and Scientific Research Conference. – 2024. – Т. 3. – № 26. – С. 197-200.
3. Жаппарбергенова Э., Тұрысбекова Ф., Успабаева А. Биологияны бейіндік оқытудағы тиімді әдістердің пәнге қызығушылықты арттырудағы әсері // ILIM. – 2023. – Т. 38. – № 4. – Б. 5-19.

4. Измайлова М. А. Роль искусственного интеллекта в построении адаптивной образовательной среды // МИР (Модернизация. Инновации. Развитие). – 2024. – Т. 15. – № 1. – С. 8-26.
5. Салжан М. Қ. AI технологияларының биология пәніндегі зертханалық жұмыстарға әсері: студенттердің көзқарастары // «Qazaq Journal of Young Scientist» халықаралық ғылыми журналы. – 2025. – Т. 3. – № 5. – Б. 122-131.
6. Зыков И. Е. Возможности искусственного интеллекта в изучении школьного курса биологии // Проблемы современного педагогического образования. – 2025. – № 88-1. – С. 50-53.
7. Akhtar N., Matloob R., Nawaz R. Exploring The Impact of Artificial Intelligence in Teaching of Biology at Secondary Level // International Research Journal of Management and Social Sciences. – 2024. – Vol. 5, № 3. – P. 427-440.
8. Антипова М. В. Применение искусственного интеллекта в биологии: перспективы и проблемы // Педагогика и научные исследования в образовательной организации высшего образования. – 2024. – С. 204.
9. Aripin I., Lestari D., Wijaya A., Hasanah U. Artificial intelligence in biology and learning biology: A literature review // Jurnal Mangifera Edu. – 2024. – Т. 8. – № 2. – С. 41-48.
10. Nasution N. E. A. Using artificial intelligence to create biology multiple choice questions for higher education // Agricultural and Environmental Education. – 2023. – Т. 2. – № 1. – С. 4-8.

ӘОЖ 373.21

STEAM ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ЕРЕСЕК ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Құлмағанбет Ә.Қ.

Докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
asemkulmaganbetova@mail.ru

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі әлемдік өзгерістер мен технологиялық дамудың әсерінен қарқынды түрде жаңарып келеді. STEAM (Ғылым, Технология, Инженерия, Өнер және Математика) әдістемесі бұл үрдістің маңызды бөлігіне айналып отыр. STEAM арқылы балалар ХХІ ғасыр дағдылары – сыни ойлау, шығармашылық, ынтымақтастық және коммуникацияны дамыта отырып, экологиялық білім алады. STEAM арқылы білім беру тек ғылым мен техникаға қызығушылықты арттырып ғана қоймай, болашақ ұрпақтың инновациялық әлеуетін дамытуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: STEAM білім беру, ғылым, технология, инженерия, математика, білім беру жүйесінің жаңаруы, ғылыми зерттеулер, Қазақстандағы STEAM білім беру, педагогикалық әдістемелер, зертханалық жұмыстар, оқу бағдарламалары.

Современная система образования стремительно трансформируется в связи с глобальными изменениями и развитием технологий. Методологии STEAM (естественные науки, технологии, инженерия, искусство и математика) становятся важной частью этого процесса. Благодаря STEAM дети получают экологическое образование и одновременно развивают навыки ХХІ века: критическое мышление, креативность, сотрудничество и коммуникацию. STEAM-образование не только повышает интерес к науке и технологиям, но и способствует развитию инновационного потенциала будущих поколений.

Ключевые слова: STEAM-образование, наука, технологии, инженерия, математика, модернизация системы образования, научные исследования, STEAM-образование в Казахстане, педагогические методики, лабораторные работы, учебные программы.

The modern education system is rapidly transforming due to global change and technological advances. STEAM (science, technology, engineering, arts, and mathematics) methodologies are becoming an important part of this process. Through STEAM, children gain environmental education while simultaneously developing 21st-century skills: critical thinking, creativity, collaboration, and communication. STEAM education not only fosters interest in science and technology but also fosters the innovative potential of future generations.

Keywords: STEAM education, science, technology, engineering, mathematics, education system modernization, scientific research, STEAM education in Kazakhstan, teaching methods, laboratory work, curricula.

Кіріспе

Мектеп жасына дейінгі балаларда экологиялық мәдениетті қалыптастыру заманауи білім берудің басым міндеттерінің бірі болып табылады.

Климаттың өзгеруі, қоршаған ортаның ластануы сияқты жаһандық экологиялық сын-қатерлер жағдайында табиғатқа жауапкершілікпен қарауға баулуды ерте жастан бастау маңызды [1].

Экологиялық мәдениет әр адамның санасында қалыптасуы қажет. Көптеген адамдар экологиялық мәселелердің мәнін толық түсінбейді немесе оған немқұрайлы қарайды. Экологиялық білім мен тәрбие арқылы адам бойында табиғатқа деген сүйіспеншілік пен жауапкершілік қалыптасады.

Сондықтан да мектеп жасына дейінгі балалардың тұлғалық дамуында экологиялық мәдениетін қалыптастыру өзекті болып табылады.

Қазақстан Республикасының заңнамасына, Мемлекет басшысының және Үкіметтің тапсырмаларына, сондай-ақ Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған жаңартылған тұжырымдамасының негізгі ережелеріне, оның ішінді мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту жүйесінде «Жасыл балабақша» желісін кеңейту – экологиялық білім беру және экологиялық мәдениетті қалыптастыру бағыты бойынша ұсынылды [2].

Материалдар мен әдістер

STEAM (science, technology, engineering, art, mathemtics) – ғылым, технология, инженерия, өнер және математика. STEAM оқу пәндерін біріктіру үшін қолданылатын кең термин. «STEM» ұғымын ең алғаш 1990 жылы америкалық бактериолог Р.Колвэлл ұсынған. 1990 жылдары Америкада жоғары технологиялық компанияларда осы инновациялық технологияның тілін білетін жоғары білікті кадрларға тапшылық байқалды. Сондықтан білім беру саласында жаратылыстану және нақты ғылымды бір бүтін етіп қарастыратын STEM-тәсіл деген пайда болды [3].

Финляндияда STEAM дамуының институциональдық жиектемесі 13 жыл бұрын құрылған болатын. Атап айтқанда, LUMA Ұлттық ғылыми білім беру орталығы мектептердің, университеттердің, өнеркәсіптің және бизнестің өзара іс-әрекетін үйлестіреді. Еуропаның 10 астам мемлекетте осыған ұқсас ұлттық стратегиялар мен бастамалар бар (Австрия, Германия, Франция, Италия, Нидерланды, Норвегия, Ұлыбритания, Италия, Ирландия, Испания және т.б.). STEM-білім беруді дамыту саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа келетін болсақ, «In Genious» ең ірі халықаралық жобалардың бірі болып табылады, ол 2011 жылдан 2014 жылға дейін жалғасты. Оған Австрия, Бельгия, Чехия, Дания, Эстония, Финляндия, Германия және т.б. қатысты. Бұл жоба индустриалдық-білім беру саласында инновациялық тәжірибелердің репозиторийін құруға, озық және жаңашыл тәжірибелерді таратуға және ынталандыруға бағытталды. Оған 1500 астам мұғалім қатысты, 158 мектеп пен өнеркәсіп өкілдерінің арасында ынтымақтастық орнатылды, әртүрлі семинарлар, жазғы мектептер, өкілдерінің арасында ынтымақтастық орнатылды, әртүрлі семинарлар, жазғы мектептер, онлайн-конференциялар және т.б. ұйымдастырылды [4].

Негізгі бөлім

Балаларда экологиялық мәдениеті туралы түсініктің балабақша кезеңінен бастап дұрыс қалыптасуы керек. Білім беру жүйесі әлемдік өзгерістер мен технологиялық дамудың әсерінен қарқынды түрде жаңарып келеді. Мектеп жасына дейінгі ересек топ балаларының экологиялық мәдениетін қалыптастыру үшін STEAM (Ғылым, Технология, Инженерия, Өнер, Математика) технологиясын біріктіру. Бұл тәсіл балалардың табиғатқа деген танымдық қызығушылығын, практикалық дағдыларын және жауапкершілігін арттыруға мүмкіндік береді, олар экологиялық проблемаларды зерттеп, шешу жолдарын жобалайды және шығармашылықпен ойланады.

Мектепке дейінгі білім берудің мемлекеттік білім беру стандартында белгіленген міндеттер тұтас рухани-адамгершілік тұлғаны дамытуға бағытталған. Бұл тұлғаның бір қыры дұрыс дамыған экологиялық білім. Мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес мектеп жасына дейінгі балаларға экологиялық білім беру тек табиғатқа деген сүйіспеншілікті дамытуға ғана емес, сонымен қатар қоршаған әлемдегі объектілер, осы объектілердің қасиеттері мен қарым-қатынастары туралы алғашқы түсініктерді қалыптастыруға бағытталған үздіксіз даму процесі [5].

Мынадай төмендегі бағыттары:

1. STEAM-ның STEM-нен айырмашылығын тереңдету: «Өнер» (Art) компонентінің маңыздылығын және оның ғылым мен инженерияға қалай әсер ететінін түсіндіру.

2. STEAM-ның Қазақстандағы немесе ТМД елдеріндегі жағдайы: Бұл бөлім халықаралық тәжірибеге бағытталған, сондықтан зерттеудің контекстіне байланысты жергілікті даму туралы ақпарат қосу маңызды.

3. STEAM-ды енгізудің нақты әдістемелік тәсілдері: «Материалдар мен әдістер» бөлімі болғандықтан, зерттеуде қолданылатын нақты әдістемелерді (мысалы, жобалық оқыту, мәселелік оқыту, дизайн-ойлау) атап өту.

STEAM: Өнер компонентінің маңыздылығы және әдістемелік негіздер

STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) тәсілі STEM-ді кеңейтіп, оған Өнер (Art) компонентін енгізу арқылы шығармашылық пен дизайн элементтерін қосады. Бұл «А» әрпі жай ғана бейнелеу өнерін білдірмейді, ол креативті ойлау, дизайн-ойлау (Design Thinking), сын тұрғысынан талдау және инновациялық мәселе шешу дағдыларын дамытуды мақсат етеді. STEAM білім берудегі басты мақсат – оқушылардың тек техникалық білімін емес, сонымен қатар осы білімді шығармашылықпен қолдану қабілетін қалыптастыру.

Дизайн-ойлау (Design Thinking) – бұл STEAM әдістемесінің негізгі элементтерінің бірі. Ол эмпатиядан басталып, мәселені анықтау, идеяларды генерациялау, прототип құру және тестілеу кезеңдерінен тұратын бес сатылы процесс арқылы оқушыларды нақты өмірлік міндеттерді шешуге бағыттайды.

Қазақстандағы STEM/STEAM білім берудің дамуы

Соңғы жылдары Қазақстанда да STEM және STEAM білім беруді дамытуға ерекше көңіл бөлінуде. Елдің білім беру жүйесі 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламалар аясында осы инновациялық тәсілдерді енгізуді мақсат етті.

Республика бойынша көптеген IT-сыныптар, робототехника кабинеттері және STEM/STEAM зертханалары ашылды. Бұл орталықтар оқушыларға ғылыми-техникалық дағдыларды практикалық түрде игеруге мүмкіндік береді.

Ұсыныс:

Негізгі бөлімді қысқартып, оның орнына «STEAM және экологиялық мәдениеттің өзара байланысы деген бөлімше жасаңыз. Бұл жерде STEAM элементтерінің (S, T, E, A, M) әрқайсысы экологиялық мәдениетке қалай үлес қосатынын теориялық тұрғыдан түсіндіріңіз.

Кесте 1 - STEAM элементтерінің экологиялық мәдениетке ықпалы

STEAM элементі	Экологиялық мәдениетке әсері (мысалы)
S (Ғылым)	Табиғат заңдылықтарын, қалдықтардың ыдырау процестерін тану.
T (Технология)	Қайта өңдеу технологияларын, сенсорларды, «ақылды» суару жүйелерін қолдану
E (Инженерия)	Қоқысты сұрыптау контейнерлерінің немесе жел диірмендерінің прототиптерін жасау.
A (Өнер)	Экологиялық постерлер, табиғи материалдардан арт-инсталляциялар жасау арқылы эстетикалық құндылықты арттыру.
M (Математика)	Ресурстарды (су, электр энергиясы) үнемдеуді есептеу, диаграммалар арқылы ластану деңгейін талдау.

Нәтижелер мен талқылау

Қазіргі таңда экологиялық апаттардың алдын алу және табиғатты сақтау мәселесі ғаламдық деңгейде өзекті болып отыр. Экологиялық мәдениеттің негізі бала кезден қаланады. Дәстүрлі экологиялық тәрбиеде тек ақпарат беруге басымдық берілсе, STEAM технологиясы оқу-тәрбие процесін нақты тәжірибемен және зерттеумен байланыстырады. Ғаламдық мәселелер: Қалдықтарды басқару, суды үнемдеу, табиғатты қорғау сияқты мәселелерді шешуге қабілетті азаматтарды тәрбиелеу қажеттілігі.

Құзыреттілікті дамыту: STEAM арқылы балалар ХХІ ғасыр дағдылары – сыни ойлау, шығармашылық, ынтымақтастық және коммуникацияны дамыта отырып, экологиялық білім алады.

STEAM-ді қолдану ересек топ балаларының экологиялық мәдениетін келесі жолдармен қалыптастырады:

«Эко-жобалар» әдісі:

Мысал: «Біздің топтағы шағын бақшаны суару жүйесі» жобасы. Балалар суды үнемдеу жолдарын зерттейді (Ғылым), суаруға арналған қарапайым жүйені жобалайды және құрастырады (Инженерия), құрылғының жұмысын тексеру үшін қажетті су мөлшерін өлшейді. (Математика).

«Зертханадағы тәжірибелер» әдісі:

Мысал: «Судың тазаруы» тәжірибесі. Балалар лас судың үлгісін алып, әртүрлі материалдарды (мақта, құм, тас) қолданып, суды тазарту сүзгісін жасайды. Эстетикалық сезіммен және дизайнмен біріктіреді. Балалар тек не істеу керектігін ғана емес, сонымен қатар оны қалай әдемі, ыңғайлы және өзіндік етіп жасау керектігін үйренеді (Технология, Өнер және Инженерия).

Бәсекеге Қабілетті Ұрпақ Даярлау: STEAM – бұл тек тәрбие әдісі ғана емес, сонымен бірге Қазақстанның технологиялық тұрғыда сауатты және инновациялық әлеуеті бар ұрпағын қалыптастыруға жасалған стратегиялық қадам. Бұл әдістемені енгізу балалардың сыни ойлау, креативтілік және ынтымақтастық сияқты ХХІ ғасырдың негізгі дағдыларын ерте жастан дамытады.

Қазақстанның STEAM-ге бағытталуы – бұл бәсекеге қабілетті, технологиялық тұрғыда сауатты ұрпақ тәрбиелеуге жасалған маңызды қадам. Бұл жаңғыру еліміздің әлемдік ғылыми-техникалық аренадағы орнын нығайтуға және экономикалық өсімді қамтамасыз етуге негіз болады.

Қазақстанда STEAM білімінің болашағы. STEAM арқылы білім беру жүйесінің болашағы өте үлкен. Бұл әдістеме ғылым мен техника саласындағы жаңа инновациялық мүмкіндіктерді ашып, білім беру жүйесінің тиімділігін арттырады. Болашақта STEAM білімінің негізінде инновациялық экономика мен ғылыми-техникалық дамуға үлес қосатын жоғары білікті мамандар даярланады. STEAM білім беру жүйесі оқушылардың кәсіби дағдыларын қалыптастырып, оларды келешекте тиімді жұмыс істей алатын маман ретінде дайындайды [6].

Қорытынды

STEAM технологиясы негізінде экологиялық мәдениетті қалыптастыру - бұл мектеп жасына дейінгі білім берудегі инновациялық және тиімді бағыт. Ол балаларды табиғатты қорғауға және оның мәселелерін шешуге дайын, белсенді, саналы әрі жауапты азамат етіп тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Қазақстанда STEAM білімін дамытуға бағытталған бағдарламалар мен жобалар тиімді түрде жүзеге асырылуда. Бұл білім беру жүйесін жаңартуға, жастарды ғылыми-зерттеу және инновациялық жұмыстарға тартуға, сондай-ақ олардың практикалық дағдыларын жетілдіруге бағытталған нақты қадамдар болып табылады. Бұл кешенді тәсіл табиғат пен қоршаған ортаға деген құндылықтық көзқарасты қалыптастыра отырып, балаларды ХХІ ғасырдың күрделі мәселелерін шешуге дайындайды. STEAM элементтерін (Science, Technology, Engineering, Art, Math) экологиялық тақырыптармен біріктіру арқылы, тәрбиеленушілер табиғатты қорғауға және оның мәселелерін шешуге дайын, сыни тұрғыдан ойлайтын, шығармашыл, белсенді, саналы әрі жауапты азамат болып тәрбиеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. 2025-2026 оқу жылында Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі ұйымдары мен мектептердің, лицейлер мен гимназиялардың мектепалды сыныптарында тәрбиелеу – білім беру процесін ұйымдастыру туралы әдістемелік нұсқау хаты. – Астана, 2025
2. Қазақстан Республикасы Үкіметі. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы (Қаулы № 249, 28 наурыз 2023 ж.). – Астана.
3. С.Г. Григорьев, А.Р. Садыкова М., В. Курносенко // Дидактические аспекты информатизации образования // STEM-технологии педагогического направления. // 2014 // стр. 11 <https://tilmedia.kz/kk/info/1342>.
4. Жалпы білім беретін мектепте STEM в подготовке бағыттары магистров бойынша білім алушылардың ғылыми-зерттеушілік жұмысын ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. 206, Астана (2018) 4. Сапарова, Д. (2018). Инновациялық білім беру: STEM әдістемесінің маңызы. Астана: Назарбаев Университет баспасы.
5. Төлеуова Н. (2019). Қазақстандағы STEM пәндерін енгізу: педагогикалық және әдістемелік аспектілер. Қарағанды: ҚарМУ баспасы.
6. Назарбаев Университеті (2020). Қазақстандағы STEM білім беру: Жаңа бағыттар мен мүмкіндіктер. Алматы: Назарбаев Университет баспасы.

ӘОЖ 371.4

ЭТНОПЕДАГОГИКА ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ САБАҚТАРДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ПРОЦЕСІ

Құрал М.

Магистрант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
madinakural@mail.ru

Жолтаева Г.Н.

П.ғ.к., қауымдастырылған профессор, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
gnzh1661@mail.ru

Мақалада этнопедагогикалық әдістердің сабақтарда экологиялық тәрбие берудің негізгі принциптерін қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Табиғатты қорғау мен экологиялық мәдениетті дамыту – білім берудің басты мақсаттарының бірі. Қазақ халқының педагогикалық тәжірибесінде табиғатқа сыйластық, су мен жерді қадірлеу, жануарларды қорғау секілді ұғымдар терең орын алған. Мақалада мақал-мәтелдер, ырым-тыйымдар, салт-дәстүрлер мен халықтық мерекелердің тәрбиелік маңызы талданады. Этнопедагогикалық материалдарды сабақтарда пайдалану әдістері мен мысалдары көрсетіліп, олардың оқушылардың экологиялық ойлауын және ұлттық құндылықтарды меңгеруін арттыратыны дәлелденеді. Сондай-ақ мақалада жасанды интеллект технологияларын этнопедагогикалық материалдармен кіріктірудің тиімділігі қарастырылған. Этнопедагогика мен инновацияның үйлесімі экологиялық сананы қалыптастырудың жаңа бағыты ретінде ұсынылады.

Кілт сөздер: этнопедагогика, экологиялық тәрбие, халықтық дәстүр, мақал-мәтел, ұлттық құндылық, жасанды интеллект, инновациялық оқыту, экологиялық сана, экологиялық ойлау, заманауи білім беру технологиялары.

В статье рассматривается роль этнопедагогических методов в формировании основных принципов экологического воспитания на уроках. Охрана природы и развитие экологической культуры – одна из главных целей образования. В педагогической практике казахского народа глубоко укоренились такие понятия, как уважение к природе, уважение к воде и земле, защита животных. В статье анализируются пословицы, обряды, обряды и воспитательное значение народных праздников. Демонстрируются методы и примеры использования этнопедагогических материалов на уроках, доказывається, что они повышают экологическое мышление учащихся и усвоение национальных ценностей. В статье также рассматривается эффективность интеграции технологий искусственного интеллекта с этнопедагогическими материалами. Сочетание этнопедагогики и инноваций представляется как новое направление формирования экологического сознания.

Ключевые слова: этнопедагогика, экологическое воспитание, народные традиции, пословицы, национальные ценности, искусственный интеллект, инновационное обучение, экологическое сознание, экологическое мышление, современные образовательные технологии.

The article examines the role of ethnopedagogical methods in the formation of the basic principles of environmental education in the classroom. Nature protection and the development of ecological culture are one of the main goals of education. Concepts such as respect for nature, respect for water and land, and animal protection are deeply rooted in the pedagogical practice of the Kazakh people. The article analyzes proverbs, rituals, rituals and the educational significance of national holidays. The methods and examples of using ethnopedagogic materials in the classroom are demonstrated, and it is proved that they enhance students' ecological thinking and assimilation of

national values. The article also examines the effectiveness of integrating artificial intelligence technologies with ethnopedagogical materials. The combination of ethnopedagogy and innovation is presented as a new direction in the formation of ecological consciousness.

Keywords: *ethnopedagogy, environmental education, folk traditions, proverbs, national values, artificial intelligence, innovative learning, environmental awareness, environmental thinking, modern educational technologies.*

Kіріспе

XXI ғасырдағы ең өзекті мәселелердің бірі – табиғи ортаның өзгеруі мен экологиялық дағдарыстар. Айналаға көз жүгіртіп қарар болсақ: ауаның ластануы, судың ластануы, қоқыс қалдықтарының күннен-күнге көбейуі қазіргі таңда үйреншікті затқа айналуға. Бұл экологиялық мәдениеттің төмендігінің белгісі болмақ. Экологиялық мәдениет дегеніміз не?

Егер тұтастай алғанда мәдениет – бұл материалдық және рухани құндылықтардың жиынтығы, сондай – ақ әлеуметтік прогресті қамтамасыз ететін адам қызметінің тәсілдері болса, онда экологиялық мәдениет-қоғамның табиғи ортамен бірлігінде ілгерілеуін қамтамасыз ету [1]. Экологиялық мәдениет – бұл жалпы адамзаттық мәдениеттің құрамдас бөлігі, ол әлеуметтік қатынастар жүйесі, әлеуметтік және жеке моральдық-этикалық нормалар, сондай-ақ адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты сипаттайтын көзқарастар мен құндылықтармен байланысты. Экологиялық мәдениет тек білім арқылы ғана емес, тәрбиелік құндылықтар арқылы да қалыптасады. Осы тұрғыда этнопедагогика – жас ұрпаққа табиғатты қорғауды, аялауды үйретудің маңызды құралы.

Экологиялық мәдениеттің қалыптасуы экологиялық білім мен тәрбие беру арқылы жүзеге асырылады. Оқуды мектеп кезеңінен бастап қолға алу қажет, себебі осы жаста алынған білімдер болашақта тұрақты сенімдерге айналуы ықтимал. Белгілі экологиялық түсініктерге ие оқушылар табиғатқа жауапкершілікпен қарайды. Бұл, өз кезегінде, біздің облысымыздағы және еліміздегі экологиялық жағдайды жақсартуға ықпал етуі мүмкін.

Қазақ халқының дүниетанымында табиғат адам өмірімен тығыз байланысты қарастырылып, әрбір жаратылыс иесіне құрметпен қараған. «Жер – қазына, су – өмір, мал – дәулет» деген қағидалар осының айғағы. Сондықтан қазіргі білім беру жүйесінде ұлттық педагогикалық мұраларды сабақта пайдалану – оқушылардың экологиялық санасын арттырудың тиімді жолы. Этнопедагогиканың бұл аспектідегі рөлі айрықша маңызды. Ауыздан ауызға, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып сақталып келген этнопедагогика құралдарының сонын ішінде мақал-мәтелдер, ырым-тыйымдар, ұлттық дәстүрлердің тәрбиелік әлеуеті – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәлім-тәрбиелік тәжірибесінің айнасы болып табылады. Олардың тәрбиелік әлеуетін бірнеше жерден көрсетуге болады. Ауыз әдебиетінің көне де мол түрі мақал-мәтелдердің тәрбиелік әлеуеті қысқа да нұсқа, ойды жинақы, шешендікке баулитын ақыл-ой тәрбиесінде жатыр. Мысалы: «Су – тіршілік көзі», «Судың да сұрауы бар». Адамгершілікке баулу: адалдық, еңбексүйгіштік, ізгілік сынды қасиеттерді дәріптейді. Мысалы: «Бұлақ көрсең – көзін аш», «Жерді күткен – елін асырайды». Олар табиғатты аялауға, жер мен суды қадірлеуге, жан-жануарларға қамқорлық көрсетуге тәрбиелейді. Қазақ халқы ырымдарды пайдалана отырып, жақсылыққа үміт артып, болашаққа сенім білдіріп, жамандықтан сақтану шараларын жасаған. Ал тыйымдар қоғамның моральдық, этикалық және әлеуметтік нормаларын сақтауға, өмірдегі теріс қылықтардан алшақ болуға бағытталған қағидалар болып табылады. Ырым-тыйымдардың бірнеше тәрбиелік әлеуеті бар, оның бірі экологиялық сана қалыптастыру – табиғатты қорғауға, ысырапшылдыққа жол бермеуге үйретеді. Мысалы: «Көк шөпті жұлма», «Отпен ойнама», «Су ішкен құдығыңа түкірме». Екінші бір тәрбиелік әлеуеті ол қауіпсіздік тәрбиесі: тұрмыстық, денсаулық, қауіпсіздікке қатысты сақтық шараларын үйретеді. Мысалы: «Түнде тырнақ алма», «Босаға керме». Бұлда экологиялық мәдениеттің

бастамасына жол ашады. Себебі экологиялық мәдениеттің негізі ең алдымен адамның жеке бас гигиенасынан басталатынын білген жөн. Табиғатты аялау – тек экология емес, ол рухани құндылық. «Атадан мал қалғанша, тал қалсын» деген қағида – ұрпаққа мұра етіп табиғатты таза қалдыру идеясын дәріптейді.

Негізгі бөлім

Халық педагогикасы – халықтың сан ғасырлық рухани байлығы, ол бүкіл халықтық санаға негізделген [2]. Ел педагогикасының іргетасы – баға жеткісіз халықтық тәрбие, үлгі, адамдардың игілігі, достастық, бірлік, жауапкершілік, мейлінше сақтық дәстүрінде қалыптасқан. Халықтық педагогиканың басты ниеті – елдің рухани көтеріңкісі зор, шебер, дарынды, адал, мінезді саналы тұлғаны қалыптастыру. Этнос – тайпалар мен халықтарды зерттейтін ғылымның бір саласы, оны этникалық жақтан қарастырады. Педагогиканың ұлттық саласында "Этнопедагогика" ұғымын алғаш рет ғылыми тұрғыда ұсынған Г.Н.Волков (1974), орыс ғалымы.

Этнопедагогика – белгілі бір елдің, тайпаның өзгеше көзқарасы, тәрбие жүйесі және рухани құндылықтарының жиынтығы, халықтың бірегей ғылымы болып саналады.

Этнопедагогика халықтың ғасырлар бойы жинақталған тәлім-тәрбиелік тәжірибесін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, мақал-мәтелдері мен ырым-тыйымдарын, ұлттық ойындары мен өнерін педагогикалық тұрғыда жинақтап зерттейтін ғылым саласы [3].

Педагогика тарихында Коменский – ең биік идеалдардың бірі, тұтас бір дәуірдің рухани символына айналған тұлға. «Халық — ұлы тәрбиеші, ал ұлы педагог – халықтың перзенті» деген сөздің ең жарқын дәлелі – чех халқының күрес пен жеңіске толы тарихы және оның ұлы ұлысы Ян Амос Коменскийдің ерлікке толы өмірі [4]. Өзінің ғибратты ғұмыр жолымен Коменский туған тілін сүйіп, құрметтеген халық қана басқа халықтардың да сүйіспеншілігіне лайық бола алатынын дәлелдеп берді. Халықтың педагогикалық дәстүрлеріне берілген жоғары бағаны Коменский ұсынған пансофиялық мектептің білім мазмұнынан да байқауға болады. Оның пікірінше, мектеп оқушыларына халық ауыз әдебиетінен алынған өнегелі әңгімелерді ұсыну, балалармен жұмбақ шешуден жарыстар өткізу, халықтың салт-дәстүрлерін, өткен тарихын үйрету қажет. Ол «Ғылымда озық болғанмен, мінез-құлықта артта қалса, ондай адам ілгерілемейді, керісінше, кейін шегінеді» деген халық даналығын қайталап айтып, адамгершілік тәрбиесінің маңызын ерекше атап өтеді [4].

Қазақтан шыққан белгілі зерттеуші-ғалым, қоғам қайраткері Шоқан Уәлихановтың этнографиялық еңбектерінде көшпелі халықтың табиғатқа деген көзқарасы, салт-дәстүрлері арқылы берілетін тәрбие сипатталған. Бұған оның «Қырғыз-қазақ даласы туралы жазбалар», «Жоңғария очерктері» атты еңбектері дәлел. Мысалы: ол көшпелілердің табиғатты қадірлеу дәстүрлерін зерттей отырып, «Көшпелі халықтың тәрбиесі табиғатпен біте қайнасқан, бала жастайынан кең далада өскендіктен табиғаттың әсемдігінен, құбылыстарынан тәрбие алады» дейді [5]. Оның бұл еңбектерінде табиғатты үнемі қайнасып жатқан әсемдігі, халықтың тіршілігі жақсы суретте жазылған. Шоканның негіздеуінше табиғат – қазақтың тұрмыс-тіршілігі мен тәрбиесінің басты мектебі.

Қазақ даласында алғаш мектеп ашқан ағартушы, ұстаз Ыбырай Алтынсаринның әңгімелерінде табиғат пен тәрбиенің байланысы өте нәзік берілген. Алтынсарин әңгімелерінде табиғатты суреттеу арқылы балаларға туған жерге сүйіспеншілік пен құрмет қалыптастырды. Мысалы, «Өзен» өлеңінде өзеннің сұлулығын, пайдасын сипаттайды: «Сылдырап өңкей келісім, тас бұлақтан шыққан дауыс» – деп, табиғат әуенінің жанға жайлы әсерін суреттейді. Оның шығармаларында су, жер, ағаш, мал сияқты табиғат байлықтарын ысырап етпеу, ұқыпты пайдалану, қорғау қажеттігі айтылады. Бұл – қазіргі экологиялық тәрбиенің де басты қағидалары.

«Кел, балалар, оқылық!», «Өнер – білім бар жұрттар» сияқты өлеңдерінде ол табиғатты игеру арқылы халықтың тұрмысын жақсартуға болатынын көрсетеді. Яғни табиғат – еңбек пен білім арқылы игерілетін, бірақ қорғалуы тиіс байлық. Ыбырай

балаларды тазалыққа, ұқыптылыққа шақырып, қоршаған ортаны таза ұстаудың мәдениеттіліктің белгісі екенін көрсеткен. Бұл қазіргі экологиялық мәдениеттің негізіне сай келеді. Табиғатқа ізгілікпен қарау, жан-жануарларға қамқорлық жасау оның әңгімелерінде көрініс тапқан. Мысалы, «Мейірімді бала» әңгімесінде жан-жануарға деген қамқорлық арқылы баланың адамгершілігі бағаланады.

Тәрбие тек баланы оқыту немесе ережелерге үйрету емес, **оның рухани, адамгершілік, ақыл-ой және дене дамуына қажетті “азық” беру** деп түсіндіреді өзінің «Педагогика» атты еңбегінде Мағжан Жұмабаев. Оның еңбегінде тәрбие кең мағынасымен алғанда, қандайда болса бір жан иесіне тиісті азық беріп, сол жан иесінің дұрыс өсуіне көмек көрсету деген сөз. Ал енді адамзат туралы айтылғанда, адамның баласын, кәміл жасқа толып, өзіне-өзі қожа болғанша, тиісті азық беріп, өсіру деген мағынада жүргізіледі делінген [6]. Яғни, қалай жануар немесе өсімдік дұрыс өсуі үшін қорек қажет болса, адам да толыққанды тұлға болып қалыптасу үшін **рухани және тәрбиелік қорекке** мұқтаж. Сондықтан бұл ойда тәрбие дегеніміз — баланың бойындағы қабілеттерді дамытып, оны өмірге, қоғамға бейімдеу, өз бетінше шешім қабылдай алатын, жауапкершілікті, саналы азамат етіп өсіру процесі екені айтылған. Осы тұста автор ұлттық тәрбиенің де ерекше орында екендігін атап өткен. Мағжан Жұмабаевтың бұл еңбегі педагогиканы ұлттық болмыспен ұштастырып, қазақ этнопедагогикасының негізін қалаған болатын. Автордың ойынша тәрбиені тек мектептің емес, отбасының және халық дәстүрінің ісі деп қабылдаған жөн делінген. «Педагогика» еңбегін ол Еуропа және орыс педагогтерінің (Песталоцци, Ушинский, Толстой, Руссо) еңбектеріне сүйеніп, оларды қазақы дүниетаныммен синтездеді десекте қателеспейміз. Ұлт тәрбиесі – ұлттың ұлт болып қалуының ең басты шарты дейді автор.

Материалдар мен әдістер

Елдің келешегі – бала, ал бала тәрбиесін қазақтың этнопедагогикасынан іздейміз. Сәби заманда берілген бесік жырынан бастап, қартай тілімен айтқан ата-ана жолын бойлату арқылы ұлтжандылық рухын бойына сіңіреді қазақ. Халық ақындарының сөз өнері, нақылдар мен мақалдары, әңгімелер мен аңыздар - білім мен тәрбиенің көздері болды дауамыз. Мінеки, қазақ этнопедагогикасы халықтың рухани байлығын, философиясын, даналығын, фольклорын ұрпақтан ұрпаққа насихаттауға бағытталған. Осы орайда, қазақ этнопедагогикасының мақсаты-бастау көзі халықтың философиясында, халық даналығында, фольклорда болып саналатын халықтың мәдени құндылықтарына баулу болып табылады [7].

Қазақ халқының табиғатқа деген көзқарасы өте ерекше, терең философиялық мәнге ие. Ол тек қана күнделікті тіршілікте табиғатты пайдалану емес, сонымен қатар табиғатпен үйлесімде өмір сүруді көздейтін дүниетаным болды. Дәстүрлі экологиялық мәдениет халқымыздың тұрмысында, салт-дәстүрінде, ырым-тыйымдарында, ауыз әдебиетінде кеңінен көрініс тапқан. Қазақ халқының табиғатқа көзқарасының негізгі қырларының бірі оны қастерлеуінде. Жер-ананы, өзен-көлді, орман-тоғайды киелі деп санауда. Мысалы: «Жер-су киесі» деген түсінік болған, егер адам табиғатты ренжітсе, ол киеден таяды деп сенген. Одан бөлек халық арасында тараған «Ағашты кеспе», «Бұлақты былғама», «Құмырсқаның илеуін бұзба», «Ұяны бұзба» сынды ырым-тыйымдары табиғатты қорғау мен мәдениетті сақтаудың айғағы. Бұл тыйымдар экологиялық заңдылықтарды сақтауға тәрбиелеген.

Дәстүр (лат. tradition)-беру, баяндау-бұл әлеуметтік тәжірибені сақтау, беру, көбейту және бекіту механизмі, қоғамдық пікірдің, қоғамдық-психологиялық атмосфераның, бұқаралық әдеттер мен сенімдердің күшімен қолдау көрсетілетін тұрақты қоғамдық қатынастарды жүзеге асыру тәсілі. Дәстүрлер арқылы әлеуметтік тәжірибе бір топтан екінші топқа, топтан жеке адамға беріледі [8].

Қазақ дәстүрлері этнопедагогикалық мәдениет пен білімнің негізгі бастау көзі. Қазақ дәстүрлері – халықтың ұрпақтан-ұрпаққа ауысып берілетін тіршілік нормалары, әдет-ғұрыптар мен рухани құндылықтардың жиынтығы болып табылады. Халықтың дүниетанымын, мәдениеттік жүйесін, тіршілік салтын және рухани бағдарын бейнелейді.

Дәстүрлер адам өмірінің жалпы циклын – туудан бастап, өсу, даму, құру, өркендеу және өмірден өту сияқты маңызды кезеңдеріне дейін қамтиды. Қазақ дістүрлерін атап шығар болсақ: бесікке салу, тұсау кесу, сүндет той, қыз ұзату, келін түсіру, беташар, одан бөлек қонақ күту, амандасу, ас беру, сауын айту, киіз басу, киім тігу дәстүрлері. Сонымен қатар табиғатпен ұштастырылып өткізілетін дәстүрлер: Наурыз мейрамы, ағаш егу, су мен жерді қадірлеу, ырым-тыйымдар және т.б. атасақ болады.

Табиғатқа қатысты дәстүрлер – қазақ халқының табиғатпен етене өмір сүріп, оны аялауға, қорғауға бағытталған ұлттық тәжірибесінің бір бөлігі. Бұл дәстүрлер экологиялық тәрбиенің маңызды құралы болып табылады. Қазақ халқы ежелден ағашты «жердің көркі, өмірдің нышаны» деп білген. «Атаңнан мал қалғанша, тал қалсын» деген мақал – ұрпаққа табиғатты сақтау аманаты. Ал береке мен байлықтың мейрамы Наурыз - табиғаттың жаңаруын, өмірдің бастауын бейнелейтін көктемгі мейрам. Бұл мейрамда қазақ халқы бар жақсылыққа сеніп, көктемнің келуімен бір-бірін құттықтап ұлағатты қарттардың бата тілектерін алады. Бұл күні жерді тазалау, ағаш егу, малды өріске шығару, үйлерді жөндеу дәстүрге айналған. Наурыз мейрамының тәрбиелік мәні: табиғат пен адам арасындағы үйлесімділікті сезінуге, экологиялық мәдениетті қалыптастыруға үйретеді.

Қазақтың халық педагогикасының мұраларын жалпы талдап қарағанда, оларда оқыту мен тәрбиелеу мәселелері туралы, отбасы, отбасылық дәстүрлер, ата-аналар мен балалар, достық пен махаббат туралы, Отан және оның байлықтарын арттыру жөніндегі аса ауқымды ақпарат бар екені, оны қазіргі жағдайдағы тәрбие тәжірибесінде кеңінен қолдануға әбден лайық екені байқалады [9]. Халықтық педагогиканың басты артықшылығы - бұл жас ұрпақты тәрбиелеуге ерте кезеңнен бастап күнделікті тікелей әсер етіп қана қоймай, халық ақыл-ойы мен қоғам арасындағы байланыстырушы буын рөлін де атқаруында. Бұл халықтық педагогиканың артықшылығын ғана көрсетіп қана қоймай оның білім беру процесіндегі негізгі орнын белгілейді. Сол себепті әрбір ата-ана, мұғалім, тәрбиеші және тәрбиелеу процесіне қатысы бар адамдар кез-келген тәрбиелік жағдайларда баға жетпес халық даналығын қолдана алады және міндетті түрде қолдануы керек.

Нәтижелер мен талқылаулар

Бастауыш сыныптағы оқу-тәрбие процесінде халықтық дүниетанымға сүйенген материалдарды қолдану – оқушылардың ұлттық құндылықтарды түсінуіне, экологиялық сана-сезімінің дамуына үлкен әсер етеді. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект (ЖИ) құралдарын пайдалану оқытудың тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқаруда. Ал халықтық педагогика элементтерін (мақал-мәтелдер, ырымдар, тыйымдар, халықтық дүниетаным) жасанды интеллект негізінде қолдану — оқушылардың ұлттық құндылықтарға деген қызығушылығын заманауи әдіспен дамытудың тиімді жолы болып табылады. Мысалы, дүниетану немесе қазақ тілі пәнінде мақал-мәтелдерді үйрету кезінде ЖИ негізіндегі интерактивті құралдар қолданылса, оқушылар материалды қызығушылықпен қабылдайды. Арнайы жасалған AI-қосымшалар немесе чат-боттар мақалдың мағынасын түсіндіріп, оған қатысты иллюстрация немесе мысалдар ұсынуы мүмкін. Бұл тәсіл балалардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, дәстүрлі мұра мен жаңа технологияның арасындағы байланысты көрсетеді.

Мұндай жасанды интеллектті халықтық педагогикамен кіріктірудің басты мақсаты – қазіргі заман талабына сай жоғары технологиялық құралдарды пайдалану арқылы оқушыларға сапалы білім беруді қамтамасыз ету және осы берілген білім аясында көзқарастарын кеңейту болып саналады. Оқушыларға ұлттық құндылықтарды ұмыттырмай, оларды заманауи технологиялар арқылы жаңа деңгейде түсіндіру басты міндет. Бұл тәсіл балалардың сын тұрғысынан ойлауын, шығармашылығын және ақпараттық мәдениетін дамытуға мүмкіндік береді.

Мысал ретінде 4-сыныптың әдебиеттік оқу пәнін қарастырып көрейік. Бөлім: «Табиғат құбылыстары» деп аталады. Яғни дәл осы бөлімде біз табиғатқа қатысты әртүрлі

мақал-мәтелдерді, жұмбақтарды пайдалана отырып оқушылардың бойында экологиялық мәдениеттің дамуына үлес қоса аламыз. Табиғат құбылыстарына қатысты мақалдарға:

- *Адам мен табиғаттың тілдескені - өмірдің үндескені.*
- *Алты күнде тасыған су, Алты күнде қайтар.*
- *Адамның табиғатсыз күні жоқ,*

Табиғаттың оны айтар тілі жоқ.

ЖИ арқылы осындай мақал-мәтелдерді бейнеге айналдырып немесе жасанды интеллект арқылы жасалған мульти суреттер түрінде де көрсетуге әбден болады. Бұл әдіс арқылы балаларда сабаққа деген қызығушылығы артып қана қоймай, оны толығымен түсініп меңгеруге жағдай жасалады. Яғни бұл дегеніміз оқушыларға қазіргі технология тілімен экологиялық мәдениетті жеткізу болып саналады. (Сурет 1 – Жасанды интеллект арқылы жасалған сурет «Адам мен табиғаттың тілдескені - өмірдің үндескені.»)

Сурет 1 – Жасанды интеллект арқылы жасалған сурет
«Адам мен табиғаттың тілдескені - өмірдің үндескені»

4-сыныптың «Дүниетану» пәніндегі 6-тарау «Қоршаған ортаны қорғау» тақырыбы аясында өтетін «Қоршаған ортаға қамқорлықпен қарау» сабағы оқушылардың табиғатқа деген сүйіспеншілігін арттырып, экологиялық ойлау қабілетін дамытуға бағытталған. Бұл сабақтың басты мақсаты – қоршаған ортаны қорғау шараларын меңгерту және табиғатқа ұқыпты қарау дағдысын қалыптастыру.

Сабақ барысында оқушылар «экология» және «экологиялық проблема» ұғымдарымен танысып, адам мен табиғаттың өзара байланысы жөнінде алғашқы түсініктерін қалыптастырады. Оқыту үдерісінде заманауи технологияларды, соның ішінде **жасанды интеллект құралдарын** қолдану тиімді нәтиже береді. Мысалы, мұғалім оқушылармен бірге пернетақтаны пайдалана отырып, экология туралы қысқаша баяндама жасайды немесе тақырыпқа сай бейнеролик көрсетеді.

Осындай әдіс арқылы балалар табиғи құбылыстарды көзбен көріп, тыңдап, олардың мәнін терең ұғынады. Бейне арқылы көрген көрініс олардың экология туралы алғашқы түсініктерін қалыптастырып, табиғатты қорғауға деген жауапкершілік сезімін оятады. Бұл тақырып бойынша балалар өздерінің туған өлкелерінің әсем табиғаты туралы сипаттап, әңгіме айта алады. Осы бойынша әсем табиғатты қорғаудың қандай шаралары бар, оны қалай сақтауымыз керек деген секілді сұрақтарға жауап ала аламыз.

Сонымен қатар, осы сабақ аясында қазақ халқының ертеден келе жатқан дәстүрлі кәсіптері жөнінде ақпарат беру де маңызды. Бұл бағыттағы жұмыс оқушылардың ұлттық құндылықтарға деген қызығушылығын арттырып, табиғат пен адамның өзара үйлесімді өмір сүре білуін түсінуге мүмкіндік береді.

Оқулықта осыған байланысты арнайы тапсырма берілген. Тапсырмада: «Сурет бойынша қазақ халқының ертеден келе жатқан кәсіптері туралы әңгімеле. Олар төрт түліктің қай түрін өсірген? Мал жайылымдарының қандай түрлерін білесің? Суретте жұрт қай жайылымға көшіп барады?» деген сұрақтар қарастырылған (Сурет 2 – Н.Хлудов, «Салтанатты көш»).

Сурет 2 – Н.Хлудов «Салтанатты көш»

Бұл сұрақтар арқылы оқушылар ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігін, табиғатпен етене байланысын, мал шаруашылығына қатысты тәжірибесін танып біледі. Сонымен бірге, көшпелі өмір салты мен табиғатты сақтау дәстүрінің өзара байланысы айқындалады. Сабақ барысында оқушылар табиғатқа құрметпен қарау, оның заңдылықтарын түсіну және ата-бабалар тәжірибесін үлгі ету арқылы экологиялық сананы қалыптастырады. Н. Хлудовтың «Салтанатты көш» суретіне сүйене отырып, қазақ халқының көші-қоны, мал шаруашылығы мен табиғатпен үйлесімді өмір салтын ЖИ арқылы суретке жан беретін шағын бейнеролик жасай аламыз. Сонда оқушылар сол заманды өз көздерімен тамашалай отырып, табиғат пен адам арасындағы ерекше байланысты ата-баба дәстүрімен ұштасқан кейпінде сезіне алады.

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект пен халықтық педагогиканы сабақтастыру – дәстүр мен инновацияны үйлестіретін жаңа педагогикалық бағыт. Мұндай сабақтарда оқушылар әрі ұлттық мәдениетке жақындайды, экологиялық мәдениетті сезінеді әрі ХХІ ғасыр дағдыларын меңгереді.

Қорытынды

Экологиялық мәселелер бұл адамзат өмірінде әрдайым қай кезеңде болмасын орын алатын жағдайлар тобы. Біз саналы ұрпақтарды тәрбиелеу кезінде дәл осы экологиялық мәселелерді алға ала отырып, жас ұрпақтың экологиялық мәдениетінің қалыптасуында ұлттық құндылықтар мен мәдениетіміздің ерекшелігін айта аламыз.

Этнопедагогикалық құралдар – бұл жас ұрпақты экологиялық тәрбиелеудің сәтті әдіснамасы. Ол жалғыз ғана білім беру функциясын атқарбайды, сонымен қатар рухани-адамгершілік тәрбиенің құралы болып табылады. Бабалардың табиғатпен үйлесімді өмір сүру тәжірибесін сабақтарға енгізу арқылы біз оқушыларға нағыз патриотизм, табиғатқа деген сүйіспеншілік пен жауапкершілік сезімін қалыптастыра аламыз.

Бұл тәсіл экологияны тек «қорғау керек» деген қарапайым түсініктен алып, оны «менің анам, менің үйім» деген терең рухани-мәдени деңгейге көтереді. Сондықтан әрбір мұғалімнің міндеті – өз пәнінің мазмұнына сәйкес, этнопедагогиканың алтын қорын пайдаланып, экологиялық санасы жоғары, табиғатты сүйетін және қадін білетін азаматтар тәрбиелеу.

Адам әлемді өмір бойы біледі. Тұлғаның тұтастығын, қоршаған әлемнің мәдениетін құруда білім үлкен рөл атқарады. Экологиялық білімнің ерекшелігі-бұл планетадағы барлық адамдардың өмірлік қажеттілігіне байланысты пайда болды. Экологиялық білім берудің мақсаты-жаңа ойлау негізінде құрылған қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру, бұл табиғатты пайдаланудың моральдық және құқықтық принциптерін

сақтауды және оңтайландыру идеяларын насихаттауды, өз жерін зерттеу және қорғау, табиғи байлықты қорғау және қалпына келтіру бойынша белсенді қызметті қамтиды.

Қорытындылай келе, сабақ барысында этнопедагогикалық құралдарды жүйелі қолдану оқушылардың туған жерге деген сүйіспеншілігін оятып, табиғи ортаға жауапкершілікпен қарауға баулиды. Сандықтан қазіргі білім беру жүйесінде экологиялық тәрбиені этнопедагогикамен ұштастыру – тұлғаның үйлесімді дамуына ықпал ететін маңызды бағыттардың бірі болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гиросов Е.В. природные основы экологической культуры //Экология, культура, образование (материалы и конференции). – М:Б.И.,1989. -С. 11 – 19.
2. Кукушкин В.С., Қалиев С. Этнопедагогика: Оқулық/ В.С.Кукушкин, С.Қалиев. – Алматы: РПБК «Дәуір» 2014. – 336 б.
3. Байтуғанов В.И., Боровиков Л.И. Теория и практика этнокультурного моделирования в современном образовании и воспитании: образовательные программы.
4. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. Заведений -- М.: Издательский центр «Академия», 1999. - 168 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль //Собр. соч. Алма-Ата, 1961. – Т.1 – С.259.
6. М. Жұмабаев Педагогика. - Алматы: Ана тілі, 1992.- 160 б.
7. Кожаметова К.Ж. Этнопедагогика. Оқу құралы. – Алматы: Қарасай, 2012.- 248 б.
8. Казахская этнопсихология: учебное пособие. -Алматы: Қазақ университету 2019.-304 с.
9. Калыбекова А.А. Қазақ халық тәрбиесінің асыл мұрасы. -Алматы, Баур, 2011ж. – 179 б.

ӘОЖ: 316.774:81'27-053.2(574)

ТІЛДІК НЕГІЗДЕГІ ҰЛТТЫҚ БІРТҰТАСТЫҚ: МУЛЬТИМӘДЕНИ МЕДИАКЕҢІСТІКТІҢ ҚАЗАҚ БАЛАЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК МАШЫҚТАРЫНА ЫҚПАЛЫ

Құрманалиева А.Д.

Филос.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Қоғабәева Ә.М.

Докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
kogabayevaassel@gmail.com

Мақала қазақ балаларының тілдік машықтарына мультимәдени медиадоменнің (қысқа бейнелер, ойындар, стриминг) ықпалын үй-мектеп/балабақша–медиа тізбегін бір экожүйе ретінде қарастырып талдайды. Теориялық негіз ретінде ұлттық біртұтастық пен тілдің символдық капиталы туралы халықаралық еңбектер (Anderson; Bourdieu), ерте тіл игеру мен қостілділік жөніндегі психолингвистикалық тұжырымдар (Kuhl; Cummins) пайдаланылды. Қазақ контекстін сипаттау үшін қазақ отбасыларындағы доминантты тіл таңдауы, медиаконтакт және білім беру домендері туралы зерттеулер (Сүлейменова және т.б.) тартылды. Нәтижесінде тілдің интегративті әлеуетін күшейтудің өлшенетін тетіктері ұсынылады.

Кілт сөздер: ұлттық біртұтастық; қазақ тілді орта; балалар билингвизмі; медиакеңістік; отбасылық тіл саясаты; CALP; код-араластыру; интерференция.

Статья анализирует влияние мульткультурного медиадомена (шорт-видео, игры, стриминг) на языковые навыки казахстанских детей в логике единой экосистемы дом–сад/школа–медиа. Теоретическая база опирается на международные работы о национальном единстве и символическом капитале языка (Anderson; Bourdieu), а также на психолингвистику раннего усвоения и билингвизма (Kuhl; Cummins). Для казахстанского контекста привлечены исследования о выборе доминирующего языка в казахских семьях, медиаконтактах и образовательных доменах (Сүлейменова и др.). Предложены измеримые механизмы усиления интегративного потенциала языка.

Ключевые слова: национальное единство; казахоязычная среда; детский билингвизм; медианпространство; семейная языковая политика; CALP; код-смешение; интерференция.

This article examines how the multicultural media domain (short-form video, games, streaming) shapes Kazakhstani children's language skills within an ecosystemic home–preschool/school–media chain. The framework combines international theories on national unity and the symbolic capital of language (Anderson; Bourdieu) with psycholinguistic accounts of early acquisition and bilingual development (Kuhl; Cummins). To ground the Kazakh context, we draw on studies of dominant-language choice in Kazakh families, media contact, and educational domains (Süleimenova et al.). We propose measurable levers to strengthen the integrative potential of the Kazakh language.

Keywords: national unity; Kazakh-language environment; child bilingualism; media domain; family language policy; CALP; code-mixing; interference.

Кіріспе

Ұлттық біртұтастықтың мәдени-семиотикалық өзегін ұстап тұрған негізгі тетік – тіл: ол ұжымдық жадыны, нормаларды және ортақ нарративтерді тасымалдап, «біз» сезімін тұрақтандыратын символдық инфрақұрылым ретінде әрекет етеді [2; 3]. Осы инфрақұрылымның беріктігі баланың ерте әлеуметтенуіндегі үй мен балабақша/мектеп, және де медиа домендерінің өзара үйлесіміне тәуелді. Қазақстан жағдайында дәл осы түйіскен кеңістікте баланың доминантты тіл таңдауын отбасылық ниетке ғана теліп түсіндіру жеткіліксіз: қостілді қазақ отбасыларын биографиялық талдау үш жағдайда үй ішіндегі қазақ тілінің тұрақты басымдығына қарамастан, баланың орыс тілін таңдағанын, ал бір жағдайда доминанттың ауысқанын көрсетеді; Сулейменова және т.б. бұл құбылысты бір себеппен түсіндіруге болмайтынын атап, ата-аналар жиі ескермей қалатын ықпал арналарына – компьютерлік ойындардағы коммуникация, видеохостинг пен телебағдарламалар, ересектермен эмоциялық сипаттағы тілдік контакт, қоғамдағы диглоссия, балалар арасындағы тілдік қақтығыстар – назар аударады [1].

Психолінгвистикалық тұрғыдан 0–6 жас шамасындағы сезімтал кезеңде ұсынылатын тілдік сигналдың жиілігі, сапасы, контексті фонетика, лексика және синтаксистік-дискурстық үлгілердің орнығуына тікелей әсер етеді [4]. Қостілді даму логикасында тұрмыстық қарым-қатынас тілі (BICS) мен академиялық регистрдің (CALP) ара-жігін сақтау – L1 (қазақ тілі) үшін білім беру доменінде бәсекеге қабілетті болудың алғышарты; L1-дегі пәндік-тақырыптық лексика мен қарсы дәлелге құрылған дискурстық тапсырмалар жүйелі берілмесе, кейінгі оқу-таным траекториясында қиындықтар туындауы ықтимал [5]. Демек, үй деңгейінде дауыстап оқу, әңгімелеу және экран тілін мақсатты түрде L1-ге бұру; мектеп/балабақшада сыныптық тіл тәртібі, пәндік тіл және нарративтік тапсырмалар; медиада қазақ тіліндегі ұзақ сериялы нарративтер мен сапалы контенттің тұрақты көрінуі L1-дің академиялық-дискурстық қабатын нығайтуға қызмет етеді [4; 5].

Тілдің интегративті қызметін саяси-мәдени теориялар да айқындайды: ұлт «қиялдағы қауымдастық» ретінде тіл арқылы ортақ болашаққа бағытталған «біз» туралы келісімді жаңғыртады [2], ал тілдің символдық капиталы әлеуметтік кеңістіктегі легитимді нормалар мен құндылықтарды бекітудің құралы ретінде жұмыс істейді [3]. Осы екі теориялық өзек бала тілінің нақты қолданым тәртіптерімен (үй, мектеп, медиа) қабаттастырылғанда ғана ұлттық біртұтастықтың тілдік іргетасы қаланады: L1-дің қоғамдық және білім беру домендеріндегі көрінуі мен қызметтік салмағы артады [2; 3; 5]. Қазақстанда тіл саясатының “қазақтандыру” бағыты мен нақты отбасылық/қоғамдық практика арасында алшақтықтар кездесетіні, тілдің беделдік (престиж) динамикасы мен домендік бөлінісі шешуші рөл атқаратыны көрсетілген [7].

Қазақстан контексін әдіснамалық тұрғыда өлшеу қажет болғанда, мектеп жасындағы түркітілді балалардың нарративтік дағдысын макроқұрылым деңгейінде бағалайтын MAIN құралы пайдалы индикаторлар береді: мазмұндау, себеп–салдар байланысы, дәлел–қарсы дәлел желілері арқылы дискурстық қабаттың өсуін жүйелі бақылауға болады [6]. Бұл бағалау логикасы үйдегі оқуды және мектептегі пәндік тіл тапсырмаларын медиалық ортадағы қазақша ұзақ нарративтермен ұштастырып, «үй – мектеп/балабақша – медиа» тізбегін бір экожүйе ретінде жобалауға мүмкіндік береді [4–6].

Осы мақала мәдениеттанулық және пәнаралық бағдарды ұштастыра отырып, (1) қазақстандық биографиялық материал негізінде медианың «жасырын» ықпал арналарының (ойын, видеохостинг, ТВ, эмоциялық контакт, диглоссия) баланың тілдік мінез-құлқына әсерін жүйелейді [1]; (2) сезімтал кезең және BICS/CALP тұжырымдары арқылы L1-дің академиялық-дискурстық қабатын күшейтудің механизмдерін негіздейді [4; 5]; (3) тілдің интегративті әлеуетін ұлт туралы классикалық теориялармен байланыстырып, үй – мектеп/балабақша – медиа тізбегін басқарудың принциптерін ұсынады [2; 3]; (4) мектептегі нарративті бағалау (MAIN) мен үй/медиа практикаларын байланыстыратын өлшенетін

индикаторлар жиынтығын ұсынады [6]. Мақсат – L1-ді күшейту «тыйым салумен» емес, оңтайландырумен іске асатынын дәлелдеп, ұлттық біртұтастықтың тілдік-мәдени іргетасын нығайтудың практикалық, верификацияланатын жолын көрсету [1–6].

Материалдар мен әдістер

Зерттеу теориялық-аналитикалық сипатта және қазақ балаларының тілдік машықтарына мультимәдени медиадоменнің ықпалын үй – балабақша/мектеп – медиа тізбегі тұрғысынан түсіндіруді мақсат етеді; қазақстандық контексті орнықтыратын эмпириялық тірек ретінде қостілді қазақ отбасыларындағы төрт баланың тілдік биографиялары сипатталған жұмыс алынды (онда үш жағдайда отбасында қазақ тілі тұрақты басым болса да, бала орыс тілін таңдағаны, бір жағдайда доминант ауысқаны көрсетіледі) [1]. Осы материалда авторлар бала таңдауын бір ғана себеппен түсіндіруге болмайтынын және ата-аналар жиі ескермей қалатын ықпал арналары—компьютерлік ойындардағы коммуникация, видеохостинг/ телебағдарламалар, ересектермен эмоциялық тілдік контакт, қоғамдағы диглоссия, балалар арасындағы тілдік қақтығыстар—бар екенін атап өтеді; біз талдауда дәл осы арналарды үй және мектеп/балабақша тәжірибелерімен бір экожүйеде қарастырдық [1]. Теориялық рамка ретінде ұлтты «қиялдағы қауымдастық» ретінде түсіндіретін және тілдің символдық капиталы мен легитимация тетіктерін сипаттайтын еңбектер пайдаланылды (тілдің ұжымдық жады мен құндылықтарды тасымалдайтын мәдени-семиотикалық инфрақұрылым ретіндегі қызметін негіздеу үшін) [2; 3]. Психолингвистикалық негіздемеде сезімтал кезең (шамамен 0–6 жас) ұғымы және қостілді дамудағы BICS/CALP ара-жігі алынды (L1—қазақ тілінің—фонетика, лексика, синтаксис және дискурстық қабаттарын уақытында нығайту тетіктерін уәждеу үшін) [4; 5]. Өлшеу логикасын дәлдеу үшін мектеп жасындағы түркітілді балалардың нарративтік дағдысын макроқұрылым деңгейінде бағалайтын MAIN құралына сүйендік (дискурстық қабатты операцияландырудың индикаторлары ретінде) [6]. Әдебиет іріктеу қазақ/орыс/ағылшын тілдерінде жүргізілді; іріктеу критерийлері—тақырыптық релеванттылық (баланың тілдік дағдылары мен домендер бойынша тілдің бөлінісі), әдіснамалық айқындық, Қазақстанға тікелей қатыстылық немесе қазақ тіліне ұқсас көптілді ортадағы нәтижелер. Аналитикалық тәсіл нарративтік синтезге негізделді: [1]-дегі биографиялық сипаттамалар медиадомендегі ықпал арналарының барын көрсететін дәлел ретінде алынып, олар [2; 3] теориялық және [4; 5] психолингвистикалық тұғырлармен ұштастырылды; операцияланатын модель ретінде «микро (үй) – мезо (балабақша/мектеп) – макро (медиа) × функция (фонетика/просодия – лексика/фразеология – синтаксис/дискурс)» матрицасы қолданылды, ал дискурстық қабатты бағалау мүмкіндігі [6] арқылы белгіленді. Зерттеу тек ашық жарияланған мәтіндерге сүйенді; жеке деректер пайдаланылған жоқ; [1]-де жоқ тұжырымдар оған телінбей, өзге теориялық дереккөздерге жеке сілтемемен рәсімделді [2–6].

Негізгі бөлім

Тілдің ұлттық біртұтастықты ұстайтын мәдени-семиотикалық инфрақұрылым ретіндегі қызметі баланың ерте әлеуметтенуіндегі нақты қолданым тәртібімен ұштасқанда ғана орнықты нәтиже береді: ұлт «қиялдағы қауымдастық» ретінде ортақ болашаққа бағытталған «біз» туралы келісімді тіл арқылы үздіксіз жаңғыртады [2], ал тілдің символдық капиталы құндылықтар мен нормаларды легитимациялаудың құралы ретінде қоғамдық кеңістіктегі мәртебені бекітеді [3]. Осы теориялық өзек үй мен балабақша/мектеп, медиа домендері бір экожүйе ретінде үйлескенде іске қосылады; психолингвистиканың сезімтал кезең (шамамен 0–6 жас) туралы тұжырымдары дәл осы шақта L1 (қазақ тілі) үлгісінің жиілігі, сапасы, контексті фонологиялық, лексикалық және синтаксистік-дискурстық қабаттардың іргетасын қалайтынын көрсетеді [4], ал қостілді даму қисынындағы BICS↔CALP айырмасын сақтау L1-дің білім беру доменінде бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді [5]. Қазақстан контексіндегі биографиялық материал бұл теориялық көріністі нақтылай түседі: төрт жағдайдың үшеуінде үй ішіндегі қазақ тілінің тұрақты

басымдығына қарамастан, бала орыс тілін доминант ретінде таңдағаны, ал бір жағдайда доминанттың ауысқаны сипатталады; авторлар мұндай «отбасылық тіл дәстүрінен үзілу» құбылысын бір ғана себеппен түсіндіруге болмайтынын, ата-аналар жиі ескермей қалатын ықпал арналары — компьютерлік ойындардағы коммуникация, видеохостингтер мен телебағдарламалар, ересектермен эмоциялық тілдік контакт, қоғамдағы диглоссия, балалар арасындағы тілдік қақтығыстар — тоғыса әсер ететінін атап өтеді [1].

Осыдан келіп, тілдік таңдауды үй ішіндегі ниетпен ғана түсіндіру жеткіліксіз: медиadoменнің «жасырын» арналары есепке алынуы тиіс, ал басқару логикасы экожүйелік болуы қажет [1; 2–5]. Саясат пен практика алшақтығын, престиждің ауысуын және тілдік домендердің біркелкі еместігін ескеру экожүйелік басқарудың маңызын күшейтеді: тілдік таңдаулар тек үй ішіндегі ниетпен емес, кеңірек институционалдық және символдық күштермен анықталады [7].

Осы экожүйені операционалдандыру үшін «микро–мезо–макро × функция» матрицасы ұсынылады. Микро-деңгейде (үй) сезімтал кезеңде жүретін дауыстап оқу, әңгімелеу, экран тілін мақсатты түрде L1-ге бұру секілді тәжірибелер фонетика/просодияны орнықтырады және лексика мен синтаксистің табиғи өсуіне жағдай жасайды [4; 5]. Биографиялық корпус ішіндегі бір мысал (FR-3) дәл осы саналы қолдаудың нәтижелілігін нақты көрсетеді: күн сайын дауыстап оқу, баланы қазақ тілді балабақша мен қазақ тілді мектепке беру, сыныптағы тіл тәртібі (орысша тек орыс тілі сабағында сөйлеу қағидасы), кітапты дауыстап оқу және мазмұндау, сөздіктерді жүйелі пайдалану сияқты тәсілдердің кешені баланың тілдік мансабын тұрақтандырған практикалар ретінде сипатталған [1].

Мезо-деңгейде (балабақша/мектеп) пәндік-тақырыптық лексика, рөлдік драматизация, пікірталас және мазмұндау типіндегі тапсырмалар BICS→CALP өтпесін қолдайды, яғни тұрмыстық тілден академиялық регистрге көшуге мүмкіндік береді [5]. Макро-деңгейде (медиаплатформалар) ұзақ сериялы нарративтердің тұрақты үлесін және қазақ тіліндегі контенттің көрінуін көбейту L1-дің синтаксис/дискурс ресурсын қолдайды; бұл тілдің символдық-интегративті қызметін қоғамдық деңгейде бекітуге жұмыс істейді [2; 3].

Бақылау-өлшеу жағынан «қалай білдіреміз?» деген сұраққа мектеп жасындағы түркітілді балалардың нарративтік дағдысын макроқұрылым бойынша бағалайтын MAIN құралы жауап береді: мазмұндау тұтастығы, себеп–салдар желісі, аргументативті құрылым тәрізді индикаторлар дискурстық қабаттың өсуін жүйелі тіркеуге мүмкіндік береді [6]. Бұл индикаторлар үйдегі дауыстап оқу/бірлесіп талқылау мен мектептегі пәндік тіл тапсырмаларын медиа кеңістіктегі ұзақ нарративтермен байланыстырып, «үй – мектеп/балабақша – медиа» тізбегін бір экожүйе ретінде жобалауға жағдай жасайды [4–6]. Қорытындысында экожүйелік басқарудың мәні айқындалады: L1-ді күшейту тыйым салумен емес, сезімтал кезеңде жиілігі–сапасы–контексті жоғары үлгілерді көбейту арқылы онтайландырумен іске асады (үйде оқу/талқылау, мектепте CALP-бағдарланған тапсырмалар, медиада ұзақ нарратив пен тұрақты көріну) [1–5]; мұндай үйлесім баланың тілдік таңдауын отбасылық ниетпен сәйкестендіретін тетікке айналады [1].

Медиа доменін қазақша ұзақ нарративтермен ғана емес, дәстүрлі қысқа жанрларды цифрлық форматқа көшірумен де толықтыру маңызды. Ауыз әдебиетінің қысқа жанрлары—бесік жыры, санамақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел—микро деңгейдің (үй) тілдік «қозғалтқышы»: ырғақ, ұйқас, қайталау арқылы фонетика/просодия қабатын орнықтырады; формула мен тұрақты орамдар арқылы лексиканы кеңейтеді; қысқа мәтіннен мазмұндауға өтуді үйретіп, синтаксис пен дискурстың іргетасын қалайды. Бұл—психолінгвистика көрсеткен сезімтал кезеңде (шамамен 0–6 жас) L1 сигналын «жиілік–сапа–контекст» үштігімен күшейтудің табиғи жолы [4]. Үйдегі дауыстап айту/оқу тәжірибелері мен сыныптағы пәндік-тақырыптық тіл тапсырмаларының тоғысында ауыз әдебиеті BICS→CALP өтпесіне көпір рөлін атқарады: тұрмыстық тілді академиялық регистрге жүйелі көшіруге мүмкіндік береді [5].

Цифрлық ортада осы жанрларды макро деңгеймен ұштастыру (ұзақ сериялы қазақша нарративтермен қатар аудио-элди, анимациялық санамақ/жаңылтпаш, мақал-мәтелдің қысқа форматтары) «үй–мектеп/балабақша–медиа» тізбегін бір экожүйе ретінде басқаруға жағдай жасайды: үйде тілдік үлгі жиілейді; мектепте мазмұндау, дәлел–қарсы дәлел сияқты дискурстық тапсырмалармен бекітіледі; медиада қазақша контенттің көрінуі артады [2; 3; 4; 5]. Нәтижені MAIN арқылы (нарративтің макроқұрылымдық индикаторлары: тұтастық, себеп–салдар, аргументация) формативті өлшеу мүмкін: ауыз әдебиетімен жұмыс істеген сыныптарда дискурстық қабаттың өсуін жүйелі тіркеуге болады [6]. Бұл тәсіл Сүлейменова және әріптестерінің биографиялық деректері көрсеткен «күтпеген доминант таңдау» тәуекелін үйде саналы қолдауды күшейту және медиада қазақша нарративтерді көбейту арқылы әлсіретуді көздейді [1].

Нәтижелер және талқылау

Қазақ отбасыларын тілдік-биографиялық талдау баланың доминантты тілді таңдауы көбіне үй ішіндегі ниетпен ғана емес, күнделікті тәжірибелер мен медиадоменнің жиынтық әсерімен айқындалатынын көрсетті: төрт жағдайдың үшеуінде отбасында қазақ тілі тұрақты басым болғанына қарамастан, бала орыс тілін таңдаған; бір жағдайда доминант ауысқан. Авторлар бұл «отбасылық тіл дәстүрінен үзілу» құбылысын бір ғана факторға телуге болмайтынын атап, ата-аналар жиі ескермей қалатын арналарды — компьютерлік ойындардағы коммуникация, видеохостингтер мен телебағдарламалар, ересектермен эмоциялық тілдік контакт, қоғамдағы диглоссия, балалар арасындағы тілдік қақтығыстар — жүйелі түрде сипаттайды [1]. Бұл дерек тілдік таңдауды түсіндіруде «үй – балабақша/мектеп – медиа» тізбегін бір экожүйе ретінде қарастыру қажеттігін айқындайды.

Теориялық тұрғыдан алғанда, тіл ұлтты «қиялдағы қауымдастық» ретінде ұстайтын мәдени-семиотикалық инфрақұрылым болып көрінеді [2]; тілдің символдық капиталы құндылықтар мен нормаларды легитимациялаудың құралы ретінде қоғамдық кеңістіктегі мәртебені бекітеді [3]. Психоллингвистика сипаттайтын сезімтал кезең (шамамен 0–6 жас) осы инфрақұрылымның бала тіліндегі іргетасы қаланатын уақыт: дәл осы шақта L1 (қазақ тілі) үлгісінің жиілігі–сапасы–контексті фонетика, лексика және синтаксистік-дискурстық қабаттардың орнығуына шешуші ықпал етеді [4]. Қостілді даму логикасындағы тұрмыстық қарым-қатынас тілі (BICS) мен академиялық регистрдің (CALP) ара-жігін сақтау — L1-дің білім беру доменінде бәсекеге қабілетті болуының алғышарты [5]. Қазақстанда тіл саясатының «қазақтандыру» бағыты мен нақты практика арасындағы алшақтықтар, тілдің беделдік (престиж) динамикасы және домендер бойынша қолданылудың біркелкі еместігі экожүйелік басқарудың маңызын арттыра түседі [7]. Демек, тілдік таңдаулар тек «үй ішіндегі ниетпен» ғана емес, кеңірек институционалдық және символдық күштермен де анықталады [2; 3; 7].

FR-3 сияқты биографиялық мысал L1-ді нығайту «тыйымнан емес», саналы қолдаудан басталатынын айқын көрсетеді: күн сайын дауыстап оқу, баланы қазақ тілді балабақша мен қазақ тілді мектепке беру, сыныптағы тіл тәртібі (орысша тек орыс тілі сабағында сөйлеу қағидасы), кітапты дауыстап оқу мен мазмұндау, сөздіктерді жүйелі пайдалану сияқты тәсілдердің кешені баланың тілдік мансабын тұрақтандыруға жұмыс істеген [1]. Бұл интерпретация халықаралық теориялармен үндеседі: дауыстап оқу мен ұзақ нарративтер сезімтал кезеңнен бастап лексика мен синтаксисті байытады [4], ал сыныптық пәндік-тақырыптық тіл тапсырмалары BICS→CALP өтпесін қолдайды [5]. Өлшеу жағынан мектеп жасындағы түркітілді балаларға бейімделген MAIN құралы (нарративтің макроқұрылымын бағалау) дискурстық қабаттың өсуін нақты индикаторлар арқылы бақылауға мүмкіндік береді [6].

Осы теориялық және эмпириялық негізді нақты тілдік практикамен бекіту үшін қазақ ауыз әдебиетінің қысқа жанрларын микро деңгейдің тірек құралы ретінде қарастырамыз. Бесік жыры, санамақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел — ырғақ, ұйқас, қайталау арқылы

фонетика/просодияны орнықтырып, формулалық орамдар арқылы лексиканы кеңейтеді; қысқа мәтіннен мазмұндауға өтуді үйретіп, синтаксис пен дискурстың іргетасын қалайды. Бұл — сезімтал кезеңде L1 сигналын «жиілік–сапа–контекст» үштігімен табиғи күшейтудің жолы [4]. Үйдегі дауыстап айту/оқу және сыныптағы пәндік-тақырыптық тіл тапсырмаларының тоғысында ауыз әдебиеті BICS→CALP өтпесіне көпір рөлін атқарады [5].

Цифрлық ортада осы жанрларды макро деңгеймен ұштастыру (ұзақ сериялы қазақша нарративтермен қатар аудио-әлди, анимациялық санамақ/жаңылтпаш, мақал-мәтелдің қысқа форматтары) «үй–мектеп/балабақша–медиа» тізбегін бір экожүйе ретінде басқаруға жағдай жасайды: үйде тілдік үлгі жиілейді; мектепте мазмұндау, дәлел–қарсы дәлел сияқты дискурстық тапсырмалармен бекітіледі; медиада қазақша контенттің көрінуі артады [2; 3; 4; 5]. Нәтижені MAIN арқылы (тұтастық, себеп–салдар, аргументация секілді макроқұрылымдық индикаторлар) формативті бағалау — ауыз әдебиетімен жүйелі жұмыс істеген сыныптарда дискурстық қабаттың өсуін дәл тіркеуге мүмкіндік береді [6]. Осылайша, биографиялық материал көрсеткен «күтпеген доминант таңдау» тәуекелін *үйде саналы қолдауды күшейту, мектепте CALP-ті мақсатты дамыту және медиада қазақша нарративтерді көбейту* арқылы әлсіретуге болады [1; 2; 3; 5; 7].

Қорытынды

Бұл жұмыс тілдің ұлттық біртұтастықты ұстайтын мәдени-семиотикалық инфрақұрылым ретіндегі мәнін бала әлеуметтенуінің үй – балабақша/мектеп – медиа тізбегімен ұштастыра түсіндірді: қазақстандық биографиялық материал баланың доминантты тіл таңдауын үй ішіндегі ниетпен ғана түсіндіру жеткіліксіз екенін, медиадоменнің (ойын, видеохостинг, ТВ, эмоциялық контакт, диглоссия) «жасырын» арналары айтарлықтай рөл атқаратынын көрсетті [1]. Теориялық тұрғыдан ұлттың «қиялдағы қауымдастық» ретінде тіл арқылы ортақ келешек туралы келісімді үздіксіз жаңғыртуы және тілдің символдық капиталы нормалар мен құндылықтарды легитимациялаудағы қызметі L1-дің қоғамдық/білім беру домендеріндегі салмағын жүйелі арттыруды талап етеді [2; 3]. Психолінгвистиканың сезімтал кезең туралы тұжырымы L1 (қазақ тілі) үлгісінің жиілігі–сапасы–контексті фонетика–лексика–синтаксис пен дискурс негізін дәл осы шақта қалайтынын айқындаса [4], BICS↔CALP айырмасын сақтау L1-дің академиялық регистрде бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететінін көрсетеді [5]. Осы логикада ауыз әдебиетінің қысқа жанрларын (бесік жыры, санамақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел) микродеңгейдің тілдік «қозғалтқышы» ретінде қолдану үйдегі дауыстап оқу/айту мен мектептегі пәндік-дискурстық тапсырмаларды байланыстырып, медиадағы қазақша ұзақ нарративтермен бірге L1 сигналын табиғи күшейтеді [2–5]. Өлшеу үшін мектеп жасындағы түркітілді балаларға бейімделген MAIN құралы (нарративтің макроқұрылымдық индикаторлары) CALP қабатының өсуін формативті бақылауға мүмкіндік береді [6]. Демек, L1-ді күшейту «тыйым салу» емес, оңтайландыру стратегиясына сүйенуі керек: үйде — дауыстап оқу/әңгімелеу және экран тілін мақсатты түрде L1-ге бұру; мектепте — пәндік-тақырыптық лексика, мазмұндау мен дәлел–қарсы дәлелге құрылған тапсырмалар арқылы BICS→CALP өтпесін қолдау; медиада — қазақ тіліндегі ұзақ сериялы балалар контентінің өндіріс–таралу–көріну тізбегін кеңейту [1–5]. Осы экожүйелік тәсіл баланың тілдік таңдауын отбасылық ниетпен сәйкестендіретін дәнекерге айналады және тілдің ұлттық біртұтастықты нығайтудағы интегративті әлеуетін іске қосады [1–3; 5–6].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сүлейменова Э. Д., Туймебаев Ж. К., Аймағамбетова М. В. Феномен «гадкого утенка»: выбор языка в билингвальной казахской семье (к постановке проблемы) // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2024. – Т. 17, № 1. – С. 197–208.
2. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London: Verso, 2006 (rev. ed.). – 240 p.

3. Bourdieu P. Language and Symbolic Power. – Cambridge: Polity Press, 1991. – 302 p.
4. Kuhl P. K. Early language acquisition: Cracking the speech code // Nature Reviews Neuroscience. – 2004. – Vol. 5, No. 11. – P. 831–843.
5. Cummins J. Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire. – Clevedon: Multilingual Matters, 2000. – 296 p.
6. Amanov A. Sh.; Gagarina, N. Macrostructure of narratives in Turkic-speaking bilingual schoolchildren: MAIN assessment // Ural-Altaic Studies. – 2022. – No. 3 (48). – P. 5–21.
7. Smagulova J. Language Policies of Kazakhization in Kazakhstan // Language Policy. – 2008. – Vol. 7, No. 2. – P. 187–206.

ӘОЖ 130.3

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИЛЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Құсайынов Д.Ө.

Филос.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
daur958@mail.ru

Аюпова З.К.

З.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
zaure567@yandex.ru

Жастардың руханилығының қалыптасу мәселесін зерттеудің өзектілігі бірнеше факторлармен анықталады. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу адамдардың өміріндегі руханияттың табиғаты мен рөлін терең талдауға, дәстүрлі құндылықтарды нығайтуға арналған бағдарламаларды әзірлеуге, өзін-өзі тануға, өмірдің мәнін іздеуге және әлеуметтік-мәдени өзгерістерге бейімделуге бағытталған мәселелерді қарастыруға көмектеседі. Зерттеу адам өміріндегі жігер мен қайраттың қайнар көздерін анықтауға, қажеттіліктер мен мүмкіндіктерді ескеруге, жастар тәрбиесінде қолдануға, осыған қатысты тиімді даму стратегияларын дайындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, отбасылық жағдай, орта, БАҚ және әлеуметтік қолдау, білім беру мекемелері, мәдениет және дәстүрлі діндер сияқты әсер етуші факторлардың да маңызды рөл атқарады. Қазақстандық жастар нақты әлеуметтік мәртебе тұрғысынан, әлеуметтік, этникалық және мәдени ортаға байланысты.

Кілт сөздер: рухани құндылықтар, материалдық құндылықтар, салт дәстүрлер, ұлттық жаңғыру, әлеуметтік орта, ұлттық бірегейлік, мемлекеттік идеология, саяси серпіліс, ойлау мәдениеті, дүниетаным.

Актуальность исследования проблемы формирования духовности молодежи определяется несколькими факторами. Проведение научно-исследовательской работы помогает глубоко проанализировать природу и роль духовности в жизни людей, разработать программы укрепления традиционных ценностей, рассмотреть вопросы, направленные на самопознание, поиск смысла жизни и адаптацию к социокультурным изменениям. Исследование позволяет выявить источники энергии и энергии в жизни человека, учесть потребности и возможности, применить их в воспитании молодежи, подготовить эффективные стратегии развития в этом отношении. Кроме того, мы учитывали, что важную роль играют такие влияющие факторы: семейное положение, среда, СМИ и социальная поддержка, образовательные учреждения, культура и традиционные религии. Казахская молодежь разнообразна с точки зрения реального социального статуса.

Ключевые слова: духовные ценности, материальные ценности, традиции, национальное возрождение, социальная среда, национальная идентичность, государственная идеология, политический прорыв, культура мышления, мировоззрение.

Relevance of study of problem of youth spirituality formation is determined by several factors. Conducting scientific research helps to deeply analyze nature and role of spirituality in people's lives, develop programs to strengthen traditional values, and consider issues aimed at self-discovery, search for meaning in life, and adaptation to sociocultural changes. Study makes it possible to identify sources of energy and energy in human life, take into account needs and opportunities, in this regard. We took into account that such influencing factors: marital status, environment, media and social support, educational institutions, culture and traditional religions play an important role.

Keywords: spiritual values, material values, traditions, national revival, social environment, national identity, state ideology, political breakthrough, culture of thought, worldview.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды («Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақстандық қоғамның құндылық бағдарларының эволюциясы және трансформациясы» ЖРН BR24993269)

Кіріспе

Жаһандану процестерінен болып жатқан құндылықтар әлеміндегі түбегейлі өзгерістер қазақ жастарының да санасына тікелей әсеретуде. Жалпы алсақ, құндылықтар дегенде біз рухани құндылықтарды, материалдық құндылықтарды, саяси құндылықтарды айтамыз. Олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен руханият туралы өзіндік түсінігі бар. Бұл мақалада Жаһанданудың, ақпараттық технологиялардың және мәдениетаралық өзара әрекеттесудің әсері жаңа міндеттер мен мүмкіндіктерді тудыратынына көңіл бөлінеді. Жастар руханиятының қалыптасуын зерттеу осы үрдіске әсер ететін әртүрлі факторларды талдауды қамтиды. Сауалнамаға Қазақстанның әртүрлі аймақтарынан, соның ішінде қалалар мен ауылдық жерлерден 18-35 жас аралығындағы адамдар кездейсоқ іріктеліп қатысты. Респонденттер арасында студенттер, жас жұмысшылар, қоғамдық ұйымдардың өкілдері, кәсіпкерлер болды. Барлық респонденттер әртүрлі білім деңгейіне ие: университет студенттері, түлектер, жас мамандар. Олар әлеуметтік-экономикалық топтардың әртүрлі өкілдерін қамтыды. Сауалнамада географиялық бөлініс ескеріле отырып жүргізілді. Қолданылатын әдістер: сауалнама, тереңдетілген сұхбат, салыстыру және талдау. Осы әдістердің арқасында қатысушылардың тенденцияларын, пікірлерін және талқылауларын анықтауға, жеке тәжірибелер мен тәжірибелерді түсінуге, руханият тақырыбына қатысты үрдістер мен айырмашылықтарды қадағалауға және контекстік факторларды анықтауға болады.

Зерттеу барысында Қазақстан жастарының негізгі мәселелері және олардың руханияттың қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлары көрсетілді, даму перспективалары анықталды, философиялық және діни дәстүрлердің әсері көрсетілді, одан әрі стратегия жасаудың тәсілдері мен шешімдері ұсынылды, академиялық қоғамдастыққа, жастар саясаты, білім беру және мәдениет саласындағы практикалық қызметке бағытталған ұсыныстар әзірленді. Мақала қазақстандық жастардың өміріндегі руханияттың мәні мен маңызын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Тәжірибелік мәні жастардың рухани болмысын қалыптастырудың стратегиялары мен бағдарламаларын әзірлеуде, дәстүрлі құндылықтарды нығайтуда, білім беру мен жастар ұйымдарын дамытуда, жастардың руханиятының қалыптасуының келешегі, проблемалары туралы хабардарлығы мен түсінігін арттыруда.

Мақаланың мақсаты – рухани дамуды зерттеу, әсер ететін факторлар туралы гипотезалар негізінде негізгі мәселелерді анықтау. Мысалы, патриоттық тәрбие, дәстүрлер, мәдениет, халықаралық тәжірибе, құндылықтық бағдарлар, өнер мұрасы. Осы тақырыпқа қатысты философиялық талдау руханилықты қалыптастыруға ықпал ететін болашақ перспективаларды тұжырымдауға мүмкіндік береді. Жұмыстың негізгі міндеттері – осы тақырып бойынша басқа ғалымдардың зерттеулеріне шолу жасау, сауалнама жүргізу және эмпирикалық деректер жинау үшін терең сұхбаттар өткізу, алынған нәтижелерді талдап, үрдістер мен заңдылықтарды анықтау, алынған нәтижелер мен талдауға негізделген руханилықты дамыту және қолдау бойынша ұсыныстар мен кеңестер дайындау.

Материалдар мен әдістер

Жастардың рухани дамуын қалыптастыру үрдісін философиялық талдау эмпирикалық және теориялық зерттеу әдістерін қолдана отырып жүзеге асырылды. Эмпирикалық зерттеу бөлігін жүргізу үшін әртүрлі әдістер қолданылды. Жастар арасында

жүргізілген сауалнама олардың руханилыққа деген көзқарастарын, құндылықтарын, сенімдерін және көзқарастарын анықтауға мүмкіндік берді. Сұрақтар руханилықтың әртүрлі аспектілерінің маңыздылығын анықтауға бағытталды. Мысалы, отбасы, дәстүр, мәдениет. Зерттеудің теориялық бөлігінде сауалнама мен сұхбат нәтижелерінің талдауы жүргізілді. Сондай-ақ оларды басқа ғалымдардың деректерімен салыстыру арқылы руханилықтың қалыптасуы жөніндегі жалпы көрініс пайда болды. Басқа ғалымдар бұрынғы зерттеулерде алған деректерді салыстыру әдісін қолдану руханилыққа әсер ететін факторлардағы өзгерістерді қадағалап, уақыт өте келе олардың қайсы маңызды әрі қайсысы маңызы жоқ екендігін анықтауға мүмкіндік берді. Бұл әдіс сауалнама мен сұхбат нәтижелерін тексеруге, растауға және толықтыруға көмектесті. Осылайша, сенімді және негізделген қорытындылар жасауға мүмкіндік туды. Салыстыру барысында бұрынғы зерттеулердің шектеулері анықталып, кеңейтілген зерттеулер спектрі ұсынылды. Бұл сенім мен репрезентативті арттыруға мүмкіндік береді. Эмпирикалық бөлімде жиналған деректерді талдау әдісі жастардың рухани дамуының мәселелері, қарама-қайшылықтары мен кемшіліктерін анықтауға көмектесті. Деректерді салыстыру арқылы бұл зерттеу тереңірек түсінік беріп, әсер етуші факторлардың эволюциясын жақсырақ түсінуге мүмкіндік берді. Бұл ғалымдарға қазіргі жағдайды дәл бағалауға, болашақта ықтимал өзгерістерді болжауға, сондай-ақ руханилықты қолдау және дамыту бойынша тиісті стратегиялар мен ұсыныстарды әзірлеуге көмектесуі мүмкін. Сауалнама мен сұхбат әдістерін қолдану адамдардың руханилық саласындағы пікірлері мен тәжірибелері туралы деректер жинауға мүмкіндік берді. Деректерді салыстыру уақыт өте келе әсер ететін факторлардың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтауға көмектесті. Деректерді талдау руханилықтың дамуындағы өзара байланыстарды, қарама-қайшылықтарды және тенденцияларды анықтауға ықпал етті. Бұл алынған нәтижелер негізінде қорытындылар мен ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

Нәтижелер. Руханилыққа әсер ететін факторлар жөніндегі гипотезалар. Руханилық адам ішкі әлемімен және оның даму мен өзін-өзі жетілдіру әлеуетімен тығыз байланыста зерттеледі. Оның қалыптасуы жеке адамның тәжірибе жинауға, гуманистік құндылықтарды ұғынуға бағытталған ерекше күш-жігерін талап етеді. Руханилық мәнін түсіну және оны тәрбиелеу мен дамыту үшін тиімді әдістерді әзірлеу кез келген тарихи кезеңде маңызды міндет [1, 283б.].

Гипотеза: Патриоттық тәрбие, өз елін, тарихын, мәдениетін және құндылықтарын сүю мен құрметтеу негізінде қалыптасып, руханилық деңгейіне оң әсерін тигізеді.

Негіздеме: Патриоттық тәрбие өз елінде болу сезімін және оның құндылықтарын түсінуді қалыптастыруға бағытталған. Тарихи мұра, ұлттық дәстүрлер мен мәдениетпен танысу арқылы балалар мен жастар өз Отаны мен халқының терең байланысын қалыптастырады. Патриоттық тәрбие тұрақты құндылықтар, этикалық принциптер мен өмірдің мағынасын қалыптастыруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде жеке тұлғаның руханилық деңгейіне оң әсер етеді [2, 289б.].

Гипотеза: Дәстүрлер руханилықты қалыптастыру процесінің ажырамас бөлігі.

Негіздеме: Дәстүрлер мәдени мұраның негізі және руханилықпен байланысты құндылықтарды, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді жеткізеді. Олар өткенмен байланыс орнатып, белгілі бір топқа немесе қауымдастыққа қатысты ұқсастық пен тиісті болуын күшейтеді. Дәстүрлер күнделікті өмірге құрылым мен ритм береді, сондай-ақ мағына мен гармония іздеуге ықпал етеді. Олар рухани дамуға тұрақты негіз қалыптастырып, сенімді нығайтуға және адамдарға өздерінің құндылықтары мен сенімдерін түсінуге көмектеседі. Осылайша, дәстүрлер руханилыққа елеулі әсер етеді. Оның дамуына және байытылуына ықпал етеді деп болжанады [3, 12б.].

Гипотеза: Мәдениет, соның ішінде тіл, өнер, музыка, әдебиет және басқа формалары адамдардың рухани дамуы мен деңгейіне айтарлықтай әсер етеді.

Негіздеме: Мәдениет – бұл қоғамның құндылықтарын, сенімдерін және өзіндік ерекшелігін сақтаушы әрі білдіруші құрал. Тіл, өнер және мәдениеттің басқа көріністері арқылы адамдар өз ойын, эмоциясын және терең сезімін білдірудің жолдарын табады. Мәдениет адамдарға өзін-өзі білдіру, өзіндік сәйкестендіру және әлемдегі орнын түсіну құралдарын береді. Мәдениетке және оның әртүрлі аспектілеріне ену адамдардың санасын кеңейтіп, эмоционалдық тереңдігін дамытып, рухани қанағаттану табуға мүмкіндік береді деп болжанады. Нәтижесінде, мәдениет адамдардың руханилық деңгейіне оң әсер етеді [4, 406.].

Гипотеза: Халықаралық тәжірибе руханилыққа оң әсер етеді.

Негіздеме: Халықаралық тәжірибе, соның ішінде саяхат, мәдениаралық қарым-қатынас және әртүрлі мәдениет, дәстүр және нанымдармен танысу, өзін-өзі талдау мен ойлануды ынталандырады. Әртүрлі рухани тәжірибелер мен нанымдармен танысу қабылдау шеңберін кеңейтіп, өз рухани құндылықтарыңызды жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Басқа мәдениеттердің өкілдерімен тәжірибе мен білім алмасу толеранттылық, эмпатия және әртүрлі рухани тәжірибелерге ашықтықты дамытуға ықпал етеді [5, 336.].

Гипотеза: Құндылықтық бағдарлар, шешім қабылдау мен өмірлік құндылықтарды қоюдың негізі ретінде жеке адамның рухани деңгейі мен сапасына айтарлықтай әсер етеді.

Негіздеме: Құндылықтар адамның максаттарын, өмірінің мәні мен бағытын анықтауда маңызды рөл атқарады. Құндылық бағдарлары адам үшін не маңызды, құнды және оған жетуге тұрарлық екенін анықтайды. Олар этика, діни, әлеуметтік және басқа аспектілерді қамтуы мүмкін. Құндылықтарға сәйкестік және оларды күнделікті өмірде саналы түрде қолдану терең мән, эмоционалдық әл-ауқат пен гармонияның дамуына ықпал етеді деп болжанады. Осылайша, құндылықтық бағдарлар жеке тұлғалардың руханилық деңгейіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін [6, 16.].

Гипотеза: Өнер мұрасы руханилықпен тығыз байланысты.

Негіздеме: Өнер мұрасы соның ішінде әдебиет, кескіндеме, музыка және басқа өнер түрлері терең эмоция, идея мен құндылықтарды жеткізу қабілетіне ие. Олар адамдарды шабыттандырып, жанашырлық пен күшті эмоциялық реакциялар тудыруы мүмкін. Өнер туындылары рухани, дін, мораль және өмірдің мәні сияқты тақырыптарды қозғап, адамдарға өздерінің рухани сенімдерін түсініп, тереңдетуге көмектесе алады. Өнер мұрасы жаңа рухани туындылар жасау мен жеке руханилықты білдіру үшін шабыт көзі бола алады. Олар ақиқатты іздеу, өзін-өзі тану және ішкі дамуды қамтамасыз ету құралдары ретінде қолданылады [7, 1006.].

Гипотеза: Діни тәжірибелерге белсене қатысу және діни сенімдерге сену руханилық деңгейіне оң әсер етеді.

Негіздеме: Дін – руханилықпен байланысты сенім, құндылық және дәстүр жүйесі. Діни рәсімдерге белсене қатысу, діни қызметтерге қатысу және дұға ету тәжірибесі рухани тәжірибені тереңдетуге және өмірдің мәнін іздеуге көмектеседі. Діни сенімдер мен құндылықтар моральдық бағдарлар мен ішкі гармонияның негізі бола алады. Сондықтан, діни тәжірибелерге белсене қатысу және діни сенімдерге сену руханилық деңгейіне оң әсер етеді деп болжанады. Оның дамуы мен нығаюына ықпал етеді [8].

Әртүрлі гипотезаларды қарастыру патриоттық тәрбие, дәстүр, мәдениет, халықаралық тәжірибе және құндылық бағдарлары руханилыққа айтарлықтай әсер ететінін растады. Бұл факторлар өмір мәнін дамытуға, гармония мен өзін-өзі тану іздеуге ықпал етеді. Сонымен қатар рухани тәжірибелер үшін негіз қалыптастырады. Осы әсерді түсіну руханилықты қолдау және дамыту стратегияларын әр түрлі контексттерде әзірлеуге көмектесуі мүмкін. Жастардың руханилық қалыптасуына әсер ететін әр түрлі факторлар жөніндегі гипотезаларға шолу зерттеудің бағытын және міндеттерін анықтауға ықпал етті. Ол зерттеу қажет нақты аспектілерді көрсетті. Гипотезалар арқылы сауалнама мен сұхбат жүргізуге негіз қаланды. Бұл ақпарат нәтижесін алуға мүмкіндік берді.

Тереңдетілген сұхбаттар руханияттың қалыптасуына жаһандық прогреске ілесіп келе жатқан ел үшін табиғи болып табылатын көптеген факторлардың әсер ететіні анықталды. Бұл нәтижелер жастардың өмірдегі маңыздылығын сезінетінін көрсетеді. Мансап өзін-өзі дамытуға, мәнді табуға, жеке және кәсіби мақсаттарға жетуге және өмірдегі қанағаттану мен әл-ауқат деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. Білім руханияттың әртүрлі аспектілері туралы білімді кеңейтуде маңызды рөл атқарады және оның санасын дамытуға көмектеседі. Құндылық бағдарлары руханиятқа күшті әсер етеді, этикалық нанымдарға, дүниетанымға және өмірдің мәніне негіз болады, бұл жеке тұлғаның дамуына және үйлесімділік пен әл-ауқат іздеуге әсер етуі мүмкін. Дін адамдарға мағына, басшылық пен жайлылық табуға көмектесетін жоғары болмыспен наным-сенімдер, рәсімдер және қарым-қатынастар жүйесін қамтамасыз ету арқылы руханилықты дамыту процесінде маңызды рөл атқарады. Басқа адамдармен қарым-қатынас идеялар мен көзқарастар алмасуды жеңілдетеді. Жеке тәжірибе руханилыққа әсер етеді, өйткені ол адамдарға өздерінің бірегей өмірлік тәжірибесін зерттеуге, түсінуге және біріктіруге мүмкіндік береді, олардың рухани болмысының өсуін, өзгеруін және дамуын тудырады [9, Рр.26].

Көркем мұра руханиятқа айтарлықтай әсер етеді, шабыттандырады, эмоционалды жауаптарды оятады және өнер мен мәдени мұра арқылы мағына мен терең тәжірибені іздеуді жеңілдетеді. Дәстүрлер мәдениет пен қоғамдастықпен рухани байланыстар мен сәйкестендіруді құруға және нығайтуға көмектесетін құндылықтарды, рәсімдер мен әдет-ғұрыптарды сақтауға және беруге көмектеседі. Мәдениет сенімдердің, тәжірибелердің және өмірдің мәнін іздеудің негіздерін анықтайтын құндылықтар жүйесін, белгілерді, мінез-құлық үлгілерін және дүниетанымды қалыптастырады. Патриотизм өз еліне, мәдениетіне терең бойлауды қалыптастырып, ұжымдық сананы, ынтымақты, өзін үлкен және мағыналы нәрсенің бір бөлігі ретінде қабылдауды ынталандыру арқылы руханиятқа оң әсерін тигізеді [10, с.91].

Эмпирикалық бөлімнің нәтижелері қойылған мәселелерге қатысты қатысушылардың әртүрлі пікірлерін, көзқарастарын, қалауларын және тәжірибесін көрсетеді. Олар сандық және сапалық деректерді қамтамасыз етеді және гипотезаны тексеруге, қорытынды жасауға және ұсыныстар жасауға көмектеседі.

Нәтижелер мен талқылаулар

Сауалнама, сұхбаттар, байқаулар және ұқсас жарияланымдарды талдау нәтижелері негізінде жастар арасында руханилықты қалыптастыру үрдісінде туындайтын негізгі мәселелер туралы қорытынды жасауға болады. Өмірдің анық мақсатынан және мағынасынан айырылу эмоционал босануға және рухани дамуға деген мотивацияның болмауына әкеледі. Стресс деңгейінің жоғары болуы, алаңдаушылық пен психологиялық мәселелер руханилықтың дамуына және жастардың әл-ауқатына кедергі келтіреді. Қоғамдағы өзгерістер, құндылықтар, мінез-құлық үлгілері мен әлеуметтік нормалардың өзгеруі тұрақсыздықты тудыруы мүмкін және рухани сенімдерге күмән туғызады. Өзін-өзі дамыту, өзін-өзі білдіру және өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерінің шектеулілігі жастардың рухани даму мотивациясын төмендетеді. Әлеуметтік және саяси саладағы тұрақсыздық сенімсіздік пен алаңдаушылықты тудыруы мүмкін. Бұл руханилыққа теріс әсер етеді. Діни және мәдени сенімдердегі айырмашылықтар, кернеулер мен қақтығыстар тудырып, жастардың руханилығына әсер етуі мүмкін. Жыныстық бағдар немесе басқа жеке ерекшеліктер бойынша стигматизация мен кемсітушілік руханилықтың дамуына кедергі келтіріп, эмоциялық стресс тудырады.

Ақпараттық артық жүктеме және ақпаратты сүзу дағдыларының болмауы — мағыналы шешімдер қабылдауда қиындықтарға әкеледі. Бұл рухани дамуға теріс әсер етеді. Әлеуметтік байланыстар мен қолдау сапасының болмауы эмоционал жалғыздықты тудырып, жастардың рухани жағдайына теріс әсер етуі мүмкін. Руханилықты дамытуға бағытталған сапалы білім беру бағдарламалары мен ресурстарға шектеулі қолжетімділік оның жастар арасында қалыптасуына кедергі келтіруі мүмкін. Тұтынушы мәдениетінің

әсері материалдық құндылықтарды руханилықтан жоғары қоюға әкеледі. Бұл рухани саланың дамуына деген қызығушылықты төмендетеді. Технологиялардың жылдам дамуы мен ақпараттық артық жүктеме жастарды ішкі дамудан және өмір мәнін іздеуден алаңдатады. Білім беру, ресурстар және мүмкіндіктерге тең қолжетімділіктің болмауы жастар арасында руханилықтың дамуына шектеулер қойып, әділетсіздік сезімін тудырады. Бұл жастардың руханилығына әсер ететін мәселелердің кейбіреулері ғана. Әрқайсысы өзіне тән салдарларға ие болуы мүмкін және оларды шешу мен жеңу үшін жеке көзқарас қажет.

Эмпирикалық және теориялық зерттеу бөлімдерін жүргізу нәтижесінде анықталған мәселелерге негізделі отырып, руханилықты қалыптастырудың перспективаларын айқындауға болады. Психологиялық қолдау мен кеңес беру бағдарламаларын жасау және нығайту, стрессті басқару дағдыларын үйрету, өмірлік төзімділік пен психологиялық икемділікті дамыту стресс пен психологиялық мәселелерге байланысты қиындықтарды жеңуге көмектеседі және олардың руханилығын дамытуға ықпал етеді. Құндылықтарды, этикалық принциптерді және моральдық дамуды қалыптастыруға бағытталған білім беру бағдарламаларын әзірлеу және іске асыру; этика, моральдық құндылықтар, діни және мәдени дәстүрлерге арналған пәндерді оқу жоспарларына енгізу жастардың руханилыққа саналы көзқарас қалыптастыруына көмектеседі және оның дамуына ықпал етеді. Отбасылық құндылықтарды, отбасылық қолдауды және байланыстарды қолдау және нығайту жастардың руханилығын дамыту үшін қолайлы орта қалыптастыруға көмектеседі; отбасылық тәрбие, отбасылық терапия және отбасылық кеңес беру бағдарламаларын дамыту рухани құндылықтар мен қарым-қатынастарды қалыптастыру мен нығайтуға ықпал ете алады.

Әлеуметтік интеграция үшін жағдайлар жасау, қоғамдық және саяси өмірге қатысу мүмкіндіктері, волонтерлік және қайырымдылық бағдарламалары жастарға өздерінің маңыздылығын сезінуге және қоғамға қатысты екендерін түсінуге көмектеседі. Бұл олардың руханилығын дамытуға ықпал етеді. Мәдениаралық білім беру, әртүрлі мәдениеттер мен діндерге деген түсіністік пен толеранттылықты дамыту бағдарламалары жастарға өздерінің көкжиектерін кеңейтуге және айырмашылықтарға құрметпен қарауға көмектеседі; мәдениаралық өзара іс-қимыл және диалог дағдыларын үйрету олардың руханилығын дамытуға ықпал етуі мүмкін. Жастар өз тәжірибелерімен алмасып, медитацияны тәжірибеде қолдана алатын, рухани жаттығулар мен іс-шараларға қатысатын орталықтар мен қауымдастықтарды құруды және дамытуға қолдау көрсету олардың руханилығын дамытуға және ішкі гармония табуға ықпал етеді. Білім беру бағдарламаларына сыни ойлау, ақпаратты талдау және сүзгіден өткізу дағдыларын дамыту компонентін қосу жастарға ақпаратқа саналы түрде қарауға, фактілер мен пікірлерді ажыратуға және мағыналы шешімдер қабылдауға көмектеседі. Бұл олардың рухани дамуы үшін маңызды.

Қорытынды

Жастарға өзін-өзі дамыту, өзін-өзі білдіру және өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерін ұсынатын бағдарламалар мен жобаларды дамыту, соның ішінде шығармашылық, спорт, ғылым және қоғамдық қызмет – руханилықтың дамуына ықпал етеді. Жыныс, гендер және басқа жеке ерекшеліктерге негізделген стигматизация мен кемсітушілікпен күресуге бағытталған бағдарламаларды қолдау және дамыту жастар арасында руханилықтың дамуы үшін тең және инклюзив орта қалыптастыруға көмектеседі. Ақпарат беру, оқыту бағдарламалары мен рухани даму мүмкіндіктерін ұсыну үшін заманауи технологияларды, мысалы, мобайл қосымшаларды, онлайн платформаларды және әлеуметтік желілерді пайдалану кеңістіктік және уақытша шектеулерді тиімді жеңуге мүмкіндік береді. Рухани даму саласындағы жастар бастамаларын қолдау және ынталандыру, соның ішінде қаржылық, ұйымдастырушылық қолдау көрсету және тәжірибе алмасуға арналған алаңдар құру жастарға өз идеяларын жүзеге асыруға және өз қатарластары арасында руханилықты дамытуға үлес қосуға мүмкіндік береді.

Жастар арасында руханилықты дамыту үшін әртүрлі аспектілерге, мысалы, психологиялық қолдау, құндылықтарды тәрбиелеу, отбасылық құндылықтарды нығайту, әлеуметтік интеграция, толеранттылық, рухани орталықтарды құру, сыни ойлау мен ақпараттық сауаттылықты дамытуға назар аудару қажет. Бұл аспектілерді біріктіретін кешенді тәсіл жастарға руханилықтарын саналы түрде дамытуға, ішкі гармония табуға және салмақты өмірлік шешімдер қабылдауға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Wilhoit J.C. A review of Kelly M. Kapic's «You're only human: How your limits reflect God's design and why that's good news» // Journal of Spiritual Formation and Soul Care. – 2022. – Vol.15(2). – Pp. 283-288.
2. Tahirjon T. The concept of spirituality and patriotism in the mind of students // European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. – 2022. – Vol. 2(10). – Pp. 299-304.
3. Senn F.C. Protestant spiritual traditions // Eugene: Wipf and Stock. – 2020. – Vol. 3. – Pp.12-24.
4. Nurnazar P., Atabek, S. Mass culture: To the essence of the concept // Journal of Pedagogical Inventions and Practices. – 2021. – Vol. 1(1). – Pp. 40-43.
5. Hendricks K. Compassionate teaching: A framework for music education // In: The 4th Nordoff Robbins Plus Research Conference and the 4th International Spirituality and Music Education Conference. – London: Nordoff Robbins, 2017. – Pp. 33-49.
6. Hagege H. A secular concept of spirituality for public schools: Inculcating responsibility, values, and vulnerability of the subject // Education and Socialization. – 2020. – Vol. 1(4) – Pp. 1-13.
7. Arzimatova I.M. Relationship of aesthetic culture and spirituality of the individual // American Journal of Applied Sciences. – 2021. – Vol. 3(2). – Pp. 100-104.
8. Sutcliffe S.J., Gilhus, I.S. New age spirituality: Rethinking religion. London: Routledge, 2013. – 320 p.
9. Abylkassymova A.E., Kalney V.V., Shishov S.E. Formation of public consciousness, spiritual and moral culture of students in the system of continuous pedagogical education // Journal of History Culture and Art Research. – 2018. – Vol. 7(1). – Pp. 26-33.
10. Хасанов М.Ш., Петрова В.Ф., Хасанова, А.М. Влияние общественного сознания на духовное возрождение и развитие Казахстана. // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2019. – № 2 (68). – С.91-100.

УДК 159.9:331.101.3

ВЫГОРАНИЕ ПЕДАГОГОВ: АНАЛИЗ ДИНАМИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МОДЕЛИ «ТРЕБОВАНИЯ-РЕСУРСЫ» (JD-R) И ТЕОРИИ САМООПРЕДЕЛЕНИЯ

Мамадсалиева Ж.И.

Магистрант, Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Республика Казахстан
mamadsaliyeva.jasmina.j@gmail.com

Научный руководитель – д.п.н., профессор **Мовкебаева З.А.**

Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан

Статья посвящена исследованию проблемы профессионального выгорания среди учителей, которое определяется как психологическая реакция на хронический рабочий стресс. В работе анализируются глобальные масштабы данной проблемы, с особым акцентом на повышенную уязвимость преподавательской профессии. В качестве основной теоретической основы рассматривается модель «Требования к работе — ресурсы» (JD-R), объясняющая развитие выгорания через дисбаланс между рабочими нагрузками (перегрузка, конфликты, поведение учащихся) и доступными ресурсами (поддержка коллег, руководства, возможности для развития). Особое внимание уделяется динамическому характеру выгорания, его трехкомпонентной структуре (эмоциональное истощение, деперсонализация, редукция профессиональных достижений) и необходимости изучения внутри индивидуальных изменений с течением времени.

Ключевые слова: Выгорание учителя, модель «Требования — Ресурсы» (JD-R), теория самоопределения, эмоциональное истощение, рабочая среда, внутри индивидуальные изменения, мотивация, профилактика выгорания.

Мақала мұғалімдер арасындағы кәсіби шаршау мәселесіне арналған, ол жұмыс стрессінің ұзақ әсерінен пайда болатын психологиялық реакция ретінде анықталады. Жұмыс бұл мәселенің жаһандық ауқымын талдап, мұғалім мамандығының жоғары бейімділігіне ерекше назар аударады. Негізгі теориялық негіз ретінде «Жұмыс талаптары — ресурстар» (JD-R) моделі қарастырылады, ол шаршаудың дамуын жұмыс жүктемелері (асыра жүктеме, қайшылықтар, оқушылардың мінез-құлқы) мен қолжетімді ресурстар (әріптестердің, басшылықтың қолдауы, даму мүмкіндіктері) арасындағы теңгерімсіздікпен түсіндіреді. Ерекше назар шаршаудың динамикалық сипатына, оның үш компонентті құрылымына (эмоционалды тапшылық, деперсонализация, кәсіби жетістіктердің төмендеуі) және уақыт өте келе жеке тұлға ішіндегі өзгерістерді зерттеу қажеттілігіне бөлінеді.

Кілт сөздер: мұғалімдер, шаршау, «Талаптар — Ресурстар» моделі (JD-R), өзін-өзі анықтау теориясы, эмоционалды тапшылық, жұмыс ортасы, жеке тұлға ішіндегі өзгерістер, мотивация, шаршаудың алдын алу.

The article investigates the issue of professional burnout among teachers, defined as a psychological response to chronic work-related stress. The work analyzes the global scale of this problem, with a special focus on the increased vulnerability of the teaching profession. The Job Demands-Resources (JD-R) model is considered as the main theoretical framework, explaining the development of burnout through an imbalance between job demands (overload, conflicts, student behavior) and available resources (support from colleagues and administration, opportunities for development). Particular attention is paid to the dynamic nature of burnout, its three-component structure (emotional exhaustion, depersonalization, reduced personal accomplishment), and the need to study within-individual changes over time.

Key words: *teachers burnout, Job Demands-Resources model (JD-R), Self-Determination Theory, emotional exhaustion, work environment, within-individual changes, motivation, burnout prevention.*

Введение

Профессиональное выгорание среди учителей представляет собой одну из наиболее острых проблем современного образования, имеющую глобальный характер. Как отмечается в исследованиях, педагоги в большей степени подвержены эмоциональному выгоранию по сравнению с представителями других профессий, что обусловлено высокой эмоциональной нагрузкой и спецификой педагогической деятельности. Распространенность этого явления, например, до 20% в неделю среди учителей Квебека (Канада), свидетельствует о масштабности негативных последствий для самих educators, образовательных организаций и, в конечном счете, для качества обучения учащихся. В условиях растущих требований к системе образования поиск эффективных механизмов профилактики и преодоления выгорания становится критически важным. Целью данной научной статьи является теоретическое обоснование и исследование профессионального выгорания учителей как динамического процесса, развивающегося под влиянием факторов рабочей среды и индивидуальной мотивации. На основе интеграции модели JD-R и теории самоопределения работа направлена на выявление механизмов, связывающих изменения в восприятии межличностных, организационных и мотивационных факторов с внутрииндивидуальной динамикой компонентов выгорания в течение учебного года.

Теоретическая значимость исследования заключается в развитии существующих моделей выгорания (в частности, JD-R) за счет включения в анализ мотивационных аспектов теории самоопределения. Работа вносит вклад в преодоление ограничений предыдущих исследований путем фокусировки на внутрииндивидуальных изменениях, а не на межличностных различиях, что позволяет рассматривать выгорание не как статичное состояние, а как изменяющийся во времени процесс. Это открывает новые перспективы для изучения межиндивидуальной изменчивости в переживании симптомов выгорания.

Практическая значимость работы определяется ее ориентацией на разработку конкретных мер для образовательных учреждений. Результаты исследования позволяют идентифицировать ключевые «точки воздействия» в школьной среде (такие как стиль лидерства, рабочая нагрузка, автономия учителей, поддержка коллег), управление которыми может способствовать снижению риска выгорания. Разработанная модель может служить основой для создания программ психолого-педагогического сопровождения, тренингов для администрации и педагогов, направленных на укрепление психологического благополучия учителей и повышение эффективности образовательного процесса.

Материалы и методы

Поскольку данное исследование представляет собой теоретико-аналитический обзор, в его основе лежат методы анализа, синтеза и систематизации научных литературных источников. Работа выполнена в рамках дескриптивного качественного дизайна, направленного на углубленное понимание динамической природы выгорания педагогов.

Теоретико-методологической основой исследования выступила интеграция двух концепций:

1. Модель «Требования-Ресурсы» (JD-R), которая показывает системный взгляд на факторы рабочей среды, ведущие к выгоранию.
2. Теория самоопределения (Self-Determination Theory), которая позволила проанализировать внутренние психологические механизмы и мотивационные процессы, опосредующие влияние внешних факторов на динамику выгорания.
3. Сравнительный анализ: Сопоставление различных теоретических подходов к пониманию выгорания как статического состояния и динамического процесса.

4. Концептуальный синтез: Интеграция положений модели JD-R и теории самоопределения в целостную мотивационную модель, объясняющую внутриличностные изменения в уровне выгорания учителей с течением времени.

5. Теоретическое моделирование: На основе синтеза была предложена концептуальная модель, в которой изменения в восприятии рабочей среды (требований и ресурсов) влияют на динамику мотивации (по принципу поддержки/фрустрации базовых психологических потребностей), что, в свою очередь, предсказывает изменения в компонентах выгорания (эмоциональное истощение, деперсонализация, редукция профессиональных достижений).

Таким образом, методология данного исследования позволила теоретически обосновать рассмотрение выгорания не как фиксированного состояния, а как траектории, зависящей от постоянно меняющегося баланса между контекстуальными факторами и внутренними психологическими ресурсами учителя.

Основная часть

Преподавательская деятельность связана с высоким уровнем стресса, и многие педагоги испытывают значительные эмоциональные трудности из-за напряженной работы. Эти стрессы могут повлиять на их личное благополучие и привести к снижению работоспособности. Когда преподаватели находятся в состоянии стресса и с трудом справляются с ним, это может сказаться на их взаимоотношениях со студентами, что приведет к негативным академическим и поведенческим последствиям для студентов. Эмоциональное выгорание учителей было связано с намерениями уйти из профессии и прогулами на работы а также с повышенной раздражительностью и снижением работоспособности. Понятие эмоционального выгорания обычно включает в себя три компонента, связанные с занятиями в классе: эмоциональное истощение, деперсонализация и чувство неудовлетворенности[1].

Исследование, проведенное Маслахом, Джексоном и Лейтером, показало, что эмоциональное истощение, определяемое как чувство усталости, возникающее при истощении эмоциональной энергии, может препятствовать способности учителя эффективно реализовывать стратегии обучения и способствовать развитию негативного отношения к учащимся. Поэтому неудивительно, что эмоциональное выгорание учителей и стресс оказывают негативное влияние как на благополучие учителей, так и на благополучие учащихся [2].

Например, Гевинг обнаружил, что учителя, проявляющие негативное поведение, например, критикующие других учеников или реагирующие на них снисходительно, могут вызвать негативную реакцию у учащихся, например, причинение ущерба школьному имуществу или участие в деструктивном поведении. Кроме того, выявил значительную корреляцию между эмоциональным выгоранием учителей и повышением уровня антиобщественного поведения среди учащихся [3].

Выгорание - это психологическая реакция на длительное воздействие стресса, связанного с работой. Хотя определить точную распространенность профессионального выгорания сложно из-за отсутствия стандартизированных пороговых значений в большинстве стран, исследование выявило два основных факта. Во-первых, учителя более подвержены эмоциональному выгоранию по сравнению с другими работниками, а во-вторых, эмоциональное выгорание затрагивает учителей во всем мире.

В Канаде, согласно последним данным, от 12% до 20% учителей в Квебеке еженедельно испытывают эмоциональное выгорание. Вероятно, это связано с эмоциональным характером преподавания и возможностью эмоционального истощения, что увеличивает риск эмоционального выгорания. Чтобы лучше понять причины и последствия эмоционального выгорания учителей, необходимы дальнейшие исследования.

В исследовании Орынбекова Ж. Т. и Шалгумбаевой Г. М. «Оценка синдрома эмоционального и профессионального выгорания у медицинских работников учреждения «Қазығұл, Қазақстан» авторы анализируют синдром эмоционального выгорания как комплекс психофизиологических реакций у представителей помогающих профессий. Исследование опирается на классическую трехкомпонентную модель К. Маслач, выделяя эмоциональное истощение, деперсонализацию и редукцию профессиональных достижений. Авторы подтверждают, что медицинские работники в Казахстане особенно подвержены развитию синдрома вследствие интенсивных межличностных взаимодействий в системе «человек-человек», где эмоционально напряженные отношения с пациентами выступают ключевым фактором риска [4].

Эмоциональное выгорание - серьезная проблема, которая может привести к негативным последствиям для отдельных лиц, организаций и школ. Исследования показали, что рабочая среда играет значительную роль в возникновении эмоционального выгорания учителей. Одним из основных факторов, способствующих возникновению этой проблемы, является модель соотношения требований к работе и ресурсов (JD-R), которая подчеркивает важность как требований к работе, так и ресурсов на рабочем месте.

Требования к работе включают в себя такие факторы, как перегрузка на работе, ролевые конфликты, неадекватное оборудование и расходные материалы, школьная политика, межличностные конфликты и вызывающее поведение учащихся. Эти требования могут привести к стрессу и истощению, что в конечном итоге может привести к эмоциональному выгоранию.

С другой стороны, рабочие ресурсы, такие как поддержка коллег, возможности для профессионального развития, четкие ожидания от работы и благоприятный школьный климат, могут помочь снизить стресс и предотвратить эмоциональное выгорание. Для школ важно создать благоприятную и здоровую рабочую среду, которая предоставляла бы учителям достаточные ресурсы, чтобы снизить риск эмоционального выгорания и обеспечить благополучие своих сотрудников.

Рабочие ресурсы относятся к различным аспектам работы, которые способствуют созданию благоприятной рабочей среды и могут помочь снизить риск эмоционального выгорания. К ним относятся административное лидерство, гибкий график, свобода принятия решений, использование навыков, участие в процессах принятия решений, признание, возможности для профессионального развития, коучинг и поддержка со стороны коллег.

В литературе поддерживается модель "Требования к работе-ресурсы" (JD-R), подчеркивающая важность как требований к работе, так и ресурсов для прогнозирования эмоционального выгорания. Хаканен например, обнаружили, что восприятие учителями требований к работе, таких как рабочая нагрузка и поведение учащихся, а также нехватка ресурсов, таких как контроль за работой, доступность информации, поддержка руководства и позитивный рабочий климат, предсказывают эмоциональное выгорание[5].

Хотя было доказано, что модель JD-R полезна для прогнозирования эмоционального выгорания, ее использование ограничено исследованиями рабочей среды. Необходимы дополнительные исследования для изучения других факторов, которые могут привести к эмоциональному выгоранию, и для разработки стратегий его предотвращения.

Факторы окружающей среды были упущены из виду как важные механизмы, лежащие в основе процесса эмоционального выгорания. Однако некоторые исследования показали, что индивидуальные факторы, такие как самоэффективность, оптимизм и самооценка, основанная на организации, опосредуют взаимосвязь между факторами на рабочем месте и эмоциональным выгоранием. Другие исследования показали, что самоэффективность и автономная мотивация отрицательно связаны с эмоциональным выгоранием учителей. В этом исследовании, основанном на теории самоопределения,

предлагается мотивационная модель, объясняющая внутрииндивидуальные изменения в эмоциональном выгорании учителей. Модель предполагает, что изменения в восприятии учителями школьной среды предсказывают изменения в уровне их эмоционального выгорания через изменения в мотивации [6].

Это исследование вносит определенный вклад в изучение проблемы эмоционального выгорания.

Во-первых, в соответствии с концепцией Маслаха, мы оцениваем изменения компонентов эмоционального выгорания с течением времени. В частности, мы фокусируемся на внутрииндивидуальных изменениях, чтобы лучше понять их взаимосвязи и причины увеличения или уменьшения эмоционального выгорания учителей.

Во-вторых, в отличие от предыдущих исследований, мы не делаем обобщений о рабочей среде или мотивационных факторах. Вместо этого мы делаем конкретные выводы, основываясь на роли межличностных (поведение учащихся и лидерство директора), организационных (перегрузка и свобода принятия решений) и мотивационных (автономия и самоэффективность) факторов в учебной среде [7].

Наконец, основываясь на хорошо зарекомендовавшей себя теоретической базе (теории самоопределения), это исследование дает ценную информацию о современных моделях эмоционального выгорания, таких как модель "требования к работе - ресурсы".

Эмоциональное выгорание - это постепенный процесс, который происходит с течением времени и характеризуется эмоциональным истощением, деперсонализацией и снижением личных достижений. Эмоциональное истощение относится к истощению энергетических ресурсов у учителей, в то время как деперсонализация предполагает отстраненное отношение к работе и людям, связанным с ней. Снижение уровня личных достижений означает снижение чувства достижения и компетентности на работе. Хотя эмоциональное истощение является отличительной чертой эмоционального выгорания, все три компонента будут рассмотрены отдельно в этой статье.

Чтобы понять сложную природу эмоционального выгорания, важно учитывать динамическую природу его различных компонентов. Несмотря на то, что предполагается, что эти компоненты могут меняться со временем, в нескольких исследованиях для их изучения использовался лонгитюдный подход. Более того, существующие лонгитюдные исследования не смогли повторить результаты поперечных исследований. Кроме того, многие исследователи обнаружили, что симптомы эмоционального выгорания остаются относительно стабильными у большинства людей с течением времени (т.е. индивидуальная стабильность). Хотя это дает важную информацию о различиях между людьми, это скрывает индивидуальные различия в том, насколько стабильными или нестабильными могут быть симптомы. Например, восприятие выгорания некоторыми людьми может оставаться постоянным, в то время как у других оно может колебаться. Таким образом, закономерности изменений у отдельных людей, отражающие концепцию межиндивидуальной изменчивости, необходимы для более полного понимания феномена эмоционального выгорания. Индивидуальные различия в изменениях внутри индивида трудно оценить с помощью коэффициентов стабильности. Мы считаем, что для более глубокого понимания эмоционального выгорания и его взаимосвязей требуется более глубокое понимание внутрииндивидуальных различий [8].

Результаты и Обсуждение

Проведенный теоретический анализ позволяет утверждать, что профессиональное выгорание педагогов является не линейным следствием стресса, а сложным динамическим процессом, возникающим в результате взаимодействия внешних требований и внутренних ресурсов личности. Интеграция модели JD-R и теории самоопределения предлагает более рельефное и объяснительно мощное понимание этого феномена.

Ключевым результатом нашего анализа является концептуализация мотивационного механизма, опосредующего влияние школьной среды на выгорание. Мы пришли к выводу, что рабочие требования (такие как перегрузка, эмоционально-напряженное взаимодействие с учениками и родителями, бюрократический пресс) не только истощают энергетические ресурсы учителя, непосредственно ведя к эмоциональному истощению, но и подрывают его внутреннюю мотивацию. Это происходит через фрустрацию базовых психологических потребностей, описанных в теории самоопределения: потребности в автономии (ощущение выбора и инициативы), компетентности (чувство эффективности в своей работе) и связанности (чувство принадлежности и поддержки со стороны коллег и администрации). Когда школьная среда, характеризуемая высокими требованиями и низкими ресурсами, систематически препятствует удовлетворению этих потребностей, у педагога происходит сдвиг от автономной (внутренней, интереса и ценности) к контролируемой мотивации (внешней, из-за давления, страха или чувства вины). Именно этот сдвиг, на наш взгляд, является центральным звеном в развитии деперсонализации как защитной реакции и редукции профессиональных достижений.

Теоретическая значимость предложенного подхода заключается в преодолении ограничений традиционных статических моделей. Рассмотрение выгорания через призму внутриличностной динамики объясняет, почему два учителя в одной и той же школе могут демонстрировать совершенно разные траектории выгорания. Их индивидуальная «чувствительность» к изменениям в рабочей среде и способность поддерживать автономную мотивацию могут кардинально различаться. Это также позволяет объяснить флуктуации в состоянии одного и того же педагога в течение учебного года, которые не могут быть адекватно описаны в рамках кросс-секционных исследований.

Практическая ценность нашего обзора состоит в четком определении «точек приложения» для профилактических мер.

- На организационном уровне необходимо целенаправленно работать над снижением факторов, фрустрирующих базовые потребности. Это включает:
 - Поддержку автономии: Предоставление учителям большей свободы в выборе методик, участия в принятии решений, влияющих на их работу.
 - Поддержку компетентности: Обеспечение качественной обратной связи, возможностей для немеханистического профессионального роста, признания достижений.
 - Поддержку связанности: Формирование благоприятного психологического климата в коллективе, развитие культуры взаимопомощи и поддержки со стороны администрации.
- На индивидуальном уровне программы психологического сопровождения (например, тренинги по развитию навыков саморегуляции и устойчивости) должны быть направлены не только на управление стрессом, но и на помощь учителю в осознании и укреплении его внутренних мотивационных ресурсов, поиске личного смысла в профессиональной деятельности даже в условиях объективных трудностей.

Заключение

Проведенный анализ проблемы профессионального выгорания учителей позволяет сделать вывод о его комплексной и динамической природе. Исследование подтверждает, что выгорание является не просто следствием хронического стресса, а результатом сложного взаимодействия внешних факторов рабочей среды, описываемых моделью JD-R, и внутренних психологических процессов, связанных с мотивацией, согласно теории самоопределения.

Ключевым выводом работы является необходимость смещения фокуса с изучения статических межличностных различий на анализ внутрииндивидуальной динамики компонентов выгорания (эмоционального истощения, деперсонализации и редукции достижений) во времени. Такой подход раскрывает индивидуальные траектории развития выгорания у разных педагогов, что является принципиально важным для разработки персонализированных профилактических и коррекционных мероприятий.

Перспективы дальнейших исследований видятся в эмпирической проверке предложенной мотивационной модели с использованием лонгитюдного дизайна, что позволит установить причинно-следственные связи между изменениями в школьном климате, мотивацией учителей и уровнем их выгорания. В конечном счете, понимание выгорания как динамического процесса открывает путь к созданию гибких и эффективных систем поддержки учителей, способствующих сохранению их профессионального здоровья и повышению качества образования в целом.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Huberman, A. M., Grounauer, M. M., & Marti, J. (1993). The lives of teachers. London, England: Cassel.
2. Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). MBI: Maslach burnout inventory. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
3. Geving, A. M. (2007). Identifying the types of student and teacher behaviours associated with teacher stress. *Teaching and Teacher Education*, 23, 624–640.
4. Орынбеков Ж. Т., Шалгумбаева Г. М. Оценка синдрома эмоционального и профессионального выгорания у медицинских работников учреждения «Казыгул, Казахстан» // *Scientific Results*. – 2023. – № 3.
5. Hakanen, J. J., Bakker, A. B., & Schaufeli, W. B. (2006). Burnout and work engagement among teachers. *Journal of School Psychology*, 43, 495e513.
6. Xanthopoulou, D., Bakker, A. B., Demerouti, E., & Schaufeli, W. B. (2007). The role of personal resources in the job demands-resources model. *International Journal of Stress Management*, 14, 121e141.
7. Maslach, C., & Jackson, S. E. (1986). Maslach burnout inventory. Manual (2nd ed.). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
8. Schaufeli, W. B. (2003). Past performance and future perspectives of burnout research. *South African Journal of Industrial Psychology*, 29(3), 1e15.

ӘОЖ 378.14

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ КИБЕРҚАУІПСІЗДІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Мурзагулова М.Д.

П.ғ.м., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
miraulan70@gmail.com

Пшенәева Э.Б.

Өнертану магистрі, аға оқытушы, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық
өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e.foto_dn@mail.ru

Бұл мақалада әлеуметтік педагогтың жасөспірімдер арасында киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастырудағы кәсіби қызметі кешенді түрде талданады. Ақпараттық қоғам жағдайында балалар мен жасөспірімдердің цифрлық ортада қауіпсіз әрекет ету дағдыларын дамыту – қазіргі білім беру жүйесінің маңызды және өзекті бағыты болып табылады. Зерттеу барысында әлеуметтік педагогтың кәсіби құзыреттілігі, оның медиасауаттылықты арттырудағы рөлі, сондай-ақ тәрбиелік үдерістегі практикалық қызметінің ерекшеліктері айқындалды. Халықаралық тәжірибелерге сүйене отырып, білім беру жүйесінде киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастырудың тиімділігі сараланды. Нәтижесінде киберқауіпсіздік саласында әлеуметтік педагогтардың кәсіби қызметін жетілдіруге бағытталған білім беру стратегиялары мен тәжірибелік ұсыныстар әзірленді. Зерттеу жасөспірімдерде киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруда педагогикалық құралдарды білім беру процесіне жүйелі түрде енгізудің тиімділігін айқындайды.

Кілт сөздер: киберқауіпсіздік, әлеуметтік педагог, жасөспірім, медиа сауаттылық, цифрлық тәрбие.

В данной статье комплексно проанализирована профессиональная деятельность социального педагога по формированию культуры кибербезопасности среди подростков. В условиях информационного общества развитие у детей и подростков навыков безопасного поведения в цифровой среде является важным и актуальным направлением современной системы образования. В ходе исследования определены профессиональные компетенции социального педагога, его роль в повышении медиаграмотности, а также особенности практической деятельности в воспитательном процессе. На основе международного опыта проанализирована эффективность формирования культуры кибербезопасности в образовательной системе. В результате разработаны образовательные стратегии и практические рекомендации, направленные на совершенствование профессиональной деятельности социальных педагогов в области кибербезопасности. Исследование подтверждает эффективность системного внедрения педагогических инструментов в образовательный процесс для формирования у подростков культуры кибербезопасности.

Ключевые слова: кибербезопасность, социальный педагог, подросток, медиаграмотность, цифровое воспитание.

This article provides a comprehensive analysis of the professional activities of social pedagogues in developing cybersecurity culture among adolescents. In the context of the information society, the development of safe behavior skills in the digital environment among children and adolescents represents an important and relevant direction of the modern education system.

The study identifies the professional competencies of social pedagogues, their role in enhancing media literacy, as well as the specific features of their practical work within the educational process. Based on international experience, the effectiveness of fostering cybersecurity culture within the education system was analyzed. As a result, educational strategies and practical recommendations were developed to improve the professional activities of social pedagogues in the field of cybersecurity. The research confirms the effectiveness of systematically integrating pedagogical tools into the educational process to cultivate a cybersecurity culture among adolescents.

Keywords: cybersecurity, social pedagogue, adolescent, media literacy, digital education

Kіріспе

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жасөспірімдердің ақпараттық ортада еркін әрекет етуіне мүмкіндік бергенімен, киберқауіптерге ұшырау қаупін де арттырып отыр. Осыған байланысты Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2025 жылғы 15 қыркүйекте өткен Қауіпсіздік кеңесінің отырысында: «Киберқауіпсіздік- ұлттық қауіпсіздіктің ажырамас бөлігі. Цифрлық ортада балалар мен жастардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету-мемлекет пен қоғамның ортақ міндеті» деп атап көрсетті. Осы бағыттағы білім беру жүйесінде әлеуметтік педагогтардың қызметі ерекше мәнге ие болып, олардың кәсіби әрекеті киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруда маңызды педагогикалық ресурс ретінде қарастырылады [1].

Қазіргі қоғамның цифрлануы жағдайында жасөспірімдер интернет кеңістігінің белсенді қатысушыларына айналууда. Бұл олардың білім алуына, қарым-қатынас жасауына және өзін-өзі танытуына жаңа мүмкіндіктер ашады. Алайда, жағымды жақтармен қатар, кибербуллинг, фишинг, деструктивті контенттің таралуы және жеке мәліметтердің бұзылуы сияқты қауіптер де артуда. Жасөспірімдер тұлғалық қалыптасу кезеңінде болғандықтан, мұндай қауіптерге аса сезімтал келеді, сондықтан жүйелі профилактикалық және тәрбиелік жұмыс қажет.

Киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру – бұл тек техникалық білім емес, сонымен қатар сыни ойлау, желідегі этикалық мінез-құлық және саналы әрекет дағдыларын дамыту. Осы контексте әлеуметтік педагогтың рөлі ерекше: ол жасөспірім мен цифрлық әлем арасындағы дәнекер ретінде қолдау көрсетіп, оқытып, қорғайды. Оның қызметі қауіпсіз білім беру ортасын құруға, цифрлық гигиена дағдыларын қалыптастыруға және онлайн белсенділікке жауапты көзқарас дамытуға бағытталған.

Ақпараттық қоғамда цифрландыру мәдени және білім беру кеңістігінің ажырамас бөлігіне айналды. Балалардың өмірі технологияны белсенді қолданумен тығыз байланысты сондықтан жасөспірімдердің өмір сүру кеңістігінде виртуалды ақпараттық ортаға тәуелдік деңгейі артуда. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы тұлғаның әлеуметтенуін, мінез-құлық және құндылықтық бағдарларын түбегейлі өзгеріске әкелді. Осы құбылыстың әсерінен жасөспірімдер арасында кибербуллинг, виртуалды агрессия және интернетке тәуелділік сияқты әлеуметтік-психологиялық қауіп түрлері кеңінен таралуда.

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы мен онлайн кеңістіктегі шектеусіз коммуникация жасөспірімдердің эмоциялық жағдайына, мінез-құлық үлгілеріне және әлеуметтік бейімделуіне елеулі ықпал етеді. Нәтижесінде, ақпараттық кеңістіктегі зорлық-зомбылық, жалған ақпараттың таралуы және анонимділік феномені тұлғаның психологиялық қауіпсіздігін әлсіретіп, әлеуметтік-педагогикалық қолдаудың жаңа тәсілдерін қажет етеді [2].

Қазақстан Республикасында қабылданған «Цифрлық трансформация, ақпараттық технологиялар және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы (2023–2029 жж.)» білім беру ұйымдарында кибермәдениетті қалыптастыруды әлеуметтік саясаттың маңызды бағыты ретінде белгілейді [3]. Қазіргі заманғы әлеуметтік педагог ақпараттық кеңістіктегі

әлеуметтену үдерісін реттеуші, медиаортадағы тәрбиелік ықпалды ұйымдастырушы және киберқауіптерден қорғау тетіктерін іске асырушы тұлғаға айналуға. Әлеуметтік педагог психологиялық қолдау көрсетумен қатар жасөспірімдердің цифрлық мінез-құлық мәдениетін, ақпараттық жауапкершілігін және онлайн ортада өзін-өзі қорғау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған педагогикалық қызметті жүзеге асырады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми мақалада жасөспірімдердің киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастырудағы әлеуметтік педагогтың қызметін теориялық зерттеу әдістері негізінде әлемдік зерттеулерге (ЮНЕСКО, АҚШ, Еуропалық Одақ, Ресей және Қазақстан, т.б. зерттеулерге) салыстырмалы шолу жасалып, нәтижесінде алынған мәліметтерге контенттік талдау жасалынды.

ХХІ ғасыр ақпараттандыру дәуірі, олай болса «медиялық мәдени орта» мен «киберкеңістік» қарқынды дамуы тұлғаның жаңа типін қалыптастырады. Канадалық әлеуметтанушы М. Маклюэннің: «Шын мәнінде сауатты болуы үшін медиа әлемінде сауатты болу қажет» деді. Ақпараттың үздіксіз ағыны тұлғаның когнитивтік, эмоциялық және мінез-құлықтық дамуына тікелей ықпал етеді [4]. Сондықтан «медиа» ұғымын талдап кетеміз. Медиа сауаттылық – бұл қазіргі ақпараттық қоғамда әр адамның маңызды құзыреттіліктерінің бірі. Ол жеке тұлғаның бұқаралық ақпарат құралдарымен (газет, радио, телевизия, интернет және әлеуметтік желілер) саналы, сын тұрғысынан және жауапкершілікпен жұмыс істей алу қабілетін білдіреді [5]. Медианы түсінудің бірнеше қыры бар. «Медиа» сөзі ағылшын тілінен енген және «бұқаралық ақпарат құралдары» деген мағынаны береді. Бұл термин ақпарат пен коммуникацияны жеткізудің әртүрлі арналары мен тәсілдерін қамтиды [6]. Қазіргі таңда «медиа сауаттылық» адамның қоғамдағы ақпаратты дұрыс қабылдап, талдап, жалған және шынайы деректерді ажырата алуына мүмкіндік береді. Бұл қасиет жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетін қалыптастырады және медианың ықпалынан өзін қорғауға, сонымен бірге оны өз пайдасына тиімді пайдалануға үйретеді. Демек, медиа сауаттылық – ақпараттық қоғамның негізгі талабы. Ол әрбір азаматтың сын тұрғысынан ойлауын, ақпаратты талдау мен бағалау қабілетін дамытады, ал медиамен саналы жұмыс істеу – қазіргі замандағы мәдениеттің ажырамас бөлігі [7].

Медиа-мәдениет – бұл тұлғаның медиа кеңістікте дамуы мен өзіндік қалыптасуын сипаттайтын көрсеткіш; ол медиа саласындағы жаңа білімді игеру, медиа мәтіндерді қабылдау, талдау, бағалау және сараптау қабілетімен қатар, шығармашылық тұрғыда медиа өнімдермен жұмыс істеу деңгейін қамтиды. Медиа-мәдениет жасөспірімнің ақпаратты қабылдау, сараптау және тарату қабілеті оның тұлғалық даму деңгейін айқындайды. Осы тұрғыдан алғанда, киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру – тек техникалық сауаттылық емес, сонымен қатар ақпараттық жауапкершілік пен саналы медиа-әрекеттің көрсеткіші. Бұл үдерісте әлеуметтік педагогтың рөлі – жасөспірімдердің медиасауаттылығын арттыру, ақпараттық кеңістіктегі қауіптерді тану және олардан қорғану дағдыларын қалыптастыру арқылы тұлғаның қауіпсіз цифрлық әлеуметтенуін қамтамасыз ету болып табылады.

Негізгі бөлім

Киберқауіпсіздік – бұл ережелерді, құралдарды, оқу бағдарламаларын, қауіпсіздік шараларын және онлайн-орталарды және пайдаланушы деректерін қорғауға арналған технологияларды қамтитын кең ұғым. Қарапайым тілмен айтқанда, бұл жеке тұлғалар мен әртүрлі ұйымдарды интернетке негізделген қауіптерден қорғау үшін қолданылатын әдістер мен шаралар жиынтығын қамтиды [8].

Киберқауіпсіздік – бұл адамның, ұйымның немесе мемлекеттің ақпараттық кеңістіктегі қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған іс-әрекеттер жиынтығы. Ол тек техникалық қорғаныс емес, сонымен қатар психологиялық, құқықтық және педагогикалық мәдениетті де қамтиды. А.С. Ходаев (2024) өз еңбегінде жасөспірімдердің интернет-социализация жағдайында негативті ықпалдарға қарсы тұру қабілетін арттырудың маңызын көрсетеді. Ғалым интернеттің жеке тұлғаның мінез-құлқына, құндылық бағдарларына және эмоциялық тепе-теңдігіне әсер

етегінін атап өтеді. Сондықтан киберқауіпсіздік тек ақпараттық технологиялар саласының емес, сонымен қатар тәрбие және психологиялық бейімдеу процесінің де негізгі бөлігі болуы тиіс деп есептейді. Ғалым педагогтардың басты міндеті — жасөспірімдердің өзін-өзі қорғау дағдыларын қалыптастыру, оларды жалған ақпарат пен манипуляцияны тануға үйрету. Бұл ретте медиа және кибер сауаттылық бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады, себебі екі ұғым да тұлғаның ақпараттық мәдениет деңгейін айқындайды [9].

Е.В. Чернова, А.С. Доколин және И.В. Гаврилова (2018) еңбектерінде ерте жасөспірімдерде жеке киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастырудың маңыздылығын көрсетеді. Авторлар жасөспірім кезеңі — тұлғаның өзіндік санасы мен әлеуметтік жауапкершілігі қалыптасатын ең маңызды уақыт екенін атап өтеді. Осы кезеңде интернеттегі мінез-құлық ережелері мен қауіпсіздік мәдениетін үйрету олардың болашақтағы ақпараттық тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Зерттеушілердің айтуынша, киберқауіпсіздік білімін қалыптастыру тек информатика сабағында ғана емес, пәнаралық тұрғыда жүзеге асырылуы қажет. Мысалы, қоғамтану сабақтарында — цифрлық этика, қазақ тілі мен әдебиетте — онлайн коммуникация мәдениеті, ал әлеуметтік педагог тәрбиелік әшараларда — жауапкершілік пен эмпатия тақырыптарына тоқталғаны дұрыс [10].

Киберқауіпсіздік мәдениетін дамыту үшін мектеп пен отбасының бірлескен жұмысы қажет. Ходаев (2024) көрсеткендей, жасөспірімдерді интернеттің жағымсыз ықпалынан қорғау үшін келесі педагогикалық шарттарды орындау тиімді:

- а) сын тұрғысынан ойлауды дамыту — ақпаратты талдай және салыстыра алу қабілетін қалыптастыру;
- ә) тұлғалық жауапкершілік пен өзін-өзі реттеу — онлайн әрекеттерінің салдарын түсіну;
- б) интерактивті әдістерді қолдану — ойын, тренинг, рөлдік модельдеу арқылы қауіп жағдайларын бейнелеу;
- в) отбасылық цифрлық мәдениетті арттыру — ата-аналардың цифрлық сауатын көтеру және балалармен ашық диалог орнату;
- г) мектеп медиабілім жүйесін дамыту — арнайы сабақтар мен элективті курстар енгізу.

Ғалымдар қорытындылай келе мектептегі киберқауіпсіздік сабақтары тек ережелерді үйретумен шектелмеуі тиіс. Ең бастысы — оқушылардың өз әрекеттеріне сын көзбен қарау қабілетін дамыту, яғни ақпараттық кеңістікте өзіндік позициясын сақтай алуына көмектесу.

Интернет кеңістігінде жасөспірімдердің өзін-өзі таныту талпынысы жоғары. Бұл кезеңде виртуалды бедел мен әлеуметтік мойындалу — тұлғалық маңызға ие құндылықтар. Мұндай психологиялық факторлар балаларды тәуекелге итермелейді: олар белгісіз адамдармен байланыс орнатуы, фейк ақпарат таратуы немесе өз деректерін қорғаусыз қалдыруы мүмкін. Сондықтан әлеуметтік педагогтар мен психологтардың міндеті — интернет мінез-құлқының моральдық және құқықтық аспектілерін түсіндіру, қауіпсіздік дағдыларын қалыптастырумен қатар, құндылық бағдарларын нығайту. Бұл тұрғыда киберқауіпсіздік тек техникалық қорғаныс емес, тұлғаның рухани иммунитетін дамыту болып табылады. Ойымызды жинақтай келе, киберқауіпсіздік пен киберсауаттылық — заманауи қоғамның жаңа педагогикалық категориялары. Олар ақпараттық кеңістікте жеке тұлғаның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған және тәрбиенің барлық деңгейінде жүйелі түрде енгізілуі тиіс. Жасөспірімдердің киберқауіпсіздігін қамтамасыз ету тек білім беру жүйесінің емес, қоғамдық мәдениеттің көрсеткіші. Сондықтан біртұтас педагогикалық үдерістің басты мақсаты — саналы, сыни тұрғысынан ойлайтын, жауапкершілігі жоғары цифрлық тұлға тәрбиелеу. Киберқауіпсіздік онлайн-деректер мен орталарды қорғау шаралары ретінде нақты анықталғанымен, құжат медиа мәдениетіне “киберқауіпсіздік мәдениеті” тұжырымдамасы арқылы жанама түрде қарайды және сыни тұрғыдан ойлауға және цифрлық контекстте практикалық қолдануға бағытталған білім беру бағдарламалары арқылы дамыған дағды ретінде медиа сауаттылыққа тоқталады.

Нәтижелер және оларды талқылау

Зерттеу барысында халықаралық және ұлттық деңгейде жүзеге асырылып жатқан киберқауіпсіздік бағдарламаларына салыстырмалы талдау жүргізілді. Бұл бағдарламалар жасөспірімдердің цифрлық ортада қауіпсіз әрекет етуін қамтамасыз етуге, медиасауаттылықты арттыруға және киберқауіптерге қарсы тұруға бағытталған. Төменде 1-кестеде көрсетеміз.

Кесте 1 – Әлемдік және отандық деңгейдегі киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруға бағытталған бағдарламалар

№	Мемлекет	Бағдарлама	Мақсаты	Нәтиже	Дерек көзі
1	Ұлыбритания	UK Cyber Essentials (2014–қазіргі)	Кәсіпорындар мен жеке тұлғаларға арналған базалық киберқауіпсіздік	мектептерге арналған нұсқаулықтар әзірленді.	ncsc.gov.uk
2	Қазақстан	Қазақстанның киберқалқаны (2017)	Ұлттық киберқауіпсіздік жүйесін қалыптастыру, мемлекеттік органдарды үйлестіру	Ақпараттық қауіпсіздік комитеті құрылды, 8 ЖОО мен 25 колледжде мамандар даярлануда	adilet.zan.kz
3	Канада	National Cyber Security Strategy (2018)	Қоғамның цифрлық қауіпсіздігін арттыру, білім беру мен зерттеу	Киберқауіпсіздік бойынша ұлттық зерттеу орталықтары құрылды	canada.ca
4	Қазақстан	Цифрлық Қазақстан (2018)	Цифрлық инфрақұрылымды дамыту, халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру	2024 жылы халықтың киберқауіпсіздік хабардарлығы 80,4%-ға жетті	itk.kz
5	Еуропа Одағы	EU Cybersecurity Act (2019)	Киберқауіпсіздік стандарттарын енгізу, ENISA агенттігінің рөлін күшейту	ENISA тұрақты түрде киберқауіпсіздік бойынша сертификаттау жүйесін жүргізеді	europa.eu
6	Сингапур	Safer Cyberspace Masterplan (2020)	Халықтың цифрлық қауіпсіздігін арттыру, білім беру мен инфрақұрылымды дамыту	Киберқауіпсіздік бойынша ұлттық тренингтер, мектептерге арналған оқу құралдары енгізілді	cybersecurity.gov.sg
7	Қазақстан	MediaNet жобалары (2020–2024)	Медиасауаттылық пен ақпараттық қауіпсіздік бойынша тренингтер	Жастар мен журналистерге арналған оқыту курстары, OSINT құралдары бойынша семинарлар	medianet.net.ngo
8	Оңтүстік Корея	National Cybersecurity Strategy (2021)	Мемлекеттік және жеке сектордың киберқауіпсіздігін қамтамасыз ету	Киберқауіпсіздік агенттігі құрылды, мектептерде цифрлық қауіпсіздік курстары енгізілді	kisa.or.kr
9	Германия	Digital Strategy Germany (2022)	Цифрлық трансформация мен ақпараттық қауіпсіздікті дамыту	Жасөспірімдерге арналған киберқауіпсіздік тренингтері, мектептерге арналған оқу құралдары	digital-strategy-deutschland.de

№	Мемлекет	Бағдарлама	Мақсаты	Нәтиже	Дерек көзі
10	АҚШ	National Cybersecurity Strategy (2023)	Мемлекеттік және жеке сектордың киберқауіпсіздігін күшейту	Жаңа заңнамалар қабылданды, киберқауіпсіздік бойынша федералды агенттіктердің рөлі артты	whitehouse.gov
11	Қазақстан	Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА әдістемесі (2023)	Балалардың киберқауіпсіздігі мен кибергигиенасын қалыптастыру	Әдістемелік ұсынымдар әзірленді, мектеп бағдарламасына енгізу ұсынылды	uba.edu.kz
12	Австралия	Cyber Security Strategy (2023–2030)	Жеке тұлғалар мен бизнеске арналған киберқауіпсіздік шараларын жетілдіру	Кибершабуылдарға қарсы ұлттық қорғаныс жүйесі құрылуда	cyber.gov.au

Жасөспірімдердің киберқауіпсіздігі мәселесі бүгінгі таңда әлем елдерінің әлеуметтік-педагогикалық саясатында ерекше орын алады. Зерттеу барысында Ұлыбритания, АҚШ, Еуропа Одағы, Финляндия, Оңтүстік Корея, Канада, Австралия және Сингапур сияқты елдердің бағдарламалары салыстырылып, олардың тиімді тетіктері айқындалды.

Қазақстанда 2017 жылы қабылданған «Қазақстанның киберқалқаны» және 2018 жылғы «Цифрлық Қазақстан» бағдарламалары ұлттық киберқауіпсіздік жүйесін қалыптастыруға негіз болды. 2024 жылы халықтың киберқауіпсіздік хабардарлығы 80,4% деңгейіне жетті. Сонымен бірге, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы балалардың кибергигиенасын дамытуға арналған әдістемелік ұсынымдар әзірледі. Алайда зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақстандық әлеуметтік педагогтар киберқауіпсіздік бойынша арнайы дайындықтан өтпеген және көбінесе бұл бағыттағы жұмысты тәрбие сағаттары немесе ата-аналар жиналыстары шеңберінде ғана жүргізеді. Бұл — халықаралық тәжірибемен салыстырғанда әлсіз жақ болып табылады.

Жоғарыда қарастырылған бағдарламалар киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруда келесі нәтижелерге қол жеткізді:

1. Білім беру жүйесіне интеграция: көптеген елдер мектептерге арналған оқу құралдарын, тренингтер мен цифрлық қауіпсіздік курстарын енгізді.

2. Мамандар даярлау: Қазақстанда арнайы ЖОО мен колледждерде кадрлар даярлануда.

3. Медиа сауаттылықты арттыру: MediaNet секілді жобалар жастардың ақпараттық қауіпсіздікке қатысты дағдыларын жетілдіруге бағытталған.

4. Құқықтық және институционалдық негіздер: АҚШ, ЕО, Қазақстан секілді елдерде киберқауіпсіздікке қатысты заңнамалар мен агенттіктер құрылды. Бұл нәтижелер әлеуметтік педагогтың қызметін стратегиялық деңгейде үйлестіру қажеттігін көрсетеді. Әлеуметтік педагог киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруда халықаралық тәжірибелерді ескере отырып, оқушылардың медиа сауаттылығын арттыруға, қауіптерді тануға және алдын алуға бағытталған жұмыс жүргізуі тиіс.

Қорытынды

Әлемдік бағдарламаларды негізге ала отырып, салыстырмалы талдау нәтижесінде шетел тәжірибесін қазақстандық жағдайға бейімдеудің келесі бағыттарын ұсынамыз және оны төменде 2- кестеде жинақтап береміз.

Кесте 2 – Іс-шаралар бағыты

№	Бағыт	Іс- шаралар
1	Білім беру мазмұнына енгізу	«Информатика», «Жаһандану», «Құқық негіздері» пәндеріне киберқауіпсіздік және цифрлық мәдениет модульдерін енгізу.
2	Әлеуметтік педагогтардың біліктілігін арттыру	IT-мамандар және психологтармен бірлескен тренингтер мен онлайн курстар ұйымдастыру.
3	Ата-аналармен жұмыс	“Қауіпсіз интернет” апталықтары мен ақпараттық буклеттер тарату.
4	Мектепшілік саясат	Цифрлық мінез-құлық кодексін қабылдау және оқушылармен этикалық келісімдер жүргізу.
5	Мемлекеттік-үкіметтік емес ынтымақтастық	MediaNet, ЦАРКА (Кибершабуылдарды зерттеу орталығы) және ҚР Оқу-ағарту министрлігімен бірлескен жобалар ұйымдастыру.

Жүргізілген зерттеу мен халықаралық тәжірибені салыстырмалы талдау келесі нәтижелерді көрсетті:

1. Киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастырудың тиімділігі пәнаралық тәсілге, институционалдық қолдауға және әлеуметтік педагогтың кәсіби құзыреттілігіне тікелей байланысты.

2. Әлеуметтік педагогтың қызметі тек ақпараттық ағарту емес, психологиялық-педагогикалық қолдау мен профилактикалық медиаторлық рөлді қамтуы тиіс.

3. Халықаралық тәжірибеде әлеуметтік педагогтар ақпараттық қауіпсіздікті қалыптастыруда жүйелі ұлттық стратегиялардың бөлігі ретінде қаралады.

4. Қазақстанда бұл бағыттағы жұмыстар бар, бірақ оларды жүйелі түрде біріктіру, оқыту стандарттарын жаңарту және цифрлық педагогика модульдерін енгізу қажет.

Жасөспірімдердің киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру – білім беру жүйесінің жаңа міндеті. Әлеуметтік педагог бұл үдерісте цифрлық мәдениетті таратушы, кеңесші және қорғаушы тұлға. Шетел тәжірибесін бейімдеу арқылы Қазақстанда мектеп оқушыларының интернеттегі мінез-құлқын реттейтін тұрақты мәдениет қалыптастыруға болады. Бұл – тек жеке тұлғаның емес, ұлттық ақпараттық қауіпсіздік мәдениетінің маңызды бөлігі. Жүргізілген зерттеу нәтижелері әлеуметтік педагогтың жасөспірімдер арасында киберқауіпсіздік мәдениетін қалыптастырудағы қызметі білім беру жүйесінің стратегиялық міндеттерінің бірі екенін дәлелдеді. Әлеуметтік педагогтың жұмысы тек ақпараттық-түсіндірумен шектелмей, тәрбиелік, профилактикалық және медиаторлық бағыттарды қамтуы тиіс. Ол оқушылардың сыни ойлауын дамыту, ақпараттық жауапкершілікті қалыптастыру және интернеттегі қауіптерден өзін қорғау дағдыларын жетілдіру арқылы жасөспірімнің тұлғалық әлеуетін нығайтады. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, киберқауіпсіздік мәдениетін дамыту үшін пәнаралық тәсіл қажет: әлеуметтік педагог, IT-маман, психолог және ата-ананың бірлескен жұмысы тиімді нәтиже береді.

Қазақстандық тәжірибеде бұл бағыттағы алғашқы қадамдар жасалғанымен, әлеуметтік педагогтардың кәсіби даярлығы мен әдістемелік қолдауын арттыру қажеттілігі байқалады.

Қорытындылай келе, әлеуметтік педагогтың негізгі миссиясы — жасөспірімді цифрлық кеңістікте жауапты әрекет етуге, ақпаратты саралап қабылдауға және өз қауіпсіздігін қамтамасыз етуге үйрету. Бұл — жас ұрпақтың медиа және кибермәдениет деңгейін арттыруға бағытталған ұзақ мерзімді әлеуметтік-педагогикалық үдеріс болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қауіпсіздік кеңесінің киберқауіпсіздік жөніндегі отырыс өтті. <https://kaz.nur.kz/politics/kazakhstan/2286324-toqayev-qauipsizdik-kengesining-kiberqauipsizdik-zhonindegi-otyrysyn-otkizdi/> (10.10.2025).

2. Строков А.А. Цифровизация образования: проблемы и перспективы [Электронный ресурс] // Cyberleninka. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovizatsiya-obrazovaniya-problemy-i-perspektivy> (10.10.2025).
3. Концепция цифровой трансформации, развития отрасли информационных технологий и кибербезопасности на 2023–2029 годы [Электронный ресурс] // gov.kz. (12.09.2025).
4. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека. - Москва: «Кучково поле», 2017. - 464 с.
5. UNESCO. *Media and Information Literacy (MIL)* [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <https://www.unesco.org/en/media-information-literacy> (дата обращения: 03.11.2025).
6. NAMLE. *Media Literacy Defined* [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <https://namle.org/resources/media-literacy-defined/> (дата обращения: 03.11.2025).
7. Southern New Hampshire University. *What is Media Literacy?* [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <https://www.snhu.edu/about-us/newsroom/liberal-arts/what-is-media-literacy> (дата обращения: 03.11.2025).
8. Амзеева А.А., Жұмабаева А.Е. Студенттер арасында киберқауіпсіздік хабардарлығы: систематикалық әдеби шолу және PRISMA әдісімен талдау // Gumilyov Journal of Pedagogy. – 2025. – №3 (152). – Б. 126–144. – DOI: 10.32523/3080-1710-2025-152-3-126-144.
9. Ходаев А.С. Педагогические средства формирования личностной готовности подростков к противостоянию негативным влияниям интернет-социализации // Психологопедагогический журнал «Гаудеамус». 2024. Т. 23. № 3. С. 56-66. DOI 10.20310/1810-231X-2024- 23-3-56-66
10. Чернова Е. В., Доколин А. С., Гаврилова И. В. Формирование в раннем подростковом возрасте готовности к обеспечению личной кибербезопасности // Информатика и образование. 2018. No 7. С. 16–26 DOI: 10.32517/0234-0453-2018-33-7-16-26

SRSTI 37.018.43:004.8

EXPERIMENTAL APPROBATION OF AI SERVICES (ChatGPT AND COPILOT) IN EDUCATIONAL AND PROJECT ACTIVITIES OF STUDENTS

Mursakimova G.A.

*Master's, lecturer-teacher, Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Republic of Kazakhstan
gmursakimova@mail.ru,*

Kanapyanova Z.N.

*Master's, lecturer-teacher, Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Republic of Kazakhstan
kanapyanova81@bk.ru*

Naurizbai N.

*Student, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan
naurizbai@mail.ru*

This article presents the results of an extended experimental evaluation of artificial intelligence (AI) systems — ChatGPT and GitHub Copilot — implemented in the educational and project-research activities of university students. The study aims to identify the pedagogical benefits, learning dynamics, and ethical aspects of using AI-based tools in programming and design disciplines. The findings show that, with appropriate academic guidance, AI can significantly improve students' efficiency, productivity, and engagement. Furthermore, the study formulates strategies for the responsible integration of AI into higher education curricula.

Research Aim -the aim of the study is to experimentally evaluate the effectiveness of using ChatGPT and GitHub Copilot in students' educational and project activities and to determine their impact on academic performance, motivation, and understanding of the material.

Scientific and Practical Significance - the study contributes to knowledge on AI applications in education and digital pedagogy. Its practical value lies in providing recommendations for educators on responsible AI use and its integration into curricula.

Methodology - the experiment was conducted with 10 students at Zhetysu University (majoring in Information Systems Architecture). Stages:

- 1. Completing tasks without AI.*
- 2. Completing similar tasks using ChatGPT and Copilot. Evaluation criteria included task completion time, errors, understanding, and satisfaction.*

Students noted that ChatGPT helps with theoretical concepts, while Copilot aids in coding. However, some reliance on AI suggestions was observed.

Keywords: *artificial intelligence, ChatGPT, GitHub Copilot, higher education, programming, experimental approbation, digital pedagogy.*

В данной статье представлены результаты расширенной экспериментальной апробации систем искусственного интеллекта (ИИ) (ChatGPT и GitHub Copilot), внедрённых в образовательный и проектно-исследовательский процесс студентов университета. Исследование направлено на выявление педагогических преимуществ, динамики учебной деятельности и этических аспектов использования инструментов, основанных на ИИ, в дисциплинах программирования и проектирования. Результаты показывают, что при правильном академическом сопровождении ИИ способен существенно повысить эффективность, производительность и вовлечённость студентов. Кроме того, в исследовании сформулированы стратегии ответственной интеграции ИИ в учебные программы высшего образования.

Цель исследования — экспериментально оценить эффективность применения ChatGPT и GitHub Copilot в учебной и проектной деятельности студентов, а также определить их влияние на академическую успеваемость, мотивацию и понимание учебного материала.

Научная и практическая значимость — работа вносит вклад в развитие знаний об использовании ИИ в образовании и цифровой педагогике. Практическая ценность заключается в разработке рекомендаций для преподавателей по ответственному использованию ИИ и его интеграции в учебные планы.

Методология — эксперимент проводился со студентами Жетысуского университета (специальность — архитектура информационных систем), в количестве 10 человек.

Этапы исследования:

1. Выполнение заданий без использования ИИ.
2. Выполнение аналогичных заданий с использованием ChatGPT и Copilot.

Критерии оценки включали: время выполнения заданий, количество ошибок, уровень понимания и удовлетворённости.

Студенты отметили, что ChatGPT помогает в освоении теоретических понятий, тогда как Copilot облегчает процесс программирования. Однако было замечено некоторое повышение зависимости от предложений ИИ.

Ключевые слова: искусственный интеллект, ChatGPT, GitHub Copilot, высшее образование, программирование, экспериментальная апробация, цифровая педагогика.

Бұл мақалада университет студенттерінің білім беру және жобалық-зерттеу үдерісіне енгізілген жасанды интеллект (ЖИ) жүйелерінің (ChatGPT және GitHub Copilot) кеңейтілген эксперименттік апробациясының нәтижелері ұсынылған. Зерттеу бағдарламалау және жобалау пәндерінде ЖИ-ге негізделген құралдарды қолданудың педагогикалық артықшылықтарын, оқу қызметінің динамикасын және этикалық аспектілерін анықтауға бағытталған. Нәтижелер көрсеткендей, академиялық тұрғыда дұрыс сүйемелденген жағдайда ЖИ студенттердің тиімділігін, өнімділігін және оқу үдерісіне тартылуын едәуір арттыра алады. Сонымен қатар, зерттеуде жоғары білім беру бағдарламаларына ЖИ-ді жауапкершілікпен енгізу стратегиялары тұжырымдалған.

Бұл мақалада университет студенттерінің оқу және жобалық іс-әрекетінде қолданылған жасанды интеллект (ЖИ) жүйелерінің — ChatGPT және GitHub Copilot — кеңейтілген эксперименттік апробациясының нәтижелері келтірілген. Зерттеу ЖИ негізіндегі құралдарды бағдарламалау және жобалау пәндерінде пайдаланудың педагогикалық артықшылықтарын, оқыту динамикасын және этикалық қырларын зерттеуге бағытталған. Нәтижелер көрсеткендей, дұрыс академиялық жетекшілік жағдайында ЖИ студенттердің тиімділігін, өнімділігін және оқу үдерісіне тартылуын едәуір арттыра алады. Сонымен қатар, зерттеу жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларына ЖИ-ді жауапкершілікпен енгізу стратегияларын ұсынады.

Зерттеу мақсаты — ChatGPT және GitHub Copilot жүйелерін студенттердің оқу және жобалық жұмыстарында пайдалану тиімділігін тәжірибелік тұрғыда бағалау және олардың оқу жетістігіне, мотивациясына және материалды түсіну деңгейіне әсерін анықтау.

Ғылыми және практикалық маңыздылығы — зерттеу білім берудегі және цифрлық педагогикадағы жасанды интеллектіні қолдану туралы білім қорын толықтырады. Практикалық тұрғыдан алғанда, жұмыс оқытушыларға ЖИ-ді жауапкершілікпен пайдалану және оны оқу бағдарламаларына енгізу бойынша ұсынымдар береді.

Әдістеме — эксперимент Жетісу университетінде «Ақпараттық жүйелер архитектурасы» мамандығы бойынша оқитын 10 студенттің қатысуымен жүргізілді.

Зерттеу кезеңдері:

1. ЖИ қолданбай тапсырмаларды орындау.
2. Сол сияқты тапсырмаларды ChatGPT және Copilot көмегімен орындау.

Бағалау критерийлері: тапсырманы орындау уақыты, қателер саны, түсіну деңгейі және қанағаттану деңгейі.

Студенттер ChatGPT теориялық ұғымдарды түсінуге көмектесетінін, ал Copilot бағдарламалау кезінде көмек беретінін атап өтті.

Дегенмен, ЖИ ұсынған шешімдерге шамадан тыс тәуелділік байқалды.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, ChatGPT, GitHub Copilot, жоғары білім, бағдарламалау, эксперименттік апробация, цифрлық педагогика.

Introduction

The rapid digitalization of education has fundamentally reshaped how knowledge is acquired, processed, and evaluated in modern universities. Artificial intelligence (AI) systems have emerged as catalysts of innovation, enabling personalized learning and intelligent content generation. In particular, ChatGPT and GitHub Copilot have gained global attention as powerful educational tools for supporting students in coding, research, and creative tasks. However, the pedagogical implications and ethical consequences of incorporating such systems into formal learning remain underexplored.

The values that underlie this study include academic integrity, equal access to technology, responsible innovation, and cognitive development. The integration of AI in education should not only improve performance but also **preserve the core values of higher education** — critical thinking, creativity, ethical responsibility, and fairness. The research emphasizes that technological progress must serve the development of human potential rather than replace it.

The primary goal of this research is to evaluate how AI tools influence academic performance and cognitive development among students [1,2].

The specific objectives are as follows:

1. To examine the pedagogical and technical advantages of ChatGPT and Copilot.
2. To compare the effectiveness of AI-assisted and independent student work.
3. To analyze students' perceptions of AI integration in learning.
4. To identify ethical challenges and provide recommendations for responsible implementation.

The purpose of this article is to conduct an empirical evaluation of AI-assisted learning and propose methodological frameworks for its responsible implementation in higher education, **upholding such values as academic honesty, inclusivity, transparency, and student autonomy.**

Materials and methods

Artificial intelligence in education has been the focus of research for several decades. W.Holmes et al. (2022) argue that AI supports adaptive learning by adjusting the difficulty of educational material to suit the learner's pace. L.Floridi and J.Cowls (2019) emphasize that ethical AI integration in education requires adherence to transparency, accountability, and fairness. Zawacki-Richter et al. (2019) found that AI can enhance personalized learning experiences but may simultaneously reinforce social inequality when technological access is limited [3].

GitHub Copilot, developed by OpenAI and Microsoft, is an example of an AI-based code-generation assistant that supports software development, while ChatGPT functions as an interactive natural language model capable of explaining concepts, creating assignments, and enhancing understanding through dialogue. According to Goddard (2023), AI-based writing tools can improve academic integrity when used responsibly but also risk encouraging dependency if applied without guidance.

Despite extensive theoretical research, empirical evidence of AI's impact on student learning outcomes—especially in technical and project-oriented disciplines—remains limited. This study contributes to closing this gap by experimentally testing AI-assisted education in a real university.

The experimental study was conducted at *Zhetysu University* among ten third-year students majoring in *Architecture of Information Systems*. A mixed-method approach combining quantitative and qualitative data was applied.

The experiment consisted of two stages:

- **Stage 1 (Control phase):** Students completed coding and system design tasks independently, without AI tools.

- **Stage 2 (Experimental phase):** The same students performed similar tasks with access to ChatGPT for theoretical consultation and GitHub Copilot for real-time code suggestions.

Evaluation criteria:

- Average task completion time (in minutes)
- Number of syntax and logical errors
- Student comprehension (based on surveys)
- Perceived usefulness and engagement

Table 1 shows the results of the experiment showing how the use of artificial intelligence (ChatGPT and GitHub Copilot) affected students' academic performance.

Table 1 - Summary of results

	Indicator	Without AI	With AI	Improvement	Explanation
1	Average completion time	95 min	57 min	↓ 40%	Students completed tasks 40% faster when using AI.
2	Syntax/logic errors	7.4	2.1	↓ 72%	The number of errors has decreased almost threefold, which demonstrates an improvement in the quality of the code.
3	Concept understanding (5-point scale)	3.1	4.5	+45%	Understanding of theoretical material has improved by almost half.
4	Satisfaction level	3.7	4.8	+30%	Student satisfaction with the educational process has increased significantly.

Quantitative results show a substantial reduction in time and error rates, while qualitative feedback highlights increased student motivation and comprehension. Participants noted that ChatGPT helped clarify algorithmic logic, and Copilot improved debugging efficiency.

However, the study also observed that some students became overly reliant on automated suggestions, emphasizing the need for balanced integration. Reflective exercises, in which learners explain AI-generated content, were found to strengthen understanding and accountability [7].

Main section

Beyond technical improvements, the experiment revealed a transformation in students' approach to problem-solving. Many became more confident in experimenting with different programming structures, exploring code optimization, and identifying alternative design solutions. The presence of AI assistants encouraged an iterative mindset, where students continuously tested and refined their solutions rather than stopping at the first correct answer. This reflects a shift from rote learning toward exploratory and reflective learning practices.

Furthermore, collaboration patterns among students changed noticeably. During project work, learners began to discuss AI-generated suggestions collectively, comparing outputs and debating their correctness. Such interactions stimulated peer learning and fostered a deeper understanding of coding logic and system architecture. Students reported that AI support allowed them to focus more on conceptual and creative aspects of design, while routine coding tasks were performed more efficiently.

Nevertheless, challenges emerged in maintaining theoretical accuracy and conceptual depth. Some AI-generated responses, while syntactically correct, lacked contextual relevance or adherence to best practices. In several cases, students accepted AI outputs uncritically,

highlighting the need for media and AI literacy. Therefore, educators must play an active role in validating AI-provided information and guiding learners toward critical evaluation of automated content.

Another important aspect concerns ethical awareness. Students should be taught to differentiate between acceptable AI assistance and academic dishonesty. Integrating reflective discussions and self-assessment exercises into coursework can help learners develop responsibility and transparency in using AI tools. This approach aligns with the principles of responsible AI use promoted by UNESCO and the European Commission, emphasizing fairness, accountability, and human oversight.

The findings confirm that AI tools can foster cognitive engagement, creativity, and analytical reasoning when used as collaborative instruments rather than substitutes for independent thought. When properly guided, AI-assisted learning not only improves academic outcomes but also enhances students' digital competence, preparing them for real-world professional environments where human–AI cooperation is increasingly essential [6].

Integrating AI responsibly thus enhances both the efficiency and quality of education, creating a dynamic learning ecosystem in which students, teachers, and intelligent systems interact to co-create knowledge and innovation.

Results and discussion

The experiment aligns with global trends in AI-assisted education, supporting previous findings that artificial intelligence can significantly enhance **student productivity, engagement, and personalized learning**. Quantitative data from the study clearly demonstrate reductions in task completion time and error rates, while qualitative feedback indicates improved comprehension and higher motivation levels. These outcomes are consistent with the results of international studies (Holmes et al., 2022; Zawacki-Richter et al., 2019), which highlight the transformative role of AI in optimizing educational processes.

However, despite the evident benefits, several **ethical and methodological challenges** remain. Transparent AI usage, equitable access to technology, and strict adherence to academic integrity must remain central principles in higher education. The integration of AI tools should not compromise students' ability to think critically or solve problems independently. Instead, AI must serve as a cognitive partner—a tool that supports, but does not replace, human reasoning and creativity [4].

The experiment also revealed that students' **attitudes toward learning changed positively**. With the support of ChatGPT and Copilot, learners developed greater confidence in experimenting with code, verifying logic, and seeking alternative solutions. Nevertheless, occasional overreliance on AI outputs showed that guidance from instructors is essential to maintain academic rigor and authenticity of work.

Consequently, **teachers' roles must evolve** from traditional knowledge transmitters to **AI literacy mentors**. Educators are now expected to guide students in interpreting, questioning, and validating AI-generated content, fostering digital ethics and critical thinking. This pedagogical shift requires targeted professional development and institutional support.

In this context, universities should establish **clear frameworks for responsible AI integration**, ensuring both ethical compliance and pedagogical efficiency. Based on the experimental findings, the following recommendations are proposed for higher education institutions and educators:

- **Integrate AI literacy courses** into undergraduate programs to build awareness of the opportunities and risks of AI use.
- **Require transparent disclosure** of AI assistance in all academic submissions to uphold integrity.
- **Conduct regular workshops** for educators on ethical, didactic, and practical aspects of AI integration.

- **Encourage interdisciplinary collaboration and projects** that merge human creativity with AI-generated insights.

- **Develop institutional codes of ethics** and assessment guidelines that define acceptable levels of AI use and prevent plagiarism.

Looking ahead, **future research** should address the long-term effects of AI-assisted learning, particularly its influence on creativity, knowledge retention, self-regulation, and teamwork skills. Cross-disciplinary studies across computer science, education, linguistics, and psychology could provide a broader understanding of how AI transforms learning behavior and academic culture.

Although the results of the present experiment are highly promising, **certain limitations** must be acknowledged. The relatively small sample size (10 participants) and short experimental duration restrict the generalizability of findings. The study also did not assess the sustainability of knowledge retention or the potential cognitive dependence on AI support.

Therefore, **future investigations** should involve larger and more diverse student populations, extended observation periods, and cross-institutional cooperation to verify the consistency and reliability of results. Furthermore, exploring the **psychological and motivational dimensions** of human–AI interaction will be crucial for understanding how these tools influence intrinsic learning motivation, self-efficacy, and digital responsibility [6].

In summary, the results demonstrate that **responsible integration of AI in education**—when guided by ethical and pedagogical frameworks—can lead to significant improvements in the quality, accessibility, and creativity of learning processes, shaping a new paradigm of human–machine collaboration in higher education.

Conclusion

The experimental approbation of ChatGPT and GitHub Copilot confirms that artificial intelligence can significantly enhance learning processes in higher education. When guided by sound pedagogical principles and ethical frameworks, AI tools contribute to the development of students' digital competence, analytical thinking, and creativity [1, 2]. The results demonstrate that AI-assisted learning increases productivity, improves conceptual understanding, and fosters deeper engagement in academic and project-based tasks.

However, **the study highlights key educational values that must remain central in the process of AI integration:**

- **academic honesty,**
- **cognitive independence,**
- **critical thinking,**
- **ethical responsibility,**
- **equal access to technology.**

These values ensure that technological innovation serves human development, rather than replacing essential intellectual and creative skills.

At the same time, the findings highlight the importance of maintaining a balanced and responsible approach. Artificial intelligence should serve as a **supportive partner** in the learning process—not as a substitute for human reasoning or independent problem-solving. Educators play a crucial role in shaping this balance by cultivating AI literacy, critical evaluation skills, and ethical awareness among students.

Moreover, the study emphasizes that successful integration of AI requires **institutional strategies and policy frameworks** that ensure transparency, accountability, academic honesty, and inclusivity. Universities should promote environments where students are encouraged to use AI tools **creatively and responsibly**, recognizing both **their potential and limitations**.

In a broader perspective, the synergy between human intelligence and AI-driven systems opens new pathways for innovation in education. It enables adaptive learning models, personalized support, and collaborative exploration of knowledge that transcend traditional boundaries of

teaching and learning. **This human–AI partnership represents a new pedagogical paradigm that aligns innovation with ethics and human values** [7].

Future directions should include long-term studies to evaluate the sustainability of AI-assisted learning outcomes and its influence on students' cognitive development, creativity, and motivation. As educational institutions continue to evolve in the digital era, embracing AI thoughtfully will be essential for creating **inclusive, ethical, and human-centered learning ecosystems**.

REFERENCES:

1. OpenAI. *ChatGPT: Large Language Model*. — 2025.
2. GitHub Copilot Documentation. Microsoft, 2025.
3. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education*. — M.: Alpina PRO, 2022.
4. Floridi L., Cowls J. *A Unified Framework of Five Principles for AI in Education*. // *Nature Machine Intelligence*, 2019, Vol. 1, pp. 260–265.
5. Zawacki-Richter O., Marín V.I., Bond M., Gouverneur F. *Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education*. // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 2019, Vol. 16, Article № 39. https://educationaltechnologyjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s41239-019-0171-0%E2%80%8C?utm_source=chatgpt.com
6. Goddard T. *AI Writing Tools and the Future of Academic Integrity: A Linguistic Perspective*. // *Journal of Academic Ethics*, 2023, Vol. 21(2), pp. 165–182.
7. Kukulska-Hulme A. *Will mobile learning change language learning?* // *ReCALL*, 2020, Vol. 32(3), pp. 321–336.

ӘОЖ 373.3:159.922.7

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІНІҢ ДАМУЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мырзағали Н.Н.

Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы
myrzagali.nurai@mail.ru

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерінің даму ерекшеліктері гендерлік тұрғыдан қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде оқушы тұлғасының жеке даралығын ескере отырып, оның танымдық белсенділігі мен қабілеттерін дамыту мәселесі өзекті болып отыр. Танымдық процестердің (зейін, ес, ойлау, қабылдау, қиял) қалыптасуындағы жыныстық айырмашылықтар зерттеліп, ұлдар мен қыздардың оқу әрекетіндегі психологиялық және педагогикалық ерекшеліктері талданады. Автор бастауыш сынып оқушыларын оқыту барысында гендерлік факторды ескеру қажеттігін дәлелдей отырып, олардың танымдық қабілеттерін жетілдірудің тиімді жолдарын ұсынады.

Кілт сөздер: танымдық қабілет, бастауыш сынып оқушысы, гендерлік ерекшелік, танымдық процесс, оқу мотивациясы, тұлғаға бағытталған оқыту, психологиялық айырмашылық.

В статье рассматриваются особенности развития познавательных способностей учащихся начальной школы в гендерном аспекте. В современной системе образования актуален вопрос развития познавательной активности и способностей с учетом индивидуальности учащегося. Изучаются гендерные различия в формировании познавательных процессов (внимания, памяти, мышления, восприятия, воображения), анализируются психолого-педагогические особенности мальчиков и девочек в процессе обучения. Автор обосновывает необходимость учета гендерного фактора в образовании учащихся начальной школы и предлагает эффективные пути совершенствования их познавательных способностей.

Ключевые слова: когнитивные способности, ученик начальной школы, гендерные различия, когнитивный процесс, мотивация обучения, личностно-ориентированное обучение, психологические различия.

This article examines the development of cognitive abilities in primary school students from a gender perspective. In the modern education system, the development of cognitive activity and abilities, taking into account the individual student, is a pressing issue. Gender differences in the development of cognitive processes (attention, memory, thinking, perception, imagination) are examined, and the psychological and pedagogical characteristics of boys and girls during the learning process are analyzed. The author substantiates the need to consider gender in the education of primary school students and proposes effective ways to improve their cognitive abilities.

Keywords: cognitive abilities, primary school student, gender differences, cognitive process, learning motivation, student-centered learning, psychological differences.

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – оқушылардың жеке қабілеттерін ашу, олардың танымдық белсенділігін арттыру және тұлғалық дамуын қамтамасыз ету. Әсіресе бастауыш мектеп кезеңі баланың дүниетанымы мен интеллектуалдық мүмкіндіктерінің қалыптасуында шешуші рөл атқарады. Бұл жаста балалардың ойлау, есте сақтау, зейін, қабылдау және қиял сияқты негізгі танымдық процестері қарқынды дамиды. Дегенмен, осы қабілеттердің дамуында гендерлік ерекшеліктердің байқалатыны ғылыми тұрғыдан дәлелденген.

Қыз және ұл балалардың танымдық іс-әрекетке деген қызығушылығы, қабылдау жылдамдығы, есте сақтау қабілеті мен ойлау тәсілдері бір-бірінен едәуір айырмашылық танытады. Мұндай айырмашылықтар биологиялық факторлармен қатар, әлеуметтік орта мен тәрбиелік ықпалдарға да байланысты қалыптасады. Мысалы, қыз балалар әдетте ұқыптылық, дәлдік және тілдік қабілеттерімен ерекшеленсе, ұл балалар логикалық ойлау мен кеңістікті қабылдау қабілеттерінде жоғары нәтиже көрсетеді [1].

Осы тұрғыдан алғанда, бастауыш сынып мұғалімдерінің оқыту әдістемесінде гендерлік ерекшеліктерді ескеру - оқушылардың танымдық қабілеттерін тиімді дамытуға ықпал ететін маңызды шарттардың бірі. Танымдық белсенділікті арттыруға бағытталған тапсырмалар мен әдістерді жыныстық ерекшеліктерге сай ұйымдастыру оқу процесінің нәтижелілігін арттырады. Бұл бағыттағы зерттеулер қазіргі педагогика мен психология ғылымында ерекше мәнге ие, себебі тұлғаға бағдарланған білім беру жүйесі әр баланың табиғи ерекшелігін ескеруді талап етеді. Сондықтан мақалада бастауыш мектеп жасындағы қыз және ұл балалардың танымдық қабілеттерінің дамуына әсер ететін психологиялық және педагогикалық факторлар қарастырылып, олардың арасындағы айырмашылықтардың мәні мен маңыздылығы талданады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі – қазіргі қоғамда білім мазмұнын жаңарту мен тұлғаға бағытталған оқытудың басты қағидаларының бірі - оқушылардың жеке ерекшеліктерін, соның ішінде жыныстық (гендерлік) айырмашылықтарын ескеру қажеттілігі болып табылады. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың танымдық қабілеттерінің дамуы әртүрлі сипатта өтеді, себебі ұлдар мен қыздардың физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік даму ерекшеліктері әр алуан. Ұлдар көбінесе логикалық-аналитикалық ойлауға бейім болса, қыздар вербалды, эмоционалды және есте сақтау қабілеттерімен ерекшеленеді. Бұл айырмашылықтарды ескермей оқыту оқу мотивациясының төмендеуіне, үлгерім айырмашылықтарына және тұлғалық әлеуеттің толық ашылмауына әкелуі мүмкін.

Зерттеу нысаны – бастауыш сынып оқушыларының танымдық іс-әрекеті.

Зерттеу пәні – бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерінің дамуының гендерлік ерекшеліктері.

Зерттеу мақсаты – бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерінің даму үдерісіндегі гендерлік айырмашылықтарды айқындап, оларды ескере отырып педагогикалық қолдау көрсету жолдарын анықтау.

Зерттеу міндеттері:

1. Танымдық қабілет ұғымының теориялық және психологиялық негіздерін талдау;
2. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерінің даму ерекшеліктерін сипаттау;
3. Танымдық қабілеттердің дамуына әсер ететін гендерлік факторларды анықтау;
4. Гендерлік ерекшеліктерді ескере отырып танымдық қабілеттерді дамытуға арналған педагогикалық ұсыныстар әзірлеу.

Ғылыми жаңалығы – бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерінің дамуы гендерлік айырмашылық тұрғысынан қарастырылып, оқыту процесінде осы ерекшеліктерді ескерудің педагогикалық негіздері айқындалды.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы – бастауыш мектеп оқушыларының танымдық қабілеттерінің дамуында гендерлік ерекшеліктердің рөлін психологиялық және педагогикалық тұрғыдан талдауда. Зерттеу нәтижелері бала дамуының жыныстық айырмашылықтарын анықтай отырып, оқу процесінде жеке және саралап оқытудың ғылыми негіздерін нақтылайды. Гендерлік көзқарас тұрғысынан оқушылардың қабылдау, ойлау, есте сақтау, зейін және қиял процестерін зерттеу танымдық даму теориясын толықтырып, бастауыш білім беру психологиясының мазмұнын байытады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы – зерттеу нәтижелері бастауыш сынып мұғалімдері мен психологтар үшін оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруда нақты әдістемелік нұсқаулық ретінде қолданылуы мүмкін. Оқушылардың жыныстық ерекшеліктеріне сай оқу тапсырмаларын бейімдеу, олардың танымдық белсенділігін арттыру, жеке қабілеттерін дамытуда сараланған тәсілдер ұсынуға мүмкіндік береді. Мысалы, қыз балаларға тілдік, шығармашылық бағыттағы тапсырмаларды көбірек, ал ұл балаларға логикалық, кеңістіктік және конструктивтік тапсырмаларды көбірек ұсыну арқылы оқу нәтижесін арттыруға болады. Бұл білім беруде теңдік пен әділеттілікті қамтамасыз етумен қатар, әр баланың табиғи әлеуетін барынша ашуға жағдай жасайды.

Әдебиеттерге шолу

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерінің дамуы мен оның гендерлік ерекшеліктерін зерттеу мәселесі педагогика, психология және нейрофизиология ғылымдарының түйісу нүктесінде қарастырылатын күрделі де өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Баланың танымдық дамуы оның тұлғалық қалыптасуымен тығыз байланысты, себебі танымдық процестер тұлғаның әлемді танып, ондағы өз орнын анықтауының негізгі механизмі ретінде әрекет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, танымдық қабілеттердің қалыптасу ерекшеліктерін жыныстық айырмашылықтар тұрғысынан зерттеу – баланың даралық дамуын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Танымдық қабілет ұғымы ғылыми әдебиеттерде әртүрлі қырынан түсіндіріледі. Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи теориясы бойынша, баланың танымдық дамуы әлеуметтік орта мен қарым-қатынас арқылы жүзеге асады. Ғалым «жақын даму аймағы» ұғымын енгізе отырып, баланың интеллектуалдық қабілеттері ересектер мен құрдастардың көмегі арқылы жоғары деңгейге көтеріледі деп көрсеткен. Ал Ж. Пиаже танымдық дамуды биологиялық және логикалық құрылымдардың өзара байланысы ретінде қарастырды. Оның пікірінше, баланың ақыл-ой дамуы сенсомоторлық тәжірибеден бастап, нақты және формалды операциялар деңгейіне дейін кезең-кезеңмен дамиды. Осылайша, бастауыш мектеп жасы – нақты операциялар сатысы, яғни логикалық ойлау мен талдау қабілеттерінің қалыптасу кезеңі [2].

С.Л. Рубинштейннің іс-әрекеттік теориясы танымдық қабілеттердің дамуын тұлғаның белсенді іс-әрекетінің нәтижесі ретінде түсіндіреді. Ол адамның психикалық қасиеттері мен қабілеттері оның іс-әрекеті барысында дамиды деп есептеді. Бұл қағида бастауыш мектеп оқушыларының танымдық қабілеттерін дамытуда оқу әрекетінің рөлін ерекше атап өтеді.

Қазақ психолог-ғалымдары да (Қ. Жарықбаев, Ә. Алдамұратов, С. Бап-Баба және т.б.) танымдық процестердің қалыптасуын ұлттық педагогикалық тәжірибемен байланыста қарастырып, баланың психологиялық даму ерекшеліктерінде жыныстық айырмашылықтың маңызды фактор екенін дәлелдеген. Қ. Жарықбаевтың еңбектерінде бастауыш мектеп жасындағы баланың танымдық белсенділігі мен қызығушылығының дамуы оқу әрекеті мен эмоциялық ортаның бірлігімен сипатталатыны айтылады. Ә. Алдамұратов адамның танымдық процестерінің физиологиялық және психологиялық негіздерін зерттей отырып, ұлдар мен қыздардың ақпаратты қабылдау, есте сақтау және зейін тұрақтылығындағы айырмашылықтардың нейропсихологиялық сипатта болатынын атап өткен [3].

Гендер ұғымы ғылыми айналымға XX ғасырдың екінші жартысынан бастап енді. Бұл термин адамның биологиялық жынысынан бөлек, әлеуметтік және психологиялық рөлдер жүйесін білдіреді. Гендерлік айырмашылықтар адамның мінез-құлқында, ойлау стилінде, эмоциялық реакцияларында және танымдық процестерінде көрініс табады. Зерттеулер көрсеткендей, ұл балалар көбіне кеңістіктік және аналитикалық ойлауға бейім келеді, ал қыз балалар тілдік, вербалды және эмоциялық интеллект көрсеткіштері бойынша жоғары нәтиже көрсетеді. Бұл ерекшеліктер бала миының құрылымдық және функционалдық айырмашылықтарымен, сонымен қатар тәрбиелік және әлеуметтік факторлармен де түсіндіріледі.

Бастауыш мектеп жасындағы кезең – баланың жеке тұлғалық және когнитивтік дамуының ең қарқынды сатысы. Осы кезеңде жыныстық айырмашылықтар айқындала бастайды, яғни ұл мен қыз баланың оқу әрекетіне, тапсырмаларды орындау тәсілдеріне, танымдық процестерге қатынасы өзгеше сипат алады. Ұл балалар көбінесе логикалық тапсырмаларды тез шешіп, себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға бейім болса, қыз балалар мәтіндік және көркемдік материалдарды жақсы қабылдап, есте сақтау қабілеттерін белсендірек пайдаланады. Бұл құбылыс оқу мотивациясының, зейіннің, қиял мен ойлау процестерінің дамуындағы айырмашылықтардан туындайды [4].

Танымдық қабілеттердің құрылымына ғалымдар әртүрлі элементтерді енгізеді. Мысалы, Б.М. Теплов қабілеттің құрылымына интеллектуалдық, ерік-жігерлік және эмоциялық компоненттерді жатқыза, Н.С. Лейтес оқушылардың танымдық белсенділігі мен зейін тұрақтылығын қабілеттің негізі ретінде қарастырады. Бұл тұрғыда гендерлік айырмашылықтар тұлғаның когнитивтік дамуында табиғи бейімділіктер мен әлеуметтік ықпалдардың өзара әрекеттестігін көрсетеді.

Зерттеу мәселесінің теориялық талдауы көрсеткендей, танымдық қабілеттердің дамуы тек биологиялық факторларға емес, сонымен қатар әлеуметтік орта, тәрбиелік ықпал, оқу мазмұны мен әдістеріне де тәуелді. Бастауыш мектеп кезеңінде оқу процесін ұйымдастыру кезінде жыныстық ерекшеліктерді ескеру оқушылардың интеллектуалдық және тұлғалық дамуын тиімді қамтамасыз етеді. Бұл бағытта мұғалімнің негізгі міндеті – әр оқушының когнитивтік әлеуетін ашуға, олардың ойлау және қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, танымдық белсенділігін арттыруға жағдай жасау [5].

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерінің дамуының гендерлік ерекшеліктері – тұлғаның табиғи-психологиялық және әлеуметтік-педагогикалық факторларының өзара ықпалы нәтижесінде қалыптасатын күрделі құбылыс. Танымдық қабілеттердің дамуын жыныстық айырмашылық тұрғысынан қарастыру оқу процесін дараландыру мен тұлғаға бағытталған оқытуды жүзеге асырудың ғылыми негізін қалайды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысы бастауыш білім беру ұйымдарының оқу процесі жағдайында жүргізілді. Зерттеу барысында оқушылардың танымдық қабілеттерінің даму деңгейі мен гендерлік айырмашылықтарын айқындау мақсатында кешенді психологиялық-педагогикалық әдістер қолданылды. Зерттеу нысаны ретінде бастауыш сыныптың 2 - 4 сыныптарында оқитын оқушылар тобы алынды. Барлығы 60 оқушы зерттеу жұмысына қатысты, оның 30-ы ұл бала, 30-ы қыз бала. Бұл арақатынас гендерлік тұрғыда салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік берді.

Зерттеу үдерісі бірнеше кезеңнен тұрды: дайындық кезеңі, негізгі (тәжірибелік) кезең, және қорытынды-талдау кезеңі [7].

Дайындық кезеңінде зерттеу мәселесіне байланысты теориялық және әдіснамалық негіздер анықталды. Педагогика және психология ғылымындағы танымдық қабілеттер, когнитивтік даму және гендерлік айырмашылықтар мәселесіне арналған отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалды. Бұл кезеңде зерттеудің мақсаты, міндеттері, болжамы айқындалып, диагностикалық құралдар мен әдістемелер іріктелді.

Негізгі кезеңде зерттеу бағдарламасы іске асырылып, оқушылардың танымдық қабілеттерін анықтауға бағытталған түрлі психологиялық және педагогикалық әдістемелер қолданылды. Зерттеу барысында келесі әдістер кешені пайдаланылды:

- Бақылау әдісі – оқушылардың оқу іс-әрекетіне, тапсырмаларды орындау барысындағы белсенділігі мен зейін тұрақтылығына жүйелі бақылау жүргізілді;

- Тест әдісі – танымдық қабілеттердің негізгі компоненттерін (есте сақтау, зейін, ойлау, қабылдау, қиял) анықтауға арналған диагностикалық тапсырмалар қолданылды. Атап айтқанда, «Қатардан тыс сөзді табу» (логикалық ойлауды анықтау), «Жұп суреттер» (көру арқылы есте сақтау), «Есінде сақта және қайтала» (есте сақтау дәлдігін анықтау) әдістемелері пайдаланылды;

- Сауалнама әдісі – оқушылардың оқу мотивациясын, оқу іс-әрекетіне қатынасын және өз қабілеттеріне деген сенімділігін айқындау мақсатында жүргізілді;

- Әңгімелесу және бақылау картасы әдісі – оқушылардың мінез-құлық ерекшеліктерін, оқу барысындағы өзара қарым-қатынасын және тапсырмаларды орындау тәсілдерін сипаттауға мүмкіндік берді [8].

Қорытынды-талдау кезеңінде алынған мәліметтер жүйеленіп, өңделіп және салыстырмалы түрде талданды. Зерттеу нәтижелері сандық және сапалық тұрғыда өңделді. Сандық талдау барысында оқушылардың көрсеткіштері пайыздық арақатынаста есептеліп, ұлдар мен қыздардың нәтижелері диаграммалық түрде салыстырылды. Сапалық талдау оқушылардың тапсырмаларды орындау кезіндегі іс-әрекет ерекшеліктерін, ойлау тәсілдерін және танымдық белсенділігін сипаттауға бағытталды.

Зерттеу әдістемесі жүйелі және кешенді сипатта болды. Бірнеше әдістің үйлесімді қолданылуы бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерінің дамуындағы гендерлік ерекшеліктерді жан-жақты анықтауға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл арқылы оқушылардың жыныстық айырмашылықтары тек физиологиялық деңгейде ғана емес, сонымен бірге олардың оқу әрекетіне қатынасы, тапсырмаларды орындау стратегиясы және танымдық белсенділік дәрежесі тұрғысынан да қарастырылды. Алынған деректер оқушылардың оқу процесіндегі танымдық белсенділігінің құрылымын, ұлдар мен қыздардың оқу материалын қабылдау және өңдеу ерекшеліктерін нақтылауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде зерттеу барысында жиналған мәліметтер келесі бөлімде ғылыми тұрғыда талданып, интерпретацияланды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу барысында бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерінің дамуы гендерлік тұрғыдан қарастырылып, олардың зейін, ес, ойлау, қабылдау және қиял процестері талданды. Зерттеу 2 - 4 сынып оқушылары арасында өткізілді; жалпы саны - 60 оқушы (30 ұл және 30 қыз). Зерттеу үш кезеңнен тұрды: дайындық, диагностикалық және талдау кезеңдері.

Дайындық кезеңінде зерттеу әдістемелері анықталынды: зейінге арналған Бурдон тесті, есте сақтау қабілетіне арналған «10 сөз» әдістемесі, логикалық ойлауға арналған «Суретті қатарлар», ал қиялды бағалау үшін «Бүркемеленген суреттер» тапсырмасы қолданылды.

Диагностикалық кезеңде алынған нәтижелер бойынша қыз балалардың зейін тұрақтылығы мен есте сақтау қабілеті жоғары екені анықталынды. Олар тапсырмаларды орындауда ұқыптылық, дәлдік және зейін қоюмен ерекшеленді. 3-сыныптағы қыздардың зейін тұрақтылығының орташа көрсеткіші 87% болса, ұлдарда - 74%-ды көрсеткішті көрсетті [9].

Ұл балалар логикалық ойлау мен кеңістіктік қабылдау бойынша жоғары нәтиже көрсетті. «Артық сөзді тап» әдістемесінде ұлдардың орташа көрсеткіші 82%, ал қыздарда 70% болды. Бұл ұлдардың ойлау әрекетінің аналитикалық бағыты басым екенін көрсетті.

Есте сақтау қабілеті бойынша қыздар вербалды ақпаратты жақсы сақтап, сөздік есте сақтауда жоғары нәтиже көрсетті; ұлдарда бейнелік және қысқа мерзімді ес жақсы дамыған. Қиял көрсеткіштерінде қыздардың эмоциялық және көркемдік қиялы басым болса, ұлдардың қиялы практикалық және функционалды сипатта болды [10].

Нәтижелер бастауыш жастағы ұлдар мен қыздардың танымдық қабілеттері әртүрлі бағытта дамитынын көрсетеді; бұл айырмашылықтар физиологиялық және психологиялық факторлармен түсіндіріледі. Педагогикалық тұрғыдан мұғалімдер оқу процесін ұйымдастыруда осы ерекшеліктерді ескеруі тиіс: ұлдарға логикалық және тәжірибелік тапсырмалар, ал қыздарға тілдік және көркемдік бағыттағы тапсырмалар тиімді. Мұндай сараланған тәсіл оқу мотивациясын арттырып, оқушылардың жеке әлеуетін ашуға мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерінің дамуында гендерлік ерекшеліктердің маңызды рөл атқаратынын растайды; оларды ескеріп оқыту - білім беру сапасын арттырудың және тұлғаға бағытталған оқытудың негізгі шарты.

Қорытынды

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерінің дамуының гендерлік ерекшеліктерін зерттеу – білім беру психологиясының маңызды бағыты. Бұл кезеңде баланың тұлғалық және интеллектуалдық әлеуеті қалыптасады. Танымдық процестер – қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау және қиял – оқу іс-әрекетінің табыстылығын анықтайды. Алайда олардың даму қарқыны ұлдар мен қыздарда әртүрлі жүреді, себебі психофизиологиялық және эмоционалдық айырмашылықтар бар. Сондықтан бастауыш сыныпта танымдық қабілеттерді дамытуда гендерлік факторларды ескеру - оқу үдерісінің тиімділігін арттырудың маңызды шарты.

Зерттеулер бойынша, қыз балаларда зейіннің тұрақтылығы, тілдік және есте сақтау қабілеттері жоғарырақ. Олар тапсырмаларды ұқыпты орындап, логикалық ойлау мен талдауға бейім келеді. Ұл балалар болса, кеңістіктік және көрнекі-бейнелік ойлаумен, қимыл-қозғалыс белсенділігімен ерекшеленеді. Олар тәжірибелік және конструктивтік тапсырмаларда табандылық танытады. Бұл айырмашылықтар оқытуда жеке және сараланған тәсілдердің қажеттілігін көрсетеді.

Гендерлік ерекшеліктер ескерілмесе, кейбір балалардың қабілеттері толық ашылмауы мүмкін. Ұлдардың зейін тұрақсыздығы немесе сөйлеу белсенділігінің төмендігі, қыздардың эмоционалдық сезімталдығы мен мұғалім бағасына тәуелділігі – осындай мысалдар. Сондықтан педагогтар әр баланың даму ерекшелігін ескере отырып, ойын, зерттеу және топтық жұмыс сияқты белсенді әдістерді қолдануы қажет.

Бастауыш сыныптағы танымдық қабілеттердің гендерлік ерекшеліктерін анықтау – оқыту процесін дараландыру мен баланың жеке әлеуетін ашудың негізгі алғышарты. Мұндай тәсіл оқу ортасын гуманизациялап, балалардың интеллектуалдық және шығармашылық дамуын қолдайды.

Қорытындылай келе, ұлдар мен қыздардың танымдық қабілеттері әртүрлі қарқынмен дамиды, бұл табиғи және әлеуметтік факторлардың ықпалына байланысты. Сондықтан оқыту процесінде жыныстық-гендерлік ерекшеліктерді ескеру – әр баланың қабілетін толық ашудың және білім сапасын арттырудың маңызды тетігі. Мектеп тәжірибесінде бұл ерекшеліктерді ескермеу кейбір оқушылардың өз әлеуетін толық көрсете алмауына, оқу мотивациясының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сол себепті педагогикалық үдерісте жекелендірілген және сараланған оқыту тәсілдерін енгізу өзекті болып табылады. Осылайша, бастауыш мектептегі білім беру жүйесінде гендерлік көзқарасты қалыптастыру - болашақ ұрпақтың жан-жақты дамыған, ой-өрісі кең, өзін және өзгелерді түсіне білетін тұлға болып қалыптасуының кепілі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Исмағамбетова Г.Б. Балалық шақта гендерлік сәйкестілікті қалыптастыру мәселесінің теориялық негіздері // Педагогика және психология. – 2020. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/balaly-sha-ta-genderlik-s-ykestilikti-alyptastyru-m-selesini-teoriyaly-negizderi>
2. Ағабекова Ж., Сүлейменова Ж. Гендерлік білімнің тұлға қалыптастырудағы рөлі // Utudas: Электрондық журнал. – Режим доступа: <https://www.utudas.org/DergiPdfDetay.aspx?ID=630>
3. Кудушева Г.К., Раклова Е.М. Особенности познавательной деятельности в младшем школьном возрасте // Вестник Инновационного Евразийского университета. – 2017. – №1. – Режим доступа: https://vestnik.ineu.edu.kz/files/articles/old/article_351.pdf
4. Изотова Е.Г. Гендерные особенности проявления агрессии и агрессивного поведения младших школьников во внеурочной деятельности // CyberLeninka. – 2018. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/gendernye-osobennosti-proyavleniya-agressii-i-agressivnogo-povedeniya-mladshih-shkolnikov-vo-vneurochnoy-deyatelnost>

5. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын қалыптастыру // Е.Н. Университет репозиторийі. – Конференция материалдары. – Режим доступа: <https://repository.enu.kz/bitstream/handle/enu/6239>

6. Аспанова А. және т.б. Развитие лидерских способностей у младших школьников : диссертация ... доктора философии (PhD) / ҚазҰПУ. – Алматы, 2021. – 152 б. – Режим доступа: <https://kaznpu.kz/docs/doctoranti/aspanova/Disser.pdf>

7. Әбдіқадырова Н.А. Гендерлік аспект негізінде бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық дамуы // Қазақ білім журналы. – 2022. – №4. – 45–52 б.

8. Сәтбаева Р. Гендерлік педагогика негіздері: оқу құралы. – Алматы : Қазақ университеті, 2019. – 168 б.

9. Мухамбетова С.Т. Гендерлік айырмашылықтардың психологиялық-педагогикалық аспектілері // Қоғам және дәуір. – 2021. – №3. – 64–70 б.

10. Левина М.М. Гендерные особенности познавательных процессов у детей младшего школьного возраста// Современные проблемы науки и образования. – 2019. – №5. – С. 112–118. – DOI: 10.17513/spno.29230.

SRSTI 130.39

RELIGIOUS DEVIANCE AS A SOCIAL DEVIATION: CAUSES, FORMS, AND CONSEQUENCES

Nurgaliev B.B.

Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
birzhan_994@mail.ru

Kantarbaeva Zh.U.

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
kantarbaevazh@gmail.com

The article explores religious deviance as a specific type of social deviation emerging at the intersection of individual, cultural, and social factors. Drawing on the sociological theories of É. Durkheim, R. Merton, H. Becker, M. Weber, and T. Parsons, it examines the causes, forms, and consequences of religious deviation. The author emphasizes that religious deviance manifests itself through fanaticism, intolerance, and the distortion of moral categories such as good and evil, posing a threat to both personal integrity and social stability. The paper highlights the importance of a comprehensive preventive approach, including the promotion of critical thinking, enhancement of religious and legal literacy, and the strengthening of interfaith dialogue and cooperation to channel religious experience in a constructive direction.

Keywords: religious deviance, sociology of religion, deviant behavior, fanaticism, social norms, anomie, tolerance, critical thinking, religious literacy.

В статье рассматривается феномен религиозной девиации как особый вид социального отклонения, возникающий на пересечении индивидуальных, культурных и социальных факторов. На основе социологических концепций Э. Дюркгейма, Р. Мертона, Х. Беккера, М. Вебера и Т. Парсонса анализируются причины, формы и последствия религиозных отклонений. Автор подчеркивает, что религиозная девиация может проявляться в формах фанатизма, нетерпимости, искажённого понимания добра и зла, что представляет угрозу для социальной стабильности. Отмечается необходимость комплексного подхода к профилактике данного явления, включающего развитие критического мышления, повышение уровня религиозной грамотности и укрепление диалога между традиционными конфессиями и обществом.

Ключевые слова: религиозная девиация, социология религии, девиантное поведение, фанатизм, социальные нормы, аномия, толерантность, критическое мышление, религиозная грамотность.

Мақалада діни девиация ұғымы әлеуметтік ауытқудың ерекше түрі ретінде қарастырылады. Зерттеу Э. Дюркгейм, Р. Мертон, Х. Беккер, М. Вебер және Т. Парсонс сынды социологтардың теориялық тұжырымдарына сүйене отырып, діни ауытқулардың себептері, түрлері мен салдарларын талдайды. Автор діни девиацияның фанатизм, төзімсіздік, жақсылық пен жамандықтың бұрмаланған түсінігі түрінде көрініс табатынын атап өтеді. Мұндай құбылыс қоғамның рухани және әлеуметтік тұрақтылығына қауіп төндіреді. Сондықтан діни девиацияның алдын алу үшін сын тұрғысынан ойлауды дамыту, діни және құқықтық сауаттылықты арттыру, сондай-ақ дәстүрлі діндер мен қоғам арасындағы диалогты нығайту қажеттілігі айтылады.

Кілт сөздер: діни девиация, дін социологиясы, девиантты мінез-құлық, фанатизм, әлеуметтік нормалар, аномия, төзімділік, сыни ойлау, діни сауаттылық.

In modern society, religion continues to function as a significant social institution, shaping systems of values, norms of behavior, and the worldview orientations of individuals. At the same time, not all religious practices and beliefs correspond to established social norms, which gives rise to the phenomenon of religious deviation. The present article is devoted to the study of the causes, forms, and consequences of religious deviations from the standpoint of sociological analysis.

R. Merton associated deviant behavior with “anomie”—a discrepancy between culturally approved goals and socially acceptable means of achieving them. In his view, it is precisely this tension that generates forms of deviation such as innovation, ritualism, or rebellion [1].

H. Becker considered deviation within the framework of labeling theory, arguing that deviance is formed not by the act itself, but by society’s reaction to it. In other words, it is society that determines which behavior should be regarded as deviant [2].

From M. Weber’s perspective, deviation can be examined through the lens of social action analysis. He emphasized that an individual’s behavior cannot be understood outside the system of values and meanings within which it occurs [3]. Consequently, religious deviation should be studied as a special type of social action motivated by religious beliefs.

T. Parsons, in his structural-functional theory, defined deviation as a violation of social roles and expectations that threatens the stability of the system [4]. In this context, religious deviation acts as a factor that destabilizes not only the spiritual sphere but also the social order as a whole.

The term “deviation” (from the Latin *deviation* — deviation) denotes behavior that goes beyond established norms. In sociology, it is used in both a broad and a narrow sense. In the broad sense, any action that does not coincide with the social expectations and stereotypes of society may be considered deviant. In the narrow sense, the emphasis is placed on negative forms of deviant behavior that provoke public condemnation and require institutional control [5].

Thus, deviant behavior is defined as a violation of moral, social, or legal standards [6]. In the religious context, it manifests itself in forms of beliefs and practices that contradict the traditional norms of a particular religious tradition or established social values.

A review of key theories of deviation shows that this phenomenon is multifaceted and can be considered the result of individual choice, social pressure, cultural changes, or institutional inconsistencies. In this regard, religious deviation represents a special type of social deviation, where the violation of norms is connected not only with individual behavior but also with the interpretation of sacred values. This makes its study particularly important for understanding the processes taking place in modern society.

Deviant and religiously deviant behavior has a complex and multifactorial nature, determined by a combination of biological, social, cultural, psychological, and informational conditions. As É. Durkheim noted, deviation is a “normal” social phenomenon that arises from the tension between individual aspirations and collective norms [7].

Psychophysiological characteristics of personality (type of nervous system, gender, age, health, hereditary predispositions) influence an individual’s resilience to stress and ability to adapt to social norms. Contemporary research confirms that biological characteristics are not decisive but may increase susceptibility to external deviant influences [8].

R. Merton, in his theory of anomie, explained deviation as the discrepancy between cultural goals and socially approved means of achieving them [1]. Economic instability, social inequality, high levels of crime, and bullying create conditions for deviant behavior, especially among young people.

The family is the primary institution of socialization. Errors in upbringing, domestic violence, a low level of parental social responsibility, and the absence of positive role models create a foundation for the formation of destructive forms of behavior. Sociological studies show that a dysfunctional family significantly increases the risk of deviant practices [2].

An insufficient level of religious and legal literacy, a lack of critical thinking, and weak knowledge of traditional values increase susceptibility to alternative and radical teachings.

P. Berger noted that religion may perform both an integrative function and a function of legitimizing deviant practices in new social conditions [9].

Identity crises, a sense of isolation, existential searching, and the pursuit of self-realization often become the basis for choosing radical or non-traditional religious movements. According to R. Stark and W. Bainbridge, religious deviations may be regarded as a “rational choice” of the individual under conditions of limited social resources [10].

Modern digital technologies have radically transformed the mechanisms of disseminating religious ideas. J. Richardson notes that new media reinforce the transnational nature of religious deviation and contribute to the growing influence of non-traditional movements [11]. The Internet and social networks serve not only as channels of traditional preaching but also as tools for involvement in destructive religious communities.

The factors of deviant and religious behavior form a complex system in which biological characteristics of the individual interact with social, cultural, educational, and informational conditions. Their combined effect creates a wide spectrum of manifestations of deviation. Understanding this complex nature of deviations is of great importance for the development of preventive strategies, which requires the consolidation of efforts by the state, educational institutions, traditional religious organizations, and civil society.

Deviant behavior takes diverse forms, encompassing both socially negative and socially positive phenomena. These include criminals, antisocial elements, as well as geniuses, saints, ascetics, and hermits, whose actions go beyond generally accepted norms but do not always have a destructive character [8].

In sociological science, several approaches have emerged to explain the causes of deviant behavior. Some focus on the biological and psychological characteristics of the individual, while others emphasize the social conditions and mechanisms of societal functioning. Such an interdisciplinary approach makes it possible to view deviation as a complex phenomenon that arises at the intersection of individual characteristics and structural factors [8].

A special contribution to the explanation of deviation was made by R. Merton. In his work *Social Structure and Anomie*, he argued that deviant behavior arises as a result of the discrepancy between the goals declared by society and the socially approved means of achieving them. The resulting state of anomie motivates people to different forms of adaptation: from conformity to various types of deviant strategies, including innovation, ritualism, retreatism, and rebellion [1; 8].

Thus, deviant behavior cannot be considered exclusively in a negative light. It manifests itself in both destructive and creative forms, becoming an indicator of social dynamics. The approaches developed in sociology show that deviation is not only the result of individual characteristics but also the outcome of a social structure that does not always provide equal opportunities for achieving proclaimed goals. This allows deviation to be viewed not as an exception, but as a regular element of social development, requiring scientific analysis and the search for optimal forms of regulation.

Durkheim interpreted deviant behavior through the concept of anomie, understood as the absence of stable norms and guidelines, as a result of which the individual loses the ability to consciously choose the direction of normative behavior. His study *Suicide: A Sociological Study* fundamentally differed from previous works in that it was based on the analysis of statistical data reflecting the dynamics of suicides in European countries. It was precisely to explain this phenomenon that Durkheim introduced the term “anomie,” designating one of the key factors contributing to the increase in suicide rates. At the same time, he categorically rejected extra-social explanations of this process—psychological, psychopathological, climatic, or seasonal. An important contribution of Durkheim was also the creation of the first systematic classification of types of suicides, including those committed by individuals with mental disorders [7].

A different interpretation of deviant behavior was proposed by H. Becker in his work *Outsiders*, where he formulated labeling theory. According to his concept, deviance is not an objective property of human actions but is formed as a result of their social interpretation as deviant. The central tenet of this theory is the idea that the process of “labeling” reinforces deviance: an individual subjected to stigmatization is deprived of the possibility of using socially accepted means of integration and is forced to resort to illegitimate practices. This makes it possible to explain the social position of various categories of outsiders—former prisoners, drug users, sex workers, and “troubled adolescents” [2].

Thus, the approaches of É. Durkheim and H. Becker demonstrate two different levels of analyzing deviance: structural and interactionist. While Durkheim explains deviant behavior through the breakdown of the normative order and the state of anomie, Becker shows how social reactions and mechanisms of stigmatization create and reproduce deviant status. The combination of these concepts makes it possible to more fully characterize deviance as a complex social phenomenon that arises at the intersection of social structures and interpersonal interactions.

Any religious system sets a certain tone for social relations, forming the philosophical and spiritual foundation on which the collective activity of its followers is built. In this context, religion performs an integrative function: it unites believers into a community, shapes ideological worldviews, and affirms the truth of its own doctrinal tenets.

The concept of religious deviation is directly related to religious norms, which are characterized by the alignment of human existence with divine principles. The violation of these norms is expressed in forms of religious deviation, which may have both “positive” and “negative” dimensions. Religious deviation may be understood as a complex of ritual practices and social strategies aimed at attracting and retaining individuals in religious communities that stand in opposition to traditional religiosity. Such processes are capable not only of destabilizing the inner world of the individual believer but also of disrupting harmony within society as a whole.

Religious deviation exerts a dual influence: on the one hand, it transforms the religious consciousness and worldview of the believer; on the other hand, it affects the spiritual orientations and value foundations of society as a whole.

According to J. Habermas, overcoming religious deviation is possible through the expansion of the horizons of creative personal development and the stimulation of cognitive rationalism. Within the framework of his discourse ethics, it is assumed that open dialogue and mutual recognition can reduce the risk of destructive forms of religion.

Human nature constantly contains an inner tension caused by the conflict between what the individual actually is and what they are expected to be according to social and spiritual expectations. This contradiction often manifests itself as a clash between egocentrism, expressed in selfish motives of behavior, and altruistic responsiveness to the needs of others. From a theological perspective, this contradiction is interpreted as a conflict between the sinfulness of human nature and its responsibility before the universal structure of being, designated as God.

It should be emphasized that the religious tradition lacks the concept of “deviant behavior” in the sociological sense. The corresponding term is “sinful behavior.” By analogy, the correlation of the psychological-deviantological categories “norm — deviation” corresponds to the theological pair “virtue — sin.” Thus, the behavior of an individual may be evaluated as pious (positive) or sinful (deviant). Sin, in its essence, is a form of deviation in human behavior and is understood as a “transgression of morality and law.”

From the standpoint of sociology, new social norms arise and develop in the process of individuals’ everyday practices and as a result of their confrontation with constantly changing circumstances. Deviation from established norms of behavior, even within the framework of a small social group, can initiate the formation of new subcultural patterns (for example, in the sphere of fashion, avant-garde art, or provocative styles). Gradually, such deviant practices, if they contain elements of viable social norms, overcome the resistance of tradition and begin to penetrate public consciousness, becoming part of the generally accepted normative system.

Religious deviation represents a phenomenon in which the religious attitudes and worldview of an individual or group acquire radical, destructive forms. An analysis of this phenomenon makes it possible to identify a number of characteristic features.

First, a key indicator of religious deviation is the loss of the ability to distinguish between the categories of “good” and “evil.” The fanatic is convinced of the absolute truth of his own faith and that only his god is the right one. At the same time, any other religious system is perceived as false. Such an attitude leads to a paradoxical situation in which actions that objectively cause harm are interpreted by the fanatic as “good,” while the positive activity of representatives of other confessions is regarded as a manifestation of hidden evil [12; 13].

Second, religious deviation is characterized by the absence of a striving for the search for truth. For the fanatic, the only value lies in his own point of view, which does not require external confirmation or rational justification. He is not oriented toward dialogue or the exploration of reality but seeks to establish his “truth” as a universal norm, imposing it on others [14].

The third feature is high emotionality and the dominance of fear in religious communication. The fanatic’s speech is usually distinguished by heightened expressiveness, haste, and an aggressive tone. This is associated with inner insecurity and a subconscious fear of refutation. As a result, the fanatic avoids dialogue and ceases personal and spiritual development, which leads to the degradation of his worldview orientations [15].

The fourth sign of religious deviation is the perception of the world through the prism of “total hostility.” Whereas the traditional believer sees the sources of evil in social misfortunes—crime, disease, wars, poverty—the fanatic tends to identify evil exclusively with those of different faiths and dissenters. In this case, the use of any means of struggle is allowed, including those that themselves constitute manifestations of evil [16;17].

Finally, the fifth indicator of religious deviation is hypertrophied pride. Typical expressions include: “we are better than others,” “only I am right,” “we are chosen by God.” The inner conviction of exclusivity justifies the violation of moral norms and the refusal of repentance. As a result, the fanatic justifies the infliction of harm, attributing to himself the right to punish and retaliate [18].

Thus, religious deviation is characterized by a set of features, including the distortion of ideas about good and evil, the rejection of the search for truth, an emotional-affective dominance, the perception of the world as hostile, and manifestations of religious pride. These characteristics testify to the transformation of religious experience into a destructive form, which entails not only personal degradation but also a threat to social stability. The study of this phenomenon makes it possible to gain a deeper understanding of the nature of religious fanaticism and to identify possible measures for its prevention.

Religious fanatics represent adherents of certain movements characterized by blind faith and absolute trust either in their own position or in the authority of a leader who directs their worldview. It should be emphasized that no destructive organization functions without the presence of a leader who serves as a source of ideological orientation and unites followers around a radical idea.

A key feature of religious fanaticism is the absence of critical thinking in the individual. The fanatic neither realizes nor analyzes the information received, perceiving it uncritically and acknowledging as true only that which corresponds to his preconceptions. Dissenters are automatically defined by him as “enemies,” deprived of the knowledge of “truth” and living in “ignorance.” In extreme cases, such a perception leads to the breakdown of social ties: the fanatic either distances himself from those who attempt to challenge his views or excludes them from his circle [19].

According to the concept of E.V. Zmanovskaya, all types of deviant behavior can be placed on a scale of destructiveness with two poles—self-directed and other-directed. In her classification, the following forms are distinguished: antisocial (actively destructive), prosocial (relatively destructive), asocial (passively destructive), self-destructive (passively autodestructive), and suicidal (actively autodestructive) [20]. The author emphasizes that the classification of deviant behavior may depend on the scale of the phenomenon, its consequences (negative or positive), the duration of violations, the type of norms being violated, as well as the goals and motivation of behavior.

Zmanovskaya distinguishes three main groups of deviations:

1. **Antisocial**, which contradict legal norms;
2. **Asocial**, which are expressed in the evasion of moral and ethical requirements;
3. **Autodestructive**, which represent self-destructive actions that violate medical and psychological norms and threaten the integrity of the individual [19;20].

At the same time, this classification lacks a category that would allow for consideration of non-standard creative manifestations, which cannot be unequivocally attributed to normative behavior. This is due to the fact that the concept of “norm” presupposes average, most widespread, and stable behavior, while original forms of creativity go beyond its boundaries [21].

Thus, religious fanaticism can be regarded as a type of deviant behavior characterized by the absence of critical thinking, blind obedience to a leader, and intolerance toward dissent. Theoretical approaches, in particular the classification of E.V. Zmanovskaya, make it possible to identify the structural features of deviant manifestations and explain their consequences both for the individual and for society. However, contemporary scholarly discourse points to the necessity of supplementing existing models with the consideration of non-standard forms of social behavior that do not fit into traditional normative frameworks. This opens up prospects for further research on religious deviation in the context of personality psychology and the sociology of religion.

Religious deviation represents a complex social phenomenon that emerges at the intersection of individual, social, and cultural factors. Theoretical concepts of Durkheim, Merton, Becker, Weber, and Parsons show that deviation is not exclusively a pathology but reflects the crisis and transformation of social norms. Religious deviation manifests itself in the forms of fanaticism, intolerance, and a distorted perception of good and evil, which pose threats both to the individual and to society as a whole.

For the understanding and prevention of religious deviation, a comprehensive approach is necessary—one that includes sociological, psychological, and cultural analysis. It is important to foster critical thinking, raise the level of religious and legal literacy, and strengthen the integrative role of traditional religious institutions. Only under conditions of dialogue and social consolidation is it possible to minimize the destructive impact of religious deviations and to channel religious experience into a constructive direction.

REFERENCES:

1. Merton, R. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
2. Becker, H. (1963). *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: Free Press.
3. Weber, M. (2017). *Izbrannye proizvedeniya*. Moskva: Kanon.
4. Parsons, T. (1966). *Society: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
5. Elektronnaya biblioteka SGU (2017). *Ponyatie deviacii*. Saratov.
6. Akazhanova, G. (2020). *Social'nye normy i deviaciya: sovremennye podhody*. Nur-Sultan.
7. Dyurkgejm, E. (1897). *Samoubijstvo*. Sociologicheskij etjud. Sankt-Peterburg.
8. Akazhanova, G. (2017). *Deviantnoe povedenie: sociologicheskij analiz*. Almaty.
9. Berger, P. (1990). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Anchor Books.
10. Stark, R., & Bainbridge, W. (1987). *A Theory of Religion*. New Brunswick: Rutgers University Press.
11. Richardson, J. (2014). *New Religious Movements and Religious Liberty in America*. Westport: Praeger.
12. Berger, P. (1996). *Religiya i sovremennost'*. Moskva: Aspekt Press.
13. Girc, K. (2004). *Interpretaciya kul'tur*. Moskva
14. Yung, K. G. (1991). *Psihologiya i religiya*. Moskva: Progress.
15. Smirnov, S. (2010). *Psihologiya religioznogo soznaniya*. Moskva: Akademicheskij proekt.

16. Armstrong, K. (2000). The Battle for God. New York: Ballantine Books.
17. Juergensmeyer, M. (2017). Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence. Berkeley: University of California Press.
18. Eliade, M. (2000). Svyashchennoe i mirskoe. Moskva: Lodomir.
19. Zmanovskaya, E. V. (2003). Deviantologiya: psihologiya otklonyayushchegosya povedeniya. Moskva: Akademiya.
20. Zmanovskaya, E. V. (2005). Psihologiya deviantnogo povedeniya. Moskva: Akademiya.
21. Petrash, E. (2014). Kreativnost' i deviantnost': granicy normy. Sankt-Peterburg.

ӘОЖ 340

ЦИФРЛАНДЫРУ МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІНДЕГІ АДАМ ҚҰНДЫЛЫҒЫ: ЖЕРДІ ПАЙДАЛАНУ МЕН ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Омар М.Е.

Магистрант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
madiarqzakh@gmail.com

Мақалада цифрландыру және жасанды интеллект дәуіріндегі адам құндылығының жерді пайдалану мен қорғау саласындағы философиялық-құқықтық аспектілері қарастырылады. Зерттеу жасанды интеллект технологияларының жер ресурстарын басқаруға интеграциялануының адам құқықтары мен қадір-қасиетіне әсерін талдайды. Геоақпараттық жүйелер, блокчейн технологиялары және машиналық оқыту әдістерінің жерді пайдаланудағы тиімділігі мен адам құндылығын сақтау арасындағы теңгерім зерттеледі. Еуропалық цифрлық конституционализм тәжірибесі мен Қазақстандағы цифрландыру процестері салыстырмалы түрде қарастырылады. Мақала жасанды интеллектінің этикалық және құқықтық реттеу мәселелерін көтереді.

Кілт сөздер: цифрландыру, жасанды интеллект, адам құндылығы, жер құқығы, философиялық-құқықтық талдау, жерді қорғау, геоақпараттық жүйелер, цифрлық конституционализм, технологиялық детерминизм.

В статье рассматриваются философско-правовые аспекты человеческой ценности в сфере землепользования и охраны земель в эпоху цифровизации и искусственного интеллекта. Исследование анализирует влияние интеграции технологий искусственного интеллекта в управление земельными ресурсами на права и достоинство человека. Изучается баланс между эффективностью использования геоинформационных систем, технологий блокчейн и методов машинного обучения в землепользовании и сохранением человеческой ценности. Сравнительно рассматриваются опыт европейского цифрового конституционализма и процессы цифровизации в Казахстане. Статья поднимает вопросы этического и правового регулирования искусственного интеллекта.

Ключевые слова: цифровизация, искусственный интеллект, человеческая ценность, земельное право, философско-правовой анализ, охрана земель, геоинформационные системы, цифровой конституционализм, технологический детерминизм.

The article examines the philosophical and legal aspects of human value in the sphere of land use and land protection in the era of digitalization and artificial intelligence. The research analyzes the impact of integrating artificial intelligence technologies into land resource management on human rights and dignity. The balance between the effectiveness of geographic information systems, blockchain technologies, and machine learning methods in land use and the preservation of human value is studied. The experience of European digital constitutionalism and digitalization processes in Kazakhstan are comparatively examined. The article raises issues of ethical and legal regulation of artificial intelligence.

Keywords: digitalization, artificial intelligence, human value, land law, philosophical-legal analysis, land protection, geographic information systems, digital constitutionalism, technological determinism.

Кіріспе

Қазіргі заманның ең өзекті мәселелерінің бірі – жасанды интеллекті мен цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында адам құндылығын сақтау болып табылады. Жер ресурстарын басқару саласы бұл үлкен өзгеріске ұшырап отыр, өйткені

геоақпараттық жүйелер, қашықтықтан басқару және жасанды интеллект технологиялары жерді пайдалану мен қорғаудың дәстүрлі тәсілдерін түбегейлі өзгертуде [1]. Қазақстан 188 мемлекеттің ішінде жасанды интеллектіні енгізуге дайындық рейтингінде 76-орынды иелене отырып, Орталық Азиядағы ең озық цифрлы мемлекетке айналуға ұмтылуда [2].

Зерттеудің мақсаты – цифрландыру мен жасанды интеллект дәуіріндегі жерді пайдалану және қорғау саласындағы адам құндылығының философиялық-құқықтық негіздерін талдау. Зерттеудің теориялық маңыздылығы жасанды интеллект технологияларының құқықтық реттелуі мен адам құқықтарының қорғалуы арасындағы теңгерімді анықтауда, ал практикалық маңыздылығы Қазақстандағы жер құқығы саласын цифрландыру процесіндегі нақты ұсыныстар әзірлеуде көрінеді [3].

Мәселенің өзектілігі жасанды интеллект технологияларының жер ресурстарын басқаруда кеңінен қолданылуымен, бірақ олардың адам құндылығына әсері мен этикалық аспектілерінің жеткіліксіз зерттелуімен түсіндіріледі. Гипотеза: цифрландыру мен жасанды интеллект технологиялары жер құқығында адам құндылығын сақтаудың жаңа механизмдерін талап етеді [4].

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында салыстырмалы-құқықтық әдіс қолданылып, Еуропалық Одақтың цифрлық конституционализм тәжірибесі мен Қазақстандағы жасанды интеллект реттеу жүйесі талданды. Философиялық-құқықтық талдау әдісі арқылы адам құндылығы концепциясының жер құқығындағы көрінісі зерттелді. Жүйелік талдау әдісі цифрлық технологиялардың жер ресурстарын басқарудағы өзара әсерін анықтауда пайдаланылды [3].

Зерттеу материалдары ретінде Қазақстан Республикасының «Жасанды интеллект туралы» заң жобасы, ҚР Президентінің жасанды интеллект дәуіріндегі мемлекеттік саясатына қатысты құжаттары, Еуропалық Одақтың AI Act нормалары қарастырылды. Эмпирикалық материал ретінде Қазақстанның жер ресурстарын цифрландыру бойынша мемлекеттік бағдарламалар мен космомониторинг жүйесінің деректері пайдаланылды [4]. Құқықтық талдау арқылы жер құқығының негізгі принциптері мен жасанды интеллект технологияларының үйлесімділігі зерттелді. Кейс-стади әдісі Солтүстік Қазақстан облысында 9 мың гектар орманды иесіз анықтаудағы жасанды интеллект қолданысы сияқты нақты мысалдарды талдауда қолданылды. Деректерді өңдеу үшін сапалық контент-талдау әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Цифрландыру дәуірінде адам құндылығының философиялық негіздері. Адам құндылығы (human dignity) – қазіргі конституциялық құқықтың іргелі принципі болып табылады және цифрлық дәуірде жаңа мазмұн мен қорғау механизмдерін талап етеді. Еуропалық дәстүрде адам құндылығы концепциясы жеке басының өзектілігі, өзін-өзі анықтау құқығы және моралдық автономия идеяларына негізделген. Жасанды интеллект технологиялары осы принциптерге қауіп төндіруі мүмкін [5], өйткені олар адамның шешім қабылдау процесінен шеттетуге және алгоритмдік детерминизмге әкелуі ықтимал.

Жер құқығы контекстінде адам құндылығы жер ресурстарына қол жеткізу, меншік құқықтары және экологиялық қауіпсіз орта құқықтары арқылы көрінеді. Цифрландыру процестері жерге меншік құқықтарын тіркеуді жеңілдетсе де, олар сонымен қатар жаңа теңсіздіктер тудыруы мүмкін – цифрлық технологияларға қол жеткізуі шектеулі әлеуметтік топтар үшін қажет. Жасанды интеллект пен геоақпараттық технологиялардың жерді басқарудағы рөлі Қазіргі жер ресурстарын басқару төрт негізгі технологиялық бағытта дамып келеді: геоақпараттық жүйелер (ГАЗ), қашықтықтан зондтау (КЗ), блокчейн технологиялары және жасанды интеллект. ГАЗ жер учаскелерінің кадастрлық мәліметтерін жинауға, сақтауға және талдауға мүмкіндік береді. Қашықтықтан зондтау спутниктік шешімдер арқылы жерді заңсыз пайдалану, орманды заңсыз кесу және стихиялық қоқыс үйінділерін анықтауға көмектеседі.

Блокчейн технологиялары жер меншігін тіркеудің қауіпсіздігі мен мөлдірлігін қамтамасыз етеді. Қазақстанда цифрлық активтер туралы заңнама қабылданды, бұл жер құқықтарын блокчейн негізінде рәсімдеуге құқықтық негіз жасайды. Жасанды интеллект пен машиналық оқыту үлкен деректерді талдауда, заңдылықтарды анықтауда және даму болжамдарын жасауда қолданылады. Қазақстанда ауыл шаруашылығы жерлеріне спутниктік мониторинг жүйесі арқылы жердің сапасына, егін шығымына және қандай дақыл егілгеніне терең талдау жасалуда. Орман шаруашылығында да жасанды интеллект қолданылады – Солтүстік Қазақстан облысында 9 мың гектар иесіз орман осылайша анықталды [5]. Жер ресурстарының бірыңғай цифрлық картасын әзірлеу жұмыстары жүргізілуде, оған кадастрлық мәліметтер, инфрақұрылым және жер қойнауын пайдалану туралы ақпарат енгізілмек [6].

Еуропалық Одақ жасанды интеллектіні реттеуде теңгерімді құқықтық гуманизм тәсілін қабылдады – бұл адам құндылығын қорғауды инновациялардың дамуымен үйлестіреді. ЕО-ның AI Акт заңнамасы жасанды интеллект жүйелерін қауіп деңгейіне қарай жіктейді және адам құқықтарына жоғары қауіп төндіретін жүйелерге қатаң талаптар қояды. Цифрлық конституционализм концепциясы негізгі құқықтар мен бостандықтарды цифрлық ортада қорғаудың жаңа тетіктерін ұсынады [7].

Қазақстанда 2025 жылы Парламентте «Жасанды интеллект туралы» заң жобасы қаралуда. Бұл заңда жасанды интеллект жасаған контентті таңбалау міндеттемесі қарастырылған – Қытайдың 2025 жылғы қыркүйектегі тәжірибесіне ұқсас. Мемлекет басшысы «цифрландыру және жасанды интеллект дәуірінде мемлекеттің ұлттық стратегиялық мүддесіне сай келетін теңгерімді әрі сындарлы сыртқы саясат» жүргізу қажеттігін атап өтті. Қазақстанның заңнамасында информатизация туралы заңға «цифрлық актив» концепциясы енгізілді – бұл криптографиялық әдістер қолданып жасалған электронды-цифрлық нысандағы мүлік. Жерді пайдалану саласында цифрлық технологияларды реттеу нормативтік-құқықтық базаны жетілдіруді талап етеді. Кибер қауіпсіздік және деректерді қорғау мәселелері де өзекті болып табылады [8].

Жасанды интеллектіні қолдану этикасы мен қауіпсіздік мәселелеріне ерекше көңіл бөлу қажет. Әзірге ешкім қауіп-қатер шекараларын нақты анықтай алмай отыр. Жасанды интеллект технологияларын теріс мақсатта пайдалануға қарсы әртүрлі тактикалар ұсынылады. Мониторингілеу және заңнаманы тұрақты бейімдеп отыру керек, өйткені уақтылы реттемесе, салдарын бақылау қиын болатын қауіптер пайда болуы мүмкін. Жер меншігі құқықтарының қауіпсіз болмауы жерді төмен пайдалануға әкелуі мүмкін, өйткені жер иелері тәркілеу немесе қуу қаупінен инвестициялардан бас тартады. Шектеулі меншік құқықтары жер иелерінің нарық жағдайларына бейімделу қабілетін тежеп, тиімділікті арттыратын жаңа технологияларды қабылдау ынтасын төмендетуі мүмкін. Жердің теңсіз бөлінуі ірі жер иелерінің қысқа мерзімді пайданы ұзақ мерзімді тұрақтылықтан жоғары қоюына әкеліп, жер ресурстарының шамадан тыс пайдаланылуына себеп болады.

Цифрлық технологияларға қол жеткізу теңсіздігі әлеуметтік әділеттілік мәселесін тудырады. Шығармашылық жұмыстың бәрі цифрланбайтынын түсіну керек, адамдар дәстүрлі әдістерді де жалғастыра беретініне шүбә жоқ [9]. Қазақстанда мемлекеттік қызметкерлер жасанды интеллектіні пайдалануға үйреніп жатыр, 2025 жылы 159 жауапты қызметкер заңсыз қоқыс үйінділері үшін жауапқа тартылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу нәтижелері цифрландыру мен жасанды интеллект технологияларының жерді пайдалану және қорғау саласына екіұшты әсерін дәлелдейді. Бір жағынан, заманауи технологиялар арқылы мемлекеттік басқару процестерінің ашықтығы артып, жемқорлық қатері азаяды, жер ресурстарын тиімді пайдалану мен заң бұзушылықтың алдын алу мүмкіндігі күшейеді. Мысалы, автоматтандырылған космомониторинг жүйелері арқылы елімізде пайдаланылмай жатқан жер телімдерін анықтап, оларды ауыл шаруашылығы

айналымына тиімді қосу тәжірибесі қалыптасты. Сонымен қатар, спутниктік технологиялар мен Big Data-ны қолдану арқылы заңсыз орман кесу фактілері жедел ашылады және экологиялық құқықбұзушылықтардың алдын алу шаралары едәуір нәтижелі іске асырылады [9]. Бұған қоса, стихиялық қоқыс үйінділері және басқа құқық бұзушылықтар нақты географиялық картаға түсіріліп, мемлекеттік және жергілікті деңгейдегі шешім қабылдау процестері айқындала түседі. Сонымен қатар, цифрландырудың күнгірт жақтарын да ескермеу керек. Жасанды интеллект пен деректерді өңдеу жүйелерін қолдану барысында адам құндылығына нұқсан келтіру қаупі туындайды [7]. Бұл – ең алдымен, шешім қабылдауда адамның рөлінің әлсіреуі, алгоритмдердің адамға қарағанда басымдыққа ие болуы, қоғамдағы теңсіздіктің жаңа формалары пайда болуы секілді проблемалармен байланысты. Әсіресе, ауылдық жерлерде интернет пен жаңа технологияларға тең қолжетімділіктің болмауы әлеуметтік әділетсіздік пен тұрғындардың құқықтарын жүзеге асыруда кедергілер туғызуы мүмкін. Мұндай жүйелердің тиімді жұмыс істеуі үшін адами факторға ерекше көңіл бөлінуі қажет. Яғни, жасанды интеллект негізіндегі шешімдер адам тарапынан қадағалау мен сараптамадан өтуі, әділеттілік, теңдік, және құқықтық сенім принциптеріне сәйкес бекітілуі шарт. Қателіктерге, әділетсіздікке және жеке деректердің дұрыс қорғалмауына жол берілмеуі тиіс [10].

Еуропалық цифрлық конституционализм үлгісі технологиялық жаңашылдық пен адам құқықтарының үйлесім тапқан баламалы моделін көрсетеді. Бұл тәжірибе Қазақстан үшін де маңызды, себебі мемлекеттің функционалдығы мен инновацияны дамыту үрдісінде негізгі құқықтар, құндылықтар және жеке өмірді қорғау принциптері әрдайым басым болуға тиіс. Басқаша айтқанда, этика, гуманизм және әлеуметтік жауапкершілік қағидаларын басты назарда ұстау қажет. Жер ресурстары бойынша бірыңғай цифрлық карта жасау – Қазақстандағы жерге қатысты деректерді толық интеграциялаудың кілті. Бұл жоба кадастр мәліметтерін, инфрақұрылым және жер қойнауын пайдалану жөніндегі ақпаратты жүйелендіруге, меншік құқықтарын қорғау деңгейін арттыруға және басқару тиімділігін күрт ұлғайтуға мүмкіндік береді. Алайда, құқықтық шектеулерді, дербес деректердің қорғалуы мен киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету, яғни жеке және қоғамдық өмірге заңсыз араласуға жол бермеу басты талаптың бірі болып қалуы тиіс [8].

Блокчейн технологияларының қолданылуы да жер қатынастарында ашықтықты қамтамасыз етуде тиімді құралға айналууда. Бұл жүйе арқылы меншік құқықтарын тіркеу үдерісін ашық, деректерді бұрмалаудан қорғалған және делдалдарсыз жүргізу мүмкіндігі артып отыр. Бұл өз кезегінде коррупцияны едәуір төмендетеді деп сеніммен айтуға болады. Дегенмен, Қазақстандағы цифрлық активтер айналымының құқықтық базасы толық қалыптасқан жоқ, сондықтан қазіргі таңда цифрлық токендер арқылы меншік құқықтарын рәсімдеу мен қорғау процедураларын жетілдіру – маңызды міндеттердің бірі. Жасанды интеллект жасаған ақпараттардың шынайылығын арнайы таңбалау тәжірибесі әлемдік деңгейде маңызды мәселеге айналды. Бұл – жалған ақпарат пен дезинформацияның алдын алу үшін қажет шара. Бірақ, мұндай тәсілдердің тиімділігі олардың техникалық іске асырылуы мен басқару механизмдеріне, реттеу жүйелерінің сенімділігіне тікелей байланысты. Қытайдың соңғы жылдардағы тәжірибесі – барлық жасанды контентті таңбалау, пайдаланушылық келісім мен құқықтық реттеуді күшейту – Қазақстан үшін де оң тәжірибе бола алады. Бұл тәжірибені еліміздің құқықтық және техникалық ерекшеліктеріне бейімдеу арқылы ақпараттық қауіпсіздікті, мемлекеттің және азаматтардың құқықтарын қорғауға мүмкіндік артады.

Осылайша, цифрландыру мен жасанды интеллектіні пайдалана отырып, жер қатынастарында тиімділік пен ашықтыққа қол жеткізу мүмкін болатынын көрдік. Бірақ бұл технологиялар адамның құқын, қадір-қасиеті мен әлеуметтік теңдігін сақтауды басты орынға қоюы тиіс. Жүйелердің дамуы билік пен қоғам арасындағы сенімді нығайтып, әділдік принципі сақталған жағдайда ғана оң нәтиже береді.

Қорытынды

Цифрландыру мен жасанды интеллект дәуірінде адам құндылығын сақтау – жерді пайдалану мен қорғау саласындағы негізгі міндет болып табылады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, технологиялық прогресс пен адам құқықтарын қорғау арасындағы теңгерімді орнату үшін теңгерімді құқықтық гуманизм тәсілі қажет. Қазақстан үшін Еуропалық Одақтың цифрлық конституционализм тәжірибесі маңызды үлгі бола алады, бірақ ол ұлттық ерекшеліктер мен даму деңгейін ескере отырып бейімделуі керек [3]. Жер ресурстарын цифрландыру жобалары адам құндылығын, меншік құқықтарын қорғауды және әлеуметтік әділеттілікті басты назарда ұстауы тиіс. Жасанды интеллект технологияларын жерді басқаруда қолданудың тиімділігі космомониторинг тәжірибесімен расталды. Алайда, мұндай жүйелер адам бақылауында болып, олардың шешімдері әрқашан сынға алынуы керек. Құқықтық реттеу жүйесін үздіксіз жетілдіру, кибер қауіпсіздікті қамтамасыз ету және мамандарды даярлау цифрлық трансформацияның табысты болуының кепілдіктері болып табылады.

Болашақ зерттеулер жасанды интеллект этикасының нақты стандарттарын әзірлеуге, алгоритмдік шешімдердің мөлдірлігі мен есеп берушілігін қамтамасыз етуге және цифрлық теңсіздікті азайту механизмдерін жасауға бағытталуы керек. Жер құқығы саласында адам құндылығы принципі цифрлық дәуірдің барлық заңнамалық және технологиялық жаңалықтарында басшылыққа алынуы тиіс [11].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Цифрландыру мен жасанды интеллект – елдің басты басымдықтары // *Zanmedia.kz*. – 2025. – 17 қыркүйек. – URL: <https://zanmedia.kz/talqylau-czifrlandyru-men-zhasandy-intellekt-eldi%D2%A3-basty-basymdy%D2%9Btary/150394/>
2. Жасанды интеллект – жаһан дамуының мүмкіндігі // *Egemen.kz*. – 2025. – 26 қыркүйек. – URL: <https://egemen.kz/article/395996>
3. Pollicino O., De Gregorio G. Human dignity in the age of Artificial Intelligence // *International Journal of Constitutional Law*. – 2024. – Vol. 22. – P. 1–28. – DOI: 10.1080/1323238X.2025.2483822
4. Цифровые технологии в управлении земельными ресурсами // *Қазақстан заң журналы*. – 2024. – 12 тамыз. – URL: <https://qje.su/ru/nauka/article/86436/view>
5. Cloud M. Expressive Property in a Digital Age // *Emory Law Journal*. – 2024. – URL: <https://law.emory.edu/>
6. Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан // *Қазақстан Республикасының заң жинағы*. – 2025. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K25002025_1
7. Жасанды интеллект цифрлы сауат ашуда жаңа стандартқа айналды // *Egemen.kz*. – 2025. – 8 қыркүйек. – URL: <https://egemen.kz/article/394801>
8. Мемлекеттік қызметкерлер жасанды интеллектіні пайдалануды үйренеді // *24.kz*. – 2024. – 23 желтоқсан. – URL: <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/kogam/686806>
9. Ma J., et al. Global property rights and land use efficiency // *Nature Communications*. – 2024. – Vol. 15. – Article 9144. – DOI: 10.1038/s41467-024-52859-5
10. Cloud M. Expressive Property in a Digital Age // *Emory Law Journal*. – 2024. – URL: <https://law.emory.edu/>
11. Changes in the Legislation on the Issues of Regulation of Digital Technologies and Personal Data Protection // *Aequitas Law Firm*. – 2020. – 7 шілде. – URL: <https://aequitas.kz/>

ӘОЖ 304.2

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ РУХАНИ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАР

Өмірбекова Ә.Ө.

Филос.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент)-зерттеуші, әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
ao1182016@gmail.com

Мақалада цифрлық трансформациялардың қазіргі Қазақстанның рухани мәдениетіне әсері қарастырылады. Елдегі цифрлық технологиялардың дамуы тек әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен ғана емес, сонымен қатар құндылықтар, дүниетаным және мәдени бірегейлік саласындағы терең өзгерістермен қатар жүретіні көрсетілген. Цифрлық ортадағы рухани тәжірибелердің, дәстүрлердің және ұрпақаралық байланыстардың өзгеру ерекшеліктері зерттеледі. Цифрландыру жағдайында ұлттық құндылықтар мен рухани мұраны сақтаудағы мемлекеттік бағдарламалар мен қоғамдық бастамалардың рөлі талданады. Қазақстанның ХХІ ғасырдағы тұрақты дамуының негізі болып табылатын Инновациялық технологиялар мен рухани-адамгершілік қасиеттердің үйлесімді бірігуінің қажеттілігі туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: рухани мәдениет, цифрлық дәуір, қоғамдық трансформациялар, ұлттық құндылықтар, бірегейлік, цифрландыру, гуманизм.

В статье рассматривается влияние цифровых преобразований на духовную культуру современного Казахстана. Показано, что развитие цифровых технологий в стране сопровождается не только социально-экономическими изменениями, но и глубокими изменениями в сфере ценностей, мировоззрения и культурной самобытности. Изучаются особенности изменения духовных практик, традиций и межпоколенческих связей в цифровой среде. Анализируется роль государственных программ и общественных инициатив в сохранении национальных ценностей и духовного наследия в условиях цифровизации. Делается вывод о необходимости гармоничного объединения инновационных технологий и духовно-нравственных принципов, являющихся основой устойчивого развития Казахстана в ХХІ веке.

Ключевые слова: духовная культура, цифровая эпоха, общественные трансформации, национальные ценности, идентичность, цифровизация, гуманизм.

The article examines the impact of digital transformations on the spiritual culture of modern Kazakhstan. It is shown that the development of digital technologies in the country is accompanied not only by socio-economic changes, but also by profound changes in values, worldview and cultural identity. The article examines the peculiarities of changing spiritual practices, traditions and intergenerational ties in the digital environment. The article analyzes the role of government programs and public initiatives in preserving national values and spiritual heritage in the context of digitalization. The conclusion is made about the need for a harmonious combination of innovative technologies and spiritual and moral principles, which are the basis for the sustainable development of Kazakhstan in the 21st century.

Keywords: spiritual culture, digital age, social transformations, national values, identity, digitalization, humanism.

Кіріспе

ХХІ ғасырда адамзат өркениеттік дамудың жаңа кезеңіне – әлеуметтік коммуникация, экономика, білім және мәдениет нысандарын түбегейлі өзгертетін цифрлық дәуірге кірді. Қазақстан белсенді дамып келе жатқан мемлекет ретінде «Цифрлық

Қазақстан», «Жаңа Қазақстан» мемлекеттік бағдарламаларын және инновациялық қоғам құру жөніндегі бастамаларды іске асыра отырып, цифрландырудың жаһандық үдерістеріне қосылды. Алайда, цифрлық технологиялар айқын артықшылықтардан басқа, жаңа қиындықтарға тап болады – қарым-қатынас формалары, әлемді қабылдау, дәстүрлер мен құндылықтарды тарату өзгереді. Бай рухани және мәдени мұраға сүйенетін қазақстандық қоғам үшін қарқынды қоғамдық өзгерістер жағдайында рухани мәдениетті сақтау басты мәселе болып табылады.

Құндылықтар адамдардың мінез-құлқын ынталандырудың негізі, әлеуметтік жүйенің тұтастығының негізі болып табылады. Қазақ қоғамын қайта құру үдерісінің ерекшеліктерінің бірі құндылықтар қақтығысы болып табылады, оның бірқатар ерекшеліктері бар: біріншіден, аға ұрпақтың рухани мұрасын ізбасарларға беру жүзеге аспай отыр; екіншіден, бұл құндылық бағдарлары мен құндылық иерархияларының түбегейлі өзгерістері аясында орын алады; үшіншіден, құндылық бағдарларын жаңғырту, бейімделу мен көшбасшылыққа жол беру тетігі тоқтатылады [1, 136].

Негізгі бөлім

Рухани мәдениет – бұл ұлттың моральдық-адамгершілік бейнесін қалыптастыратын және оның ішкі тұрақтылығын анықтайтын құндылықтардың, нормалардың, мағыналар мен мұраттардың жиынтығы. Қазақстандық контексте рухани мәдениет түркі дәстүрінің, ислам этикасының, кеңестік мәдени мұраның және қазіргі заманғы жаһандық үрдістердің элементтері тоғысатын көп деңгейлі құрылымға ие. Рухани мәдениетті қалыптастыруда руханияттың, патриотизмнің, дәстүрлер мен этносаралық келісімді құрметтеудің басымдығын жариялайтын «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы ерекше орын алады. Бұл құндылықтар адамның адамгершілік тәрбиесі мен қоғамның бірлігі үшін негіз жасайды [2].

Қазіргі әлемде өркениеттер қақтығысы, мәдени экспансия, қазіргі және дәстүрлі қоғам құндылықтарының қақтығыстары туралы мәселе жиі көтеріледі.

Осылайша, XXI ғасырдың адамы – ғылым мен техника саласында ғана емес, өз кәсібі саласында да білімі бар адам болуы керек, сонымен қатар сөздің кең мағынасында өзінің және басқа халықтардың мәдениетін құрметтеу рухында тәрбиеленген, дүниежүзілік мәдени мұраны және жалпыадамзаттық өркениеттің игілігін бағалай білетін «өркениетті» адам болуы керек [3].

XXI ғасырда әртүрлі өркениеттер, мәдениеттер мен құндылықтар (барлық қайшылықтарға, даулар мен әртүрлі қақтығыстарға қарамастан) өзара әрекеттесуді жалғастыруда.

Әлемнің жекелеген халқының әрбір мәдениетіне деген қызығушылық әрқашан жоғары болатыны сөзсіз және жыл сайын өркениеттік даму қарқынының артуы аясында ерекше, ерекше нәрсені іздеу қажеттілігі қатар артады [4].

Алайда бұл тенденциялар мәдениетке назар аудармауға себеп болмайды, өйткені ол уақыттың қиындықтарына төтеп бере ала ма, жоқ па. Мәдениеттанушы ғалымдар атап өткендей, егер ол өсіп, дамымаса, мәдениет өлуі немесе басқа мәдениеттер тарапынан ығыстырылуы мүмкін.

Осыған байланысты бүгінде кеңінен талқыланатын жаһандану процестері мен жаһандық халықаралық проблемаларға қызығушылықтың артуы аясында әрбір мемлекеттің, халықтың және жалпы халықаралық қоғамдастықтың міндеттері: өзіндік мәдени мұраны сақтау мәселелері, сондай-ақ мәдениетті дамытудың жаңа нысандары мен жолдарын іздеу; жаһандану процесі мен цифрландыру бұл қауіп емес, әлемнің әртүрлі, ерекше бірегей ұлттық мәдениеттерінің диалогы мен бейбіт қатар өмір сүруіне мүмкіндік болды деп жұмыс жасау қажет.

Электрондық-ақпараттық білім беру ортасы, түрлі платформалар мен бағдарламалар білім беру процесін сапалы іске асыруға мүмкіндік берді [5, 13].

Әр түрлі мәдениеттерде әр адам әлемді әр түрлі бейнелейді, өйткені әр мәдениеттің өзіндік құндылықтары бар.

Бұл тақырыпқа үндеудің өзектілігі қазіргі кезде қазақ мәдениетінің құндылықтары бұқаралық мәдениеттің әсерінен бірқатар өзгерістерге ұшырап жатқандығымен және ұлттық мәдениетті айқындайтын қазақ құндылықтарын сақтау үшін әлемде бірегейлікті сақтау мен трансформациялаудың белгілі бір бағдарламалары қажет екендігімен түсіндіріледі.

Құндылықтардың өзгеруі діни нанымдар мен еңбек мотивациясын қайта қарауға әкеледі, туу деңгейіне, гендерлік рөлдерге және жыныстық нормаларға әсер етеді, бұл өз кезегінде қоғамда институттарды демократияландыруға және элиталардың "жауаптылығын" арттыруға байланысты талаптарды тудырады [6].

Құндылықтарды өзгерту мәселесін тарихшылар, әлеуметтанушылар, философтар, мәдениеттанушылар зерттейді. Трансформация теориясы адамның прогресс идеясына негізделген [7] және адамдар өз елінде бөлек өмір сүріп, үй шаруашылығымен айналысып, бүкіл әлем олардың алдында ашылады деп елестете алмайынша, мұндай мәселелер болған жоқ. Барлығы елдер мен халықтардың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуының пайда болуымен өзгере бастады.

Қазақстан цифрлық дамудың жоғары қарқынын көрсетуде: электрондық үкімет, онлайн-білім беру, цифрлық қаржы және әлеуметтік желілер өмірдің ажырамас бөлігіне айналды. Алайда, бұл технологиялық жетістіктер қоғамдық сана мен өмір салтындағы өзгерістермен бірге жүреді. Негізгі трансформациялардың ішінде мыналарды атап өтуге болады: қарым-қатынас пен сәйкестілік формаларының өзгеруі, мәдени қосылыстардың өсуі, рухани билікті қайта бағалау және мәдениетке қол жетімділікті демократияландыру.

Қазіргі заманғы жаһандану үдерісі, цифрлық технологиялардың қарқынды өсуі, этномәдени үдерістердің басым әсері, көші-қон қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің трансформациялануының «жаңа кезеңін» тудыруда [8].

Жаһандану және біртұтас әлемдік ақпараттық кеңістіктің қалыптасуы, нарықтық қатынастарға көшу жағдайында жаңа мемлекеттіліктің қалыптасуы жағдайында мәдениет пен адами капиталдың рөлі мен маңызы артып келетіндіктен, қазіргі цифрландыру кезеңінде де жеке тұлғаның орнын сақтап қалу маңызды [9].

Технологиялардың басты маңыздылығы-әлеуметтік-мәдени қызмет салаларын табысты дамытудың және сәйкесінше бос уақыттың маңыздылығының субъективті сезімін қалыптастырудың кепілі бола отырып [10, 43 б.], олар мәдени қызметтерге тұтынушылық және сайлаушылық сұранысты заманауи цифрлық форматтарда анықтауға мүмкіндік береді, осылайша цифрлық құзыреттіліктерді жетілдіруге, оларға бейімделуге ықпал етеді немесе цифрлық ортаның басқа түріне және тұтастай алғанда цифрлық дәуірдің сын-көзқарастарына барабар жауап беруге [11].

Цифрлық технологияларды пайдалану елдің мәдени мұрасын шалғай аймақтар мен халықаралық аудиторияға қолжетімді етуге, сондай-ақ жастардың мәдениет пен өнерге деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. АҚШ, Ұлыбритания, Жапония сияқты елдердің және мәдени мекемелерді цифрлық трансформациялау саласындағы басқа да көшбасшылардың тәжірибесі Қазақстан үшін құнды бағдар бола алады. Осы жұмыс Қазақстанның мәдени ұйымдарында цифрлық технологияларды қолданудың негізгі бағыттары мен тәсілдерін қарастырады, сондай-ақ шетелдік тәжірибені бейімдеуге байланысты артықшылықтар мен ықтимал сын-көзқарастарды анықтайды [12].

Қазіргі әлем адамның және оның мәдениетінің дамуына, шешім қабылдауға және сонымен бірге жеке адамдар мен бүкіл қауымдастықтар, өркениеттер, елдер қабылдаған шешімдер үшін үлкен жауапкершілік жүктейді. Енді бостандық пен тәуелсіздік бұрынғыдан да өзекті, тек осы жағдайда ғана мәдениет, ұлт құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құрудың субъектілері бола алады, өзінің даму бағдарламаларын жүзеге асыра алады, өзінің әлеуметтік-саяси мәртебесін, мәдени-тарихи тұлғасын жаһандық өркениеттік ағымдарда сақтау үшін ұлттық идеяны, бірегейлікті қалыптастыра алады. Соңғысы біздің заманымызда өзектілікке, ең маңызды мәнге ие болады, өйткені мәдениет

құндылықтарын жоғалту немесе теңестіру терең рухани дағдарысқа әкеледі, өйткені құндылықтар мәдениетті дамытудың орталықтандырушы тетігі бола отырып, мақсат та, стратегия да, бағдарлама да мәдениеттің субъект ретіндегі мәртебесіне нақтылық береді. Қазіргі халықаралық кеңістікте тең қатынастарды тек мәдениеттер-субъектілер құра алады. Ол халықаралық құқықты және басқа халықтар мен мәдениеттердің өзін-өзі анықтау құқығын бұзбай, өзінің мақсаттары мен құндылықтарын нақты анықтаған кезде ғана басқа мәдениетпен қарастырылады. Жаһанданудың қазіргі жағдайында мәселе құндылықтарды жоғалту туралы емес, олардың өзгеруі немесе модернизация туралы, бұл мәдени субъектілердің шешімі мен стратегиясы болып табылады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Соңғы жылдары Қазақстанда цифрлық кеңістікте рухани белсенділіктің жаңа түрлері байқалады: онлайн-уағыздар мен ғибадат ету, этика және ұлттық құндылықтар бойынша білім беру вебинарлары, қазақ тілі мен мәдениетін ілгерілету бойынша цифрлық бастамалар. Сонымен қатар, «руханияттың» үстірт және коммерцияланған түрлерінің саны артып келеді, мұнда шынайы құндылықтар «Өзін-өзі дамыту» және «сәттілік» трендік тұжырымдамаларымен алмастырылады. Рухани мәдениетті сақтауда білім беру мекемелері «Рухани жаңғыру» және «Жаңа гуманитарлық білім» бағдарламалары арқылы маңызды рөл атқарады.

Цифрлық мәдениет «азаматтық қоғам институттарын толықтыратын» және «жаңа кеңістіктерді» ашатын және «жаңа виртуалды орталар қазіргі өмір салтының нормасына айналатын» интернет-қауымдастықтардың қалыптасуына ықпал етеді [13, 521 б.].

Жеке тәуелсіздік – адамзаттың дамуындағы өте маңызды аспект. Елде демократия мақұлданған кезде мәдени өзгерістер орын алады. Қазақ мәдениетінің құндылықтары ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқанын есте ұстаған жөн. Бірақ айта кету керек, негізгі құндылықтар адамдарға алдыңғы буынның шабыттандырығанын ғана емес, сонымен бірге өз тәжірибелерін де көрсетеді. Білім деңгейін арттыру, жаһандану, цифрландыру, экономикалық өсу Қазақстанның әлеуметтік және материалдық тәуелсіздігін күшейтеді. Басқаша айтқанда, әлеуметтік-экономикалық саладағы трансформация адамдарға өз өмірін өз тандауы негізінде құруға мүмкіндік беретін объективті алғышарттар жасайды. Яғни, тәуелсіздікке баса назар аудару жыныстық нормалардың, гендерлік рөлдердің, отбасылық құндылықтардың, діндарлықтың және т. б. өзгеруіне ықпал ететін адамдар өмірінің барлық негізгі салаларына таралады.

Жүргізілген талдау цифрландыру жағдайында Қазақстанның рухани мәдениетін дамыту бағыттарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: цифрлық рухани ортаны қалыптастыру, цифрлық білім беруді дамыту, рухани құндылықтарды мемлекеттік саясатқа интеграциялау және жастардың креативті бастамаларын қолдау. Қазақстан цифрлық инновациялар мен рухани-адамгершілік дамудың үйлесімді үйлесімі үшін әлеуетке ие.

Қорытынды

Қазіргі жағдайда қазақ халқының рухани мәдениеті – бүкіл елді жоғары жылдамдықты интернетпен қамту, Қазақстанды цифрландыру сынды ғылыми-техникалық ілгерілеумен байланысты. Қазақ мәдениеті үшін өз құндылықтарын сақтау өте маңызды, бірақ соған қарамастан қазақ мәдениетінің құндылықтары біртіндеп өзгеріп отырады, онда белгілі бір мәселелер бар және трансформация үдерісінің болары сөзсіз. Мүмкін, кейбір құндылықтардың бар екені және біраз уақыттан кейін есте қалмауы да мүмкін. Бұны уақыт көрсетеді. Бірақ тұтастай алғанда біз бәсекеге қабілетті болуымыз керек, сонымен бірге жеке басымыз бен мәдени құндылықтарымызды сақтауымыз керек. Бұл біздің бірегейлігіміз болып табылады.

1. Қазақстандағы цифрлық дәуір дәстүрлі құндылықтарды жаңарту үшін жағдай жасай отырып, рухани мәдениетті өзгертеді.
2. Рухани мәдениетті сақтау цифрлық тәрбие мен мәдени жауапкершілік жағдайында мүмкін.
3. Рухани жаңғыру бастамалары цифрлық даму бағдарламаларымен үйлесуі керек.
4. Рухани және цифрлық синтез қоғамның тұрақты гуманистік дамуының негізі болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қалиев С., Жарықбаев. «Қазақ тәлім тәрбиесі». – А., 1993. – 187 б.
2. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы // https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy. 12 сәуір, 2017.
3. Турен А. Возвращение человека действующего. – М.: Академический проект, 2011.
4. Морен Э. Этика для будущего человечества. – СПб.: Алетейя, 2015.
5. Быков Е.В. Информационные технологии в реализации инновационных проектов в физической культуре и спорте. // Современные проблемы развития физической культуры и спорта: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф.; Акто-бе, 15-16 апр. 2022 г. – Актобе: РИО, АРУ им. К. Жубанова. – 2022. – С. 5-9.
6. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.
7. Carneiro R. Evolutionism in Cultural Anthropology. Boulder, CO: Westview. Press, 2003.
8. Жұлдыз Сахи, Айдымбаева А.А. Дәстүрлі мәдениет тұжырымдарына қатысты көзқарас // БҚУ Хабаршысы. – 1(97), 2025. – 320-332 бб.
9. Бауман З. Текучая современность. – М.: Логос, 2008.
10. Вайсман Д. Времени в обрез: ускорение жизни при цифровом капитализме / пер. с англ. Н. Эдельмана Москва: Изд. Дом «Дело» РАНХиГС, 2022. 304 с.
11. Управление конкурентоспособностью организаций сферы культуры в условиях цифровой экономики: монография / А.Д. Евменов, Е.А. Байков, Н.И. Евменова и др.; под общей редакцией А.Д. Евменова. Санкт-Петербург: СПбГИКиТ, 2019. 232 с.
12. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000.
13. Астафьева О.Н., Никонорова Е.В., Шлыкова О.В. Культура в цифровой цивилизации: новый этап осмысления стратегии будущего для устойчивого развития // Обсерватория культуры, 2018. – Т. 15. – № 5. – С. 516-531.

ӘОЖ 372.8:53

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА КОМИКС ӘДІСІН ҚОЛДАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Рахашев Б.Қ.

Ф.-м.ғ.к., аға оқытушы, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
rakhashev@mail.ru

Нұрғазы М.Т., Жұматай К.Қ.

Білімгерлер, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада орта мектептің 8-сыныбында физика пәнін оқытуда комикс әдісін қолданудың мүмкіндіктері қарастырылған және комиксті сабақтың түрлі кезеңдерінде пайдалану жолдары мен нақты тақырыптарды түсіндіруге бейімделген мысалдар келтіріледі. Комикс – сурет пен мәтінді біріктіре отырып, оқушылардың назарын шоғырландыратын, ақпаратты көрнекі әрі түсінікті түрде ұсынуға мүмкіндік беретін заманауи оқыту әдісі. Бұл әдіс физика ғылымындағы күрделі ұғымдар мен құбылыстарды білім алушыларға жеңіл әрі қызықты форматта түсіндіруге ықпал етеді, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, пәнге қызығушылығын арттыруға септігін тигізеді.

Кілт сөздер: физиканы оқыту, комикс әдісі, инновациялық оқыту технологиясы, иллюстрациялық әдіс.

В статье рассматриваются возможности использования метода комиксов при обучении физики в 8 классе средней школы. Приводятся способы применения комиксов на различных этапах урока, а также примеры, адаптированные для объяснения конкретных тем. Комикс – это современный метод обучения, объединяющий изображение и текст, который концентрирует внимание учащихся и позволяет представить информацию в наглядной и понятной форме. Данный подход способствует объяснению сложных понятий и явлений физики в лёгком и интересном формате, развивает творческие способности учащихся и повышает их интерес к предмету.

Ключевые слова: обучение физике, метод комиксов, инновационные образовательные технологии иллюстративный метод.

The article explores the possibilities of using the comic book method in teaching physics to 8th grade students in secondary school. It presents ways to apply comics at different stages of the lesson and provides examples adapted for explaining specific topics. A comic is a modern teaching method that combines images and text, helping to focus students' attention and present information in a clear and visual form. This approach facilitates the explanation of complex physical concepts and phenomena in a easy and engaging format, contributes to the development of students' creativity, and increases their interest in the subject.

Keywords: physics teaching, comic method, innovative teaching technology, illustrative method.

Кіріспе

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде оқушылардың қызығушылығын арттыру мен оқу материалын тиімді меңгертудің түрлі инновациялық әдістері кеңінен қолданыс табуда. Солардың бірі – комикс әдісі. Комикс оқу процесіне визуалды және эмоционалды элементтер енгізу арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, күрделі ұғымдарды жеңіл әрі түсінікті түрде қабылдауға мүмкіндік береді.

Физика пәні абстрактілі ұғымдар мен заңдылықтарға бай болғандықтан, оны түсіндіру кезінде көрнекілік пен бейнеліліктің маңызы зор. Осы тұрғыда комикстерді қолдану – физикалық құбылыстарды өмірмен байланыстыра түсіндірудің тиімді жолдарының бірі. Комикс арқылы оқушылар тәжірибелік жағдайларды бейнелі түрде көріп, физикалық заңдарды кейіпкерлердің әрекеті арқылы түсінеді. Сондай-ақ комикс әдісі оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытып, ғылыми тілде сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Америкалық әлеуметтанушылар Уильям Штраус и Нил Хоув[1] зерттеулері бойынша бүгінгі таңдағы 8-сыныпта білім алушылар альфа буынының өкілдері болғандықтан олардың дүниетанымы мен психологиялық ерекшеліктерін ескеретін әдістерді білім беруде пайдалану олардың пәнді оқып игеруге деген мотивациясын арттырып, логикалық және сын тұрғысынан ойлауын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Физиканы оқытуда комикс әдісін жүйелі қолдану физика ғылымындағы күрделі ұғымдар мен құбылыстарды білім алушыларға жеңіл әрі қызықты форматта түсіндіруге ықпал етеді, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, пәнге қызығушылығын арттыруға септігін тигізеді.

Зерттеу мақсаты – физика пәнін оқытуда комикс әдісін қолданудың тиімділігін анықтау және оның оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыруға ықпалын көрсету.

Мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер айқындалды:

1. Комикс әдісінің мәні мен теориялық негіздерін қарастыру;
2. Комикс әдісін білім беру үдерісінде қолдану тәжірибесін талдау;
3. Физика пәнінде комикс әдісін қолданудың тиімді жолдарын анықтау;
4. 8-сынып оқушыларына арналған сабақ үлгісінде комикс әдісін пайдалану мүмкіндігін көрсету;
5. Комикс әдісінің оқушылардың қызығушылығы мен танымдық белсенділігіне әсерін бағалау.

Зерттеу нысаны: 8-сынып оқушыларына физика пәні бойынша оқыту процесі.

Күтілетін нәтиже: зерттеу жұмысының нәтижесінде физика пәнін оқытуда комикс әдісін тиімді қолдану жолдары айқындалады. Интерактивті элементтер мен QR-кодтар арқылы сабақ мазмұны заманауи, қызықты және нәтижелі форматта ұсынылады.

Негізгі бөлім

Комикс – мазмұны суреттер тізбегі арқылы жеткізілетін ерекше жанр. Онда кейіпкерлердің диалогтары мен қысқа мәтіндер суреттермен қатар беріліп, біртұтас оқиға құрайды. Яғни сурет пен сөздің үйлесімі арқылы материал оқушыға жеңіл, есте қаларлық және қызықты түрде ұсынылады.

Комикс әдісін физика пәнінде қолдану – оқытудың қызықты әрі тиімді тәсілдерінің бірі. Бұл әдіс күрделі ұғымдарды көрнекі түрде түсіндіруге мүмкіндік береді, өйткені комиксте мәтін мен сурет үйлесімді беріледі. Суреттер арқылы физикалық құбылыстарды елестету оңай болғандықтан, оқушылар материалды тез қабылдап, жақсы есте сақтайды. Сонымен қатар комикс форматындағы тапсырмалар сабаққа деген ынтаны арттырады – оқушылар оны ойын немесе хикая сияқты қабылдап, белсенді қатысады.

Білім беру контекстінде кеңінен қолданылатын, көрнекі ақпарат пен ұсақ детальдарға бай иллюстрациялар жанрының негізін қалаушы – фламанд суретшісі Питер Брейгель (қарт) юолып есептеледі. 1960-жылдары ол балалар мен жасөспірімдердің ерекше қызығушылығын тудырған “Виммельбух” атты туындыны жасаған. “Иллюстрированная книга- головоломка” – бұл балаларға арналған қарапайым мәтінсіз кітап түрі, онда оқырман әр кейіпкерге жеке сюжет пен оқиға ойлап таба алады. Мұндай кітаптың басты мақсаты – сөйлеу мен қиялға тікелей байланысты психикалық процестерді іске қосу баланың коммуникативтік және шығармашылық қабілеттерін дамыту болып табылады. Мұндай иллюстрациялар бүкіл парақтың немесе бетбұрыстың кеңістігін толтырып, өзіндік

ерекше берілу тәсілі арқылы көрерменнің сыни ойлауын және әзіл-қалжың сезімін жетілдіреді [2]. Сондықтан да комикс пен иллюстрациялық әдістерді оқу процесіне енгізу – тек визуалды қызықтыру құралы емес, сонымен қатар оқушының ойлау, елестету және байланыстыра білу қабілеттерін дамытудың заманауи жолы болып табылады. Мұндай тәсілдер сабақты жандандырырып, оқушылардың білімді терең әрі саналы меңгеруіне мүмкіндік береді.

8-сынып физика курсы оқыту үдерісінде комикс әдісін пайдалану – білім алушылардың оқу мотивациясын арттырумен қатар, күрделі физикалық ұғымдарды жеңіл әрі көрнекі түрде меңгеруге мүмкіндік беретін инновациялық тәсіл болып табылады. Комикс форматы визуалды және мәтіндік ақпаратты үйлестіре отырып, оқушылардың қабылдау, талдау және есте сақтау қабілеттерін дамытады.

Комикстердің маңызы бүгінде ерекше. Өйткені олар тек мәдениет саласында ғана емес, білім беруде де үлкен рөл атқарып отыр. Комикстер қазіргі оқушылардың ойлау тәсіліне, дүниені қабылдауына және қызығушылығына сай келетін заманауи құралға айналды. Осы әдістің көмегімен мұғалімдер сабақта жаңа тәсілдерді қолдана алады, оқушылармен жақсы байланыс орнатып, олармен “бір тілде” сөйлесуге мүмкіндік береді.

Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды тиімді пайдалану оқу процесін жаңғыртудың басты бағыттарының бірі болып табылады. Солардың ішінде комикс әдісі цифрлық форматта жүзеге асқанда өзінің мүмкіндігін айтарлықтай кеңейтеді. Цифрлық комикстер тек көрнекі материал ретінде ғана емес, оқушылардың өздігінен шығармашылық өнім жасауына мүмкіндік беретін интерактивті құралға айналады.

“Reading with Pictures” жобасының негізін қалаушы Дж.Элдер комикстердің білім беру үдерісіндегі тиімділігін 3 “Е” жүйесі арқылы сипаттайды: Engagement (қатысу), Efficiency (тиімділік) және Effectiveness (нәтижелілік).

Дж.Элдердің теориясына сәйкес:

- Кескін мен мәтіннің үйлесуі оқушыны оқу процесіне белсенді тартып, пәнмен өзара әрекеттесуге ынталандырады;
- Иллюстрациялар мен олардың орналасу реті, түстік шешімдері ақпаратты қысқа уақытта қабылдауға мүмкіндік беріп, оқушының назарын ұстап тұрады;
- Вербалды және вербалды емес ақпаратты қатар өңдеу мидың әртүрлі аймақтарын белсендіреді, бұл ақпаратты есте сақтауды жақсартады. Бұл құбылыс ғылымда қосарланған кодтау теориясы деп аталады [3].

Осылайша, түрлі когнитивтік механизмдерді қатар іске қосу арқылы комикстер оқу процесін жандандырып, білімді тиімді әрі ұзақ мерзімді меңгерудің қуатты құралына айналады. Комикстердің танымалдылығы олардың қабылдану және өңделу барысында іске қосылатын ойлау процестерімен тығыз байланысты. Комикстер креолды мәтін түріне жатады, яғни онда вербалды (мәтіндік) және вербалды емес (бейнелік) компоненттер біртұтас құрылымда әрекет етеді. Бұл компоненттер мазмұндық, композициялық және тілдік деңгейде өзара байланысқан.

Интернет кеңістігінде комикс құрастыруға арналған түрлі онлайн платформалар мен қосымшалар бар. Олардың ішінде мысалы, Canva, Pixton, Storyboard That, Comic Life және тағы басқаларын атап өтуге болады. Бұл бағдарламалар дайын шаблондар, кейіпкерлер, фондар және мәтіндік элементтер ұсыну арқылы оқушыларға комикс жасау процесін жеңілдетеді. Мұндай құралдар визуалды мазмұнды жылдам құрастыруға мүмкіндік беріп, оқушылардың цифрлық сауаттылығын арттырады.

Платформа атауы	Сипаттамасы	Интерфейсі
Pixton	Арнайы білім беру мақсатында жасалған комикс платформасы. Әр қолданушы жеке аватар мен кейіпкер құра алады.	
Storyboard That	Дайын фондар, кейіпкерлер және оқиға желісін құрастыру мүмкіндігі бар платформа.	
Comic Life	Компьютерге орнатылатын бағдарлама. Суреттер мен мәтіндерден кәсіби деңгейдегі комикс жасауға мүмкіндік береді	
ToonDoo	Қарапайым интерфейсі бар онлайн сервис, мультфильм және комикс жасауға бейімделген.	
MakeBeliefsComix	Тегін онлайн комикс жасау платформасы. Дайын шаблондар, кейіпкерлер мен сөйлесу-баллондары арқылы өз ойларын визуалды түрде көрсетуге мүмкіндік береді	

Сурет 1 - Комикс әдісін цифрлық форматта қолдануға арналған платформалар

Цифрлық комикстің тағы бір артықшылығы – оларды интерактивті форматта ұсынуға болады. Яғни комикс кадрларына QR-кодтар, бейнефрагменттер, анимациялар немесе сілтемелер енгізу арқылы оқу материалының мазмұнын тереңдетуге мүмкіндік туады. Бұл тәсіл білім алушыларды белсенді әрекетке тартып, оқу процесін қызықты әрі заманауи сипатқа енгізеді. Осылайша, комикс тек ойын-сауық құралы емес, сонымен қатар ақпаратты қабылдау мен есте сақтау процесін жеңілдететін, заманауи білім берудің тетігі болып табылады. Жалпылама айтқанда, комикс әдісінің цифрлық мүмкіндіктері оқу процесін жаңаша ұйымдастыруға, оқушылардың шығармашылық және ақпараттық құзыреттілігін арттыруға, сонымен қатар физика пәнін оқытуды интерактивті және тартымды етуге зор мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандай қазіргі жас білім алушылардың ғылымға деген қызығушылығын арттыру біршама қиындықтар туғызады. Сол үшін де физика пәнінде физикалық ұғымдарды өмірмен байланыстыру маңызды болып табылады. Осы мақсатта оқу бағдарламасын заманауи әрі қызықты форматта түсіндіруге арналған “DELTA” атты әдістемелік комикс дайындалды. Бұл жобаның негізгі идеясы физика ғылымын оқырман санасына қызықты оқиғалар желісі арқылы сіңіру.

Сурет 2 - “Delta” кітапшасының басты беті

Комикс мазмұны бойынша ерекше қабілетті бірақ әлеуметтік тұрғыда қиындықтары бар бір топ инженерлер мен ғалымдар Қазақстан Республикасы Төтенше жағдайлар министрлігіне тікелей бағынбайтын бірақ елдегі және халықаралақ деңгейде орын алатын жоғары технологиялық апаттар кезінде құпия түрде шақырылатын тәуелсіз техникалық аналитикалық команда құрады. Команда әр түрлі төтенше жағдайлардың ғылыми себептерін анықтап оларды шешеді.

Комикстің әр бөлімі нақты бір физика тарауына араланып сюжет құрылады. Мысалы алғашқы бөлім «Жылулық құбылыстары, ішкі энергия». Оқиға ірі энергетикалық кешенде түнгі уақытта орын алған апат желісімен басталады. Жүйе өздігінен қызып, температура шамадан тыс артып кетеді, алайда сырттан ешқандай жылу немесе жұмыс жасалып жатқандығы байқалмайды. Бұл негізінен физика заңына қайшы құбылыс яғни «энергия жоқтан бар болмайды, бары іс түссіз жоғалмайды, ол бір күйден екінші күйге айналады». Басты кейіпкер физик Дамир бұл құбылыс үлкен күмән тудырды және себебін анықтау үшін өз командасын жинайды олар: хакер Мирай, инженер Сергей, әскери қызметкер Альтаир, журналист. Әр кейіпкердің өз басынан кешкен өмір жолы мен алдағы қызықты оқиғалары оқырманның қызығушылығын арттырады сөзсіз. Тек қызықтырып қана қоймай физикалық білімін де арттырады.

Жұмыс барысында олар физикалық тұрғыда “ішкі энергияның артуы ” мен “Энергияның сақталу заңы арасындағы ” байланысты табуға тырысады. Комикс желісі бойынша ішкі энергия формуласы $\Delta U = Q - A$ оқиға арқылы қызықты етіп түсіндіріледі. Жұлу мен жұмыс болмаса да ішкі энергия неге өзгеріп жатыр деген сұрақ оқушылардың қызығушылығын оятады. Оларға ғылыми ойлауға мүмкіндік береді.

“DELTA” комиксі – тек көркем шығарма емес, сонымен қатар физиканы оқытудың тиімді әдістемелік құралы болып табылады. Физикалық заңдарды көрнекі және есте қаларлық формада ұсынады. STEM бағытындағы пәнаралық байланысты (физика, информатика, инженерия) дамытады. Сабақтағы талқылау мен зерттеу тапсырмаларына арқау бола алады. Қысқасы “DELTA” бұл ғылым мен оқытуды біріктірген жаңа формат, оқушыларды формуладан оқиғаға, теориядан тәжірибеге жетелейтін әдістемелік көпір.

Нәтижелер мен талқылаулар

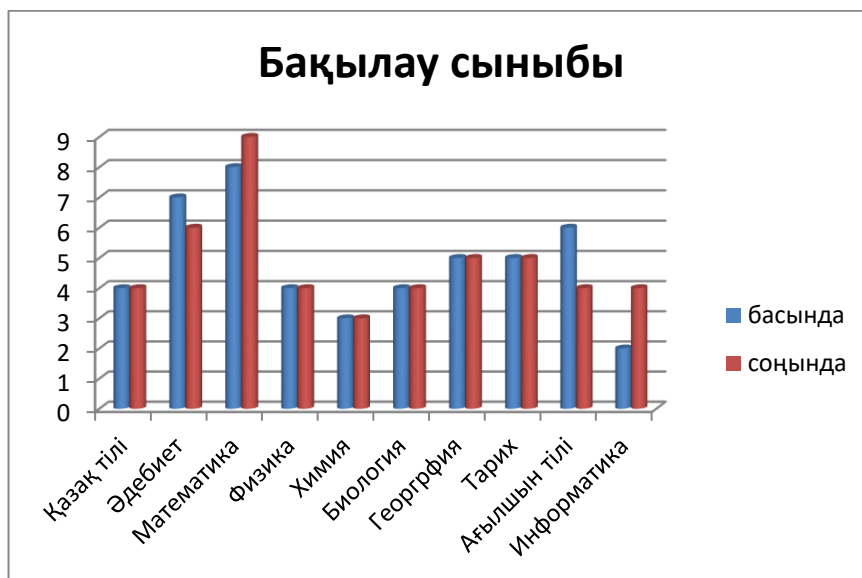
Зерттеу нәтижелерінің педагогикалық эксперимент бөлімі Шымкент қаласы химия-биология бағытындағы Назарбаев зияткерлік мектебінде жүргізілді. Педагогикалық эксперимент қатарлас екі 8-сыныпта жүргізілді. Әр сыныпта оқушылар саны он алты. 8 «F» сыныбын шартты түрде бақылау сыныбы, ал 8 «E» сыныбын шартты түрде эксперименттік сынып ретінде таңдап алынды. Бақылау сыныбында сабақтар сол мектепте қолданылып жүрген дәстүрлі әдістемемен оқытылса, эксперименттік сыныпта әрбір сабақта комикс әдісі қолданылды.

Педагогикалық практика басталар сәтте екі сынып оқушыларынан да сауалнама алынды. Сауалнамада жалғыз сұраққа жауап алынды: «Саған ұнайтын үш пәнді таңда». Практиканың соңғы аптасында осы сұраққа жауаптар екі сынып оқушыларынан қайта алынды. Екі сауалнаманың нәтижелері 1-кестеде көрсетілген.

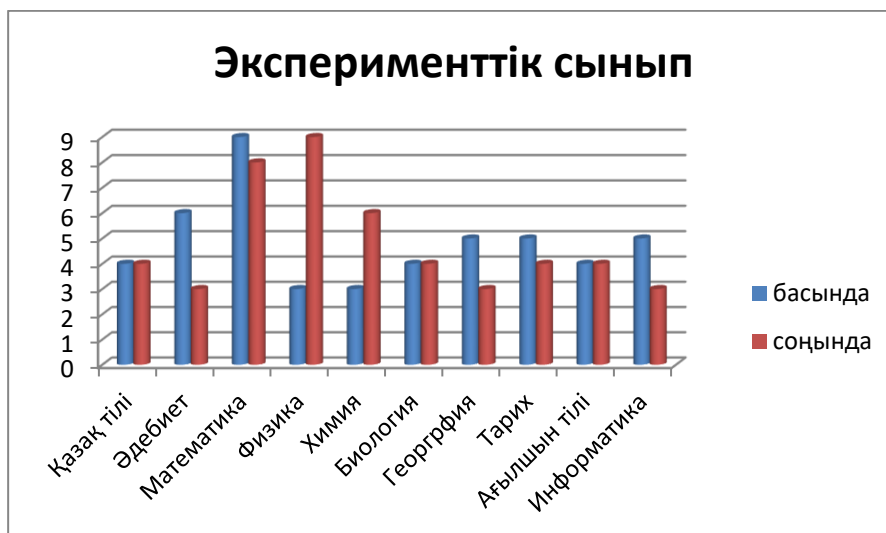
Кесте 1 – сауалнама нәтижесі

№	Пән атауы	Бақылау сыныбы		Эксперименттік сынып	
		Практика басында	Практика соңында	Практика басында	Практика соңында
1	Қазақ тілі	4	4	4	4
2	Әдебиет	7	6	6	3
3	Математика	8	9	9	8
4	Физика	4	4	3	9
5	Химия	3	3	3	6
6	Биология	4	4	4	4
7	География	5	5	5	3
8	Тарих	5	5	5	4
9	Ағылшын тілі	6	4	4	4
10	Информатика	2	4	5	3

Кестеде көрсетілген мәліметтер бойынша келесі гистограммалар тұрғызылды.

Сурет 1 – Бақылау сыныбының нәтижелері бойынша гистограмма

Сурет 2 – Эксперименттік сынып нәтижелері бойынша гистограмма

Алғашқы кіріспе сауалнаманың нәтижесі бойынша екі сыныптағы физика пәніне қызығатын оқушылардың саны шамалас, бақылау сыныбында 4, ал эксперименттік сыныпта 3. Көпшілік оқушылар математика мен тіл пәндерін таңдаған.

Практика соңында бақылау сыныбында физика пәнін таңдаған оқушылар саны 4 болып өзгеріссіз қалды, яғни дәстүрлі әдіс қызығушылыққа айтарлықтай әсер берген жоқ. Ал эксперименттік сыныпта физика пәнін таңдағандар саны 3-тен 9-ға дейін артқан, бұл оқушылардың комикс әдісінің визуалды және эмоциялық әсері нәтижесінде физика пәніне қызығушылығын артқандығына дәлел болады.

Зерттеу нәтижелері комикс әдісінің тиімділігі мен педогогикалық әлеуетін айқын дәлелдеді. Сабақ үдерісінде пайдаланылған комикс кітапшалар оқушылардың назарын жинақтап, ақпаратты нақты әрі бейнелі түрде қабылдауға жағдай жасайды.

Қорытынды

Жүргізілген педогогикалық зерттеу нәтижелері физика пәнін оқытуда комикс әдісін қолданудың тиімділігін көрсетті. Комикс ұғымы мен оның мәнін жан-жақты қарастырып, тілдік және психологиялық қырларын талдау барысында олардың не себепті кең таралғаны және білім беру үдерісіне не үшін тиімді екені анықталды. Зерттеу нәтижесінде комикстердің бірнеше маңызды артықшылықтары айтқындалды.

- Ақпаратты қабылдау жылдамдығы жоғары – суреттердің орналасуы мен реттілігі, түстер мен бейнелік белгілердің үйлесімі оқушыға көп мәліметті қысқа уақытта түсінуге көмектеседі;

- Вербалды және бейвербалды ақпаратты қатар өңдеу мидың түрлі аймақтарын жұмысқа қосып, есте сақтауды күшейтеді;

- Бірнеше когнитивтік механизмдердің қатар жұмыс істеуі сезім мүшелерін бір мезгілде іске қосып, оқу нәтижесінің сапасы мен тиімділігін арттырады;

- Тілдік ерекшеліктері – кейіпкерлердің сөйлеу мәнері арқылы жастардың сөйлеу мәдениеті мен заманауи ойлау жүйесін бейнелейді;

- Бейнелердің қарапайымдылығы мен жақындығы оқушының өзін кейіпкермен байланыстырып, “эмоция – ой - сөйлеу” арасындағы өзара байланысты белсендіреді.

Қорыта келгенде, комикстер – оқыту процесін түрлендіруге, пәнге деген қызығушылықты арттыруға және білім сапасын жақсартуға үлкен мүмкіндік беретін креативті құрал. Егер олар дұрыс әдістемелік тәсілдермен қолданылса, кез келген пәнде яғни тек қана физикада ғана емес танымдық белсенділікті арттырып, оқушылардың оқу үдерісінде белсенділігін арттырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Strauss W., Howe N. Generations: the history of America's future, 1584 to 2069.- New York: William Morrow and Company, 1991.-538p.
2. Усольцева Д.А Проблема научной классификации художественных произведений в жанре «комикс». // Молодой ученый.-2016.-№4.1(108.1).
3. Comics in the Classroom: Whe Comics?//Teach.com.-2014-URL:
<https://teach.com/resources/why-comics>.
4. Башарұлы Р., Шүйіншина Ш., Сейфоллина К. Физика 8-сыныпқа арналған оқулық
- Алматы: «Атамұра» 2018. –С.224

УДК 332.8

КОНСТИТУЦИОННЫЕ РЕФОРМЫ КАЗАХСТАНА КАК ЦЕННОСТНЫЙ ФАКТОР МОДЕРНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Рахимбаев Д.К.

М.ю.н., учитель, Общеобразовательная школа №99, г. Алматы, Республика Казахстан
didarbek1971@bk.ru

В статье рассматриваются конституционные реформы Республики Казахстан в 1991–2025 годах как фактор ценностной трансформации и модернизации государственного управления. Осуществлен анализ эволюции конституционно-правовых основ власти в контексте перехода к принципам справедливости, верховенства права и участия граждан. Выявлены аксиологические ориентиры конституционных преобразований и степень их влияния на формирование современной модели публичной власти. Используются институциональный, сравнительно-правовой и аксиологический методы, а также рекомендации OECD, SIGMA и Венецианской комиссии. Показано, что реформы 1993, 1995, 2007, 2017 и 2022 годов обеспечили поступательный переход от централизованной модели к системе открытого и подотчётного управления. Основным результатом исследования является выявление ценностной направленности конституционного развития Казахстана, возможности применения результатов для совершенствования механизмов демократического и эффективного управления.

Ключевые слова: конституционная реформа, ценности, государственное управление, модернизация, конституционализм, права человека, аксиология, демократизация.

Мақалада 1991-2025 жылдардағы Қазақстан Республикасының конституциялық реформалары Мемлекеттік басқарудың құндылық трансформациясы мен жаңғыруының факторы ретінде қарастырылады. Әділеттілік, құқық үстемдігі және азаматтардың қатысуы қағидаттарына көшу контекстінде биліктің конституциялық-құқықтық негіздерінің эволюциясына талдау жасалды. Конституциялық қайта құрулардың аксиологиялық бағдарлары және олардың қоғамдық биліктің қазіргі заманғы моделін қалыптастыруға әсер ету дәрежесі анықталды. Институционалдық, салыстырмалы құқықтық және аксиологиялық әдістер, сондай-ақ OECD, SIGMA және Венеция комиссиясының ұсыныстары қолданылды. 1993, 1995, 2007, 2017 және 2022 жылдардағы реформалар орталықтандырылған модельден ашық және есеп беретін басқару жүйесіне прогрессивті көшуді қамтамасыз еткені көрсетілген. Зерттеудің негізгі нәтижесі Қазақстанның конституциялық дамуының құндылық бағытын, нәтижелерді демократиялық және тиімді басқару тетіктерін жетілдіру үшін қолдану мүмкіндігін анықтау болып табылады.

Кілт сөздер: конституциялық реформа, құндылықтар, мемлекеттік басқару, модернизация, конституционализм, адам құқықтары, аксиология, демократияландыру.

The article examines the constitutional reforms of the Republic of Kazakhstan in 1991-2025 as a factor of value transformation and modernization of public administration. The article analyzes the evolution of the constitutional and legal foundations of government in the context of the transition to the principles of justice, the rule of law and citizen participation. The axiological guidelines of constitutional transformations and the degree of their influence on the formation of the modern model of public power are revealed. Institutional, comparative legal, and axiological methods were used, as well as recommendations from the OECD, SIGMA, and the Venice Commission. It is shown that the reforms of 1993, 1995, 2007, 2017 and 2022 ensured a progressive transition from a centralized model to a system of open and accountable governance. The main result of the research is to identify the value orientation of the constitutional development of Kazakhstan, the possibility of applying the results to improve the mechanisms of democratic and effective governance.

Keywords: *constitutional reform, values, public administration, modernization, constitutionalism, human rights, axiology, democratization.*

Введение

С начала 1990-х годов Республика Казахстан проходит последовательный процесс трансформации государственного управления, неразрывно связанный с эволюцией его конституционно-правовой системы. Конституционные реформы в Казахстане стали не просто юридическими актами корректировки норм Основного закона, а отражением глубинных ценностных изменений, происходящих в обществе и государстве. Они воплощают переход от модели централизованного президентского управления к концепции правового и подотчётного государства, ориентированного на принципы открытости, справедливости и участия граждан [1; 2].

Проблематика исследования конституционных реформ сегодня выходит за рамки институционального анализа. Речь идёт о ценностном измерении реформ. В условиях цифровизации и растущего общественного запроса на справедливость роль конституционных принципов как основы ценностной модернизации становится приоритетной [3].

С начала 1990-х годов Казахстан пережил несколько крупных этапов конституционных преобразований: Конституция 1993 года заложила базу суверенитета и национальной государственности; Конституция 1995 года институционализировала президентскую модель власти; реформы 2007 и 2017 годов способствовали перераспределению полномочий и укреплению парламентаризма; а реформа 2022 года закрепила курс на демократизацию, участие граждан и социальную справедливость [1; 4].

Проблема, рассматриваемая в данной статье, заключается в том, как конституционные реформы формируют аксиологическую основу публичной власти, основанной на принципах верховенства закона, участия и подотчётности. Анализ проводится с использованием сравнительно-правового и аксиологического подходов, опирается на международные стандарты OECD, Венецианской комиссии [5 - 8].

Несмотря на богатую нормативную базу, остаётся открытым вопрос: насколько последовательна и системна аксиологическая трансформация, сопровождающая конституционные реформы? Как такие ценностные ориентиры как верховенство права, справедливость, открытость, подотчётность воплощаются в институтах государственного управления? Эти вопросы имеют практическое значение в контексте реализации концепции «Слышащее государство» (2019) и Национального плана политических реформ (2022 - 2023) [3; 4]. Актуальность темы подтверждается ростом интереса научного сообщества к аксиологическим аспектам конституционализма. В отечественной литературе рассматриваются вопросы ценностной модернизации государственного управления. В исследованиях подчёркивается необходимость ценностного баланса между эффективностью и правовой предсказуемостью в реформах постсоветских систем управления [9-13].

Конституционные реформы Казахстана представляют собой не только правовую, но и аксиологическую основу модернизации государственного управления. Целью настоящего исследования является выявление и анализ главных ценностных ориентиров конституционного развития Казахстана в 1991 - 2025 годах, их институционального выражения и роли в формировании новой модели управления, справедливого, подотчётного и ориентированного на участие граждан государства.

Материалы и методы

Методологическую основу исследования составляют интеграция аксиологического, институционального и сравнительно-правового подходов, что позволяет рассматривать конституционные реформы не только как юридический процесс, но и как выражение системы общественных ценностей, формирующих содержание государственного управления.

Аксиологический подход опирается на труды отечественных и зарубежных авторов, исследующих ценностную природу конституционализма. Он позволил выявить, каким образом в текстах Конституции и в реформах последних лет закрепляются такие важные ориентиры как справедливость, законность, участие и доверие. Эти категории рассматриваются как элементы новой государственной этики, соединяющей правовую и моральную ответственность власти.

Институциональный подход базируется на концепции модернизации государственного управления, разработанной в рамках OECD Public Governance Review и SIGMA Programme (2022–2023), где подчёркивается необходимость баланса между эффективностью, прозрачностью и подотчётностью. Применение институционального анализа позволяет определить, каким образом конституционные изменения 1995, 1998, 2007, 2017 и 2022 годов трансформировали структуру власти, перераспределение полномочий и систему сдержек и противовесов.

Особое значение имеет сравнительно-правовой метод, направленный на сопоставление реформ различных этапов (1993, 1995, 1998, 2007, 2017, 2022) и выявление эволюции ценностных ориентиров конституционного развития. Он используется также при анализе рекомендаций Венецианской комиссии Совета Европы, где отмечается, что успешность конституционных изменений зависит от их социальной легитимности и участия граждан.

Источниковую базу исследования составляют тексты Конституции Республики Казахстан (1993, 1995 гг.) и законопроекты о поправках; Послания Президента Республики Казахстан К.-Ж.Токаева (2019-2024); Концепция «Слышащего государства» и Национальный план по реализации политических реформ (2022-2023); аналитические обзоры OECD, UNDP, Venice Commission; научные публикации казахстанских авторов, посвящённые институциональным аспектам конституционализма.

Применение историко-правового метода позволило проследить контекст реформ с момента принятия первой Конституции 1993 года до современной редакции Конституции 1995 года, выявить закономерности перехода от модели централизации к модели распределённой и ответственной власти.

В целях повышения объективности анализа использованы контент-анализ и нормативное толкование текстов конституционных поправок, а также структурно-функциональный метод, направленный на изучение соотношения между формально-юридическими изменениями и их аксиологическим содержанием.

Сочетание данных подходов позволило раскрыть конституционные реформы Казахстана как многоуровневый процесс институционального и ценностного обновления государственной власти, где право выступает не только инструментом регулирования, но и носителем общественных идеалов.

Результаты и обсуждения

Первая Конституция независимого Казахстана закрепила принципы национального суверенитета и демократии, но сохранила черты переходного периода. Отсутствие устойчивого баланса между ветвями власти обусловило необходимость новой конституционной модели [1].

Конституция 1995 года стала основой построения эффективного государства. Усиление президентской власти соответствовало задачам консолидации и модернизации в условиях экономических кризисов. Ценностными приоритетами этого этапа являются стабильность и порядок [1; 2].

Поправки 1998, 2007 и 2017 годов перераспределили полномочия между Президентом, Парламентом и Правительством, усилив роль политических партий и парламентского контроля [2].

Конституционная реформа 2022 года изменила 33 статьи Основного закона, ограничила президентский срок, восстановила Конституционный суд и расширила права

граждан на обращение в орган конституционного правосудия. Проведение референдума 5 июня 2022 года подтвердило социальную легитимность изменений [1; 7].

По оценке Венецианской комиссии, эти поправки направлены на укрепление конституционного контроля и повышение доверия к институтам власти [7; 8]. Концепция «Слышащего государства» (2019 - 2025 гг.) стала практической реализацией принципов открытого управления. В рамках OECD Integrity Review of Kazakhstan (2025) отмечено, что развитие цифровых инструментов обратной связи (e-Otinish и др.) формирует новую этику взаимодействия государства и граждан [3; 6].

Возрождение Конституционного суда в 2023 г. знаменует переход к более зрелому правовому государству. Конституционная юстиция становится важнейшим механизмом защиты прав человека и реализации принципа справедливости [9]. Анализ международного опыта деятельности Конституционного суда позволяет сделать вывод о том, что в странах СНГ и Европы просматривается общая тенденция к демократизации, и Казахстан не является исключением, наоборот, учитывая объективную национальную специфику, своевременно занимает особую нишу в мировой палитре демократической трансформации и создает возможность оспаривания справедливости нормативных правовых актов в Конституционном суде рядовыми казахстанцами [10].

Проведённый анализ конституционных реформ Казахстана за период 1991–2025 годов позволяет утверждать, что они отражают поступательный переход от модели централизованного государственного управления к системе, основанной на верховенстве права, участии граждан и ценностях справедливости и открытости. Эволюция конституционализма проявилась не только в перераспределении полномочий между ветвями власти, но и в постепенном закреплении новых этических и правовых ориентиров, определяющих характер взаимодействия государства и общества. Поправки 2007, 2017 и 2022 годов, а также реализация программных документов (Концепции «Слышащего государства» и Национального плана по реализации политических реформ) институционализировали механизмы гражданского участия, усилили прозрачность принятия решений и восстановили доверие к публичной власти [1-4].

Исследование показало, что в ходе реформ существенно укреплены инструменты конституционного контроля и подотчётности. Восстановление Конституционного суда в 2023 году и предоставление гражданам права прямого обращения в него расширили гарантии защиты основных прав и свобод, повысив реальную роль конституционного правосудия в правовой системе [7-9]. Кроме того, последовательное внедрение цифровых платформ и сервисов открытых данных стало материальным воплощением принципов «Слышащего государства», придав ценностным установкам справедливости, транспарентности и обратной связи конкретное институциональное содержание [3; 5; 6]. Таким образом, конституционные реформы Казахстана выходят за рамки формально-юридических изменений, превращаясь в фактор управленческой культуры и практики ответственного государства.

Однако анализ также выявил ряд проблемных вопросов, сдерживающих полную реализацию заложенных ценностных принципов. Одним из ключевых вызовов остаётся разрыв между нормативным закреплением демократических процедур и их реальной эффективностью. Формы общественного участия, предусмотренные Конституцией и подзаконными актами, не всегда приводят к содержательному диалогу власти и граждан. В ряде случаев публичные консультации носят формальный характер и не обеспечивают должного уровня обратной связи [5; 13]. Ещё одной проблемой является институциональная инерция: перераспределение полномочий не всегда сопровождается достаточным развитием компетенций на уровне Парламента, местных представительных органов и акиматов, что затрудняет переход от декларативных принципов к полноценному внедрению моделей подотчётности [5; 12; 13].

Существенным вызовом остаётся формирование этической инфраструктуры государственного управления. В отчётах OECD Integrity Review of Kazakhstan (2025), содержащих оценку добросовестности государственных структур, подчёркивается необходимость укрепления внутреннего комплаенса, служебной этики и механизмов предотвращения конфликта интересов [6; 13]. Проблема кадров и профессиональной мотивации государственных служащих в значительной степени определяет успешность внедрения новых управленческих стандартов. Без укрепления этических механизмов, внутреннего контроля и защиты информаторов закреплённые в Конституции ценности справедливости и законности рискуют остаться декларативными.

Процесс внедрения реформ демонстрирует постепенный переход от правовых новаций к управленческой практике. После принятия поправок 2022 года акцент государственной модернизации сместился на совершенствование процедур и регламентов, обращение в Конституционный суд, проведение публичных слушаний, стандарты открытых данных и цифровые сервисы для граждан. Это свидетельствует о переходе ценностей справедливости и участия из нормативного уровня в операционную практику государственного управления. Реализация концепции «Слышащего государства» выражается в создании замкнутого цикла обратной связи: мониторинг общественного мнения, аналитическая обработка предложений, внесение регуляторных изменений и отчётность перед гражданами. В то же время остаётся нерешённой задача перехода от формального учёта общественных предложений к реальному влиянию граждан на конечные решения власти [2-4; 6].

По данным OECD Public Governance Scan of Kazakhstan / Аналитического обзора государственного управления Казахстана ОЭСР (2025), наша страна демонстрирует продвижение по показателям транспарентности, этики и подотчётности, что соответствует ключевым критериям для оценки зрелости государственных институтов [5; 13]. При этом сохраняется необходимость дальнейшей унификации стандартов участия заинтересованных сторон, совершенствования механизмов оценки регулирующего воздействия и внедрения практик мониторинга, анализа того, как рекомендации и замечания граждан реально отражаются в окончательных государственных решениях.

Важной частью современной реформы стало усиление роли конституционного правосудия как индикатора зрелости правового государства. Практика Конституционного суда Казахстана способствует укреплению гарантий прав человека и институционализации принципа справедливости в публичной политике [9]. Это подтверждает тезис о том, что ценностное наполнение конституционных реформ выходит за пределы юридической техники и становится частью общественного сознания и управленческой культуры. Вместе с тем, несмотря на некоторые издержки, учреждение Конституционного Суда это наиболее значимое достижение конституционной реформы, позволившее гражданам обеспечить доступ к конституционному правосудию. Деятельность Конституционного Суда повышает доверие граждан к судебной власти, обеспечивает коммуникативную связь между обществом и властью, а также в рамках конституционного производства активизирует законодательный процесс в стране. Институт конституционного правосудия, среди прочего позволяет нормам Конституции о демократическом и правовом характере быть более реальными, а гражданам непосредственно ощутить результаты проводимых в стране конституционных преобразований [13].

Предстоящая конституционная реформа, инициированная в 2025 году, предполагает внесение изменений примерно в сорок статей Конституции Республики Казахстан, что отражает продолжение курса на углубление демократических преобразований. Предварительные положения проекта направлены на дальнейшее укрепление правового статуса парламента, совершенствование системы местного самоуправления, развитие механизмов судебной защиты и конституционного контроля. Данный этап реформы

предполагается как логическое продолжение аксиологической линии модернизации, начатой поправками 2022 года, и призван обеспечить устойчивость конституционного порядка в условиях ускоряющейся цифровой трансформации и глобальных вызовов. Таким образом, Казахстан вступает в новый цикл конституционного развития, где правовые изменения должны не только модернизировать институты власти, но и укрепить ценностные основы правового государства и гражданского участия.

В целом процесс модернизации государственного управления в Казахстане характеризуется постепенным, но последовательным движением от правового нормотворчества к институциональной и ценностной модели. Включение принципов открытого управления, справедливости, транспарентности и подотчётности в систему государственного управления соответствует рекомендациям международных организаций и отражает внутренний запрос общества на честное и эффективное управление. Конституционные реформы тем самым выступают не только инструментом политических преобразований, но и ключевым механизмом аксиологической трансформации, обеспечивающей переход от модели власти над обществом к модели власти для общества.

Закключение

Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что конституционные реформы Казахстана в 1991 - 2025 годах представляют собой не только последовательный процесс институциональных преобразований, но и глубинную ценностную трансформацию государственной власти и общества. На протяжении трёх десятилетий Конституция Республики Казахстан выступала не просто юридическим фундаментом государства, но и инструментом формирования новой управленческой философии, основанной на принципах верховенства права, справедливости, диалога и подотчётности.

Реформы 1993 и 1995 годов заложили основы казахстанской модели президентской республики, обеспечив политическую стабильность и управляемость в условиях становления независимости. Поправки 2007 и 2017 годов обозначили переход к институциональному балансу ветвей власти, тогда как реформа 2022 года придала этому процессу ценностно-правовую завершенность. Восстановление Конституционного суда, ограничение президентского срока, расширение прав граждан на обращение и внедрение механизмов общественного контроля отражают переход к модели новой республики, государства, ориентированного на доверие, справедливость и участие граждан.

Аксиологическое содержание конституционных реформ выражается в постепенном утверждении новой управленческой культуры, где эффективность власти измеряется не объёмом компетенций, а степенью открытости и готовностью слышать общество. Концепция «Слышащего государства» закрепила институциональные основы для реализации этих принципов, а международные рекомендации способствовали выработке стандартов подотчётности и транспарентности, согласующих казахстанскую практику с глобальными принципами демократического управления.

Тем не менее исследование выявило и сложные проблемы. К ним относятся институциональная инерция, разрыв между нормативным закреплением участия и его практической реализацией, недостаточная зрелость этических механизмов и необходимость дальнейшего укрепления парламентской аналитики и судебной защиты прав граждан. Их решение требует системного подхода, ориентированного на укрепление профессиональной этики, развитие цифровых каналов взаимодействия и повышение правовой культуры общества.

В перспективе конституционные реформы должны стать не конечной точкой модернизации, а механизмом её постоянного обновления. Их успешность будет определяться тем, насколько глубоко ценности справедливости, участия и верховенства права будут встроены в реальные управленческие процессы. Формирование устойчивого правового и социального государства в Казахстане зависит от способности институтов не только декларировать эти принципы, но и превращать их в повседневную норму государственного поведения.

Тем самым конституционные реформы Казахстана можно рассматривать как уникальный опыт поступательной институциональной и ценностной эволюции, соединяющей правовую стабильность и гибкость обновления. В этом проявляется зрелость современного конституционализма как основы не только государственного суверенитета, но и подлинного диалога власти и общества в XXI веке.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Конституция Республики Казахстан. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_links
2. Послание Президента Республики Казахстан К.-Ж. Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2022 г. Конструктивный общественный диалог - основа стабильности и процветания Казахстана - URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana
3. Концепция «Слышащего государства» как главный принцип взаимодействия между государственной властью и гражданским обществом. - URL: <https://astanazan.kz/?p=5802>
4. Национальный план развития Республики Казахстан до 2029 года. - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000611>
5. OECD. Public Governance Scan of Kazakhstan. - Paris: OECD Publishing, 2025. - URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-public-governance-scan-of-kazakhstan_f8298798-en.pdf
6. OECD. Integrity Review of Kazakhstan. - Paris: OECD Publishing, 2025. - URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-integrity-review-of-kazakhstan_d705d02f-en/full-report.html
7. Venice Commission. Opinion on the Draft Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan (CDL-AD(2022)028-e). - Strasbourg: Council of Europe, 2022. - URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2022\)028-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2022)028-e)
8. Venice Commission. Kazakhstan - Opinions and Documents (2017–2025). - Strasbourg: Council of Europe, 2025. - URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?country=56&year=all>
9. Yessenzholov N., Baktybekov M., Matayeva M., Maishekina E., Raziyeva D. Strengthening constitutional rights through administrative and constitutional justice: The case of the Republic of Kazakhstan // Estudios Constitucionales. - 2025. - Vol. 23, No. 1. - P. 157–178. - DOI: 10.4067/S0718-52002025000100157.
10. Сарпеков Р.К. Конституционная реформа как основной поинт перезапуска политической системы Казахстана // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. 2022. №2 (69). URL: <https://cyberleninka.ru>
11. Айтхожин К.К. Конституционные начала утверждения Республики Казахстан правовым государством // [Электронный ресурс]. - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33860805
12. Ударцев С.Ф. Конституционная реформа: некоторые вопросы теории // [Электронный ресурс]. - URL: <https://repository.kazguu.kz/handle/123456789/262>
13. Караев А.А. Конституционные реформы в Казахстане как фактор совершенствования политической системы: некоторые вопросы // [Электронный ресурс]. - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38324213

ӘОЖ 541.124

ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Сабитов М.О.

Білімгер, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы
smeirimhan@gmail.com,

Балтабай Ә.С.

Білімгер, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы
akimzhanbaltabay@gmail.com

Мақалада цифрлық қоғам жағдайындағы мұғалімнің кәсіби құндылықтары қарастырылды. Зерттеу мақсаты – педагогтің цифрлық трансформация кезеңінде кәсіби және адамгершілік құндылықтарының мәнін анықтау, сондай-ақ оларды білім беру процесінде сақтау мен дамыту жолдарын ұсыну. Теориялық талдау, салыстыру және практикалық мысалдарды синтездеу әдістері қолданылды. Нәтижелер мұғалімнің цифрлық сауаттылығы, педагогикалық этикасы, кәсіби жауапкершілігі мен үздіксіз кәсіби дамуы маңызды екенін көрсетті. Ұсыныстарда оқу процесіне құндылықтарды интеграциялау және мұғалімді қолдаудың практикалық тетіктері берілген.

Кілт сөздер: мұғалім, кәсіби құндылықтар, цифрлық қоғам, цифрлық құзыреттілік, педагогикалық этика, ақпараттық мәдениет, кәсіби даму, білім беру трансформациясы.

В статье рассматриваются профессиональные ценности учителя в условиях цифрового общества. Цель исследования – определить содержание профессиональных и нравственных ценностей педагога в эпоху цифровой трансформации и предложить пути их сохранения и развития в образовательном процессе. Применялись методы теоретического анализа, сравнительного изучения и обобщения практических примеров. Результаты показали, что для современного учителя важны цифровая грамотность, педагогическая этика, профессиональная ответственность и непрерывное профессиональное развитие. Даны практические рекомендации по интеграции ценностей в учебный процесс и поддержке педагогов.

Ключевые слова: учитель, профессиональные ценности, цифровое общество, цифровая грамотность, педагогическая этика, информационная культура, профессиональное развитие, трансформация образования.

The article examines teachers' professional values in the context of the digital society. The aim is to define the content of professional and moral values of educators during digital transformation and to propose ways to preserve and develop these values within the educational process. Methods used include theoretical analysis, comparative study, and synthesis of practical examples. Results indicate that digital literacy, pedagogical ethics, professional responsibility, and lifelong professional development are essential for modern teachers. Practical recommendations are offered for integrating values into teaching practice and supporting teachers' professional growth.

Keywords: Teacher, professional values, digital society, digital literacy, pedagogical ethics, information culture, professional development, education transformation.

Кіріспе

Бүгінгі күні білім беру жүйесі қарқынды цифрландыру арқылы өзгеріске ұшырауда. Интернет пен жаңа ақпараттық технологиялардың қолжетімділігі мұғалімдерден өзін-өзі үнемі жетілдіруді, оқыту әдістемесін жаңартуды талап етуде [1]. Сонымен бірге, мұғалімнің адамгершілік және кәсіби құндылықтары, педагогикалық этикасы білім сапасының маңызды негізі болып қала береді [2, 3]. Цифрлық трансформация жағдайында мұғалім

оқушылардың модельге алатын тұлғасы ретінде жауапкершілік деңгейін жоғарылату және әлеуметтік желілердегі әрекеттері үшін жаңа тәртіп нормаларын сақтауды қажет етеді [4, 5]. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеудің мақсаты – цифрлық дәуірде мұғалімнің кәсіби және адамгершілік құндылықтарын, педагогикалық этиканың рөлін және цифрлық құзыреттіліктің білім беру жүйесіндегі өзгерістермен байланысын талдау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында әдеби шолу мен талдау әдістері пайдаланылды. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің ресми құжаттары, «Педагог» кәсіптік стандарты, сондай-ақ білім беру саласындағы цифрландыруға арналған нормативтік актілер қаралды. Сондай-ақ озық тәжірибе мен ғылыми мақалалардың мазмұны салыстырмалы талданып, педагогикалық этика мен цифрлық педагогика мәселелері бойынша теориялық-құқықтық негіздер қарастырылды. Жүргізілген зерттеу негізінде мұғалімнің кәсіби құндылықтары мен цифрлық трансформациямен байланысты феномендерді жан-жақты түсіндіру үшін синтез және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Мұғалімнің кәсіби құндылықтары оның негізгі қызметтік міндеттерімен және этикалық ұстанымдарымен тығыз байланысты. Педагогикалық этика – мұғалімнің кәсіби моралі жайындағы ғылым. Бұл ғылым мұғалімнің іс-әрекетінде орын алатын моральдік нормалар мен адамгершілік құндылықтарды зерттейді. Адамгершілік құндылықтар жүйесі жақсылық пен жамандық, әділеттілік, ар-намыс, адалдық сияқты идеялардан тұрады [3]. Мұғалімнің тұлғасы оқушы үшін үлгі болғандықтан, оның этикалық ұстанымдары – педагогикалық абыройы, әділдігі, кәсібіне адалдығы, ізгіліктілігі – оқыту-тәрбие үрдісіне тікелей әсер етеді. Мысалы, ұстаз өз кәсібіне деген құрмет пен жауапкершілігін жоғарылату арқылы білім алушыларда патриотизм, өз елінің мәдениетін құрметтеу, адамгершілік сипатты қалыптастыруға үлес қосады [3].

Педагог мамандығының негізінде еңбекқорлық, шығармашылық, дәлдік, өз бетінше оқу қабілеті, талапшылдық сияқты кәсіби сапалар жатады. Бұл құндылықтар қазіргі кезде «Қазақстан мұғалімінің кәсіби стандартында» да айқын көрсетілген: білім алушының тұлғасына, оның құқықтары мен бостандықтарына құрмет; басқа мәдениет пен нанымдарға деген төзімділік; икемділік, бейімделушілік, эмпатия; сыни ойлау және коммуникациялық дағдылар сияқты құзыреттер – мұғалімнің кәсіби имиджін қалыптастыратын басты қағидалар болып табылады. Дегенмен, жалпы ұлттық құндылықтар – ар мен иман, ұлттық дәстүрлерге құрмет, еңбекқорлық жоғары бағаланады. Мұндай құндылықтарды мұғалімнің кәсіби қызметінде жүзеге асыру – білім сапасының кепілі.

Цифрлық қоғам жағдайында мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігі де аса маңызды. Цифрландыру нәтижесінде білім беру үрдісінің көптеген жаңа мүмкіндіктері пайда болды: қашықтан оқыту, онлайн платформалар, виртуалды лабораториялар және т.б. Мұғалімдерге қазіргі уақытта компьютерлік сауаттылық пен ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді пайдаланудан бастап, цифрлық құралдардың педагогикалық потенциалын меңгеру талап етіледі [1]. Сонымен қатар, цифрлық технологиялар оқыту мазмұнын өзгертіп, алуан түрлі білім контентін оқушыға оңай әрі жылдам жеткізуге мүмкіндік береді. Мысалы, электрондық оқулықтар, бейне сабақтар және вебинарлар мұғалімнің тәжірибелік уақытын үнемдеуге септігін тигізіп, оқуды икемді етуде. Дегенмен мұндай жаңалықтар мұғалімнен тек техникалық дағдыларды емес, педагогикалық шеберлігін де қайта қарауды талап етеді.

Білім беру жүйесі цифрлық трансформация жағдайында түбегейлі өзгерістерге ұшырап отыр. Мемлекеттік деңгейде «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы жүзеге асырылып, мектеп пен ЖОО-лар желіге қосылуда, цифрлық бағалау жүйелері енгізілуде. Бұл мұғалімдерге жаңа жағдайларға бейімделуді талап етеді: педагогикалық тәжірибесін сандық форматқа ауыстыру, ақпараттық қауіпсіздік ережелерін сақтау, цифрлық этиканы ұстану. Мұғалімнің әлеуметтік желілердегі әрекеті де кәсіби жұмыстың ажырамас бөлігіне

айналуда [4]. Бұл оқушыларға білім беру үрдісінде креативті әдістерді қолдануға, тәжірибе алмасуға жақсы мүмкіндік береді, бірақ педагогикалық этика мен жеке деректердің құпиялылығын сақтау маңызды фактор болып қала береді [5].

Нәтижелер мен талқылау

Жүргізілген талдау мұғалімнің кәсіби және адамгершілік құндылықтарының цифрлық дәуірде де өзектілігін көрсетті. Зерттеулерге сәйкес, мұғалімдердің цифрлық ортада кәсіби міндеттерін орындауы тек техникалық біліктіліктен ғана емес, сонымен бірге тұлғаның этикалық тұрақтылығынан да туындайды [4]. Мысалы, әлеуметтік желідегі белсенділікті басқаларға үлгі болу, оқушыларға оқу мотивациясын беру үшін қолданған кезде ғана оң нәтижеге жеткізу мүмкіндігі бар. Бұл ретте педагогтың қоғам алдындағы жауапкершілігі мен оқушы құқығына құрмет көрсету талаптары басты қағидаға айналуы керек [5].

Екінші нәтиже – мұғалімнің цифрлық құзыреттілігі білім беру сапасының жаңа міндеттерін шешуде шешуші рөл атқарады. Қашықтықтан оқыту кезеңінде мұғалімнің ақпараттық және техникалық дағдылары сабақ мазмұнын үздіксіз қолжетімді етуге мүмкіндік берді. Зерттеулер көрсеткендей, цифрлық технологияларды меңгерген мұғалімдер оқу үрдісінде интерактивті әдістерді жиі қолданады, ал бұл оқушылардың білім деңгейін арттыра алады. Алайда цифрлық ортадағы тез өзгерістер мұғалімдерді білім беру технологияларын үнемі жаңартуға итермелейді.

Үшінші нәтижеге сәйкес, ғылыми-әдістемелік талдау мұғалімдерді кәсіби даярлау бағдарламаларына цифрлық этика мен медиа сауаттылықты енгізудің қажеттігін көрсетеді. Мұндай дайындық мұғалімдердің желідегі әрекеттерін этикалық шеңберде жүргізуге, балалардың санасын саналы ақпаратпен байытуға жәрдемдеседі. Зерттеулерде ұсынылған жаңа білім беру модульдері педагогтардың цифрлық ортада кәсіби тұрақтылығы мен этикалық мәдениетін нығайтуға бағытталған.

Цифрлық қоғамның ерекшеліктеріне байланысты мұғалімнің педагогикалық инновацияларды қолдану қабілеті ерекше мәнге ие болады. Жаңа технологиялар тек оқу құралдары ретінде ғана емес, педагогикалық әдістемені қайта ойластыруға және тиімді оқу стратегияларын енгізуге мүмкіндік береді. Мысалы, виртуалды зертханалар, интерактивті тақталар, бейне сабақтар, вебинарлар және онлайн жобалық жұмыстар мұғалімнің сабақтарды қызықты әрі нәтижелі өткізуіне көмектеседі. Бұл жағдайда мұғалімнің кәсіби құндылықтары тек оқытушы ретіндегі міндеттермен шектелмей, тәрбиелік рөлді де қамтиды, себебі ол оқушылардың этикалық, мәдени және әлеуметтік дамуында үлгі болады.

Зерттеулер көрсеткендей, мұғалімнің саналы цифрлық мәдениеті – оқушының ақпараттық ортадағы қауіпсіздігі мен денсаулығын сақтау үшін маңызды. Бұл тек жеке деректерді қорғау немесе авторлық құқықты сақтау емес, сонымен қатар цифрлық мінез-құлық нормаларын оқушыларға үйрету мен олардың онлайн әрекеттерін дұрыс бағыттау үшін қажет. Мысалы, мұғалім өз сабақтарында цифрлық сауаттылық пен медиа этика бойынша нақты үлгі көрсету арқылы оқушыларды саналы ақпаратты тұтынуға үйретеді. Білім беру жүйесінде мұғалімнің кәсіби құндылықтарын нығайту үшін кәсіби даму бағдарламалары мен тренингтерді енгізу маңызды. Бұл бағдарламалар педагогқа жаңа әдістемелерді меңгеруге, цифрлық құралдарды тиімді пайдалануға және кәсіби этика нормаларын практикада қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, педагогикалық қауымдастықтар мен онлайн кәсіби форумдар мұғалімдердің тәжірибе алмасуына, цифрлық ортада кездесетін мәселелерді талқылауына және бір-бірін қолдауға мүмкіндік береді. Мұндай қарым-қатынас мұғалімдердің кәсіби тұрақтылығын арттырып, цифрлық қоғамдағы жаңа қиындықтарға бейімделуін жеңілдетеді.

Цифрлық трансформация жағдайында мұғалімнің кәсіби және адамгершілік құндылықтары бір-бірімен тығыз байланысты. Педагогтың инновацияға икемділігі мен цифрлық құзыреттілігі оның кәсіби тиімділігін арттырса, этикалық және адамгершілік құндылықтары – осы тиімділікті әділдік, сенімділік және жауапкершілікпен үйлестіреді.

Мысалы, сабақта цифрлық ресурстарды қолдану оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыра алады, бірақ мұғалім олардың жеке ақпаратын қорғауға және этикалық нормаларды сақтауға міндетті.

Әлеуметтік әділеттілік пен теңдік мәселелері де маңызды. Цифрлық құралдардың барлығы әр оқушы үшін қолжетімді болмауы мүмкін, сондықтан мұғалімнің кәсіби құндылығы – білімге тең қолжетімділікті қамтамасыз ету. Бұл оқу процесінде барлық оқушылардың қажеттіліктерін ескеріп, индивидуалды қолдау көрсету арқылы жүзеге асады. Мұғалімнің кәсіби әрекеті тек білім беру ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік әділеттілікті қалыптастыруға да бағытталған болуы тиіс. Қазіргі замандағы мұғалімнің кәсіби құндылықтары тек білім беруге бағытталған емес, сонымен қатар цифрлық қоғамдағы адамгершілік, әлеуметтік және мәдени нормаларды сақтау арқылы қоғамдағы жауапкершілікті нығайтуға бағытталады. Мұғалімнің әрекеттері оқушыларға үлгі болуымен қатар, қоғамдық сенімділік пен этикалық стандарттарды қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл әсіресе жастар арасында ақпараттық сауаттылықты арттыру және саналы цифрлық мәдениетті қалыптастыру үшін маңызды.

Сондай-ақ, цифрлық трансформация мұғалімнің кәсіби қоғамдағы рөлін кеңейтті. Бұрын тек сынып ішінде әрекет ететін педагог енді онлайн ортада да білім беруші, тәлімгер және әдістемелік кеңесші ретіндегі жауапкершілік алады. Бұл жаңа міндеттер педагогты үздіксіз кәсіби даму мен цифрлық сауаттылықты жетілдіру процесіне мәжбүрлейді. Нәтижесінде, мұғалімнің кәсіби құндылықтары тек жеке қызметке қатысты ғана емес, білім беру жүйесінің жалпы сапасын көтеруге бағытталған стратегиялық мәнге ие болады.

Негізгі статистикаға сүйенсек:

1. Интернетпен қамтылу – жалпы халық арасында өте жоғары. 2024 жылы Қазақстанда интернет қолданушылар саны шамамен 18.19 млн, интернетпен қамтылу көрсеткіші — ≈92–93%.

2. Әлеуметтік желі қолданушылары көп – жастарға арналған ақпараттық орта кең. 2024 жылы әлеуметтік медиа қолданушылары ≈14.1 млн (халықтың ≈71.5%). Бұл мұғалімдерге цифрлық коммуникацияның кең аудиториясы бар екенін көрсетеді.

3. Мектептердің (жоғары сыныптар) интернетке қосылу деңгейі жоғары – оқу үдерісін цифрландырудың технологиялық алғышарты бар. Жоғарғы сыныптардағы мектептерде интернетке қолжетімділік ≈93.7% көрсетілген. Бұл оқытудағы цифрлық құралдарды қолдануға мүмкіндік береді.

4. Бастауыш мектептерде педагогикалық мақсаттағы интернетке қолжетімділікке қатысты ресми деректер жоғары. Бұл ресми деңгейдегі цифрлық инфрақұрылымның тез дамуын білдіреді.

5. Мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін өлшеу және жетілдіру құралдары (SELFIE және DigCompEdu) Қазақстанда енгізіліп жатыр – ұлттық деңгейде бағалау/бағдарламалар дайындалып, ұсынылуда. Ұлттық академия мен методикалық құжаттарда SELFIE (өзін-өзі бағалау) негізінде пилоттық және аймақтық зерттеулер нәтижелері жарияланды; педагогтарды цифрлық компетенциялар бойынша дайындау бойынша ұсынымдар жасалған. Сонымен қатар, халықаралық деңгейдегі талдаулар көрсетеді:

6. Көптеген елдерде (оның ішінде Қазақстанға тән жағдайларда да) мұғалімдерді цифрлық білім беру саласына дайындау үшін үздіксіз кәсіби оқыту және нақты стандарттар қажет.

Осы деректерді ала отырып мұғалімнің кәсіби құдіреттілігіне қалай әсер ететінін келесі тізімдерде көрсек болады:

I.«Қазақстанда цифрлық инфрақұрылым жылдам дамуда: 2024 жылдың басында елдегі интернетпен қамтылу шамамен 92–93% деңгейінде болды, ал әлеуметтік желілер пайдаланушылары халықтың шамамен 71,5% құрайды, бұл мұғалімдер үшін кең онлайн-аудиторияның бар екенін көрсетеді».

II. «Жоғарғы сыныптардың көпшілігінде педагогикалық мақсаттағы интернетке қолжетімділік ≈93.7% жеткен, ал кейбір жергілікті есептер бастапқы мектептерде pedagogical internet қолжетімділігі 100% деңгейінде көрсетілген, яғни технологиялық дайындық негізі айтарлықтай нығайтылған.»

III. «Алайда инфрақұрылым бар дегенмен, мұғалімдердің цифрлық құзіреттілігін жүйелі бағалау және оны қалыптастыру – маңызды сұрақ болып қала береді. Қазақстанда SELFIE сияқты өзін-өзі бағалау құралдары енгізіліп, аймақтық нәтижелер мен методикалық ұсынымдар әзірленуде; бұл практикалық қадам мұғалімдерді нақты дағдылар бойынша дайындауға мүмкіндік береді.»

IV. «Көптеген зерттеулер көрсеткендей, педагогтарды цифрлық білім беру саласына дайындау үшін үздіксіз кәсіби оқыту және нақты стандарттар қажет – бұл қазіргі цифрлық трансформация жағдайында оқыту сапасын сақтап қалудың кілті болып табылады».

Қорытынды

Қорыта айтқанда, цифрлық трансформация дәуірінде де мұғалімнің кәсіби және адамгершілік құндылықтары білім беру сапасының басты тірегі болып қала береді. Жаңа технологиялар педагогикалық әдістерді жаңартуға үлкен мүмкіндік береді: олар сабақтардың интерактивтілігін арттырады, оқушылардың жеке тұрғылықты қажеттіліктеріне икемделген оқытуға жол ашады және оқу процесін тиімді жоспарлауды жеңілдетеді. Дегенмен, техникалық мүмкіндіктер қаншалықты кең болса да, ұстаздың еңбекқорлығы, адалдығы, әділдігі, құрмет көрсетушілігі сияқты базалық құндылықтар мектептің әлеуметтік-эмоционалдық климаты мен оқушылардың тұлғалық дамуы үшін шешуші болып қалады [3].

Цифрлық білім беру жүйесінде мұғалімнің инновацияға икемділігі мен цифрлық құзыреттілігі жаңа қажетті құзіреттер қатарында қалыптасып жатыр. Бұл құзіреттерге цифрлық құралдарды меңгеру, онлайн-ресурстарды педагогикалық мақсатта сапалы қолдану, оқыту мазмұнын цифрландыру қабілеті, және оқушы деректерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету кіреді. Алайда цифрлық дамудың тереңдігі мен кең қолданылуы жағдайында педагогикалық этика үздіксіз сақталып отыруы тиіс: мұғалім онлайн да, дәстүрлі ортада да оқушы құқықтарын құрметтеп, кәсіби имиджін қорғауы қажет [5]. Осы себепті педагогтарды даярлау мен кәсіби қайта даярлау бағдарламаларында цифрлық құралдармен жұмыс жасаумен бірге этикалық нормалар мен медиа сауаттылықты оқыту басымдыққа ие болуы тиіс. Болашақта мұғалімнің кәсіби қоғамдастық ішіндегі рөлі мен этикалық жауапкершілігі цифрлық заманның негізгі талабы болып қала береді.

2025 жылға арналған нақты ұсыныстар (жедел шаралар):

1. Цифрлық этика модулін енгізу. 2025 оқу жылына дейін жоғары педагогикалық білім беру орындары мен мұғалімдерді қайта даярлау курстарының бағдарламасына міндетті «Цифрлық этика және медиа сауаттылық» модулін енгізу. Модуль орындалатын тақырыптар: жеке деректерді қорғау, авторлық құқық, онлайн коммуникацияның этикасы, жалған ақпаратпен жұмыс істеу, әлеуметтік желідегі кәсіби мінез-құлық стандарттары.

2. Педагогтардың қысқа мерзімді практикалық тренингтері. Әр аймақта оқу-тәжірибелік 3–5 күндік воркшоптар ұйымдастыру: оқу контентін цифрландыру, интерактивті тапсырмаларды құрастыру, оқушылармен онлайн жұмыста этикалық шекараларды сақтау. Бұл тренингтерді облыстық әдістемелік кабинеттер мен университеттер бірлесіп өткізсін.

3. Пилоттық бағалау жүйесі (SELFIE/DigCompEdu негізінде). Мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін бағалайтын пилоттық скринінг өткізу және нәтижеге қарай нақты компетенциялар бойынша оқыту жоспарларын жасау. Бағалау нәтижелері бойынша аймақтық қажеттіліктер анықталып, ресурстарды шоғырландыруға мүмкіндік беріледі.

4. Этикалық кодекс және коммуникациялық нұсқаулық. Министрлік пен облыстық білім басқармалары мұғалімдерге арналған онлайн мінез-құлыққа (social media) қатысты

қысқа, нақты нұсқаулық және этикалық кодекс ұсынсын — бұл оқушылармен қарым-қатынаста, бейнеоқытуларда және ашық платформаларда сақталуы тиіс мінез-құлық стандарттарын айқындайды.

Орта мерзімді (2026–2028): жүйелерді институционализациялау

1. Білім беру стандарттарына интеграция. 2026 жылға қарай «Қазақстан мұғалімінің кәсіби стандарттарына» цифрлық этика мен медиа сауаттылыққа қатысты нақты критерийлер енгізілсін: бұл мұғалімдерді аттестациялау, лауазымға тағайындау, тәртіптік-мәдени бағалау тетіктерінде көрініс табуы қажет.

2. Оқу-әдістемелік кешендер әзірлеу. Университеттер мен әдістемелік орталықтар бірлесіп мұғалімдерге арналған оқу-әдістемелік жинақтар, онлайн-курстар және тәжірибелік тапсырмалар дайындасын. Бұл кешендерде этика жағдайлары (case studies), интерактивті симуляциялар және бағалау критерийлері болуы тиіс.

3. Педагогикалық қауымдастықтар мен менторлық желілер. Онлайн және аймақтық қауымдастықтар арқылы (форумдар, вебинарлар, желілік салалы топтар) тәжірибе алмасуды тұрақты ету. Жас мұғалімдерге тәжірибелі ұстаздардан менторлық бағдарламалар ұйымдастыру.

4. Инфрақұрылымды теңдестіру. Сандық теңсіздікті азайту үшін ауылдық және шалғай мектептерге арнайы техникалық қолдау — интернет жылдамдығын арттыру, құрылғылармен қамтамасыз ету және локальды цифрлық ресурстар құру.

Ұзақ мерзімді (2029 және одан кейінгі жылдар): тұрақты мәдениетті қалыптастыру: Көрсеткіштер мен мониторинг. Мұғалімдердің кәсіби құндылықтарын және цифрлық этикаға сәйкестігін өлшейтін жүйелі мониторинг пен көрсеткіштер енгізу. Негізгі көрсеткіштер: цифрлық құралдарды қолдану белсенділігі, онлайн-этиканы бұзу оқиғаларының саны, оқушылар мен ата-аналардың сенімі және оқыту нәтижелеріндегі оң өзгеріс. Зерттеу және инновацияларға инвестиция. Педагогикалық зерттеулерге, мысалы, қандай цифрлық әдістер оқыту сапасын нақты арттыратынын анықтауға бағытталған гранттар бөлу. Жаңа құралдарды сынақтан өткізу, этикалық тәуекелдерді бағалау және оларды жою жолдарын әзірлеу. Заңнамалық және нормативтік базаны жетілдіру. Жеке деректерді қорғау, кибербуллинг және онлайн моральдық жауапкершілік бойынша мектептер мен жоғары оқу орындарының ішкі ережелерін, сондай-ақ айыппұл/сыйақы жүйесін реттейтін нормативтерді әзірлеу.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сағалиева Ж.К., Есекешова М.Д., Ғұмаров Ғ.С., Жүсіпова А.А. Білім беру кеңістігіндегі цифрлық педагогика (Цифровая педагогика в образовательном пространстве): оқу құралы. – Алматы, 2020. – 388 б.

2. Орынбасарова Э.А. Педагог этикасы және қарым-қатынас мәдениеті. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2017. – 215 б.

3. Беркімбаев К.М., Ниязова Г.Ж. Мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру // Педагогика және психология (Педагогикалық ғылымдар журналы). – 2022. – №1. – Б. 1–11.

4. Киздарбекова У.А. Мұғалім және әлеуметтік желі: этика мен танымалдық арасы. – Алматы, 2025. – Материал.

5. UNESCO. Digital Literacy and Digital Skills: A Global Framework. – UNESCO, 2022. – 100

УДК 373.1

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ ХИМИИ: АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ

Савченко М.В.

*Магистрант, Жетысуский университет им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Республика Казахстан
Sandugash78@mail.ru*

Сыдыкбаева С.А.

*Х.г.к., қауымдастырылған профессор (доцент) м.а., Жетысуский университет
им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган, Республика Казахстан
milana190604@gmail.com*

Статья посвящена анализу педагогического потенциала виртуальных лабораторных работ в школьном курсе химии. Рассматриваются теоретические подходы к организации цифровых экспериментов, включая конструктивистский, деятельностный, когнитивный и компетентностный подходы, а также особенности их применения в условиях казахстанской школы. Особое внимание уделено практическим методам интеграции платформ PhET, ChemCollective, Labster, Crocodile Chemistry и BilimLand, анализу типичных ошибок учеников и педагогическому сопровождению. Представлены рекомендации для эффективного использования виртуальных лабораторий с целью формирования исследовательских компетенций, цифровой грамотности и критического мышления учащихся.

Ключевые слова: виртуальная лаборатория, школьная химия, цифровые образовательные ресурсы, исследовательская компетенция, педагогические методы, Казахстан.

Виртуалды зертханалық жұмыстардың педагогикалық әлеуетін талдауға арналған. Сандық тәжірибелерді ұйымдастырудағы теориялық тәсілдер, оның ішінде конструктивистік, қызметтік, когнитивтік және құзыреттілікке бағытталған тәсілдер қарастырылады, сондай-ақ оларды Қазақстан мектептерінде қолданудың ерекшеліктері көрсетіледі. PhET, ChemCollective, Labster, Crocodile Chemistry және BilimLand платформаларын қолданудың практикалық әдістеріне, оқушылардың типтік қателерін талдауға және педагогикалық қолдауға ерекше назар аударылады. Виртуалды зертханаларды тиімді пайдалану бойынша ұсыныстар беріліп, зерттеу дағдыларын, цифрлық сауаттылықты және сыни ойлауды дамытуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: виртуалды зертхана, мектеп химиясы, сандық білім ресурстары, зерттеу құзыреті, педагогикалық әдістер, Қазақстан.

The article examines the pedagogical potential of virtual laboratory work in the school chemistry curriculum. It analyzes theoretical approaches to organizing digital experiments, including constructivist, activity-based, cognitive, and competency-based approaches, and their implementation in the context of Kazakhstani schools. Special attention is given to practical methods of integrating platforms such as PhET, ChemCollective, Labster, Crocodile Chemistry, and BilimLand, the analysis of typical student errors, and pedagogical support. Recommendations are provided for effective use of virtual laboratories to develop students' research competencies, digital literacy, and critical thinking skills.

Keywords: virtual laboratory, school chemistry, digital educational resources, research competence, pedagogical methods, Kazakhstan.

Современное образование переживает этап глубокой цифровизации, которая затрагивает все уровни и направления учебного процесса. В условиях школьного курса химии, где экспериментальная деятельность является ключевым компонентом,

использование виртуальных лабораторных работ открывает новые перспективы и позволяет качественно изменить подход к обучению. Виртуальные лаборатории становятся не только технологическим инструментом, но и важным элементом педагогического процесса, обеспечивающим интеграцию теории и практики, развитие исследовательских компетенций и формирование цифровой грамотности учащихся.

Актуальность исследования педагогического потенциала виртуальных лабораторных работ в школьном курсе химии определяется необходимостью повышения качества естественно-научного образования в Казахстане в условиях ограниченной материально-технической базы многих школ. В республике существует проблема неравенства доступа к полноценным лабораторным экспериментам: в городских школах условия зачастую лучше, чем в сельских, где отсутствуют специализированные кабинеты и необходимое оборудование. Виртуальные лаборатории позволяют преодолеть этот разрыв, предоставляя единый доступ к практико-ориентированному обучению. В контексте реализации Государственного общеобязательного стандарта образования Республики Казахстан (ГОСО) и стратегических целей цифровизации системы образования использование виртуальных лабораторных комплексов приобретает особое значение. Это связано не только с повышением эффективности усвоения учебного материала, но и с решением задач формирования у школьников критического мышления, исследовательских навыков и готовности к жизни в условиях цифрового общества [1].

Цель данной статьи заключается в теоретическом анализе педагогического потенциала виртуальных лабораторных работ в школьном курсе химии с акцентом на образовательный контекст Республики Казахстан. Для достижения цели рассматриваются современные теоретические подходы к обучению, возможности интеграции виртуальных лабораторий в школьную практику, конкретные программные продукты и приложения, а также ожидаемые результаты их использования в системе образования.

Переходя к теоретическим аспектам, важно отметить, что педагогический потенциал виртуальных лабораторных работ определяется комплексным взаимодействием дидактических, методических и технологических возможностей, предоставляемых учителю и учащимся. Виртуальные лаборатории представляют собой цифровые образовательные ресурсы, которые моделируют химические процессы, позволяют проводить виртуальные эксперименты и анализировать их результаты в интерактивной форме. Они обеспечивают формирование исследовательских навыков, критического мышления и компетенций XXI века, соединяя теоретические знания с практическими действиями [2].

В образовательном процессе для проведения виртуальных лабораторных работ в школьном курсе химии могут использоваться следующие платформы и приложения: **PhET Interactive Simulations**, предоставляющая интерактивные симуляции химических процессов с возможностью изменять концентрации веществ, наблюдать за проводимостью растворов и визуализировать закономерности реакций; **ChemCollective Virtual Labs**, позволяющая моделировать все этапы эксперимента, включая выбор реагентов, смешивание, измерение pH и фиксирование ошибок для последующего педагогического анализа; **Labster**, обеспечивающая трёхмерное моделирование сложных органических и аналитических реакций с визуализацией макро- и микромолекулярных процессов и интерактивным сопровождением; **BilimLand**, национальная казахстанская платформа, интегрирующая виртуальные лаборатории в учебные темы, предлагающая интерактивные задания, автоматическую проверку результатов и формирование протоколов; а также **Crocodile Chemistry**, предназначенная для углубленной работы с экспериментальными данными, построения кривых титрования и визуализации результатов опытов. Использование этих платформ обеспечивает формирование предметных, метапредметных и личностных компетенций учащихся, позволяет развивать исследовательские навыки, критическое мышление и цифровую грамотность, а также интегрирует современные цифровые технологии в образовательный процесс химии в школах Казахстана [3].

Также в данном контексте важно отметить, что использование перечисленных платформ и приложений, становится эффективным только при применении обоснованных педагогических методик, обеспечивающих осмысленное освоение материала и формирование компетенций. В этом контексте основой служат **конструктивистский подход** Ж. Пиаже и Л. Виготского, акцентирующий внимание на том, что знания создаются самим учеником через активное взаимодействие с виртуальной лабораторной средой; **деятельностный подход** А. Н. Леонтьева, позволяющий планировать, выполнять и анализировать экспериментальные действия, фиксировать ошибки и корректировать их; **когнитивный подход** Ж. Бруннера, обеспечивающий визуализацию химических процессов, построение когнитивных моделей и понимание взаимосвязи макро- и микропроцессов; а также **компетентностный подход**, развитый в современной педагогике Казахстана, который направлен на формирование предметных, метапредметных и личностных компетенций через интеграцию цифровых ресурсов, проектную деятельность и исследовательскую работу. Таким образом, сочетание современных платформ и методических подходов создает оптимальные условия для эффективного освоения химических экспериментов, развития критического мышления, исследовательских навыков и цифровой грамотности учащихся [4].

Практическая работа начинается с платформы PhET Interactive Simulations, которая предоставляет интерактивные возможности для моделирования химических процессов и проведения виртуальных экспериментов. Ученику необходимо открыть браузер, перейти на сайт phet.colorado.edu, выбрать вкладку Chemistry, затем найти симуляцию Solutions and Conductivity и нажать кнопку Play. На экране появляется виртуальная лабораторная панель, содержащая реагенты, индикаторы, ползунки концентрации и кнопки Reset для сброса параметров. Учитель предварительно демонстрирует на интерактивной доске, как использовать ползунок Concentration для изменения концентрации раствора, как перетаскивать ионы с помощью мыши в область эксперимента и как наблюдать за яркостью индикаторной лампочки, отражающей проводимость раствора. Ученик самостоятельно изменяет концентрацию NaCl, сахарного раствора или других веществ, фиксирует изменения яркости лампочки, сравнивает полученные значения и делает выводы. В ходе работы педагог задает направляющие вопросы: «Почему раствор NaCl проводит ток лучше, чем сахарный раствор при одинаковой концентрации?» и «Как изменится проводимость при удвоении концентрации?» Учитель также предлагает ученику оформить таблицу «Вещество — Концентрация — Проводимость» и проверяет правильность заполнения. Этот процесс реализует конструктивистский подход Ж. Пиаже и Л. Виготского, обеспечивая активное конструирование знаний учащимся через экспериментальное исследование [5].

Далее практическая работа продолжается на платформе ChemCollective Virtual Labs, предназначенной для моделирования полного цикла лабораторного эксперимента. Ученику необходимо авторизоваться на сайте chemcollective.org, выбрать вкладку Virtual Lab и нажать Start Virtual Lab для открытия интерфейса. Панель содержит полку с реагентами, шкаф с лабораторной посудой, рабочий стол, pH-метр, индикаторы и кнопки Pick up, Add, Mix, Measure pH и Reset. Учитель демонстрирует последовательность действий: как выбрать реагент и перетащить его в пробирку через Drag & Drop, как добавить второй реагент кнопкой Add, перемешать содержимое Mix и измерить pH с помощью Measure pH. Ученик выполняет эксперимент, фиксирует изменения pH и наблюдает химическую реакцию. В случае ошибки можно использовать кнопку Reset, после чего эксперимент начинается заново. Педагог анализирует действия ученика, задает уточняющие вопросы («Что произойдет, если добавить реагент в другой последовательности?»), объясняет возможные последствия и корректирует алгоритм действий. Такой метод позволяет реализовать деятельностный подход А. Н. Леонтьева, формируя у учащихся умение планировать, выполнять и анализировать экспериментальные действия, развивая алгоритмическое мышление и исследовательские навыки [6].

Для углубленного понимания и визуализации молекулярных процессов используется платформа Labster, особенно в модулях органического синтеза. После авторизации через школьный аккаунт ученик выбирает курс Chemistry, модуль Organic Synthesis и нажимает Start Experiment для открытия трехмерной лаборатории. В интерфейсе отображаются столы с колбами, штативами, нагревателями и реагентами. Ученик выполняет действия: надевает халат кнопкой Wear Lab Coat, берет колбу через Pick up Flask, добавляет реагенты с помощью Add Reagents, устанавливает нагреватель Turn on Heater и наблюдает изменение вещества. Для анализа отдельных этапов можно использовать кнопку Replay, возвращаясь к предыдущим шагам. Учитель сопровождает выполнение эксперимента, объясняет назначение каждого действия, задает вопросы для анализа процессов, указывает на закономерности и структурирует наблюдения. Эта работа обеспечивает реализацию когнитивного подхода Ж. Бруннера, формируя у учащихся когнитивные модели химических процессов, позволяя сопоставлять макроэффекты с молекулярными изменениями и углубляя понимание экспериментального материала [7].

На национальном уровне для реализации компетентного подхода Казахстана используется платформа BilimLand. Ученик заходит в личный кабинет, выбирает раздел Химия, затем тему Реакции обмена и нажимает Виртуальная лаборатория. Панель содержит реагенты (серная кислота, гидроксид натрия), пробирки, индикаторы и кнопки Add, Mix, Reset и Observe. Ученику необходимо провести эксперимент, наблюдать образование осадка и фиксировать результаты. Учитель поясняет алгоритм действий, контролирует правильность выполнения и формулировки выводов, проверяет заполнение протокола в таблице «Исходные вещества — наблюдения — вывод». Этот процесс интегрирует компетентный подход, развивает цифровую грамотность, предметные и метапредметные компетенции, а также формирует исследовательские умения и критическое мышление [8].

Crocodile Chemistry позволяет работать с титриметрическими методами и графическим представлением результатов. После открытия шаблона Acid-base titration на экране отображается лабораторный стол, бюретка, колба с индикатором и набор реагентов. Ученик с помощью кнопки Fill Burette наполняет бюретку, добавляет раствор в колбу через Add to Flask, запускает титрование кнопкой Start, наблюдает изменение цвета и построение кривой титрования. Учитель задает вопросы: «При каком объеме титранта произошел скачок pH?» и «Как связаны изменения на графике с химической реакцией?», корректирует ошибки и направляет анализ. Этот методический прием соединяет конструктивистский и когнитивный подходы, развивая умение анализировать данные, интерпретировать результаты и строить графические модели [9].

Интеграция всех платформ в учебный процесс осуществляется поэтапно. На этапе демонстрации учитель показывает виртуальный опыт на интерактивной доске, нажимая Start Simulation или Show 3D Lab, поясняет назначение каждой кнопки, следит за действиями учеников и фиксирует возможные ошибки. На этапе самостоятельной работы ученик выполняет действия на своем устройстве, используя все интерактивные кнопки и вкладки, фиксирует результаты в таблицах, а учитель консультирует, корректирует ошибки, задает уточняющие вопросы и направляет анализ. На этапе рефлексии проводится обсуждение, обобщение результатов и формулирование выводов. Такой подход обеспечивает реализацию методик Пиаже, Виготского, Леонтьева, Бруннера и компетентного подхода Казахстана, развивает критическое мышление, исследовательские навыки и цифровую грамотность [10].

Эта поэтапная интеграция виртуальных лабораторий также позволяет выявить преимущества и ограничения цифровой среды в сравнении с традиционными лабораторными практикумами. Виртуальные платформы создают условия для многократного воспроизведения сложных химических процессов без риска для здоровья, экономии реагентов и сокращения времени на подготовку, что особенно важно в условиях

ограниченного оборудования. Сравнение с классической лабораторией показывает, что цифровая среда обеспечивает доступ к моделированию процессов, которые в реальных условиях требуют сложного оборудования, строгого соблюдения техники безопасности или значительного времени на наблюдение результатов, расширяя возможности практического обучения и формируя исследовательские компетенции учащихся [11].

При этом важно учитывать, что несмотря на очевидные преимущества виртуальных лабораторий, их эффективность во многом зависит от того, как учащиеся взаимодействуют с цифровой средой. В процессе выполнения экспериментов, учащиеся могут сталкиваться с трудностями при выборе реагентов, неверной последовательностью действий или неправильной фиксацией наблюдений. Такие ошибки, естественные для этапа освоения новых навыков, требуют внимательного педагогического сопровождения. Учитель играет ключевую роль в своевременной корректировке действий, объяснении алгоритмов, формулировании направляющих вопросов и организации обсуждения результатов, что позволяет превратить потенциальные ошибки в обучающие ситуации и формирует навыки самоконтроля, анализа и критического мышления. Именно на этом фоне формируется понимание того, как виртуальные лаборатории не только расширяют возможности практического обучения, но и требуют осознанного сопровождения для предотвращения закрепления неправильных действий.

Типичные ошибки учеников включают неправильный выбор реагента, несоблюдение последовательности действий, ошибки при измерениях и фиксации данных. Педагогическое сопровождение предполагает контроль действий через визуальные подсказки платформ, объяснение алгоритма действий, корректировку ошибок и постановку уточняющих вопросов. Практическая интеграция платформ в проектную деятельность, например, проект Способы очистки воды в ChemCollective, позволяет моделировать нейтрализацию загрязненных растворов, фиксировать pH, сравнивать реагенты, оформлять отчеты и защищать проекты. В подготовке к олимпиадам платформа Crocodile Chemistry позволяет отрабатывать титриметрию, Labster — органический синтез и многоступенчатые реакции, формируя уверенность, расширяя практический опыт и развивая аналитическое мышление.

Ожидаемые результаты включают предметные — углубленные знания по химии и навыки экспериментирования; метапредметные — развитие критического мышления, цифровой грамотности, умения работать с информацией и строить выводы; личностные — интерес к химии, исследовательская деятельность и самостоятельное обучение; системные — снижение образовательного неравенства и интеграция образовательной системы Казахстана в международное пространство. Использование описанных платформ в сочетании с методиками авторов создает условия для эффективного освоения химии, формирования исследовательских навыков и компетентностного подхода в школьной практике.

В качестве рекомендаций для педагога выступают следующие аспекты. Во-первых, необходимо обеспечивать поэтапное внедрение виртуальных лабораторий в учебный процесс. Это включает демонстрацию опыта учителем на интерактивной доске с подробным пояснением функционала всех кнопок и вкладок, переход к индивидуальной самостоятельной работе учащихся на компьютерах или планшетах и завершение коллективной рефлексией, обсуждением результатов и формулированием выводов. Такой подход обеспечивает постепенное освоение навыков и формирование исследовательских компетенций.

Во-вторых, педагог должен выполнять функции фасилитатора, контролируя правильность последовательности действий, корректируя ошибки, задавая направляющие и уточняющие вопросы, а также обеспечивая связь между теоретическими знаниями и наблюдаемыми результатами в виртуальной лаборатории. Внимательное сопровождение учащихся помогает предотвратить закрепление неправильных действий и способствует развитию навыков самоконтроля и критического мышления.

В-третьих, рекомендуется интегрировать цифровые лаборатории в проектную и исследовательскую деятельность. Это позволяет учащимся применять полученные знания для

решения практических задач, фиксировать наблюдения, оформлять отчеты и защищать результаты перед классом. Подобная практика формирует исследовательские умения, навыки коллективной работы и способность обосновывать выбор методов проведения экспериментов.

В-четвертых, для подготовки к олимпиадам и углубленного изучения сложных химических процессов следует использовать возможности платформ, таких как Labster, Crocodile Chemistry и ChemCollective. Они позволяют многократно воспроизводить эксперименты, моделировать многоступенчатые реакции и формировать аналитическое мышление. Регулярное использование этих инструментов способствует накоплению практического опыта и повышает уверенность учащихся в выполнении сложных заданий.

В-пятых, необходимо уделять внимание развитию цифровой грамотности и компетенций XXI века, включая навыки самоконтроля, критического мышления и работы с информацией. Это достигается через интерактивное управление параметрами эксперимента, построение графиков, фиксацию данных и анализ результатов. Виртуальные лаборатории предоставляют широкие возможности для формирования этих навыков в контексте изучения химии.

Наконец, педагогам рекомендуется учитывать особенности казахстанской образовательной среды, обеспечивая равный доступ всех учащихся к виртуальным лабораториям, корректируя задания под уровень класса и интегрируя цифровые ресурсы с национальными методическими подходами. Такой подход способствует повышению качества обучения, формированию устойчивого интереса к химии и развитию исследовательских компетенций у школьников.

В заключении статьи можно с уверенностью сказать, виртуальные лабораторные работы обладают огромным педагогическим потенциалом и могут стать ключевым инструментом модернизации химического образования в Казахстане. Их применение требует методической подготовки учителей и технической базы школ, однако при правильной организации они обеспечивают глубокое усвоение знаний, развитие исследовательских компетенций и формирование мотивации к изучению естественных наук. Виртуальные лаборатории позволяют моделировать даже самые сложные процессы, безопасно экспериментировать и готовить учащихся к современным вызовам науки и технологий.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Государственный общеобязательный стандарт среднего образования Республики Казахстан. – Астана: Министерство просвещения РК, 2023.
2. Абдулкаримова С.К. Цифровизация образования: возможности и вызовы для школы Казахстана // Вестник КазНПУ. Серия педагогическая. – 2022. – №4. – С. 15–22.
3. Алимгазина Ж.Т., Садыкова А.Б. Использование виртуальных лабораторий в обучении химии в средней школе // Педагогика и психология. – 2021. – №3(48). – С. 102–110.
4. Кенжебекова Г.К. Возможности применения цифровых образовательных ресурсов в сельских школах Казахстана // Образование и наука. – 2020. – №7. – С. 64–72.
5. PhET Interactive Simulations. – University of Colorado Boulder. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://phet.colorado.edu>
6. ChemCollective Virtual Labs. – Carnegie Mellon University. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://chemcollective.org/>
7. Labster Virtual Labs. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.labster.com/>
8. BilimLand. – Образовательная платформа Республики Казахстан. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://bilimland.kz/>
9. Crocodile Chemistry. Virtual Science Software. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://crocodile-clips.com>
10. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
11. Bruner J.S. The Process of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.

ӘОЖ 159.922.7:004.9:37.015.31

КІШІ ЖАСАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ОРТАДА ОҚУ ӘРЕКЕТІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сасбаева К.Р.

*Магистрант, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан Республикасы
kundizsasbaewa@mail.ru*

Мақалада кіші жастағы оқушылардың цифрлық ортада оқу әрекетінің психологиялық ерекшеліктері жан-жақты талданады. Цифрлық кеңістік қазіргі білім беру жүйесінің ажырамас бөлігіне айналып, оқушылардың танымдық белсенділігі мен мотивациясына, эмоциялық тұрақтылығына және өзін - өзі реттеу қабілеттеріне жаңа талаптар қояды. Зерттеу барысында оқу мотивациясы, зейін, есте сақтау, ойлау және эмоциялық процестердің цифрлық форматтағы көрінісі анықталып, олардың оқу нәтижесіне әсері қарастырылған. Автор кіші жастағы оқушылардың оқу әрекетінде ақпараттық технологиялар мен ойын элементтерінің рөліне талдау жасап, олардың танымдық қызығушылығын арттырумен қатар, назар тұрақтылығын төмендету қаупін де көрсетеді. Мақалада оқу әрекетінің табыстылығын қамтамасыз ететін психологиялық шарттар айқындалған: эмоциялық қолдау, өзін - өзі бақылау, уәждің тұрақтылығы және саналы оқу стратегиялары. Цифрлық ортаны тиімді пайдалану кіші жастағы оқушылардың жеке қабілеттерін дамытуға, шығармашылық ойлауын жетілдіруге және танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: цифрлық орта, бастауыш сынып, оқу әрекеті, психологиялық ерекшелік, мотивация, эмоциялық даму, цифрлық трансформация.

В статье всесторонне рассматриваются психологические особенности учебной деятельности младших школьников в цифровой среде. Цифровое пространство становится неотъемлемой частью современной системы образования, предъявляя новые требования к познавательной активности, мотивации, эмоциональной устойчивости и саморегуляции учащихся. В ходе исследования выявлены особенности проявления учебной мотивации, внимания, памяти, мышления и эмоциональных процессов в цифровом формате, а также их влияние на результаты обучения. Автор анализирует роль информационных технологий и игровых элементов в учебной деятельности младших школьников, отмечая, что они не только повышают познавательный интерес, но и могут снижать устойчивость внимания. Определены психологические условия успешности учебной деятельности: эмоциональная поддержка, самоконтроль, устойчивость мотивации и осознанные учебные стратегии. Эффективное использование цифровой среды способствует развитию индивидуальных способностей младших школьников, совершенствованию творческого мышления и повышению познавательной активности.

Ключевые слова: цифровая среда, начальная школа, учебная деятельность, психологические особенности, мотивация, эмоциональное развитие, цифровая трансформация.

The article comprehensively examines the psychological characteristics of primary school students' learning activities in a digital environment. The digital space has become an integral part of modern education, setting new requirements for students' cognitive activity, motivation, emotional stability, and self - regulation. The study identifies the specific features of learning motivation, attention, memory, thinking, and emotional processes in the digital format, as well as their impact on learning outcomes. The author analyzes the role of information technologies and game-based elements in the educational process of younger students, noting that they not only

enhance cognitive interest but may also reduce attention stability. The article defines key psychological conditions ensuring successful learning: emotional support, self-control, motivation persistence, and conscious learning strategies. Effective use of the digital environment contributes to the development of students' individual abilities, creative thinking, and cognitive engagement.

Keywords: digital environment, primary school, learning activity, psychological characteristics, motivation, emotional development, digital transformation.

Kіріспе

Қазіргі кезеңде білім беру кеңістігіне цифрлық технологиялардың белсенді енуі оқыту процесінің мазмұны мен құрылымына түбегейлі өзгеріс енгізіп отыр.

Цифрлық орта - тек оқу құралдарының жиынтығы ғана емес, ол оқушының танымдық белсенділігін, эмоциялық жағдайын және әлеуметтік өзара әрекеттесуін қалыптастыратын психологиялық-педагогикалық кеңістікке айналды. Әсіресе бастауыш мектеп жасындағы оқушылар үшін бұл кезең ерекше маңызға ие, өйткені дәл осы жаста оқу әрекетінің психологиялық құрылымы, мотивациясы мен өзін-өзі реттеу дағдылары қалыптасады.

Зерттеу жұмысының **мақсаты** - кіші жастағы оқушылардың цифрлық орта жағдайындағы оқу әрекетінің психологиялық ерекшеліктерін айқындап, оқу процесін тиімді ұйымдастырудың теориялық және практикалық негіздерін анықтау.

Зерттеу саласының **маңыздылығы** - цифрлық технологиялардың әсерінен оқу мотивациясының сипаты, зейін мен есте сақтаудың тұрақтылығы, эмоциялық және еріктік процестердің өзгеруін психологиялық тұрғыдан талдауда. Бұл бағытта алынған нәтижелер білім беру процесін жаңаша жобалауға, оқыту сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Мәселенің **өзектілігі** - қазіргі заман оқушысының цифрлық ортаға бейімделу деңгейі мен психологиялық дайындық деңгейінің арасында сәйкессіздіктің байқалуында. Цифрлық кеңістіктегі ақпараттың көптігі, экрандық жүктеменің артуы, эмоционалды шаршау сияқты факторлар оқу нәтижелеріне тікелей әсер етеді.

Зерттеу жұмысының **болжамы** - егер кіші жастағы оқушылардың психологиялық ерекшеліктері ескеріліп, цифрлық орта оқу әрекетін мақсатты түрде ұйымдастыруда тиімді қолданылса, онда оқушылардың оқу мотивациясы, когнитивтік белсенділігі және өзін-өзі реттеу қабілеті жоғарылайды.

Зерттеу нәтижелері бастауыш мектептегі цифрлық оқыту үдерісін психологиялық тұрғыдан оңтайландыруға, оқушылардың тұлғалық және когнитивтік дамуын үйлестіруге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында кіші жастағы оқушылардың цифрлық ортада оқу әрекетінің психологиялық ерекшеліктерін айқындау мақсатында кешенді әдістемелік тәсіл қолданылды. Теориялық негіз ретінде Л.С. Выготскийдің, А.Н. Леонтьевтің, Д.Б.Элькониннің іс - әрекеттік теориялары, сондай - ақ заманауи психологиялық зерттеулердегі цифрлық оқыту концепциялары алынды.

Материалдар:

Зерттеу нысаны ретінде бастауыш сынып оқушыларының (2 - 4 сынып) оқу іс - әрекеті қарастырылды. Іріктеме құрамына 60 оқушы (30 ұл, 30 қыз) енгізілді. Зерттеу Bilimland, Google Classroom, Wordwall, LearningApps сияқты интерактивті цифрлық платформалар арқылы жүргізілді.

Құралдар мен бағдарламалық қамтамасыз ету:

- Bilimland және Wordwall платформалары - оқу мотивациясы мен зейінді анықтау тапсырмалары үшін;
- Google Forms - сауалнама мен тест материалдарын жинақтау;
- Microsoft Excel және SPSS (IBM, АҚШ) - алынған нәтижелердің статистикалық өңдеуін жүзеге асыру үшін.

Әдістер:

1. **Бақылау және педагогикалық эксперимент әдісі** - оқушылардың оқу әрекетіндегі мінез - құлық және эмоциялық реакцияларды талдау үшін.
2. **Сауалнама әдісі** - оқу мотивациясы, цифрлық ортаға қатынасы мен өзін - өзі реттеу дағдыларын анықтау.
3. **Тестілеу әдісі** - зейін, есте сақтау және танымдық белсенділік деңгейін өлшеу үшін.
4. **Салыстырмалы талдау әдісі** - дәстүрлі және цифрлық ортадағы оқу нәтижелерін салыстыру мақсатында.

Статистикалық өңдеу:

Алынған деректердің сандық және сапалық сипаттамалары есептеліп, орташа мән, пайыздық көрсеткіш және корреляциялық талдау әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Зерттеу жұмысы үш кезең бойынша жүргізілді: теориялық талдау, эмпирикалық зерттеу және алынған нәтижелерді өңдеу.

Бірінші кезеңде кіші жастағы оқушылардың оқу әрекетінің психологиялық құрылымы мен цифрлық ортадағы танымдық белсенділік мәселелері бойынша ғылыми еңбектерге шолу жасалды. Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин еңбектерінде оқу әрекетінің дамуы тұлғаның жетекші іс - әрекеті ретінде сипатталады. Заманауи зерттеушілер (Prensky, Kozma, Tapscott) оқушылардың цифрлық ортаға бейімделуін жаңа когнитивтік үлгі ретінде қарастырады. Теориялық талдау нәтижесінде бастауыш жастағы балалардың оқу әрекеті эмоциялық әсер мен көрнекілікке тәуелді, ал цифрлық технологиялар осы қажеттілікті қанағаттандыратын тиімді құрал екені анықталды.

Екінші кезеңде эмпирикалық зерттеу жүргізіліп, бастауыш сынып оқушыларының оқу мотивациясы, зейіні мен өзін - өзі реттеу дағдылары цифрлық платформалармен жұмыс барысында бақыланды. Bilimland және Wordwall платформалары оқу тапсырмаларына қызығушылықты арттырғанымен, оқушылардың назар тұрақтылығына теріс әсер етуі мүмкін екені байқалды. Сонымен қатар оқушылардың 68%-ы ойын элементтері бар тапсырмаларды орындауда жоғары белсенділік танытты, ал 32%-ы назарды ұзақ шоғырландыруда қиындықтар байқады.

Үшінші кезеңде алынған нәтижелер талданды және психологиялық ерекшеліктер жүйеленді. Зерттеу гипотезасы расталды: егер оқушылардың жас ерекшеліктері ескеріліп, цифрлық ортадағы оқу үдерісі психологиялық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылса, онда оқу мотивациясы мен когнитивтік белсенділік деңгейі айтарлықтай жоғарылайды. Сонымен қатар эмоционалдық қолдау мен цифрлық гигиенаны сақтау оқу процесінің тұрақтылығын қамтамасыз ететіні дәлелденді.

Жалпы алғанда, жүргізілген талдау кіші жастағы оқушылардың цифрлық ортада оқу әрекеті тек технологиялық құбылыс емес, сонымен қатар **психологиялық бейімделу мен тұлғалық даму үдерісі** екенін көрсетті.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу нәтижелері кіші жастағы оқушылардың цифрлық ортада оқу әрекетін орындау барысындағы психологиялық ерекшеліктердің айқын көрініс беретінін дәлелдеді. Эмпирикалық деректерді талдау барысында үш негізгі бағыт анықталды: **оқу мотивациясының сипаты, зейін мен есте сақтаудың тұрақтылығы, және эмоциялық-ерік реттелуі.**

Кесте 1 - Кіші жастағы оқушылардың цифрлық ортадағы оқу әрекеті көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Жоғары деңгей (%)	Орта деңгей (%)	Төмен деңгей (%)
Оқу мотивациясы	72	20	8
Зейіннің тұрақтылығы	48	37	15
Эмоциялық реттелу	64	28	8
Өзін-өзі бақылау	58	30	12

Кестеден байқалғандай, оқушылардың басым бөлігі (72%) цифрлық тапсырмаларды орындауға қызығушылықпен қатысқанымен, зейіннің тұрақтылығы мен өзін - өзі бақылау деңгейі салыстырмалы түрде төмен көрсеткіш көрсетті. Бұл нәтиже цифрлық ортада ақпараттың көптігі мен экрандық стимулдардың назарды жиі бөлетінімен түсіндіріледі.

Оқушылардың эмоционалдық реакцияларын талдау барысында бейнематериалдар мен ойын элементтері бар тапсырмалар орындағанда жағымды эмоциялар басым болғаны анықталды. Бұл факт цифрлық құралдардың оқу мотивациясына оң әсер ететінін дәлелдейді. Алайда ұзақ уақыт экран алдында болу кезінде шаршау, зейіннің әлсіреуі және эмоционалдық тұрақсыздық белгілері байқалды.

Қатысушылардың 60%-ы интерактивті тапсырмаларды орындау кезінде өзін еркін және сенімді сезінген, ал 40%-ы тапсырманы орындау барысында қосымша түсіндіруді қажет еткен. Бұл нәтиже оқушылардың цифрлық дағдыларындағы даралық айырмашылықтарды және мұғалім тарапынан психологиялық-педагогикалық қолдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Салыстырмалы талдау дәстүрлі оқыту мен цифрлық форматтағы оқу әрекетінің тиімділігін салыстырғанда, цифрлық ортада **оқу уәжінің 25%-ға артуы**, бірақ **зейін тұрақтылығының 15%-ға төмендеуі** байқалды. Бұл нәтижелер оқу әрекетінің тиімділігі тек техникалық құралдарға ғана емес, сонымен қатар оқушылардың психологиялық дайындық деңгейіне тәуелді екенін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелерін талдау кіші жастағы оқушылардың цифрлық ортада оқу әрекетінің табысты болуы үшін келесі психологиялық шарттардың маңыздылығын көрсетті:

- эмоциялық қолдау мен кері байланыстың болуы;
- оқу уәжін сыртқы ынталандырудан ішкі қажеттілікке көшіру;
- санитарлық гигиенаны сақтау және экран уақытының мөлшерін реттеу;
- өзін-өзі реттеу дағдыларын дамытуға бағытталған жаттығуларды жүйелі енгізу.

Осылайша, зерттеу нәтижелері ұсынылған гипотезаны растады: цифрлық орта жағдайында оқу әрекетін психологиялық тұрғыдан дұрыс ұйымдастыру кіші жастағы оқушылардың мотивациясын, когнитивтік белсенділігін және оқу нәтижелілігін арттырады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде кіші жастағы оқушылардың цифрлық ортадағы оқу әрекетінің өзіндік психологиялық ерекшеліктері айқындалды. Цифрлық кеңістік баланың когнитивтік, эмоциялық және еріктік салаларына айтарлықтай әсер ететін фактор екені дәлелденді. Оқу мотивациясы мен зейіннің сипаты, есте сақтау мен өзін-өзі реттеу процестері цифрлық форматта жаңа мазмұнға ие болатыны анықталды.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер көрсеткендей, кіші жастағы оқушылардың оқу мотивациясы цифрлық құралдарды қолдану арқылы артқанымен, зейіннің тұрақтылығы мен өзін-өзі бақылау деңгейі төмендеу қаупі байқалады. Бұл жағдай оқушылардың психологиялық бейімделуін қамтамасыз ететін қолдау жүйесін күшейтуді талап етеді.

Цифрлық ортадағы тиімді оқыту үшін келесі психологиялық шарттар маңызды деп танылды:

- оқу уәжін ішкі қызығушылыққа айналдыру;
- эмоциялық қолдау мен кері байланысты қамтамасыз ету;
- ақпараттық гигиенаны сақтау және экран уақытының шектеулі болуын бақылау;
- өзін-өзі реттеу мен жауапкершілік дағдыларын дамыту.

Алынған нәтижелердің **теориялық мәні** - бастауыш білім беру психологиясында цифрлық орта әсерін талдаудың жаңа бағыттарын айқындауында; ал **практикалық мәні** - мұғалімдер мен психологтарға оқу процесін ұйымдастыруда цифрлық технологияларды тиімді қолданудың психологиялық шарттарын негіздеп беруде. Осылайша, зерттеу қорытындылары білім берудің цифрлық трансформациясы жағдайында кіші жастағы оқушылардың тұлғалық және когнитивтік дамуын қамтамасыз етудің ғылыми негізін құрайды және білім беру психологиясы саласының одан әрі дамуына үлес қосады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Выготский Л.С. Педагогикалық психология. - М.: Педагогика, 1999. - 480 б.
2. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. - М.: Академия, 2001. - 320 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Смысл, 1977. - 304 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М.: Питер, 2003. - 720 с.
5. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants. - On the Horizon, Vol. 9, №. 5, 2001. - P. 1–6.
6. Kozma R. Learning with Media: Review of the Literature. - Educational Technology Research and Development, 2003. – Vol. 51(1). - P. 7-19.
7. Tapscott D. Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation. - New York: McGraw-Hill, 1998. - 288 p.
8. Сәрсенбаев Қ., Аймағанбетова Г. Бастауыш сынып психологиясы. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 256 б.
9. Көпбаева А.Қ. Цифрлық білім беру ортасының психологиялық аспектілері. - Педагогика және психология журналы, №4(45), 2023. - 65-72 б.
10. OECD. 21st Century Skills and Digital Learning. - Paris: OECD Publishing, 2022. - 54 p.

УДК 37.013

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТИРОВ В ТИПОВОЙ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЕ ПО ПРЕДМЕТУ «РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА» ДЛЯ 5-9 КЛАССОВ УРОВНЯ ОСНОВНОГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (С РУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ)

Сафронова Л.В.

Д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им.Абая,
г. Алматы, Республика Казахстан
dinass2002@mail.ru

Статья посвящена анализу трансформации ценностных ориентиров в типовых учебных программах по русской литературе для 5-9 классов основного среднего образования Казахстана. Исследуется смена ценностей программы 2016 года (семья, культура и традиции, нравственность и духовность, патриотизм и гражданственность и др.) на новые ценностные концепты, проанализированные с помощью SEO-анализа на материале программы 2022 года и ее версии 2023 года, находящейся на утверждении Академией образования РК (независимость и патриотизм, единство и солидарность, справедливость и ответственность, закон и порядок, трудолюбие и профессионализм, созидание и новаторство). Методом контент-анализа выявлена частотность употребления ценностных концептов в программных документах. Определены политико-идеологические, социально-экономические, правовые и педагогические факторы замены ценностной парадигмы. Показан парадигмальный сдвиг от гуманистической педагогики к государственной идеологии, от мультикультурализма к национальной идентичности.

Ключевые слова: ценностные ориентиры, типовая учебная программа, русская литература, образовательная парадигма, казахстанское образование.

Мақала Қазақстандағы негізгі орта білім беру деңгейіндегі 5–9-сыныптарға арналған «Орыс әдебиеті» пәні бойынша типтік оқу бағдарламаларындағы құндылық бағдарларының трансформациясын талдауға арналған. Зерттеуде 2016 жылғы бағдарламада қамтылған құндылықтардың (отбасы, мәдениет пен дәстүр, адамгершілік пен руханилық, отансүйгіштік пен азаматтық және т.б.) жаңа құндылықтық концептілермен ауысу үдерісі қарастырылады. Бұл жаңа құндылықтар 2022 жылғы бағдарлама мен қазіргі таңда ҚР Білім академиясының бекіту кезеңінде тұрған 2023 жылғы нұсқасының материалы негізінде SEO-талдау әдісі арқылы сарапталған. Жаңа бағдарламада негізгі құндылықтар ретінде тәуелсіздік пен отансүйгіштік, бірлік пен ынтымақ, әділдік пен жауапкершілік, заң мен тәртіп, еңбекқорлық пен кәсібилік, жасампаздық пен жаңашылдық айқындалған. Контент-талдау әдісі арқылы бағдарламалық құжаттарда құндылықтық тұжырымдамалардың қолдану жиілігі анықталды. Құндылықтық парадигманың ауысуына әсер еткен саяси-идеологиялық, әлеуметтік-экономикалық, құқықтық және педагогикалық факторлар айқындалды. Гуманистік педагогикадан мемлекеттік идеологияға, көпмәдениеттіліктен ұлттық бірегейлікке қарай парадигмалық ығысу үрдісі көрсетілді.

Кілт сөздер: құндылықтық бағдарлар, типтік оқу бағдарламасы, орыс әдебиеті, білім беру парадигмасы, қазақстандық білім беру.

This article analyzes the transformation of value orientations in standard curricula in Russian literature for grades 5-9 of basic secondary education in Kazakhstan. The article examines the shift in values from the 2016 curriculum (family, culture and traditions, morality and spirituality, patriotism and civic responsibility, etc.) to new value concepts analyzed using SEO

analysis based on the 2022 curriculum and its 2023 version, which is currently under approval (independence and patriotism, unity and solidarity, justice and responsibility, law and order, hard work and professionalism, creativity and innovation). Content analysis was used to identify the frequency of use of value concepts in program documents. The political, ideological, socio-economic, legal, and pedagogical factors behind the replacement of the value paradigm were identified. A paradigmatic shift from humanistic pedagogy to state ideology, from multiculturalism to national identity, is demonstrated.

Keywords: value orientations, standard curriculum, Russian literature, educational paradigm, Kazakhstani education.

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR24993269 “Evolution and Transformation of Value Orientations in Kazakhstani Society During the Independence Period”).

Введение

Как известно, система школьного образования претерпевает в настоящий момент существенные изменения. Программы учебных предметов, утвержденные в 2013 г. и обновленные в 2016 г., оказались недостаточно адаптированными к новым реалиям, неоднократно подвергались критике как в среде профессиональных педагогов и филологов, так и родителями учащихся [1; 2]. В 2022 году Академией образования РК был собран новый коллектив разработчиков и экспертов учебных программ по всем школьным предметам, который работает и до сих пор [3]. Обновленные учебные программы уже прошли несколько экспертиз, в том числе и на самом высоком уровне, и находятся на завершающем этапе их утверждения.

На самом первом этапе работы по корректировке учебных программ Академия образования организовала серию обучающих семинаров для их разработчиков. Одним из основополагающих курсов на этих семинарах была работа с отечественными и зарубежными специалистами в области педагогики по отбору и внедрению в учебные программы ценностей, коррелирующих с национальными приоритетами и системой образования нашей страны, перестраивающейся на компетентностный принцип обучения.

Представляется важным отразить целеполагание и функциональность трансформации этих ценностей, задаваемых на самом базовом социальном уровне и способных в перспективе изменить облик нашего государства.

Материалы и методы

В статье анализируются ценностные ориентиры в типовых учебных программах по русской литературе для 5-9 классов основного среднего образования Казахстана за 2016 и 2022-2023 гг. Методы: контент-анализ, SEO-анализ, герменевтика.

Основная часть

Ценности, реализуемые в содержании образования учебного предмета Русская литература в Типовой учебной программе 2016 года соответствовали приоритетным установкам на государственном уровне тех лет:

- семья;
- культура и традиции;
- здоровье и благополучие;
- труд и самосовершенствование;
- нравственность и духовность;
- образование и интеллект;
- сотрудничество и взаимопомощь;
- настойчивость и уверенность;
- патриотизм и гражданственность.

Эти ценности были прописаны во Введении к анализируемой учебной программе: «Русская литература» как учебный предмет обладает огромным воспитательным потенциалом, дающим возможность не только развивать интеллектуальные умения и навыки учащихся, но и формировать их ценностно-ориентированные компетенции. Ценности «семья», «культура и традиции», «нравственность и духовность», «патриотизм и гражданственность» раскрываются через содержание литературных произведений; ценности «сотрудничество и взаимопомощь», «настойчивость и уверенность» реализуется через различные формы работы на уроке (парная, групповая и др.); ценности «труд и самосовершенствование», «образование и интеллект» прививаются в ходе формирования общеинтеллектуальных умений и навыков, а также в рамках целей обучения на основе компетентного подхода; ценность «здоровье и благополучие» рассматривается как показатель культуры человека в целом и реализуется в течение всего процесса обучения» [4].

Эти базовые ценности нашли отражение в формулировках и конкретных целях обучения по учебному предмету «Русская литература». На материале типовой учебной программы «Русская литература» для 5-9 классов, утвержденной в 2016 году, был проведен SEO-анализ, подсчет употребления ключевых ценностных концептов.

Результаты анализа:

1. Лидирующие концепты (более 20% упоминаний):

- Культура и традиции — 15 упоминаний (20,55%)
- Нравственность и духовность — 15 упоминаний (20,55%)

Эти концепты занимают доминирующее положение в программе, что отражает приоритет формирования культурной идентичности и нравственных основ личности учащихся.

2. Концепты средней частотности (10-15% упоминаний):

- Труд и самосовершенствование — 8 упоминаний (10,96%)
- Патриотизм и гражданственность — 8 упоминаний (10,96%)

Данные ценности связаны с развитием познавательных способностей и формированием установки на непрерывное личностное развитие.

3. Концепты низкой частотности (менее 10% упоминаний):

- Образование и интеллект — 7 упоминаний (9,59%)
- Здоровье и благополучие — 6 упоминаний (8,22%)
- Сотрудничество и взаимопомощь — 6 упоминаний (8,22%)
- Семья — 4 упоминания (5,48%)
- Настойчивость и уверенность — 4 упоминания (5,48%)

Интерпретация результатов

Типовая учебная программа по предмету «Русская литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования акцентировала внимание преимущественно на:

- Культурных и нравственно-духовных аспектах литературного образования.
- Развитии патриотизма и интеллектуальных способностей через труд и самосовершенствование.
- Формировании общечеловеческих ценностей и гражданской позиции.

Относительно меньше внимания уделялось:

- Семейным ценностям как отдельной категории (несмотря на выделение темы “Семейные ценности в литературе” в 7 классе).
- Личностным качествам, таким как настойчивость и уверенность.

Таблица 1 - По результатам анализа Типовой учебной программы по русской литературе для 5-9 классов 2016 года проведен подсчет употребления ключевых ценностных концептов. Результаты анализа

Ценностный концепт	Количество употреблений	Процент от общего
Культура и традиции	15	20,55%
Нравственность и духовность	15	20,55%
Труд и	8	10,96%
Патриотизм и	8	10,96%
Образование и интеллект	7	9,59%
Здоровье и благополучие	6	8,22%
Сотрудничество и	6	8,22%
Семья	4	5,48%
Настойчивость и уверенность	4	5,48%

Общее количество упоминаний: 73

Диаграмма 1 - Детальный анализ ценностных концептов в Типовой учебной программы по русской литературе для 5-9 классов 2016 г.

В 2023-2025 годах в системе образования Казахстана произошла значительная трансформация ценностной основы воспитательной работы. Первоначальная программа 2016 года базировалась на девяти общечеловеческих ценностях, однако затем была заменена программой «Біртұтас тәрбие» (позднее «Адал азамат») с одиннадцатью концептами, трансформированными в шесть пар ценностей:

независимость и патриотизм;

единство и солидарность;
справедливость и ответственность;
закон и порядок;
трудолюбие и профессионализм;
созидание и новаторство.

Базовые ценности программы 2016 года характеризовали ее:

- Гуманистическую направленность (акцент на личностное развитие)
- Мультикультурализм (культурное многообразие)
- Универсализм (общечеловеческие ценности)
- Педагогический фокус
- Баланс личного и общественного

Ценности в новой ценностной системе программы 2022-2023 гг. характеризуют ее:

- Государственно-патриотическая направленность
- Правовой акцент (закон, порядок, справедливость)
- Национальную идентичность
- Идеологический фокус (триада: «Справедливый Казахстан – Ответственный гражданин – Прогрессивная нация»)

гражданин – Прогрессивная нация»)

- Приоритет общественного над личным.

Результаты и обсуждение

Причины замены ценностных ориентиров:

1. Политико-идеологические факторы

1). Президентская инициатива: Выступления президента К.-Ж. Токаева на Национальном курултае в 2023-2024 годах с триадой «Справедливый Казахстан – Ответственный гражданин – Прогрессивная нация» и концепцией «Адал азамат – Адал еңбек – Адал табыс» (Честный гражданин – Честный труд – Честный доход) [5; 6].

2). Укрепление национальной идентичности: акцент на независимости (30+ лет суверенитета), казахстанской идентичности вместо мультикультурализма, на патриотизме как государственном приоритете.

3). Идеологическая консолидация: единая программа для всех школ, включая частные, унификация воспитательной работы, преодоление «идеологического вакуума».

2. Социально-экономические факторы

1) Борьба с коррупцией: Акцент на «адал азамат» (честный гражданин), справедливости как принципе, ответственности как основе.

2) Трудовая этика: Трудолюбие как приоритет, профориентация через проект «Еңбегі адал – жас өрен».

3) Экономическая модернизация: Созидание и новаторство, цифровизация (проект «Smart Bala»), инновационное развитие.

3. Правовые и институциональные факторы

1) Укрепление правового государства: Впервые выделен блок «Закон и порядок», правовая грамотность как компонент программы, взаимодействие школ с полицией и судами.

2) Нормативное закрепление: Приказ Министра просвещения РК от 30 июля 2024 года № 194, обязательность для всех организаций образования, включение частных школ в единую систему.

4. Педагогические факторы

1) Критика предыдущей системы: Министр просвещения Г. Бейсембаев отметил: «Воспитание детей в школах не изменится, пока не изменятся педагоги и родители» [7]. Подчеркивалось «упущенное время» в воспитании, отсутствие единых стандартов.

2) Новая парадигма: Акцент на примере взрослых («воспитать самих себя»), интеграция с родителями через Центр педагогической поддержки, видимые символы (брендинг, кюй вместо звонка, «Өнегелі 15 минут»).

5. Культурно-исторические факторы

Возвращение к казахским традициям: Воспитательные беседы «Өнегелі 15 минут», күй вместо звонков, казахские национальные игры и элементы культуры.

Насколько новая система ценностей реализована в обновленной Типовой учебной программы по русской литературе для 5-9 классов 2022 года и ее вариантов, находящихся на утверждении?

Таблица 2 – SEO – анализ Типовой учебной программы по русской литературе для 5-9 классов 2022 года [8].

Концепт	Количество употреблений	Процент от общего
Патриотизм	12	35,29%
Единство	11	32,35%
Трудолюбие	10	29,41%
Ответственность	1	2,94%
Независимость	0	0,00%
Солидарность	0	0,00%
Справедливость	0	0,00%
Закон	0	0,00%
Порядок	0	0,00%
Созидание	0	0,00%
Новаторство	0	0,00%

Диаграмма 2 – Детальный анализ ценностных концептов в Типовой учебной программы по русской литературе для 5-9 классов 2022 г.

1. Патриотизм (12 употреблений, 35,29%).

Этот концепт является наиболее частотным в анализируемом документе и используется в следующих контекстах:

- Формирование гражданско-патриотических компетенций.
 - Национальный патриотизм как одна из целей программы.
 - Характеристика героев литературных произведений (патриотизм как свойство личности).
2. Единство (11 употреблений, 32,35%).

Концепт реализуется через:

- Единство обучения и воспитания.
- Тематико-идейное единство текста.
- Композиционное единство письменных работ.

(То есть значение концепта не соответствует значению анализируемой ценностной установки).

3. Трудолюбие (10 употреблений, 29,41%).

Упоминается как одно из основных свойств личности литературных героев, которое учащиеся должны выявлять при характеристике персонажей (стандарты для 5-6 классов).

4. Ответственность (1 употребление, 2,94%)

Встречается в словосочетании “гражданская ответственность” как одна из целей литературного образования.

Отсутствующие концепты

Семь концептов вообще не упоминаются в документе: независимость, солидарность, справедливость, закон, порядок, созидание и новаторство.

Заключение

Программа по русской литературе фокусируется на литературно-педагогических и нравственных категориях, а не на политико-правовых концептах. Три доминирующих концепта — патриотизм, единство и трудолюбие — составляют 97% всех упоминаний. Это отражает специфику учебного предмета “Русская литература”, в рамках которого приоритет отдается формированию патриотического сознания, понимания художественного единства произведений и нравственных качеств личности через анализ литературных героев.

Отсутствие концептов “закон”, “порядок”, “справедливость” объясняется тем, что эти категории более характерны для программ по обществознанию, правоведению или гражданскому образованию, нежели для литературного образования.

У новой ценностной парадигмы есть как позитивные аспекты для развития казахстанской системы образования (прежде всего в воспитательном аспекте), так и ощутимые сложности реализации в ряде предметах гуманитарного профиля.

Позитивные аспекты перефокусировки ценностей для системы образования:

- Единство стандартов воспитания по всей стране.
- Четкая структура реализации через тематические проекты.
- Акцент на правовом воспитании.
- Практико-ориентированные проекты (волонтерство, профориентация).
- Борьба с буллингом и профилактика правонарушений.

Проблемные аспекты:

- Идеологизация воспитательного процесса.
- Снижение внимания к личностному развитию.
- Исключение «семьи» как самостоятельной ценности.
- Утрата акцента на здоровье и благополучии.
- Сужение культурного многообразия до национального.

Замена общечеловеческих ценностей на государственно-ориентированные концепты отражает парадигмальный сдвиг в казахстанском образовании:

ОТ: Гуманистической педагогики → К: Государственной идеологии.

ОТ: Мультикультурализма → К: Национальной идентичности.

ОТ: Личностного развития → К: Гражданскому воспитанию.

ОТ: Универсализма → К: Казахстанской специфике.

Эта трансформация является частью более широкого процесса государственного строительства в Казахстане, направленного на консолидацию нации вокруг единых ценностей, укрепление суверенитета, формирование правового государства.

Конечно, литературный процесс в своей совокупности, как правило, отражает жизнь во всем ее многообразии и сложности. Отсутствующие концепты/ценности вполне могут быть проиллюстрированы и на материале художественных текстов, найти надлежащее место и в материале анализируемой программы. Однако определить этот баланс в программных документах по литературному образованию очень непросто. Работа над Типовыми программами в Казахстане еще продолжается.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года № 115 «Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам, курсам по выбору и факультативам для общеобразовательных организаций». Этот приказ был зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 10 апреля 2013 года за номером 8424. Программы вступили в действие с 1 сентября 2013 года. Приказ № 115 от 2013 года разработан в соответствии с Государственным общеобязательным стандартом среднего образования (начального, основного среднего, общего среднего образования), утвержденным постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года № 1080.

2. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 23 ноября 2016 года № 668 внес дополнения в приказ № 115 от 2013 года. Этот приказ был зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 27 декабря 2016 года за номером 14605. Приказом № 668 были утверждены типовые учебные программы по общеобразовательным предметам основного среднего образования по обновленному содержанию (приложения 192-218 к приказу № 115). В частности, Приложение 195 к приказу № 115 содержало Типовую учебную программу по предмету «Русская литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования (с русским языком обучения) по обновленному содержанию.

3. Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 16 сентября 2022 года № 399 «Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам и курсам по выбору уровней начального, основного среднего и общего среднего образования». Этот приказ был зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 23 сентября 2022 года. Приказом № 399 от 2022 года многие приложения к приказу № 115 от 2013 года (включая Приложение 195) были исключены и заменены новыми программами. В частности, была утверждена новая Типовая учебная программа по учебному предмету «Русская литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования (с русским языком обучения) как Приложение 40 к приказу № 399.

4. Типовая учебная программа по предмету «Русская литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования (с русским языком обучения) по обновленному содержанию. Приложение 4 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 23 ноября 2016 года № 668 (Приложение 195 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года № 115). Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 27 декабря 2016 года № 14605. Эталонный контрольный банк НПА РК, 25 января 2017 года. – Казахстанская правда. – 2017. – 18 июля – 10 августа (№ 135-152). – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014605>.

5. Выступление Главы государства К.-Ж. Токаева на втором заседании Национального курултая «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» 17.06.2023. – [Электрон. ресурс] - URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakstan-adal-azamat-175233> (дата обращения: 05.02.2025).

6. Выступление Главы государства К.-Ж. Токаева на третьем заседании Национального курултая «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс». 15.03.2024. – [Электрон. ресурс] - URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinacionalnogo-kurultaya-1525116> (дата обращения: 25.03.2025).

7. Выступление министра просвещения Республики Казахстан Гани Бейсембаева на международном круглом столе «Адал азамат: біртұтас тәрбие бағдарламасы». – Астана, сентябрь 2025 г. // Официальный портал Pedagog-KZ. – URL: <https://pedagog-kz.kz/ru/news/realizaciya-adal-azamat-nachinaetsya-s-samih-roditeley-i-pedagogov-ministr> (дата обращения: 06.10.2025).

8. Типовая учебная программа по учебному предмету “Русская литература” для 5-9 классов уровня основного среднего образования (с русским языком обучения). Приложение 40 к приказу Министра просвещения Республики Казахстан от 16 сентября 2022 года № 399. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 23 сентября 2022 года № 29767. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029767>.

ӨОЖ 541.124

ҚАРЖЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ЕСЕПКЕ АЛУДЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРІН БАРЫНША АЗАЙТУ: МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ШЕШІМДЕР

Серік А.А.

Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
alinurserik@gmail.com

Мақалада қаржы саласындағы цифрлық есепке алумен байланысты сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің мәселелері қарастырылады және оларды азайту жолдары ұсынылады. Цифрлық технологияларды заңсыз пайдалану, қаржылық деректермен алдамшы комбинациялар жасау және есепке алу процестерінің ашықтығының жеткіліксіздігі сияқты қазіргі заманғы қауіп-қатерлерге ерекше назар аударылады. Сондай-ақ қаржы және есеп саласындағы мамандардың біліктілігін арттырудың, сондай-ақ цифрлық ортада сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың сенімді негізін құру үшін заңнаманы жетілдірудің маңыздылығы талқыланады.

Кілт сөздер: сыбайлас жемқорлық қаупі, алаяқтық, минимизация, цифрлық есеп, қаржы саласы, киберқауіпсіздік, заңнама.

В статье рассматриваются проблемы коррупционных рисков, связанных с цифровым учетом в финансовой сфере, а также предлагаются пути их снижения. Особое внимание уделяется современным угрозам, таким как незаконное использование цифровых технологий, мошеннические манипуляции с финансовыми данными и недостаточная прозрачность учетных процессов. Также обсуждается важность повышения квалификации специалистов в области финансов и учета, а также совершенствования законодательства для создания надежной основы противодействия коррупции в цифровой среде.

Ключевые слова: риск коррупции, мошенничество, минимизация, цифровой учет, финансовая сфера, кибербезопасность, законодательство.

The article examines the issues of corruption risks associated with digital accounting in the financial sector and proposes ways to mitigate them. Particular attention is paid to modern threats such as the illegal use of digital technologies, fraudulent manipulation of financial data, and insufficient transparency in accounting processes. The importance of enhancing the qualifications of professionals in finance and accounting, as well as improving legislation to establish a reliable foundation for combating corruption in the digital environment, is also discussed.

Keywords: corruption risk, fraud, minimization, digital accounting, financial sector, cybersecurity, legislation.

Кіріспе

Алаяқтық қоғам мен экономиканың тұрақты дамуына елеулі кедергілер туғыза отырып, Қазақстан Республикасы азаматтарының өміріне әсер ететін неғұрлым өзекті әлеуметтік және құқықтық мәселелердің бірі болып табылады. Бұл қылмыс көптеген нысандарда, соның ішінде қаржылық пирамидаларда, жалған құжаттарда, киберқауіпсіздік саласындағы құқық бұзушылықтарында және сыбайлас жемқорлық схемаларында көрінеді. Бұл жеке және заңды тұлғаларға материалдық зиян келтіріп қана қоймай, азаматтардың мемлекеттік мекемелеріне деген сеніміне нұқсан келтіреді.

Сыбайлас жемқорлық схемаларына байланысты алаяқтықпен күресу мақсатында Қазақстан Республикасында 2015 жылғы 18 қарашадағы №410-V ҚРЗ «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заң қолданылады. Бұл заң сыбайлас жемқорлық

қылмыстарды, соның ішінде шенеуніктердің алаяқтық әрекеттерін, заңсыз байытуды және теріс пайдалануды анықтау мен жолын кесудің құқықтық тетіктерін белгілейді [1]. Қаржы саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл үшін қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастырудың алдын алуға бағытталған «Қаржы мониторингі туралы» Заң, сатып алу рәсімдерінің ашықтығы мен адалдығын қамтамасыз ететін «Мемлекеттік сатып алу туралы» Заң, сондай-ақ бақылаудың цифрлық тетіктері, қаржы операциялары мониторингінің автоматтандырылған жүйелері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы комплаенс-бағдарламалар қосымша пайдаланылады, бұл сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты реттеуді дамытуға және тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Егер бұрын сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жүйесі негізінен сыбайлас жемқорлықтың салдарымен күресуге бағытталып, көбінесе кінәлі тұлғаларды қылмыстық жазалаумен көрініс тапқан болса, қазір сыбайлас жемқорлыққа қарсы жұмысқа өз қатарында елеулі түзетулер енгізілді. Негізгі назар сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға, сыбайлас жемқорлықты барынша азайту үшін жалпы күш-жігерді біріктіруге аударылды [2].

Материалдар мен әдістер

Талдау үшін пайдаланылған материалдар:

- Нормативтік-құқықтық база: «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ Заңы, сондай-ақ «Қаржылық мониторинг туралы» және «Мемлекеттік сатып алулар туралы» заңдар.

- Стратегиялық бағдарламалар: «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы (2017 жылы қабылданған), 2023–2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын дамыту және киберқауіпсіздік тұжырымдамасы, сондай-ақ Қазақстан Республикасының 2015–2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары.

Жұмыста қарастырылған сыбайлас жемқорлық пен алаяқтыққа қарсы іс-қимыл әдістері жүйелік тәсілге негізделген, оған мыналар кіреді:

1. Стратегиялық басымдықты өзгерту: Жүйені сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға қайта бағдарлау.

2. Цифрлық трансформация және автоматтандыру: Есепке алуды автоматтандыру, ашықтықты арттыру және адами фактордың ықпалын азайту үшін заманауи цифрлық шешімдерді енгізу.

3. Интеграция және тәуекелдерді басқару: Деректердің синхрондылығы мен өзгермейтіндігін қамтамасыз ету үшін жүйелерді интеграциялау, сондай-ақ тәуекелдерді басқару жүйелерімен бірге бухгалтерлік бағдарламаларға арналған бірыңғай техникалық талаптарды әзірлеу.

4. Бақылау мен жауапкершілікті күшейту: Деректерді автоматты түрде салыстыру механизмдерін енгізу, рөлдерді бөлу және басшылардың ЭЦҚ арқылы дербес жауапкершілігін белгілеу.

5. Аудит және өзара іс-қимыл: Ішкі және сыртқы аудитті тұрақты түрде жүргізу және негізгі мемлекеттік органдардың арасындағы ынтымақтастықты нығайту.

Негізгі бөлім

Қаржы саласындағы есепті цифрландыру процестердің ашықтығы мен тиімділігін жақсартуға белсенді ықпал етеді, төлемдерді тексеруді жеделдетеді, бюджет қаражатын бақылауды күшейтеді, бухгалтерлік және салықтық есепті жеңілдетеді. Алайда, тіркелгі деректерін манипуляциялауға, цифрлық платформалардың функционалдығын теріс пайдалануға, сондай-ақ деректерді бұрмалауға, дұрыс емес ақпарат енгізуге және нақты қаржылық операцияларды жасыруға байланысты бірқатар сыбайлас жемқорлық тәуекелдері туындайды, бұл олардың алдын алуға жүйелі көзқарасты талап ететін елеулі қауіпке айналады.

Бұл тәуекелдерді азайту үшін деректерді синхрондауды қамтамасыз ететін жүйелердің интеграциясын жүзеге асыру, сондай-ақ олардың өзгермейтіндігі мен ашықтығын сақтау үшін заманауи мониторинг құралдарын және бақылау шектеулерін енгізу қажет.

2017 жылы қабылданған «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің экономика мен мемлекеттік қызметтерді цифрлық трансформациялауға бағытталған негізгі бастамасы болып табылады [3]. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы шеңберінде бухгалтерлік есепте электрондық шот-фактуралар, «Виртуалды қойма» жүйесі, салық есептілігінің бірыңғай терезесі (салық төлеушінің кабинеті) және есеп жүйелерін банктермен және салық органдарымен автоматты интеграциялау іске асырылды. Бағдарламаның маңызды бағыттарының бірі бухгалтерлік есеп пен қаржылық әкімшілендіруге заманауи цифрлық шешімдерді енгізу болып табылады, бұл бухгалтерлік есеп процестерін автоматтандыруға, ашықтықты арттыруға және алаяқтық пен салықтық құқық бұзушылық тәуекелдерін азайтуға мүмкіндік береді. Елдің цифрлық трансформациясының негізіне айналған «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының 2022 жылы күші жойылғанына қарамастан, оның қағидаттары мен мақсаттары «2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын дамыту және киберқауіпсіздік тұжырымдамасы» аясында жалғасын тапты. Бұл тұжырымдама ІТ инфрақұрылымын дамытуға, экономиканы цифрландыруға, озық технологияларды енгізуге және киберқауіпсіздікті нығайтуға бағытталған, цифрландыру мен инновациялық дамуда мемлекеттік саясаттың сабақтастығын қамтамасыз етеді [4].

Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін барынша азайту және жою мақсатында Қазақстан Республикасы үшін 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияны іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары шеңберінде көзделген іс-шаралар орындалды. Қолданыстағы бизнес-процестерді жаңғырту мақсатында салықтық және кедендік әкімшілендіруде қаржылық операцияларды автоматтандыруға және ашықтыққа, сондай-ақ оларды қолданыстағы жүйелермен интеграциялауға бағытталған негізгі цифрлық бағдарламалар енгізілді. [5]

Енгізілген құралдардың қатарында салық әкімшілендіру саласындағы электрондық декларациялау бар, бұл есептілікті автоматтандыруға және адами фактордың әсерін азайтуға ықпал етті. Сондай-ақ, кедендік саладағы алдын ала ақпараттандыру сыртқы экономикалық операциялар кезінде манипуляциялау қаупін барынша азайтуға көмектесті.

«Астана-1» АЖ шеңберінде экспорттық-импорттық операцияларда «Бірыңғай терезе» жүйесін енгізу маңызды қадам болды, бұл рәсімдерді оңтайландыруға және ресімдеу мерзімдерін қысқартуға мүмкіндік берді. Қосымша ретінде, Е-аудит жүйесі салықтық бақылау процесін автоматтандырды, бұл есептілікті терең талдауға мүмкіндік берді және тексеруші органдармен тікелей физикалық байланыс қажеттілігін жойды.

Аудиторлық компанияларға салықтық тексерулердің аутсорсингін кеңейтінің маңыздылығы кем емес, бұл тексеру рәсімдерінің тәуелсіздігін арттыруға және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, электрондық шот-фактураларды (ЭШФ) міндетті түрде қолдануды кезең-кезеңімен енгізу есеп айырысудың ашықтығын қамтамасыз етіп, салықтан жалтару және қаржылық махинация жасау мүмкіндіктерін азайтты.

Қазақстан Республикасының әртүрлі өңірлерінде ұрлық тәуекелдерін барынша азайту мақсатында тәуекелдерді басқару жүйелерімен жарақтандырылған бухгалтерлік бағдарламаларға бірыңғай техникалық талаптар әзірленді. Осының шеңберінде «Бұлтты бухгалтерия» жобасы іске асырылуда, ол бухгалтерлік есептің барлық жүйелерін орталықтандыруды және Қазынашылықты қоса алғанда, мемлекеттік органдардың дерекқорларымен интеграциялауды көздейді. Бұл жоба бюджетті жоспарлауда ашықтықты қамтамасыз етуге және төлем құжаттарына жалған деректерді, сондай-ақ басқа да қаржылық бұзушылықтарды болдырмауға бағытталған. Қоса айтқанда, мұндай технологияларды қолдану бухгалтерлік есептегі бұзушылықтар мен қателіктерді жедел анықтауды қамтамасыз ете отырып, қаржы ағындарын бақылаудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, «Бұлтты бухгалтерия» жобасы мемлекеттік органдар мен

ұйымдар арасында деректер алмасудың бірыңғай платформасын құруға мүмкіндік береді, бұл қаржылық операцияларды өңдеу және тексеру процесін едәуір жылдамдатады.

Қазіргі уақытта әкімдіктер ай сайын бухгалтерлік жүйелердің деректерін Қазынашылық есептерімен автоматты түрде салыстырып отырады. Анықталған сәйкессіздіктер болған жағдайда деректер қайта тексеріледі. Сонымен қатар, екінші деңгейлі банктер түскен төлемдерді ЖСН бойынша банктік шоттарда көрсетілген ақпаратпен салыстырады, бұл қолданыстағы қызметкердің атына үшінші тұлғалардың шоттары көрсетілген кезде жалған деректер арқылы қаражат аудару мүмкіндігін толығымен жояды.

Айта кету керек, бұл механизм қазынашылық жүйесі арқылы төлем жасайтын барлық мемлекеттік мекемелерге қолданылады.

Бұрын қаржылық операцияларды жүргізу үшін барлық жауапкершілік бір бухгалтерге жүктелген. Қазіргі уақытта мемлекеттік мекемелерде қаржылық процесс қатысушылары — директор, оқу ісінің меңгерушісі және бухгалтерия қызметкерлері арасында рөлдерді бөлу тәжірибесі қолданылып келеді.

Мекеме директоры электрондық цифрлық қолтаңбаны (ЭЦҚ) пайдалана отырып, қаржылық құжаттарға қол қоюды жүзеге асырады және оны тексерусіз және растасыз қазынашылық жүйесінде Swift-файлды қалыптастыруға тыйым салынады. Бұл басшының жеке жауапкершілігін қамтамасыз етуге және рұқсат етілмеген төлемдерді алып тастауға мүмкіндік береді. Бұрын төлем құжаттары мекеме басшыларының келісімінсіз жіберіліп, қателіктер мен қаржылық бұзушылықтар қаупін арттырды. Енгізілген шаралар бюджет қаражатын басқарудың қауіпсіздігі мен тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Міндеттерді бөлу шеңберінде қызметкерлердің жұмыс істеген уақытын есепке алу тізімін енді оқу ісінің меңгерушісі жүргізеді, бұл сонымен қатар функционалдылықты нақты ажыратуға және кадрлық және қаржылық деректерді бақылауды арттыруға ықпал етеді. Жиынтықта бұл шаралар мекеменің басқарылуын күшейтеді, рөлдердің бөлінуін қамтамасыз етеді және қызметтің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Цифрлық жүйелердің тұрақты ішкі және сыртқы аудиті бұзушылықтарды ерте кезеңде анықтауда маңызды рөл атқарады, қаржылық операциялардың ашықтығын, нормативтік талаптардың сақталуын бақылауды және қызметтік жағдайды теріс пайдаланудың алдын алуды қамтамасыз етеді. Ішкі аудит мүдделер қақтығысын, деректерге рұқсатсыз қол жеткізуді және цифрлық жүйелерді манипуляциялау әрекеттерін анықтауға ықпал етеді, ал тәуелсіз сарапшылар жүргізетін сыртқы аудит ішкі бақылау тетіктерінің сенімділігін және сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманың сақталуын объективті бағалауға кепілдік береді. Сонымен бірге, тұрақты тексерулер белгіленген рәсімдерді айналып өтудің ықтимал схемаларын анықтауға және жоюға көмектеседі, бұл мемлекеттік мекемелерге деген сенімділікті арттыруға, сондай-ақ экономикалық зиянды азайтуға көмектеседі.

Ішкі мемлекеттік аудит комитеті мен оның аумақтық департаменттері ұрлықтың алдын алу жөніндегі шаралар шеңберінде жалақыны негізсіз аудару мәніне төлемдерді камералдық бақылауды жүзеге асырады. Барлық күдікті операциялар сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметке талдау үшін келіп түседі. Бұл барлық күдікті операцияларды бақылауға және құқық бұзушылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Жаңашылдықтардың бірі — төлем құжаттарындағы алушылардың жеке деректерінің дұрыстығын автоматтандырылған түрде анықтайтын механизмді қолдану болып табылады [6].

Өртүрлі мемлекеттік мекемелер, соның ішінде Қаржы министрлігі, Ішкі мемлекеттік аудит комитеті және Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет арасындағы ынтымақтастықтың нығаюын атап өтуге болады. Бұл анықталған қауіп-қатерлерге жедел жауап беру үшін неғұрлым тиімді өзара іс-қимыл мен ақпарат алмасу жүйесін құруға мүмкіндік береді.

Қосымша шара ретінде цифрлық есеп жүйелерімен жұмыс істейтін қызметкерлерді деректерді қорғау саласындағы біліктілігін арттыру және есептік ақпаратпен

жауапкершілікпен жұмыс істеу мәдениетін қалыптастыру үшін оқыту қажет. Бұл оқыту деректерді қауіпсіз өңдеу бойынша практикалық дағдыларды, есептік жазбаларға қолжетімділікті басқаруды және адами қателік тәуекелін азайтатын рәсімдерді әзірлеуді қамтуы тиіс. Қызметкерлерді құпия сөздер мен аутентификацияның басқа әдістерін дұрыс пайдалануға, сондай-ақ деректерді өңдеу және сақтау кезінде құпиялылық стандарттарын сақтауға үйретуге ерекше көңіл бөлінуі керек. Қызметкерлер жүйелердегі күдікті белсенділікті жылдам анықтап, қауіпсіздікке төнген қатерлерге қалай дұрыс әрекет ету керектігін білуі маңызды. Сонымен қатар, оқыту деректер жоғалған немесе бүлінген жағдайда оларды қалпына келтіру және кіру құқықтарын басқару үшін нақты протоколдарды әзірлеуді және енгізуді қамтуы тиіс. Бұл қателіктер мен рұқсатсыз әрекеттердің ықтималдығын төмендетуге мүмкіндік береді. Осылайша, тұрақты оқыту жүйесін құру және курстар ұйымдастыру қызметкерлердің білім деңгейін арттырумен қатар, компанияда есептік ақпаратпен жауапты әрі қауіпсіз жұмыс істеу мәдениетін дамытуға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде ұйымды ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден қорғайды.

Оған қоса, ұйымдарға қолжетімділікті бақылаудың сенімді хаттамаларын енгізу және көпфакторлы аутентификацияны қамтамасыз ету қажет, бұл ақпараттың таралып кету және цифрлық жүйелерге рұқсатсыз араласу тәуекелдерін айтарлықтай төмендетеді. Бұл шаралар құпия деректерді қорғау және қауіпсіздік қатерлерінің алдын алу үшін негізгі болып табылады, өйткені олар рұқсатсыз қол жеткізу мүмкіндігін едәуір қиындатады. Маңызды элементтердің бірі – жүйедегі жаңа қауіптер мен осалдықтарға жауап ретінде қауіпсіздік хаттамаларын үнемі жаңартып отыру. Нақты тұжырымдалған ішкі ережелер мен мінез-құлық қағидаттары әрекеттердің рұқсат етілген шектерін белгілеп, бұзушылықтардың алдын алуға ықпал етеді. Мұндай тәсіл тек деректерді қорғауға ғана емес, сонымен қатар ұйым ішінде жауапкершіліктің ашық құрылымын қалыптастыруға көмектеседі. Өзара іс-қимыл ережелері цифрлық деректермен жұмыс істеу қағидаттарын, қызметкерлердің міндеттерін, сондай-ақ бақылау және жауапкершілік тетіктерін, соның ішінде кіруді тексеру рәсімдерін қамтуы тиіс. Осы стандарттарды тиімді сақтау тәуекелдерді азайтып, жүйеге жалпы сенімділікті арттыруға, деректердің сенімді қорғалуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Енгізілген шаралар бюджет қаражатын басқарудың қауіпсіздігі мен тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Алаяқтық тәуекелдерін азайту: Екінші деңгейлі банктер жүзеге асыратын төлемдердің ЖСН бойынша банктік шоттардағы ақпаратпен салыстырылуы нәтижесінде жалған деректер негізінде қаражат аудару мүмкіндігі толығымен жойылды.

Бақылау мен ашықтықты күшейту: Әкімдіктердің бухгалтерлік жүйелеріндегі деректер мен Қазынашылықтың есептері арасындағы ай сайынғы автоматты салыстыру сәйкессіздіктер анықталған жағдайда қайта тексеруді қамтамасыз етеді. Ұрлықтың алдын алу шаралары аясында Ішкі мемлекеттік аудит комитеті жалақыны негізсіз аудару фактілерін анықтау мақсатында төлемдерге камералдық бақылау жүргізеді, ал күмәнді операциялар Антикоррупциялық қызметке талдау үшін жіберіледі.

Адами фактордың ықпалын азайту: Есептілікті автоматтандыру және «Бірыңғай терезе» жүйесін енгізу құжаттарды рәсімдеу мерзімдерін қысқартуға және бизнес пен мемлекеттік қызметкерлер арасындағы тікелей байланысты барынша азайтуға мүмкіндік берді.

Басқару мен жауапкершілікті арттыру: Қаржылық құжаттарға басшының электрондық цифрлық қолтаңбасымен (ЭЦҚ) міндетті түрде қол қою және рөлдерді нақты бөлу дербес жауапкершілікті қамтамасыз етеді және рұқсат етілмеген төлемдерді болдырмайды.

Ынтымақтастықты нығайту: Қаржы министрлігі, Ішкі мемлекеттік аудит комитеті және Антикоррупциялық қызмет арасындағы ынтымақтастық нығайып, анықталған қауіп-қатерлерге жедел әрекет ету үшін тиімді өзара іс-қимыл мен ақпарат алмасуды жолға қоюға мүмкіндік береді.

Елеулі жетістіктерге қарамастан, жүйені одан әрі нығайту адами фактор мен киберқауіпсіздікке байланысты тәуекелдерді жоюды талап етеді.

1. Қызметкерлерді оқыту және құзыреттілігі: цифрлық жүйелермен жұмыс істейтін персоналдың деректерді қорғау саласындағы құзыреттілігін арттыру мақсатында қосымша оқыту өткізу аса маңызды. Әсіресе деректерді қауіпсіз өңдеу, қолжетімділікті басқару және күмәнді белсенділікті жедел анықтау бойынша практикалық дағдыларға ерекше көңіл бөлінуі тиіс.

2. Қауіпсіздік хаттамалары мен ішкі регламенттерді күшейту: ақпараттың таралу қаупін азайту үшін сенімді қолжетімділік бақылау хаттамаларын енгізу және көпфакторлы аутентификацияны қамтамасыз ету қажет. Жаңа қауіп-қатерлерге жауап ретінде қауіпсіздік хаттамаларын үнемі жаңартып отыру талап етіледі. Ұйым ішіндегі жауапкершілік құрылымын айқын қалыптастыру үшін нақты тұжырымдалған ішкі регламенттер мен мінез-құлық ережелерін әзірлеу маңызды.

Қорытынды

Қазақстан Республикасы қаржы саласындағы сыбайлас жемқорлық пен алаяқтыққа қарсы күресте жүйелі тәсілді ұстанып, жазалаудан алдын алу шараларына басымдық беріп отыр. Бұл тәсілдің негізгі элементтері ретінде «Цифрлық Қазақстан» және «Бұлтты бухгалтерия» сияқты бағдарламалар арқылы мемлекеттік қызметтер мен қаржылық әкімшілендірудің цифрлық трансформациясы танылды.

Цифрлық құралдарды және бақылау механизмдерін енгізу операциялардың ашықтығын едәуір арттырып, адами фактордың ықпалын азайтты. Басшылардың ЭЦҚ арқылы қаржылық құжаттарға міндетті түрде қол қою және рөлдерді нақты бөлу арқылы дербес жауапкершілікті күшейту қаржылық бұзушылықтардың алдын алуда маңызды факторға айналды.

Жүйенің тиімділігін одан әрі арттыру үшін қызметкерлерді жан-жақты оқыту және қолжетімділікті бақылау мен ішкі қауіпсіздікке арналған сенімді хаттамаларды енгізу қажет.

Цифрлық ортадағы сыбайлас жемқорлықпен күрес саласындағы Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру үшін жан-жақты және жүйелі тәсіл қажет [7]. Мұнда тек цифрландырудың техникалық аспектілерін ғана емес, сонымен қатар құқықтық қорғауды, рәсімдердің ашықтығын, лауазымды тұлғалардың жеке жауапкершілігін қамтамасыз ету, сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік мәдениетін қалыптастыру маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410>

2. Қазақстан Республикасының 2015 - 2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясын іске асыру және көлеңкелі экономикаға қарсы іс-қимыл жөніндегі 2015 - 2017 жылдарға арналған іс-шаралар жоспарын бекіту туралы.

3. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>

4. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 269 қаулысы. 2023 - 2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000269>

5. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 14 сәуірдегі № 234 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1500000234>

6. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі Ішкі мемлекеттік аудит комитеті туралы ережені бекіту туралы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/G16E0000224>

7. 2024 жылға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі Ұлттық есеп.

ӘОЖ 37.013:004

ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ КОНТЕНТТЕРІ АРҚЫЛЫ ТҰЛҒА ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ЦИФРЛАНДЫРУ МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІНДЕГІ ЖАҢА ПАРАДИГМА

Смагулова Л.А.

*П.ғ.к., оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы*
jgu_laura@mail.ru

Мырзакерім Е.Ғ.

*Магистрант, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы*
myrzakerimov01@gmail.com

Цифрландыру мен жасанды интеллект дәуірінде тұлға құндылықтары жаңа сынақтар мен мүмкіндіктерге тап болып отыр. Бұл мақалада адам құндылығын қайта пайымдау, алгоритмделген өмір жағдайындағы адамдық болмыстың мәні, цифрлық бірегейлік пен әлеуметтік өзара әрекеттесу мәселелері талданады. Сондай-ақ жасанды интеллект пен ақпараттық технологиялардың жастардың дүниетанымы мен құндылықтық бағдарларына әсер ету тетіктері қарастырылады. Зерттеу нәтижелері электрондық білім беру контенттері тұлғаның сыни ойлауын, жауапкершілігін және этикалық ұстанымдарын дамытуға елеулі ықпал ететінін көрсетеді. Бұл үрдіс білім берудегі жаңа парадигманың негізін құрайды.

Кілт сөздер: Цифрландыру, жасанды интеллект, тұлға құндылықтары, адам құндылығы, алгоритмделген өмір, цифрлық бірегейлік, әлеуметтік өзара әрекеттесу, ақпараттық технологиялар, жастар, кәсіби қауымдастықтар.

В эпоху цифровизации и искусственного интеллекта ценности личности сталкиваются с новыми вызовами и возможностями. В статье рассматриваются вопросы переосмысления человеческих ценностей, место человека в алгоритмизированном мире, проблемы цифровой идентичности и социального взаимодействия. Анализируется влияние искусственного интеллекта и информационных технологий на мировоззрение и ценностные ориентации молодежи. Результаты исследования показывают, что электронные образовательные контенты способствуют развитию критического мышления, ответственности и этических принципов личности, формируя основу новой образовательной парадигмы.

Ключевые слова: Цифровизация, искусственный интеллект, ценности личности, человеческие ценности, алгоритмизированная жизнь, цифровая идентичность, социальное взаимодействие, информационные технологии, молодежь, профессиональные сообщества.

In the era of digitalization and artificial intelligence, personal values face new challenges and opportunities. This article explores the rethinking of human values, the meaning of human existence in an algorithm-driven world, and issues of digital identity and social interaction. It also examines how artificial intelligence and information technologies influence the worldview and value orientations of youth. The research results indicate that electronic educational content significantly contributes to the development of critical thinking, responsibility, and ethical principles, forming the foundation of a new educational paradigm.

Keywords: Digitalization, artificial intelligence, personal values, human values, algorithmic life, digital identity, social interaction, information technologies, youth, professional communities.

Кіріспе

Цифрландыру мен жасанды интеллект дәуірі қазіргі қоғамның барлық салаларына түбегейлі өзгерістер әкелді. Білім беру саласында бұл өзгерістердің ерекше маңызы бар, себебі олар тұлға құндылықтарының жаңа қырларын ашады және қалыптастырады. Ақпараттық технологиялардың дамуымен қатар, жасанды интеллект жүйелері адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналып, тұлғааралық қатынастар мен әлеуметтік өзара әрекеттесуді жаңа деңгейге көтерді. Бұл жағдайда тұлғаның құндылықтары, оның өзіндік бірегейлігіне, моральдық және этикалық қағидаттарына айтарлықтай әсер етеді [1].

Қазіргі қоғамда цифрландыру мен жасанды интеллекттің өзектілігі артып, жаңа мүмкіндіктермен қатар сын-тегеуріндер де туындайды. Бұл зерттеу адамдардың цифрлық бірегейлігі мен әлеуметтік өзара әрекеттесу мәселелерін шешуге көмектеседі. Сонымен қатар, ақпараттық технологиялар мен жасанды интеллекттің құндылықтық бағдарларға әсерін түсіну арқылы, жастар мен кәсіби қауымдастықтардың дамуындағы жаңа бағыттарды анықтауға болады. Осылайша, зерттеу цифрландыру мен жасанды интеллект дәуіріндегі тұлға құндылықтарын терең түсінуге және оларды білім беру саласында тиімді қолдануға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда білім беру жүйесі де осы цифрлық өзгерістерге бейімделуге мәжбүр. Оқушылар мен студенттердің оқу процесіне қатысу деңгейі, шығармашылық және сыни ойлау қабілеттері, сондай-ақ әлеуметтік жауапкершілігі электрондық білім беру құралдарының және жасанды интеллект негізіндегі платформалардың тиімділігінен тікелей тәуелді болып отыр. Мұндай жағдай тұлға құндылықтарын қалыптастыру процесін жаңаша сипаттауға мүмкіндік береді, өйткені оқу материалдары тек ақпарат беру құралынан гөрі, оқушының шешім қабылдау, өзара әрекеттесу және этикалық бағалау дағдыларын дамытуға арналған құралға айналды.

Цифрлық технологиялардың дамуы білім беру әдістерін әртараптандыруға жол ашты. Мысалы, бейімделген оқу бағдарламалары, интерактивті модульдер және виртуалды сабақтар оқушылардың жеке қабілеттерін ескеріп, оқу процесін дербестендіреді. Бұл тәсілдер сыни ойлауды дамытуға, жаңа ақпаратты дұрыс талдауға, сонымен қатар әлеуметтік дағдылар мен моральдық құндылықтарды қалыптастыруға септігін тигізеді. Сондықтан қазіргі зерттеулер электрондық білім беру контенттері мен жасанды интеллекттің әсерін тек оқу нәтижесі тұрғысынан емес, тұлғаның жалпы дамуы, құндылықтық бағдарлары мен әлеуметтік бейімделуі тұрғысынан бағалауды талап етеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу объектісі мен нысаны. Зерттеу Жетісу облысы Көксу ауданындағы жалпы білім беретін мектептің 7–9 сынып оқушылары арасында жүргізілді. Зерттеу объектісі – электрондық білім беру контенттерін қолдану арқылы тұлға құндылықтарын қалыптастыру үдерісі. Зерттеу нысаны – мектеп оқушыларының сыни ойлау қабілеті, әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдылары, жауапкершілік және оқу мотивациясы.

Қатысушылар. Барлығы 90 оқушы қатысып, олар үш топқа бөлінді:

- **Топ А** – электрондық білім беру контенттері (материалдар мен бейне, интерактивті тапсырмалар) жоғары деңгейде қолданылды;

- **Топ В** – электрондық білім беру контенттері орташа деңгейде қолданылды;

- **Топ С** – дәстүрлі оқыту әдісі қолданылды.

Қатысушылар жынысы мен жас ерекшеліктері теңестірілді. Барлық оқушылар зерттеу барысында бірдей оқу материалдарын меңгерді.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

1. **Сауалнама** – оқушылардың оқу мотивациясы, әлеуметтік өзара әрекеттесу қабілеті және тұлға құндылықтарына көзқарасын анықтау үшін құрылды.

2. **Бақылау** – оқушылардың оқу белсенділігі, сыни ойлау дағдылары және топтық жұмысқа қатысу деңгейі бақыланды.

3. **Педагогикалық тәжірибе** – әр топқа арналған оқу әдістері мен материалдардың тиімділігі салыстырылды. ЭББК құрамына мәтіндік, бейне, интерактивті және бейімделген модульдер кірді.

Зерттеу кезеңдері. Зерттеу үш кезеңде жүргізілді:

1. **Алдын ала бағалау** – әр топтың бастапқы деңгейі анықталды.

2. **Негізгі тәжірибе** – әр топқа сәйкес оқу әдісі қолданылды.

3. **Қорытынды бағалау** – тәжірибе аяқталғаннан кейін оқушылардың сыни ойлау, әлеуметтік өзара әрекеттесу, жауапкершілік және оқу мотивациясы бағаланды.

Негізгі бөлім

Электрондық білім беру контенттері – бұл тек мәтін мен бейнеден құралған ресурстар емес, оқушының оқу белсенділігін арттыратын интерактивті және адаптивті құралдар жиынтығы. Мұндай контенттер сыни ойлауды дамытуға, ақпаратты талдауға және дұрыс бағалауға үйретеді. Сонымен қатар, ойын элементтері мен интерактивті тапсырмалар оқушылардың ынтасын арттырады және оқу процесіне белсенді қатысуға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллектке негізделген платформалар әрбір оқушының қабілеттерін, мүдделерін және қажеттіліктерін талдап, оқу мазмұнын бейімдей алады. Бұл әдіс оқушыға оқу процесін басқаруды үйретіп, әлеуметтік өзара әрекеттесу және этикалық шешім қабылдау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Сонымен бірге, цифрлық бірегейлік пен әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын қалыптастыру маңызды болып табылады, өйткені заманауи білім беру тек білім берумен шектелмейді, сонымен қатар оқушының жеке тұлғалық дамуына әсер етеді.

Электрондық білім беру контенттері және жасанды интеллект құралдары білім берудегі теңсіздікті азайтып, әрбір оқушының жеке қабілеттерін ескеруге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оқушылардың өз бетінше ойлау қабілетін, жауапкершілігін, сыни талдау жасау мүмкіндігін күшейтеді. Сонымен қатар, педагогтің кәсіби біліктілігі мен цифрлық мәдениеті оқушының тұлға құндылықтарын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Мұғалім электрондық контентті дұрыс бағыттап қолдана отырып, оқушылардың этикалық және әлеуметтік дағдыларын дамытуға жағдай жасайды.[2]

Білім беру процесінде педагогтің рөлі де маңызды болып қала береді. Мұғалім электрондық контентті дұрыс бағыттап қолдана отырып, оқушылардың дамуын қадағалайды, олардың сұрақтарына жауап береді және этикалық-әлеуметтік құндылықтарды меңгеруге көмек көрсетеді. Мұндай тәсіл білім беру процесін оқушы мен педагог арасындағы өзара әрекеттесудің тиімді моделі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [3].

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу Жетісу облысының жалпы білім беретін мектептерінде 7–9 сынып оқушылары арасында жүргізілді. Барлығы 90 оқушы қатысып, олар үш топқа бөлінді:

- **Топ А** – электрондық білім беру контенттері жоғары деңгейде қолданылды;
- **Топ В** – электрондық білім беру контенттері орташа деңгейде қолданылды;
- **Топ С** – дәстүрлі оқыту әдісі қолданылды.

Зерттеу барысында сауалнама, бақылау және педагогикалық тәжірибе әдістері қолданылды. Сауалнама оқушылардың оқу мотивациясы, цифрлық құралдарды пайдалану деңгейі, әлеуметтік өзара әрекеттесу қабілеті мен тұлға құндылықтарына көзқарасын анықтауға бағытталды.

Нәтижелер:

➤ **Сыни ойлау қабілеті:** Электрондық білім беру контенттерін белсенді қолданған топта оқушылардың сыни ойлау деңгейі 82%-ге жетсе, орташа топта – 70%, ал дәстүрлі әдісті қолданған топта – 59% болды.

➤ **Жауапкершілік және әлеуметтік өзара әрекеттесу:** Топ А оқушыларының жауапкершілік деңгейі 85% болса, топ В – 73%, топ С – 61% көрсеткішке ие болды. Сонымен қатар, интерактивті тапсырмалар арқылы топтық жұмыс істеу дағдылары артқаны байқалды.

➤ **Мотивация және оқу белсенділігі:** Электрондық білім беру контенттерін қолданған топта оқу мотивациясы 88% болса, орташа топ – 75%, дәстүрлі әдіс бойынша оқыған топта – 62% болды. Бұл көрсеткіштер электрондық контенттің оқушылардың белсенділігін арттыруға тікелей әсерін көрсетеді.

Талқылау. Зерттеу нәтижелері электрондық білім беру контенттерінің оқушылардың тұлға құндылықтарын дамытуда маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Бұл контенттер – мәтіндік, бейне, интерактивті және бейімделген оқу материалдары жиынтығы, олар оқушылардың сыни ойлау қабілетін, әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын және жауапкершілігін арттыруға бағытталған.

Жоғары деңгейде қолданылған электрондық контенттер оқушылардың белсенділігін, оқу мотивациясын және өз бетінше шешім қабылдау қабілетін едәуір арттырды. Интерактивті тапсырмалар мен топтық жобалар арқылы оқушылар бір-бірімен тиімді қарым-қатынас жасап, этикалық және әлеуметтік дағдыларын жетілдіреді.

Дәстүрлі әдіспен оқыған топтағы көрсеткіштердің төмен болуы электрондық контенттердің тиімділігін нақты көрсетеді. Сонымен қатар, педагогтің рөлі шешуші болып қала береді: мұғалім оқу материалын дұрыс бағыттап, оқушылардың сыни ойлау және тұлғалық дамуына ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, электрондық білім беру контенттері білім беру процесін тек академиялық біліммен шектемей, оқушылардың тұлғалық, әлеуметтік және этикалық құндылықтарын дамытуға мүмкіндік береді.

Кесте 1 - Электрондық контенттер арқылы тұлға құндылықтарын қалыптастыру

№	Негізгі бағыт	Қазіргі заманғы сын-қатер	Қалыптастырылатын тұлға құндылығы	Практикалық ұсыныс
1	Еңбек және Шығармашылық	Автоматтандырудың өсуіне байланысты адам еңбегінің рөлінің өзгеруі.	Шығармашылық, Сыни Ойлау, Инновацияға ұмтылу.	Электрондық оқулықтарға мәселелерді шешуге арналған (Problem-Based Learning) және жобалық тапсырмаларды көбірек енгізу.
2	Ақпараттық Сауаттылық	Әлеуметтік желілердегі жалған ақпараттың (жалған) таралуы және оның қоғамдық пікірге әсері.	Ақпараттық Сауаттылық, дәлелдерге сүйену, зерттеу.	Цифрлық контенттер арқылы ақпарат көздерін тексеру әдістерін оқыту және оларды талдау дағдыларын дамыту.
3	Цифрлық қауіпсіздік және Этика	Жеке деректердің жиналуы және олардың қорғалуына қатысты туындайтын этикалық мәселелер.	Құқықтық Сана, Этикалық Тәртіп, Жеке Шекараны Қорғау.	Электрондық курстарға "Цифрлық Этика" және "Ақпараттық Құқық" бойынша модульдерді енгізу.
4	Әлеуметтік Қарым-қатынас	Әлеуметтік дағдылардың әлсіреуі	Эмпатия, Құрмет,	Бейнеконференциялар және бірлескен онлайн жобалар арқылы оқушылардың тиімді коммуникациясын ынталандыру.

Артықшылықтары мен кемшіліктері. Электрондық білім беру контенттерінің артықшылықтары айқын: олар оқыту үдерісін икемді және қолжетімді етеді, оқушылардың өз бетінше оқу қабілеттерін дамытады. Дегенмен, бұл технологиялардың кемшіліктері де бар, мысалы, техникалық ақаулар немесе интернетке қол жеткізудің шектеулілігі. Сонымен

қатар, жасанды интеллекттің кейбір аспектілері, мысалы, деректерді қорғау және этикалық мәселелер, назар аударуды талап етеді [4].

Цифрландыру мен жасанды интеллект дәуірі адамзат қоғамына жаңа парадигмалар енгізіп, тұлға құндылықтарын қайта қарастыруды талап етеді. Адам құндылығы цифрлық технологиялар мен алгоритмдердің ықпалымен жаңа мағынаға ие болып, шығармашылық пен сындарлы ойлау қабілеттерінің маңыздылығы арта түсуде. Алгоритмделген өмір жағдайында тұлға құндылықтары жаңа этикалық және құқықтық мәселелермен толығып, жеке өмірге қатысты деректердің құпиялылығы басты назарда болуы тиіс. Цифрлық бірегейлік және әлеуметтік өзара әрекеттесу жаңа формаларға ие болып, бұл әлеуметтік динамиканың өзгеруіне ықпал етеді. Ақпараттық технологиялардың жастарға әсері олардың құндылықтық бағдарларын өзгертіп, білім беру саласында жаңа тәсілдер енгізгенімен, сыни ойлау қабілеттерін төмендетуі мүмкін [5].

Қорытынды

Цифрландыру мен жасанды интеллект дәуірінде білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Электрондық білім беру контенттері оқушылардың моральдық, этикалық және әлеуметтік құндылықтарын дамытуға мүмкіндік беріп, оқыту үдерісін жеке тұлғаға бағытталған тәсілдер арқылы байытады. Жасанды интеллект технологиялары оқушылардың үлгерімін бақылап, дербес оқу жоспарларын құруға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде білім беру сапасын арттырады. Эмпирикалық зерттеулер электрондық құралдарды қолдану оқушылардың оқу мотивациясын арттыратынын дәлелдеді, бұл білім беру үдерісінің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады.

Қорытындылай келе, білім беру саласындағы өзгерістер қоғамның құндылық жүйесін нығайтуға ықпал етеді. Сондықтан, электрондық контенттер мен технологияларды тиімді қолдану арқылы білім беру сапасын арттыру – қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі. Бұл бағытта оқытушылар, оқушылар және қоғам өкілдері бірлесіп, жаңа технологияларды білім беру үдерісіне тиімді енгізуді мақсат етуі қажет. Болашақта оқыту әдістерін үнемі жаңартып, технологиялық мүмкіндіктерді толық пайдалану арқылы оқушылардың тұлғалық дамуына оң әсер етуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сәтбаев Қ.И. Цифрландыру дәуіріндегі білім беру және тұлға құндылықтары. – Алматы: Ғылым, 2022.
2. Ерғалиев А.Б. Электрондық білім беру контенттері: теория мен практика. – Алматы: Білім, 2021.
3. Алмаш Ержанова. Білім алушылардың цифрлық этикеті және педагогтың цифрлық мәдениеті мәселелерін зерттеу // Вестник ЗКУ. – 2023. – №4. – 70–78 б.
4. В.В. Семенихин, С.Ф. Семенихина. Білім беруді цифрландыру кезеңіндегі оқытушының негізгі құзыреттері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Педагогика. Психология. Социология сериясы. – 2024. – №1. – 37–57 б.
5. Саткенова Ж.Б., Исакова А.С. Цифрландыру дәуіріндегі тілдік тұлға қалыптастырудың ерекшеліктері // Yessenov Science Journal. – 2025.

ӘОЖ 371.3

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДІҢ ЖОҒАРЫ СЫНЫПТАРЫНДА ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ВЕБ-ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Советхан А.Р.

Магистрант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
amina040602@mail.ru

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., оқытушы-дәріскер Кыдырбаева Г.Т.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада орта мектепте веб-негізделген информатиканы оқыту әдістері қарастырылады. Онда оқушылардың АКТ құзыреттіліктері мен цифрлық ойлауын дамыту үшін Microsoft Teams, Edmodo, Padlet, Quizizz, Scratch және Nearpod сияқты заманауи онлайн платформалар мен құралдарды пайдалану қарастырылады. Онда веб-негізделген оқыту икемді және жекелендірілген оқуды дамытатыны, мотивацияны арттыратыны және өз бетінше оқу дағдыларын дамытатыны көрсетілген.

Кілт сөздер: веб-негізделген оқыту, информатиканы оқыту әдістері, жоғары сыныптар, жалпы білім беретін мектеп, веб-технологиялар, сандық құзыреттілік, АКТ құзыреттілігі, интерактивті оқыту, интернет-ресурстар, электрондық білім беру.

В данной статье рассматриваются методики веб-обучения информатике в старших классах общеобразовательных школ. Рассматривается использование современных онлайн-платформ и инструментов, таких как Microsoft Teams, Edmodo, Padlet, Quizizz, Scratch, Nearpod, для развития ИКТ-компетенций и цифрового мышления учащихся. Показано, что веб-обучение способствует гибкому и индивидуализированному обучению, повышает мотивацию и формирует навыки самостоятельной работы.

Ключевые слова: веб-обучение, методика преподавания информатики, старшие классы, общеобразовательная школа, веб-технологии, цифровая компетентность, ИКТ-компетенции, интерактивное обучение, интернет-ресурсы, электронное образование.

This article examines web-based computer science teaching methods in high school. It explores the use of modern online platforms and tools, such as Microsoft Teams, Edmodo, Padlet, Quizizz, Scratch, and Nearpod, to develop students' ICT competencies and digital thinking. It demonstrates that web-based learning promotes flexible and personalized learning, increases motivation, and fosters independent learning skills.

Key words: web-based learning, computer science teaching methods, senior classes, comprehensive school, web technologies, digital competence, ICT competence, interactive learning, Internet resources, e-education.

Кіріспе

Цифрлық қоғамның қазіргі дамуы және мектеп білімінің жаңартылуы информатиканы оқытуға инновациялық тәсілдерді енгізуді талап етеді. Ең басым бағыттардың бірі – білім беру үдерісінде веб-технологияларды пайдалану. Веб-негізделген оқыту дәстүрлі сабақты кеңейтуге мүмкіндік береді, интерактивті, жекелендірілген және зерттеуге негізделген оқыту үшін жағдай жасайды. Жалпы білім беретін мектептердегі жоғары сыныптар үшін бұл тәсіл ерекше маңызды, себебі ол АКТ-ның негізгі құзыреттіліктерін, логикалық және алгоритмдік ойлауды дамытуға ықпал етеді және оқушыларды қорытынды бағалауға және болашақ кәсіби мансапқа дайындайды. Бұл зерттеудің өзектілігі информатиканы оқытуда веб-технологияларды әдіснамалық тұрғыдан

тиімді пайдалану қажеттілігімен анықталады, бұл педагогикалық принциптерді, технологияларды және енгізу құралдарын жүйелі түрде қарастыруды талап етеді [1].

Веб-негізделген оқыту тұжырымдамасы мұғалім мен оқушылар арасындағы өзара әрекеттесудің негізгі арнасы ретінде интернет технологияларын және веб-ортаны пайдалануға негізделген. Қазіргі заманғы педагогикалық зерттеулерге сәйкес, веб-негізделген оқыту – бұл оқушылардың өзіндік танымдық белсенділігін дамытуға бағытталған білім беру платформаларын, онлайн қызметтерді және интерактивті құралдарды пайдалана отырып білім алу үдерісі. Мектеп информатика курсы аясында веб-негізделген оқыту бұлтты технологияларды, онлайн симуляторларды, тестілеу жүйелерін және виртуалды зертханаларды пайдалануды қамтиды. Бұл әдіснаманың теориялық негізі – конструктивистік және белсенділікке негізделген тәсіл, оған сәйкес оқушы оқу процесінің белсенді қатысушысы болады. Бұл талдау, бағдарламалау, деректерді басқару және модельдеу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Веб-технологиялар білім беру процесінде икемділік пен өзгергіштікті қамтамасыз етеді, мазмұнды оқушының дайындық деңгейі мен қызығушылықтарына бейімдеуге мүмкіндік береді [2].

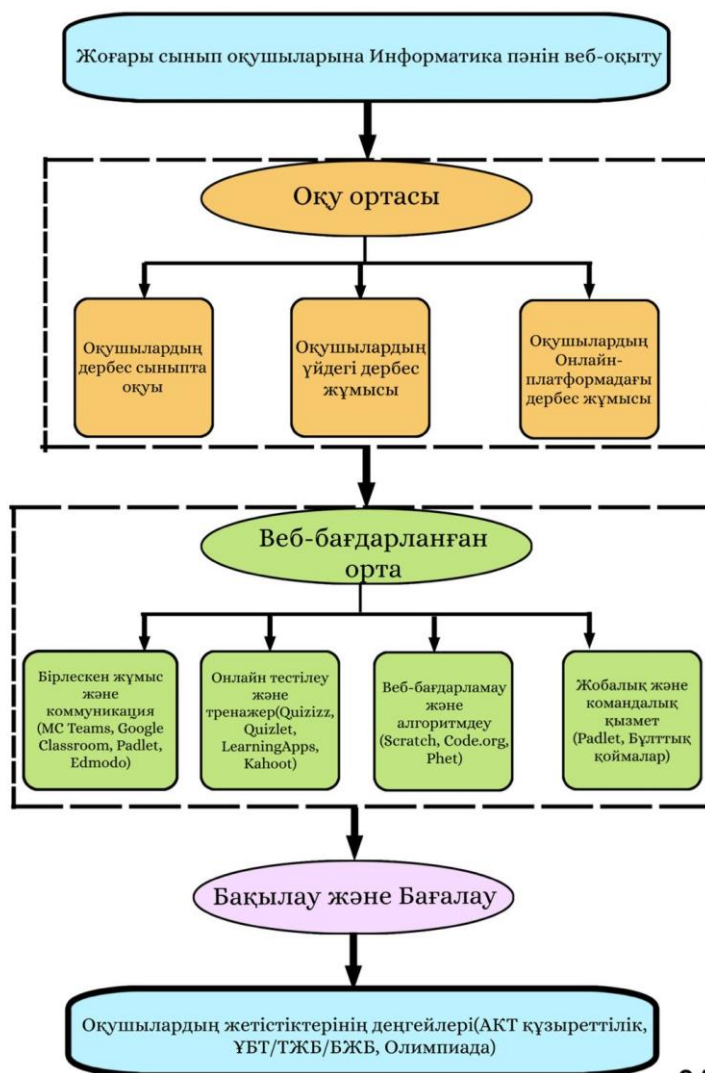
Веб-негізделген оқыту тәсілдері оқушылардың жеке қабілеттерін дамытуға, оқу процесінде интерактивтілікті қамтамасыз етуге және жекелендірілген оқу үшін жағдайлар жасауға арналған. Заманауи веб-платформалар мен бұлттық қызметтерді пайдалану оқушылардың оқу материалдарына кез келген уақытта және кез келген жерден қол жеткізе алатын және практикалық тапсырмаларды дереу кері байланыспен орындай алатын оқу ортасын құруға мүмкіндік береді [3].

Материалдар мен әдістер

Веб-негізделген оқыту – мұғалімдер мен оқушылар арасындағы өзара әрекеттесуді жеңілдету үшін интернет технологияларын және веб-ортаны пайдаланатын білім беру процесі. Веб-негізделген оқытудың негізгі элементтеріне онлайн платформалар, бұлттық қызметтер, виртуалды зертханалар және интерактивті оқыту құралдары жатады. Бұл әдіснаманың теориялық негізі – оқушылардың білім беру іс-шараларына белсенді қатысушы болуына мүмкіндік беретін белсенділікке негізделген және конструктивистік тәсіл. Жоғары сыныптар үшін веб-негізделген оқыту аналитикалық және алгоритмдік ойлауды, бағдарламалау және деректерді өңдеу дағдыларын, сондай-ақ сандық ортада ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін дамытуға көмектеседі. Microsoft Teams for Education, Edmodo, Padlet, Quizizz, Scratch және Nearpod сияқты заманауи құралдар интерактивті оқытуды, жобаға негізделген іс-шараларды және командалық жұмысты жеңілдетеді [4].

Информатикада веб-негізделген оқытуды тиімді енгізу белгілі бір әдіснамалық қағидаттарды сақтауды талап етеді: бірізділік, интерактивтілік, қолжетімділік және кері байланыс. Бірізділік дәстүрлі және цифрлық оқыту әдістерінің өзара байланысын қамтамасыз етеді; интерактивтілік оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді; қолжетімділік оқушыларға түсінікті және қолжетімді веб-құралдарды пайдалануды талап етеді; ал кері байланыс электронды тестілеу, бақылау және рефлексия арқылы жүзеге асырылады. Табысты енгізудің педагогикалық шарттарына мұғалімдердің цифрлық ресурстарды пайдалануға дайындығы, техникалық инфрақұрылымның қолжетімділігі және оқушылардың өз бетінше жұмыс істеуге ынтасы жатады [5].

Оқу процесінде Google Classroom, Kahoot және LearningApps сияқты платформаларды, сондай-ақ бағдарламалау мен алгоритмдер бойынша мамандандырылған веб-сайттарды пайдалану ұсынылады. Бұл құралдар пәнге деген қызығушылықты сақтап қана қоймай, сонымен қатар ақпаратты талдау, командалық жұмыс және цифрлық сауаттылық дағдыларын дамытады. Ұсынылған модель орта мектепте веб-негізделген информатика білімін жүйелі түрде ұйымдастыруды, соның ішінде қоршаған ортаны, технологияларды, білім беру қызметін ұйымдастыру нысандарын және оқушылардың жетістіктерін жақсартуға бағытталған басқару жүйесін көрсетеді [6], [Сурет 1 – Жалпы білім беретін мектептердің жоғары сыныптарында веб-негізделген информатика білімінің моделі]

С.Амина

Сурет 1 – Жалпы білім беретін мектептердің жоғары сыныптарында веб-негізделген информатика білімінің моделі

Негізгі бөлім

АКТ құзыреттіліктерін дамыту мектеп информатика оқу бағдарламасының негізгі мақсаты болып табылады. Веб-ресурстар өз бетінше оқу, зерттеу және сыни ойлау үшін бірегей мүмкіндіктер ұсынады. Веб-технологияларды пайдалану қайталанатын оқытудан өнімді, жобалық және зерттеуге бағытталған оқытуға көшуді жеңілдетеді. Жоғары сынып оқушылары онлайн режимінде тапсырмаларды орындай алады, өздерінің мини-сайттарын жасай алады, веб-қосымшалар жасай алады және бұлттық қызметтерді пайдаланып үлкен көлемдегі деректерді талдай алады. Осылайша, веб-негізделген оқыту оқушылардың тек пәнге ғана емес, сонымен қатар ынтымақтастық, жоспарлау және өз жұмыстарын ұсыну сияқты мета-пәндік құзыреттіліктерін дамытуға ықпал етеді. Ұлттық бірыңғай тестілеуге (ҰБТ) дайындық және кейінгі кәсіби даму аясында веб-технологиялар информатика бойынша білім алудың мотивациясын және сапасын арттыра алады [7].

Мектептегі информатика сабағында веб-технологияларды тиімді пайдалану келесі әдістемелік қағидаларды сақтауды талап етеді:

1. Жүйелілік – дәстүрлі және цифрлық оқыту әдістерінің интеграциясы;
2. Интерактивтілік – тапсырмалар, викториналар және жобалар арқылы оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуы;

3. Қолжетімділік – оқушылар үшін түсінікті және қолжетімді онлайн ресурстарды пайдалану;
4. Кері байланыс – онлайн тестілеу, талқылаулар және электронды тапсырмалар арқылы оқу үлгерімін бақылау [8].

Педагогикалық жағдайларға мұғалімдердің цифрлық ресурстарды пайдалануға дайындығы, техникалық инфрақұрылымның қолжетімділігі және оқушылардың өз бетінше жұмыс істеуге ынтасы жатады. Білім беру тәжірибесінде жеке оқу жолдарын, икемді сабақ кестелерін және жобаға негізделген іс-шараларды қамтамасыз ететін бұлттық қызметтер мен платформаларды пайдалану ұсынылады [9].

АКТ құзыреттіліктері информатика оқу бағдарламасының негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Веб-технологиялар интерактивті материалдарға, тесттерге және виртуалды зертханаларға қол жеткізуді қамтамасыз етеді, өзіндік жұмыс пен сыни ойлау дағдыларын дамытады. Жоғары сынып оқушылары практикалық тапсырмаларды орындайды, мини-жобалар жасайды және веб-бағдарламалау мен бұлттық қызметтерді пайдаланады, бұл ынтымақтастық, жоспарлау және нәтижелерді ұсыну сияқты мета-пәндік құзыреттіліктердің дамуына ықпал етеді. Веб-негізделген оқытуды пайдалану оқушылардың ынтасын және есте сақтау қабілетін арттырады, оларды Ұлттық Бірыңғай Тестілеуге (ҰБТ) және қорытынды емтихандарға дайындайды және білім беру траекториясын өз бетінше жоспарлау қабілетін дамытады [10].

Нәтижелер мен талқылау

Тәжірибеде келесі веб-негізделген оқыту тәсілдері қолданылады: 1) A La Carte сценарийі – оқушы онлайн курсты жеке оқиды, нұсқаушының қолдауын алады және жеке кесте жасайды; 2) Тәжірибелік және зертханалық тапсырмаларды кезектестіру – жеке сабақтарды жеке онлайн жұмыспен үйлестіру; 3) Жеке жұмыс – әрбір оқушы жеке бағдарлама бойынша оқиды; 4) Flipped Classroom (Flippity бағдарламасы) – оқушылар бейне сабақтар мен онлайн ресурстарды пайдаланып материалды өз бетінше оқиды және сабақ барысында алған білімдерін іс жүзінде қолданады. Бұл тәсілдер әрбір білімгердің дайындық деңгейін, қызығушылықтарын және материалды игеру жылдамдығын ескере отырып, икемді және жекелендірілген оқытуға мүмкіндік береді [11].

Орта мектепте веб-негізделген информатиканы тиімді оқыту интерактивтілікті, қолжетімділікті және икемділікті қамтамасыз ететін заманауи онлайн платформалар мен құралдарды пайдалануды талап етеді. Негізгі ресурстарға Microsoft Teams for Education, Edmodo, Padlet, Quizizz, Scratch және Nearpod кіреді, олар бірлескен жобаларды, интерактивті сабақтарды және жеке оқытуды қамтамасыз етеді. Microsoft Teams for Education онлайн сабақтар, бейнеконференциялар, бірлескен редакциялау және оқушылардың үлгерімін бақылау үшін қолданылады. Edmodo байланыс, тапсырмаларды жариялау және кері байланыс үшін қауіпсіз кеңістік ұсынады. Padlet бірлескен жобалар мен идеяларды нақты уақыт режимінде талқылау үшін интерактивті тақталарды жасауға мүмкіндік береді, ал Quizizz және Quizlet ойынға негізделген викториналар мен сауалнамалар арқылы оқуды нығайтуға көмектеседі. Scratch және Code.org бағдарламалау және алгоритмдік ойлау дағдыларын дамытады, ал Nearpod мультимедиялық материалдар мен интерактивті іс-шаралар арқылы сабақтарды қызықты етеді [12].

Қорытынды

Бұл құралдарды пайдалану әрбір оқушы өз қарқынымен жұмыс істейтін және командалық жұмысты, сыни ойлауды және өз бетінше мәселелерді шешу дағдыларын дамытатын жекелендірілген оқу мүмкіндіктерін ашады. Сонымен қатар, бұл оқушылардың ынтасын арттырады, жобалық және практикалық іс-шараларға тартады және қорытынды емтихандарға, Өткен материалдың бөлімі үшін жиынтық бағалау (БЖБ), тоқсан бойы жиынтық бағалау (ТЖБ) және Ұлттық бірыңғай тестілеуге (ҰБТ) сәтті дайындалуға ықпал етеді. Қазіргі заманғы веб-платформалар тек техникалық құрал ғана емес, сонымен қатар веб-негізделген оқыту әдістерінің маңызды элементіне айналууда, бұл оқушыларды белсенді

тартуға және олардың АКТ құзыреттіліктерін дамытуға көмектеседі. Жалпы білім беретін мектептердің жоғары сыныптарында веб-негізделген информатиканы оқыту әдістері заманауи педагогиканы дамытудың перспективалы бағытын білдіреді. Веб-технологиялар дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерін біріктіруге мүмкіндік береді, білім беру процесін икемді, қолжетімді және мотивациялайды. Бұл әдістің теориялық негізі оқушылардың цифрлық дағдыларын дамытуды және ақпараттық қоғамдағы өмірге дайындығын қамтамасыз ететін белсенділікке негізделген, құзыреттілікке негізделген және оқушыға бағытталған тәсілдерге негізделген. Бұл әдістемені тиімді енгізу мұғалімнің әдістемелік дайындығын, техникалық қолдауды және информатика оқу бағдарламаларына веб-технологияларды жүйелі түрде енгізуді талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Давлетова А.Х., Назарова А.Т., Касымова А.Х., Жалғасбекова Ж.Қ., Шадиев Р.Н. Оқытуды саралау үшін цифрлық оқу-әдістемелік кешенді пайдалану әдістемесі / А.Х.Давлетова, А.Т. Назарова, А.Х. Касымова, Ж.Қ. Жалғасбекова, Р.Н. Шадиев // Астана, 2024. – 137-140 бб.
2. Нұрғалиева Г. Қазіргі заманғы педагогикалық инновациялар / Г. Нұрғалиева // Астана: Фолиант, 2020. – 30-38 бб.
3. Ахметова С. Ақпараттық технологиялар және оқыту әдістемесі / С. Ахметова // Алматы: Рауан, 2019. – 18-24 бб.
4. Бидайбеков Е.Ы., Сағимбаева А.Е. Қазақстан республикасы мектептерінде информатика пәнін оқытудың ерекшеліктері / Е.Ы. Бидайбеков, А.Е. Сағимбаева // Омск, 2019. – 3-5 бб.
5. Мәмбетниязов М.Т. Информатика мұғалімдерінің өз кәсіби қызметтерінде веб-технологияларды пайдаланудағы құзыреттілігі / М.Т.Мәмбетниязов // Алматы, 2019. – 45-48 бб.
6. Свитлана Л., Литвинова Х., Жоғары оқу орындарында информатика бакалаврларын веб-негізделген оқыту тәсілдері / Л.Свитлана, Х.Литвинова // Украина, 2020 – 10-17 бб.
7. Черникова О.В. Геймификация в обучении: современные тенденции и перспективы / О.В. Черникова // Информационные технологии и образование. – 2022. – №1. – С. 34-42.
8. Сапарбеков Д. Білім берудегі цифрлық трансформация / Д. Сапарбеков // Тараз: Ғылым, 2022. – 22-29 бб.
9. Оспанова А. Қашықтан оқыту жүйелері / А. Оспанова // Көкшетау: Арман, 2020. – 31-39 бб.
10. Исмаилова Н. Бағдарламалау негіздері / Н. Исмаилова // Нұр-Сұлтан: Полиграф, 2021. – 28-35 бб.
11. Иванов С.А. Цифровые образовательные технологии: теория и практика / С.А.Иванов, Н.В. Петрова. – Москва: Просвещение, 2021. – 216 с.
12. Кәрімов А.Т. Онлайн оқыту платформаларын мектеп бағдарламасына енгізу: артықшылықтары мен кемшіліктері / А.Т. Кәрімов, Г.Ж. Омарова // Қазақстан педагогикалық журналы. – 2020. – №2. – 55-61 бб.

ӨОЖ: 37.013.42:004.8

ЦИФРЛЫҚ ОРТАДАҒЫ КИБЕРБУЛЛИНГТІҢ АЛДЫН АЛУ: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Сүлейменова Р.М.

Докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
rabiga_suleimenova@mail.ru

Мақалада мектеп оқушылары арасындағы кибербуллингтің алдын алу мәселесі қарастырылып, жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын әлеуметтік-педагогикалық тұрғыдан қолданудың мүмкіндіктері талданады. Автор қазіргі білім беру кеңістігіндегі цифрлық қауіптер мен әлеуметтік қатынастардың өзгерісін ескере отырып, ЖИ негізіндегі педагогикалық профилактика моделін ұсынады. Зерттеу барысында білім алушылардың цифрлық мінез-құлқын талдау, әлеуметтік желідегі қауіп сигналдарын анықтау және кибербуллингті болжау алгоритмдері қарастырылған. Мақалада ЖИ құралдарының педагогикалық этика, цифрлық мәдениет және қауіпсіздік құндылықтарын қалыптастырудағы рөлі айқындалады.

Кілт сөздер: кибербуллинг, жасанды интеллект, әлеуметтік-педагогикалық профилактика, цифрлық орта, мектеп оқушылары, цифрлық мәдениет, цифрлық қауіпсіздік, педагогикалық этика, алгоритм, білім беру технологиялары.

Аннотация. В статье рассматривается проблема профилактики кибербуллинга среди школьников и анализируются социально-педагогические возможности применения технологий искусственного интеллекта. Автор предлагает модель педагогической профилактики, основанную на анализе цифрового поведения учащихся и использовании алгоритмов прогнозирования рисков. Раскрывается роль инструментов искусственного интеллекта в формировании цифровой культуры, педагогической этики и ценностей безопасного онлайн-взаимодействия.

Ключевые слова: кибербуллинг, искусственный интеллект, социально-педагогическая профилактика, цифровая среда, школьники, цифровая культура, цифровая безопасность, педагогическая этика, алгоритмы, образовательные технологии.

The article examines the problem of cyberbullying prevention among school students and analyzes the socio-pedagogical possibilities of using artificial intelligence (AI) technologies. The author proposes a pedagogical prevention model based on the analysis of students' digital behavior and AI-powered risk prediction algorithms. The study highlights the role of AI tools in fostering digital culture, pedagogical ethics, and the values of safe online communication.

Keywords: cyberbullying, artificial intelligence, socio-pedagogical prevention, digital environment, school students, digital culture, digital safety, pedagogical ethics, algorithms, educational technologies.

Кіріспе

Қазіргі цифрлық ортада оқушылардың онлайн-коммуникациясы күнделікті өмірдің табиғи бөлігіне айналды. Осы үдеріс мектептегі психологиялық қауіптердің жаңа типтерін – әсіресе кибербуллингті күшейтіп отыр. Кибербуллингтің салдары тек эмоционалдық күйзеліспен шектелмей, академиялық үлгерімнің төмендеуіне, әлеуметтік оқшаулануға және ұзақ мерзімді психологиялық жарақаттарға әкелуі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары тәуекелді ерте анықтап, педагогикалық профилактиканы деркесінде ұйымдастыруға мүмкіндік беретін әлеуметтік-педагогикалық құрал ретінде қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – мектеп жағдайында кибербуллингтің алдын алуда ЖИ технологияларын пайдаланудың әлеуметтік-педагогикалық мүмкіндіктерін негіздеу және практикалық модель ұсыну.

Зерттеудің өзектілігі – цифрлық мәдениет пен қауіпсіздік құндылықтары қалыптасуы тиіс ортада ЖИ негізіндегі шешімдер педагогтың кәсіби әрекетіне көмекші болып, оқушының әл-ауқатын қорғауға ықпал етеді. Дегенмен, дербестендірілген мониторинг, деректер этикасы, құпиялылық пен рұқсатқа негізделген талдау сияқты нормаларды сақтамайынша, автоматтандырылған шешімдер білім беру мекемесінде орнықпайды. Сондықтан әлеуметтік-педагогикалық аспектілерді ескере отырып, ЖИ құралдарын алдын алу экожүйесіне қауіпсіз интеграциялау – уақыт талабы.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы – кибербуллинг профилактикасын педагогикалық, психологиялық және цифрлық қауіпсіздік теорияларымен ұштастыра отырып, ЖИ қолдану арқылы құндылыққа негізделген мектеп ортасын құрудың концептуалдық жақтарын нақтылау.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы – мектептерде қолдануға болатын ЖИ-көмекші модульдер (ерте ескерту, рефлексивті цифрлық сауат, ата-анаға арналған дашборд) және көпдеңгейлі профилактика моделі ұсынылады.

Негізгі бөлім

Кибербуллинг – бұл ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы адамның намысына тию, қорқыту, қорлау немесе әдейі психологиялық қысым жасау әрекеті. Ол мектеп жасындағы балалардың тұлғалық дамуына, өзін-өзі бағалауына және эмоционалды тұрақтылығына теріс әсер етеді. Мектеп әлеуметтік институт ретінде оқушының тұлғалық қалыптасуында басты рөл атқарады. Сондықтан кибербуллингтің алдын алу педагогикалық ортада тек тәртіп бұзушылықпен күрес емес, тәрбиелік және құндылықтық бағдарды күшейту процесі болып табылады.

Мұғалім, психолог және ата-ана арасындағы өзара серіктестік қатынас – әлеуметтік-педагогикалық профилактиканың негізгі механизмі. Әсіресе, цифрлық ортада баланың эмоционалды әл-ауқатын бақылау, онлайн мінез-құлқын талдау, және саналы цифрлық мәдениет қалыптастыру педагог қызметінің ажырамас бөлігіне айналуда.

Жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары қазіргі мектеп ортасында әлеуметтік-педагогикалық процестерді қолдаудың инновациялық құралы ретінде қарастырылуда.

Оның негізгі артықшылықтары:

1. Ерте ескерту мүмкіндігі – оқушылардың онлайн коммуникацияларындағы агрессия, мазақтау, шеттету сияқты белгілерді автоматты түрде анықтау.
2. Талдау және болжау – жиналған деректер арқылы «тәуекел аймақтарын» анықтау, оқушының мінез-құлқындағы өзгерісті байқау.
3. Профилактикалық әрекеттерді жоспарлау – ЖИ алгоритмдері педагогтарға нақты ұсынымдар мен шешім нұсқаларын ұсынады.

Педагогикалық тұрғыдан ЖИ құралдарын қолдану адамгершілік құндылықтармен үйлесімді болуы шарт. Яғни, ЖИ шешімдері адамды алмастырмай, мұғалімнің шешім қабылдау процесін қолдауы керек. Бұл жерде басты назар деректер этикасына, құпиялылыққа және гуманистік педагогика қағидаларына аударылады.

Кибербуллингтің алдын алу тек техникалық немесе құқықтық шара емес, ол ең алдымен құндылыққа негізделген цифрлық мәдениет қалыптастырумен байланысты.

Бұл бағытта келесі бағыттар маңызды:

- Цифрлық эмпатияны дамыту (басқаның эмоциясын түсіну, құрметтеу);
- Жауапкершілікті онлайн мінез-құлық қалыптастыру (моральдық шешім қабылдау мәдениеті);
- Қауіпсіз коммуникация құндылықтарын насихаттау (өз шекарасын қорғау, өзгенің құқығын құрметтеу).

ЖИ технологиялары кибербуллингті тек техникалық жолмен емес, тәрбиелік ықпал арқылы алдын алу жүйесінің бөлігіне айналады.

Төмендегі кестеде жасанды интеллектті мектеп ортасында қолданудың әлеуметтік-педагогикалық моделі жүйеленген. Модель үш деңгейге бөлінеді: техникалық, педагогикалық және құндылықтық, олардың әрқайсысы өз функциясы мен нәтижесіне ие.

Кесте 1 – Кибербуллингтің алдын алуда ЖИ қолданудың әлеуметтік-педагогикалық моделі

Деңгей	Мақсаты	Негізгі әрекеттер	ЖИ құралдары	Педагогикалық нәтиже
Техникалық	Кибербуллинг белгілерін автоматты анықтау	Мәтіндік контентті, эмодзилер мен хабарламаларды талдау	NLP (табиғи тіл өңдеу), аномалия детекторы	Ерте ескерту жүйесі іске қосылады
Педагогикалық	Мұғалім мен психологтың әрекетін қолдау	Қауіп картасын құру, оқушылармен жеке әңгіме жүргізу	ЖИ ұсынымдары бар дашборд, аналитикалық панель	Дербестендірілген профилактика күшейеді
Құндылықтық	Цифрлық мәдениет пен эмпатияны дамыту	Сынып сағаттары, тренингтер, рефлексия жаттығулары	Интерактивті бот, рефлексиялық сценарий генераторы	Құрмет пен жауапкершілікке негізделген цифрлық мінез-құлық қалыптасады

ЖИ технологияларының тиімділігі тек техникалық сапамен емес, педагогикалық қолдау мен ата-аналық қатысумен байланысты. Мектеп психологы мен сынып жетекшісі жүйе ұсынған деректерді талдап, оқушыға жеке кеңес береді.

Ата-аналар дашборд арқылы баласының онлайн белсенділігі туралы агрегатталған (жеке емес) ақпарат алады және үй жағдайында цифрлық әңгіме өткізу ұсынылады.

Әлеуметтік-педагогикалық модельде ЖИ – адам факторының орнына емес, серіктес құрал ретінде қызмет атқарады.

Кибербуллинг профилактикасында ЖИ қолдану төмендегі құндылықтарға сүйенуі тиіс:

1. Адамгершілік пен жауапкершілік – кез келген шешімнің негізінде оқушының абыройын сақтау қағидасы болуы тиіс.

2. Құпиялылық пен ашықтық тепе-теңдігі – деректердің қорғау деңгейі мен педагогикалық бақылау арасында үйлесім қажет.

3. Инклюзивтілік – ЖИ жүйесі барлық тілдік және әлеуметтік топтарға тең мүмкіндік беруі тиіс.

Кесте 2 – Кибербуллингтің алдын алу процесіндегі негізгі әлеуметтік-педагогикалық бағыттар

Бағыт	Іс-шаралар	ЖИ қолдауы	Күтілетін нәтиже
Педагогикалық диагностика	Оқушының мінез-құлқын, онлайн белсенділігін талдау	Қауіп деңгейін болжау алгоритмдері	Ерте анықтау және жедел реакция
Тәрбиелік әсер ету	Цифрлық мәдениет сабақтары, сынып сағаттары	Сценарий генераторы, рефлексия боттары	Эмпатия мен моральдық шешім қабылдау дағдылары дамиды
Ата-анамен серіктестік	Онлайн хабарлама, қауіпсіздік бойынша кеңес беру	Дашборд және агрегатталған есептер	Үйдегі цифрлық тәрбие нығаяды
Психологиялық қолдау	Кеңес беру, топтық тренингтер	Эмоциялық тонды тану жүйесі	Баланың өзін қауіпсіз сезіну деңгейі артады

Бағыт	Іс-шаралар	ЖИ қолдауы	Күтілетін нәтиже
Мектептік саясат	Цифрлық қауіпсіздік кодексі, ереже, медиабілім апталығы	Институционалды талдау панелі	Мектеп мәдениетінде «нөлдік төзімділік» қағидасы қалыптасады

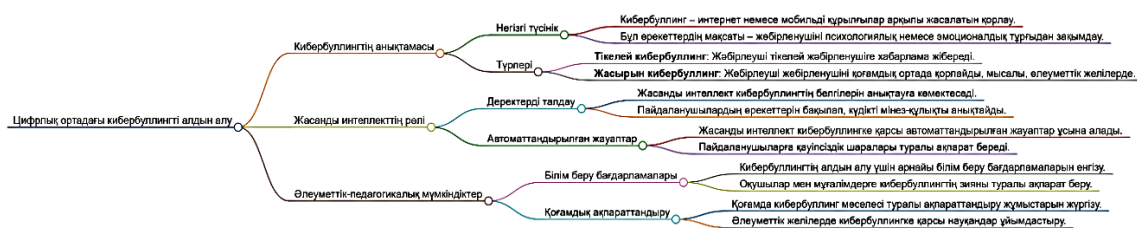
Төмендегі сурет 1-де AI Mind Map – мектептегі кибербуллингтің алдын алу процесін үш деңгейлі құрылымда сипаттайтын авторлық модель. Ол цифрлық ортаның қауіптерін талдаудан бастап, педагогикалық және отбасылық профилактикаға дейінгі барлық кезеңдерді қамтиды. Модель жасанды интеллекттің әлеуетін әлеуметтік-педагогикалық тұрғыдан тиімді пайдалануға бағытталған.

1. Цифрлық ортадағы кибербуллингтің табиғатын талдау

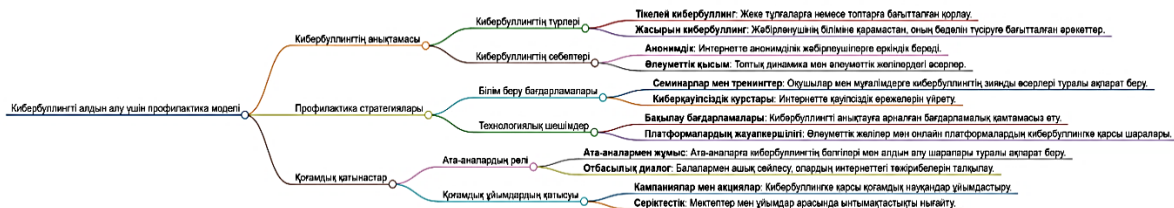
Модельдің бірінші тармағы — кибербуллингтің түрлері мен себептерін анықтау. Мұнда үш негізгі аспект қарастырылады:

- Негізгі түсінік: кибербуллинг – интернет немесе мобильді құрылғылар арқылы жасалатын қорлау әрекеттері;
- Түрлері: тікелей және жанама кибербуллинг (мазақ ету, жалған ақпарат тарату, топтан шығарып тастау, жеке суреттерді жариялау және т.б.);
- Деректерді талдау: ЖИ агрессия маркерлерін (лексика, эмодзи, жиілік, уақыт белгілері) анықтап, мінез-құлық паттерндерін шығарады.
- Автоматтандырылған қадағалау: жүйе қауіпті трендтерді уақыт бойынша талдап, мұғалім мен психологқа ескерту береді.

Бұл деңгейде ЖИ қауіп сигналы ретінде жұмыс істейді, бірақ педагог шешім қабылдаушы ретінде қала береді.

Сурет – 1 AI Mind Map цифрлық ортадағы кибербуллингті алдын алу

Сурет – 2 AI Mind Map кибербуллингті алдын алу үшін профилактика моделі

Модельдің екінші тармағы – ЖИ технологияларын адамгершілік бағытта қолдану. Мұнда басты назар баланың дербестігі мен құндылығын сақтау қағидасына беріледі.

- Білім беру бағыттандыруы: ЖИ алгоритмдері педагогтарға рефлексиялық тапсырмалар, сценарийлер, интерактивті тренинг материалдарын автоматты түрде ұсына алады.
- Құндылық бағдарлануы: оқушыларға арналған интерактивті боттар мен геймификацияланған ресурстар арқылы жауапкершілік, құрмет, эмпатия сияқты моральдық қасиеттерді қалыптастыру жүзеге асады.

ЖИ тек техникалық талдау құралы емес, құндылық тәрбиесін қолдайтын цифрлық серіктес ретінде қолданылады.

AI Mind Map моделі мектептің цифрлық кеңістігін «қауіпсіздік – этика – мәдениет – серіктестік» осьтерінде теңестіріп, әлеуметтік-педагогикалық процестерді технологиямен үйлестіреді. ЖИ – оқушыны қадағалайтын емес, оны қорғайтын және бағыттайтын цифрлық серіктес рөлін атқарады. Бұл тәсіл кибербуллингтің алдын алуды цифрлық білім беру экожүйесінің ажырамас бөлігіне айналдырады.

Қорытынды

Қазіргі цифрлық қоғамда кибербуллинг мәселесі мектептің әлеуметтік және педагогикалық кеңістігіне тікелей әсер ететін факторға айналды. Бұл құбылыспен күресу үшін тек әкімшілік немесе құқықтық шаралар жеткіліксіз – оқушының цифрлық мәдениетін, құндылық бағдарын және эмпатиялық мінез-құлқын дамыту қажет.

Мақалада жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының мектептегі кибербуллингтің алдын алу жүйесіндегі әлеуметтік-педагогикалық мүмкіндіктері анықталды. Зерттеу нәтижесінде келесі негізгі қорытындылар жасалды:

1. ЖИ технологияларының әлеуеті – кибербуллингке қатысты тәуекелдерді ерте анықтау, агрессиялық контентті талдау және қауіп сигналдарын педагогқа уақтылы жеткізу мүмкіндігін береді.

2. Педагогикалық мәні – ЖИ шешімдері мұғалім мен психологтың кәсіби әрекетін қолдап, дербестендірілген профилактиканы іске асырады.

3. Әлеуметтік-педагогикалық тиімділігі – ЖИ технологияларын гуманистік бағытта қолдану арқылы оқушының психологиялық әл-ауқатын қорғауға және қауіпсіз цифрлық мәдениетті қалыптастыруға болады.

4. Құндылықтық аспектісі – ЖИ құралдары арқылы құрмет, жауапкершілік, эмпатия және сенім құндылықтарын цифрлық коммуникация мәдениетіне енгізу мүмкіндігі бар.

5. Мектептік модельдің маңызы – ұсынылған көпдеңгейлі профилактикалық модель (мектеп–сынып–оқушы–ата-ана) білім беру ұйымдарына кибербуллингке қарсы жүйелі әрекет жүргізуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект технологияларын қолдану – педагогикалық тәжірибені толықтырушы құрал, бірақ адамгершілік қағидалар мен педагогикалық шешімдерді алмастырушы емес. Мектептің міндеті – ЖИ технологияларын баланың құқығын қорғауға, қауіпсіз цифрлық мәдениетті дамытуға және тұлғаның психоэмоциялық тұрақтылығын сақтауға бағыттау. Осы бағытта ұсынылған AI Mind Map моделі педагогтар мен зерттеушілерге кибербуллингтің алдын алу жүйесін ғылыми және практикалық тұрғыдан жетілдіруге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Білім беру ұйымдарында қауіпсіз цифрлық ортаны қалыптастыру жөніндегі әдістемелік ұсынымдар. – Астана: ҚР ОӘМ, 2024.
2. Livingstone, S., & Stoilova, M. Children's data and privacy online: Growing up in a digital age. – London School of Economics, 2023.
3. Hinduja, S., & Patchin, J. W. Cyberbullying: Identification, Prevention, and Response. – Cyberbullying Research Center, 2024.
4. Lamanauskas, V., & Augienė, D. Artificial Intelligence in Education: Challenges for Teachers and Students. – Problems of Education in the 21st Century, 2024, Vol. 82(2), p. 145–158.
5. Cheng, Y., Hassan, A., & Cowie, H. AI-Based Early Warning Systems for Cyberbullying in Schools. – Computers & Education Journal, 2023, Vol. 194, p. 104722.
6. Knox, R. Digital Ethics and Human Values in AI-Powered Learning Environments. – Educational Technology Research & Development, 2024, 72(1), p. 75–92.
7. Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis. – Aggression and Violent Behavior, 2023, Vol. 70, p. 101–115.

ӘОЖ 378.147.31

ХИМИЯ САБАҚТАРЫНДА КӨПТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДАҒЫ РӨЛІ

Сыдыков А.К.

Магистрант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
asetbek.sydykov@bk.ru

Сыдыкбаева С.А.

Х.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент) м.а., I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
Sandugash78@mail.ru

Көптілді оқыту химия сабақтарында оқушылардың тілдік және танымдық қабілеттерін кешенді түрде дамытуға мүмкіндік береді. Бұл мақалада қазақ, орыс және ағылшын тілдерін кіріктіру арқылы пәндік мазмұнды меңгеру, терминологиялық сауаттылықты арттыру және логикалық ойлау дағдыларын қалыптастыру жолдары қарастырылады. Зерттеу нәтижелері көптілді ортада оқушылардың пәнге қызығушылығы мен белсенділігі артып, функционалдық сауаттылығы жақсарғанын көрсетеді. Көптілділік білім мазмұнын терең игеруге, тілдік дағдыларды жетілдіруге және оқу сапасын арттыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: Көптілді оқыту, химия сабағы, тілдік қабілет, танымдық даму, функционалдық сауаттылық.

Полиязычное обучение позволяет комплексно развивать языковые и познавательные способности учащихся на уроках химии. В данной статье рассматриваются пути овладения предметным содержанием, повышения терминологической грамотности и формирования навыков логического мышления путем интеграции казахского, русского и английского языков. Результаты исследования показывают, что в многоязычной среде повышается интерес и активность учащихся к предмету, улучшается функциональная грамотность. Полиязычие способствует глубокому усвоению содержания образования, совершенствованию языковых навыков и повышению качества обучения.

Ключевые слова: Полиязычное обучение, уроки химии, языковые способности, познавательное развитие, функциональная грамотность.

Multilingual education allows you to comprehensively develop the language and cognitive abilities of students in Chemistry Lessons. This article discusses ways to master the subject content, improve terminological literacy and develop logical thinking skills through the integration of Kazakh, Russian and English languages. The results of the study show that in a multilingual environment, students' interest and activity in the subject increased, and functional literacy improved. Multilingualism contributes to a deep assimilation of the content of education, improving language skills and improving the quality of learning.

Keywords: Multilingual learning, chemistry lesson, language skills, cognitive development, functional literacy

Кіріспе

Заманауи білім беру парадигмасында көптілділік оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың және олардың тілдік-танымдық құзыреттіліктерін дамытудың негізгі стратегиялық бағыттарының бірі ретінде қарастырылады [1]. Әсіресе, химия сияқты терминологиялық аппараты күрделі және мазмұны логикалық құрылымға

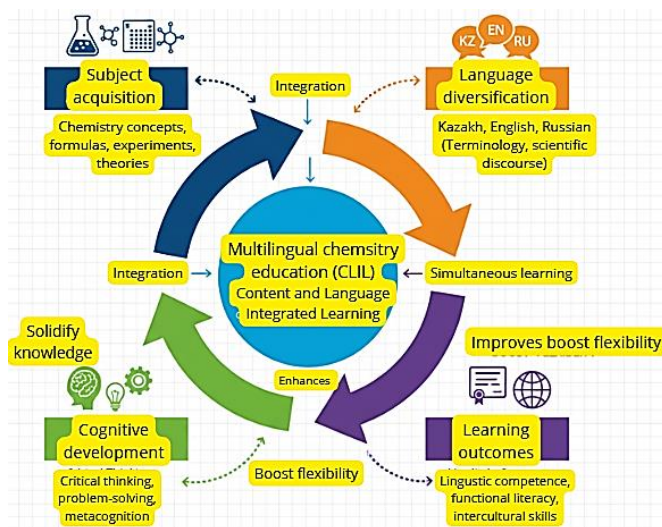
негізделген жаратылыстану пәндерінде көптілді оқытудың дидактикалық әлеуеті жоғары. Бұл тәсіл оқушылардың пәндік мазмұнды терең игеруіне, ғылыми концептуалды аппаратты меңгеруіне және өз ойын ғылыми дискурста дәлме-дәл жеткізуіне септігін тигізеді. Қазақстан Республикасының үштілді білім беру саясаты шеңберінде химия пәнін қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде оқыту практикасы белсенді түрде имплементациялануда.

Бұл үдерісте пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту (CLIL) әдістемесіне негізделген оқыту технологияларының рөлі ерекше. CLIL оқушыға химиялық құбылыстарды, заңдылықтарды және есептеулерді бірнеше тілдік ортада талдауға мүмкіндік береді, бұл когнитивтік икемділікті арттырады [2]. Себебі, білім алушы бір ұғымды (мысалы, «қышқыл») әртүрлі тілдік кодтар («acid», «кислота») арқылы өңдеуге дағдыланады. Бұл процесс тек лексикалық байлықты ғана емес, сонымен қатар жоғары деңгейлі ойлау операцияларын – талдау, синтездеу және абстракциялауды дамытады. Метатанымдық дағдылар қалыптасады, өйткені оқушы пәндік ақпаратты игерумен қатар, сол ақпаратты қай тілде тиімдірек қолдану керектігін де рефлексия жасайды. Ағылшын тілінің ғылымның «lingua franca» ретіндегі рөлін ескерсек, химияны көптілді форматта оқыту болашақ маманның халықаралық ғылыми қауымдастыққа интеграциялануының алғышарты болып табылады. Демек, көптілділік химиялық білім беруді жаңғыртудың және бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеудің тиімді педагогикалық құралы болып саналады.

Негізгі бөлім

Тіл мен ойлау – өзара тығыз байланысты когнитивтік процестер. Көптілді ортада оқушылардың миы бірнеше тілде ақпаратты өңдеуге дағдыланады, бұл олардың когнитивтік икемділігін арттырады. Психолингвистикалық зерттеулер көрсеткендей, көптілді тұлғалардың логикалық ойлау, салыстыру, талдау және синтез жасау қабілеттері бір тілде оқитындарға қарағанда жоғары болады. Көптілділік тек тілдік дағдыларды жетілдіріп қана қоймай, пәндік білімді меңгеруге де оң әсерін тигізеді. Мысалы, химия сияқты терминологиялық және логикалық мазмұны терең пәнде көптілділік оқушыларға формулаларды, реакцияларды және ғылыми ұғымдарды бірнеше тілде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Көптілді оқыту когнитивтік процестерді белсендіреді. Оқушылар әрбір тілдік деңгейде ақпаратты талдап, салыстырып, қайта құрастыруға мәжбүр болады. Бұл процесс олардың абстрактілі ойлау қабілетін, проблемаларды шешу стратегиясын және зерттеушілік дағдыларын жетілдіреді. Психолингвистика тұрғысынан көптілді оқыту барысында нейропластикалық өзгерістер байқалады, яғни мидың ақпаратты өңдеуші аймақтары белсенді түрде дамып, жаңа нейрондық байланыстар пайда болады. Сол себепті көптілділік тек тілдік емес, когнитивтік даму үшін де маңызды фактор болып саналады.

Сурет 1 - Көптілді оқытудың әдістемелік аспектілері

Бұл диаграмма көптілді оқытудың жай ғана бірнеше тілді білу емес, арнайы әдістемеге негізделген күрделі процесс екенін көрсетеді:

1 Әдістемелік ядро: Барлық процестің орталығында «Әдістемелік ядро» орналасқан, бұл тиімді көптілді оқытудың нақты педагогикалық тәсілдермен басқарылатынын көрсетеді.

2 Пәндік-тілдік интеграция (CLIL): Бұл бағыт пәндік мазмұнның (мысалы, химия) тілдік меңгерумен интеграциясын көрсетеді. Ол тілді бөлек оқытпай, пәнді мақсатты тіл (немесе тілдер) арқылы үйренуге баса назар аударады. Негізгі аспектілері: пәндік мазмұн, мақсатты тілдер (KZ, EN, RU) және арнайы терминологияны меңгеру [3].

3 Коммуникативтік тәсіл: Бұл аспект тілді белсенді түрде қарым-қатынас үшін қолдануға бағытталған. Ол тілдік орта құруды, белсенді диалог пен талқылауды ынталандыруды, сондай-ақ төрт негізгі тілдік дағдыны (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) дамытуды қамтиды.

4 Танымдық даму (Когнитивтік даму): Көптілді оқыту танымдық өсуге айтарлықтай ықпал етеді. Ол жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын (ЖДОД), сыни ойлауды, талдауды және метатанымдық стратегияларды дамытады, өйткені оқушылар ақпаратты бірнеше тілдік контексте өңдеуді үйренеді.

Мақсатты нәтижелер: Осы интеграцияланған тәсілдің түпкі мақсаттары мыналарды қамтиды:

- Тілдік құзыреттілік: Бірнеше тілде еркін сөйлеу.
- Пәндік сауаттылық: Пәндік материалды терең түсіну.
- Функционалдық сауаттылық: Білім мен дағдыларды нақты жағдайларда тиімді қолдана білу.
- Мәдениетаралық түсіністік: Өртүрлі тілдер мен мәдениеттерге қатысты білімнің қосымша артықшылығы.

Бұл визуалды сурет мазмұн мен тілді интеграциялау, сондай-ақ коммуникативтік тәсілдің когнитивтік дамуды қалай жақсартатынын және кешенді, мақсатты білім беру нәтижелеріне қалай әкелетінін көрсетеді.

Көптілді оқыту барысында әдістемелік тұрғыдан тиімді технологияларды қолдану қажет. Химия пәнінде бұл сабақтарды бірнеше тілде өткізуге мүмкіндік беретін Team Teaching, Project-Based Learning және Task-Based Learning сияқты әдістерді қамтиды. Team Teaching тәсілі бойынша химия және тіл мұғалімдері бір сабақта бірге жұмыс істейді, бұл оқушыларға пәндік мазмұнды әр тілде меңгеруге мүмкіндік береді. Project-Based Learning әдісі оқушыларды нақты зерттеу немесе тәжірибе жобаларын орындауға бағыттайды, бұл олардың коммуникативтік және пәндік құзыреттілігін арттырады. Task-Based Learning тапсырмаларды орындау арқылы оқушылардың когнитивтік белсенділігін ынталандырады, өйткені олар өз білімдерін нақты контексте қолдануға мәжбүр болады [4].

Қазіргі заманғы көптілді сабақтарда Blended Learning технологиясын пайдалану тиімді. Аралас оқыту платформалары (мысалы, Google Classroom, Moodle, Kahoot) оқушыларға онлайн ресурстар арқылы өзіндік жұмыс жасауға мүмкіндік береді, ал офлайн сабақтар пәндік және тілдік дағдыларды бекітуге арналған. Бұл тәсіл химия пәнін оқытуда терминологиялық және ғылыми мәтіндерді бірнеше тілде меңгеруді жеңілдетеді. Сонымен қатар, коммуникативтік бағыттағы әдістер (Communicative Language Teaching) оқушылардың сөйлеу, тыңдау, жазу және оқуды пәндік контексте дамытуға мүмкіндік береді, бұл олардың тілдік дағдыларын және когнитивтік қабілеттерін кешенді жетілдіреді [5].

Көптілді оқытуда психологиялық қолдау көрсету маңызды. Scaffolding технологиясы арқылы мұғалімдер күрделі химиялық ұғымдарды кезең-кезеңмен түсіндіреді, оқушылардың түсіну деңгейіне қарай қолдау көрсетеді. Бұл әдіс оқушылардың сенімін арттырады, оқу мотивациясын жоғарылатады және пәнді меңгеруді жеңілдетеді. Сонымен қатар, Case Study әдісі шынайы өмірлік немесе зертханалық жағдайларды талдау

арқылы оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытады. Мысалы, қоршаған ортадағы химиялық қалдықтардың әсерін зерттеу немесе тәжірибелік жобаларды талқылау арқылы оқушылар өз білімдерін практикалық тұрғыда қолдана алады.

Көптілді сабақтарда эмоционалдық фактор да маңызды рөл атқарады. Оқушылар әртүрлі тілдік деңгейде коммуникация жасаған кезде өзін-өзі көрсетуге, пікірін қорғай білуге үйренеді. Бұл олардың психологиялық сенімділігін арттырады және оқуға қызығушылығын күшейтеді. Сонымен қатар, көптілділік оқушылардың ынтымақтастық дағдыларын дамытады: топтық тапсырмаларды орындау, пікірталас жүргізу және ғылыми нәтижелерді қорғау кезінде әртүрлі тілдік деңгейдегі оқушылар бір-бірімен тиімді қарым-қатынас орнатады [6].

Химия – терминологиясы күрделі, логикалық және абстрактілі ойлауды талап ететін пән. Көптілді оқыту оқушылардың осы пәнді терең түсінуіне ықпал етеді. Мысалы, химиялық реакцияларды әр тілде түсіндіру, формулаларды сипаттау және тәжірибелер нәтижесін жазу оқушылардың когнитивтік белсенділігін арттырады. Сонымен қатар, көптілділік оқушылардың ғылыми тілде ойлауын қалыптастырады, себебі олар әр ұғымды бірнеше тілде салыстырып, нақты түсіндіруге тырысады.

Қазақстанда үштілділік саясаты аясында химияны қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде оқыту тәжірибесі кеңейіп келеді. Бұл үрдіс оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырумен қатар, олардың кәсіби және зерттеушілік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Көптілді оқыту нәтижесінде оқушылар тек химияны меңгеріп қана қоймай, ғылыми жазба, сөйлеу және талдау дағдыларын да жетілдіреді, бұл олардың болашақ кәсіби мансабында маңызды рөл атқарады.

Көптілділік оқушылардың когнитивтік икемділігін дамытады. Бірнеше тілде ойлау және ақпаратты өңдеу қабілеті логикалық, аналитикалық және сыни ойлау дағдыларын күшейтеді. Сонымен қатар, көптілділік абстрактілі ойлау мен проблемаларды шешу қабілетін жетілдіреді. Оқушылар әр тілде түсінген ұғымдарды салыстырып, жаңа ақпаратты интеграциялай отырып, өз білімдерін жүйелейді. Психолінгвистикалық зерттеулер көрсеткендей, көптілді тұлғалардың миындағы нейрондық байланыстар белсенді дамиды, бұл олардың шығармашылық және зерттеушілік қабілеттеріне оң әсер етеді.

Көптілділік когнитивтік дағдылармен қатар метакогнитивтік дағдыларды да дамытады. Оқушылар өз ойлау үрдісін қадағалап, тілдік және пәндік білімін үйлестіруді үйренеді. Бұл тәсіл оқушыларға өз оқу процесін басқаруға, шешім қабылдауға және нәтижелерін бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, көптілділік әлеуметтік және мәдени құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал етеді, себебі оқушылар әртүрлі тілдік және мәдени контексттерді түсінуге, салыстыруға және бағалауға дағдыланады.

Content and Language Integrated Learning (CLIL) – пән мен тілді қатар меңгертуге бағытталған тиімді әдіс. Бұл тәсілде оқушылар пәндік мазмұнды меңгеру барысында тілдік дағдыларын бірге дамытады, яғни тіл оқыту құралы ретінде қолданылады. Химия сабағында CLIL әдісі арқылы терминдерді үш тілде меңгеру, ғылыми мәтіндермен жұмыс істеу, ағылшын тілінде есеп шығару және презентация жасау сияқты тапсырмалар жүзеге асырылады.

CLIL-ді қолдану оқушылардың когнитивтік икемділігін арттырады, себебі олар химиялық ұғымдарды (мысалы, "reaction", "реакция", "реакция") әртүрлі тілдік кодтар арқылы өңдейді. Бұл сыни ойлау және мәселені шешу сияқты жоғары деңгейлі танымдық дағдылардың дамуына тікелей әсер етеді. Нәтижесінде, көптілді оқыту арқылы оқушылар тек пәндік біліктілікті ғана емес, сонымен қатар халықаралық ғылыми ақпараттарды меңгеруге қажетті функционалдық сауаттылықты да қалыптастырады.

Кесте 1 - Көптілді CLIL әдісінің танымдық және тілдік қабілеттерді дамытудағы интеграциясы

Әдістемелік аспект (Тәсіл)	Химиялық контекст (Іс- әрекет)	Танымдық даму (Когнитивтік нәтиже)	Тілдік даму (Лингвистикалы қ нәтиже)	Өзара байланыс (Синергия)
1. Пәндік- тілдік интеграция (CLIL)	Химиялық теңдеулерді 3 тілде оқу, жазу және түсіндіру.	Когнитивтік ікемділік: Бір ұғымды (мысалы, 'mol') әртүрлі тілдік кодтарда жылдам ауыстыру және өңдеу қабілеті.	Терминологиялы қ дәлдік: Химиялық терминдердің 3 тілдегі баламаларын (синонимдерін) нақты меңгеру және дифференциациялау.	Мазмұндық дәлдік: Тілдік дәлдік танымдық ікемділікке негізделіп, пәндік білімнің бұрмалан бауын қамтамасыз етеді.
2. Коммуникативтік тәсіл (CLIL-дің 'C' компоненті)	Ағылшын тілінде ғылыми эксперименттің барысы мен нәтижесін баяндау (Speaking/Writing).	Сыни ойлау: Ақпаратты талдау және синтездеу арқылы тұжырымдамалар ды тұжырымдау қабілеті.	Ғылыми дискурс: Тілдік конструкцияларды (пассив, шартты сөйлемдер) қолданып, гипотезаларды дәлелдеу немесе жоққа шығару.	Дәлелдеу құрылымы: Сыни ойлау коммуникативтік дағдылар арқылы вербализацияланады. Дәлелдер тілдік құрылымдармен нақтыланады.
3. Метатанымдық стратегиялар	Қай терминді, қай тілде және қай жағдайда қолдану керектігін саналы түрде таңдау.	Өздігінен реттеу: Өз білімін бақылау және оқу стратегияларын оңтайландыру (Self-monitoring).	Тілдік рефлексия: Тілдік қателерді өздігінен тауып, түзету және тілдің пәндік мазмұнға сәйкестігін бағалау.	Тиімділік: Метатаным оқу процесін басқарады. Ол когнитивтік ікемділіктің тілдік рефлексия арқылы дамуын қамтамасыз етеді.

Ұсынылған 1 кестеде CLIL (Content and Language Integrated Learning) әдісінің химия сабақтарындағы үш негізгі әдістемелік аспектісі (Пәндік-тілдік интеграция, Коммуникативтік тәсіл және Метатанымдық стратегиялар) және олардың оқушылардың танымдық (когнитивтік) және тілдік қабілеттерін дамытуға қалай синергетикалық әсер ететіні көрсетілген.

Бірінші баған, Пәндік-тілдік интеграция, көптілді оқытудың негізгі өзегін құрайды. Химиялық теңдеулерді үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) оқып, түсіндіру арқылы оқушыларда Когнитивтік Ікемділік (Үшінші баған) дамиды. Бұл дегеніміз, оқушы бір ұғымды («молярлық масса», «molar mass», «молярная масса») әртүрлі тілдік кодтар арасында саналы түрде ауыстыру қабілетін меңгереді. Бұл процесс Терминологиялық Дәлдікті (Төртінші баған) қамтамасыз етеді, өйткені тілдік кодтарды ауыстыру арқылы пәндік мазмұнның бұрмалану қаупі азаяды.

Екінші баған, Коммуникативтік тәсіл, CLIL-дің «C» (Communication – қарым-қатынас) компонентіне сәйкес келеді. Оқушылар эксперимент нәтижесін ағылшын тілінде баяндаған кезде, олар тілді пассивті қабылдаушы емес, белсенді қолданушы болады. Бұл іс-әрекет Сыни Ойлауды (Үшінші баған) талап етеді, себебі оқушылар ақпаратты талдап, дәлелді тұжырым жасауы керек. Бұл тұжырымдар Ғылыми Дискурс (Төртінші баған) арқылы жүзеге асады, яғни арнайы тілдік конструкцияларды (пассив, шартты сөйлем) қолдану арқылы дәлелдердің сапасы артады.

Үшінші баған, Метатанымдық стратегиялар, оқушының өз оқу процесін саналы түрде басқаруын білдіреді. Химиялық терминдерді қолданудағы Тілдік Рефлексия (Төртінші баған) арқылы оқушы қай тілдік құралды (мысалы, қазақ тіліндегі бейресми түсініктеме ме, әлде ағылшын тіліндегі ғылыми есеп беру ме) тиімді қолдану керектігін тандайды. Соңғы баған, Өзара Байланыс (Синергия), бұл аспектілердің жеке емес, интеграцияланған жүйе екенін көрсетеді. Мысалы, танымдық икемділік тілдік рефлексияны дамыта отырып, оқу процесінің жалпы тиімділігін арттырады.

Танымдық қабілеттер – оқушының ақпаратты тиімді өңдеуіне мүмкіндік беретін логикалық ойлау, салыстыру, жүйелеу, талдау және синтездеу сияқты жоғары деңгейлі ойлау дағдыларынан тұрады. Химия сабағында бұл қабілеттер реакция теңдеулерін құру, заттардың қасиеттерін салыстыру, тәжірибе нәтижелерін сыни тұрғыдан талдау арқылы белсенді дамиды [7].

Көптілділік бұл процесті одан әрі тереңдетіп, оқушылардың ойлау кеңістігін кеңейтеді. Оқушы бір химиялық ұғымды (мысалы, "қышқылдық" – "acidity" – "кислотность") үш түрлі тілдік кодта өндегенде, оның когнитивтік икемділігі артады. Бұл тілдік кодтар арасындағы тұрақты ауысу мидың ақпаратты өңдеу жылдамдығын арттырады және метатанымдық дағдыларды қалыптастырады. Яғни, оқушы тек пәндік білімді ғана емес, сонымен қатар сол білімді тиімді меңгеру жолдарын да (өздігінен реттеу) меңгереді. Демек, көптілді орта сыни талдау қабілетін дамытудың негізгі катализаторы болып табылады.

Қорытынды

Бұл ғылыми мақала химия сабақтарында көптілді оқытуды қолданудың оқушылардың тілдік және танымдық қабілеттерін дамытудағы маңызды рөлін жан-жақты талдады. Зерттеу барысында көптілділіктің қазіргі білім беру парадигмасының негізгі талабы ретіндегі рөлі, әсіресе терминологиялық аппараты күрделі жаратылыстану ғылымдары үшін өзектілігі негізделді. Мақалада Қазақстанның үштілділік саясаты аясында химияны қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде оқытудың тиімділігі CLIL (Content and Language Integrated Learning) әдістемесінің моделі арқылы дәлелденді.

Біріншіден, тілдік даму тұрғысынан көптілді оқыту оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін айтарлықтай арттырады. Химиялық ұғымдар мен процестерді бірнеше тілде меңгеру олардың сөздік қорын байытып қана қоймай, терминологиялық дәлдікті қамтамасыз етеді. CLIL тәсілі бойынша, оқушылар химиялық мәтіндерді оқу, эксперименттердің нәтижелерін ағылшын тілінде талдау және презентациялар жасау арқылы тілді пассивті түрде қабылдаушы емес, белсенді қолданушыға айналады. Бұл олардың ғылыми дискурс жүргізуге қабілеттілігін, яғни өз ойын ғылыми тілдің талаптарына сай дәл, логикалық және жүйелі түрде жеткізу дағдыларын қалыптастырады.

Екіншіден, танымдық (когнитивтік) қабілеттерді дамытудағы көптілділіктің рөлі ерекше маңызды. Мақалада атап өтілгендей, логикалық ойлау, салыстыру, талдау және синтездеу сияқты қабілеттер реакция теңдеулерін құру және тәжірибе нәтижелерін талдау арқылы дамиды. Көптілді орта бұл процестерді күшейтетін катализатор ретінде әрекет етеді. Оқушы бір ұғымды үш түрлі тілдік кодта өңдеу қажет болғанда, оның когнитивтік икемділігі артады. Мидағы ақпараттық өңдеудің осы тұрақты ауысуы мен салыстырылуы оқушының ойлау кеңістігін кеңейтеді және сыни ойлау қабілетін тереңдетеді. Сонымен қатар, көптілділік метатанымдық дағдылардың дамуына тікелей әсер етеді, өйткені оқушылар өз оқу процесін және тілдік құралдарды тандау тиімділігін үнемі рефлексиялайды.

Химия сабақтарындағы көптілді оқыту – қазіргі жаһандық бәсекелестік жағдайында оқушыларды дайындаудың маңызды әдістемелік құралы. Бұл тәсіл пәндік білімді тереңдетумен қатар, жоғары деңгейлі тілдік және танымдық дағдыларды қатар дамыта отырып, Қазақстанның білім беру жүйесінің сапасын арттыруға және функционалдық сауатты, көптілді маман тұлғасын қалыптастыруға зор үлес қосады. Көптілділік – бұл болашақтың ғылыми-білім беру кеңістігіне жол ашатын интеграциялық көпір болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым Министрлігі. (2017). Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана.
2. Marsh, D. CLIL/EMILE – The European Dimension: Actions, Trends and Foresight Potential. European Commission. 2002.
3. Меңлібекова, Г. Ж. Пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту (CLIL) әдістемесінің теориялық негіздері. Астана: Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. 2019.
4. Жаңабекова, А. Қазақстан Республикасы білім беру жүйесіндегі көптілділік парадигмасы. Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. 2020.
5. Шегай, Т. А. Көптілді оқыту жағдайында химия пәнін оқытудың тиімді жолдары. Алматы: ҚазҰУ Хабаршысы. 2018.
6. Сорочкин, Г. В. Когнитивная лингвистика и развитие критического мышления учащихся в процессе обучения естественным наукам. Москва: Педагогика. (Танымдық қабілеттер). 2015.
7. Вербицкий, А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. Москва: Высшая школа. (Оқытудың контекстік тәсілдері). 2006.

УДК 378

ФОРМИРОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЕГО ЛИЧНОСТНОГО И ТВОРЧЕСКОГО СТАНОВЛЕНИЯ

Сыдыкова Р.Ш.

Д.п.н., профессор, Южно-Казахстанский педагогический университет им. У. Жанибекова,
г. Шымкент, Республика Казахстан
sydykova_roza@mail.ru

Нурбопа Д.Н.

Магистрант, Южно-Казахстанский педагогический университет им. У. Жанибекова,
г. Шымкент, Республика Казахстан
sydykova_roza@mail.ru

Данная статья посвящена раскрытию наиболее важных личных профессиональных качеств будущего учителя музыки, благоприятствующих проведению эффективных индивидуальных музыкальных занятий на дисциплине «Дополнительный инструмент - Домбра» построенных на платформе творческой атмосфере. Используя механизмы процесса формирования эмоциональной компетентности, раскрывается синергичная связь понятий «компетенция», «компетентность» и их интерпретационное разрешение в «профессиональной компетентности», «творческой компетентности» и «эмоциональной компетентности», которые соответствуют успешности образовательной практики образования. Проанализированы качества, характеризующие эмоциональную компетентность будущего учителя музыки: осознаны процессы управление эмоциями, рефлексивные навыки саморазвития, умение творчески реализовываться в сфере музыкального образования. Значимую роль в эффективности сформированности эмоциональной компетентности учителя музыки играет его педагогическое мастерство, стремление к творческой работе, заинтересованности в личностном результате.

Ключевые слова: личность, эмоции, творчество, компетенции, компетентность, эмоциональная компетентность, учитель музыки, музыкальное образование, инструмент – домбра.

Бұл жұмыс "Қосымша аспап - домбыра" пәнінде тиімді жеке музыкалық сабақтарды өткізуге қажет болашақ музыка мұғалімінің маңызды жеке кәсіби қасиеттерін ашуға арналған. Эмоционалды құзыреттілікті қалыптастыру процесінің тетіктерін қолдана отырып, автор "құзырет", "құзыреттілік" ұғымдарының синергетикалық байланысын ашқан. Олардың "кәсіби құзыреттілікте", "шығармашылық құзыреттілікте" және "эмоционалды құзыреттілікте" интерпретациялық шешімі білім беру тәжірибесінің сәтті өтуіне ықпал етеді. Болашақ музыка мұғалімінің эмоционалды құзыреттілігін сипаттайтын төмендегі қасиеттер талданған: эмоцияларды басқару процестері, өзін-өзі дамытудың рефлексивті дағдылары, музыкалық білім беру саласында шығармашылықпен жүзеге асыра білу. Музыка мұғалімінің эмоционалды құзыреттілігін қалыптастырудың тиімділігінде оның педагогикалық шеберлігі, шығармашылық жұмысқа деген ұмтылысы, жеке нәтижеге деген қызығушылығы маңызды рөл атқарады.

Кілт сөздер: тұлға, эмоция, шығармашылық, құзырет, құзыреттілік, эмоционалды құзыреттілік, музыка мұғалімі, музыкалық білім, аспап – домбыра.

This article is devoted to the disclosure of the most important personal professional qualities of a future music teacher, conducive to conducting effective individual music lessons in the discipline "Additional instrument - Dombra" built on the platform of a creative atmosphere. Using the mechanisms

of the process of formation of emotional competence, the synergistic connection of the concepts of "competence", "competence" and their interpretative resolution in "professional competence", "creative competence" and "emotional competence", which correspond to the success of educational practice, is revealed. The qualities that characterize the emotional competence of future music teachers were analyzed: awareness of emotional management processes, reflective self-development skills, and the ability to creatively realize oneself in music education were explored. Teaching skills, a commitment to creative work, and a commitment to personal achievement play a significant role in the effective development of a music teacher's emotional competence.

Key words: *personality, emotions, creativity, competencies, competence, emotional competence, music teacher, music education, instrument – dombra.*

Введение

В современных условиях социально-культурного развития общества главной задачей системы музыкального образования является гармоническое воспитание личности будущего учителя музыки, способной к творческому развитию, саморегуляции своего творческого потенциала и креативной самореализации. Эмоциональная компетентность учителя музыки – это комплекс навыков, включающий осознание и управление собственными эмоциями, а также понимание и управление эмоциями обучающихся для создания положительной эмоциональной атмосферы на дисциплине «Дополнительный инструмент - Домбра», развития потенциала в достижении целей обучения. Важна идея дуальности присутствующая данному понятию, которая, с одной стороны - внутриличностный (работа с собой). С другой - межличностный (взаимодействие с другими), являющиеся важной частью образовательного процесса становления профессионализма учителя музыки.

Применительно к педагогике музыкального образования, эмоциональная компетентность затрагивает такие важные аспекты компетенций и компетентности будущего учителя музыки как, умение владеть и управлять своими эмоциями, понимать и воздействовать на положительное эмоциональное состояние вовлечение в учебный процесс на индивидуальных занятиях студента и развить его музыкальные способности. В плане сказанного, следует отметить, что музыкальное образование есть процесс овладения и присвоения человеком художественной культуры и искусства всего человечества и своего народа и является один из важнейших способов развития и формирования целостной личности, ее духовности, творческой индивидуальности, интеллектуального и эмоционального богатства, а также развития его мировоззрения и воображения, эмоциональной восприимчивости, музыкально - аналитической слуховой памяти и образно-ассоциативного мышления. Именно эмоциональная компетентность проявляется в способности учителя музыки в умении создавать благоприятную атмосферу и комфортную творческую среду на занятиях, что способствует благоприятному поддержанию творческого доверительного взаимодействия мастера-педагога и обучающего студента, что, несомненно, отразится на достижении творческих высот в совместной музыкально-исполнительской деятельности.

Таким образом, целью данной статьи является теоретическое обоснование понятия «эмоциональная компетентность» и теоретическая разработка модели структурно-компонентного состава эмоциональной компетентности будущего учителя музыки на дисциплине «Дополнительный инструмент - Домбра».

Материалы и методы

В процессе данного исследования были задействованы методы: анализ научно-методической, музыкально-педагогической и психологической литературы по проблеме исследования, сравнительно-сопоставительное обобщение научных подходов ученых, концепций с целью определения структурно-компонентного состава понятия

эмоциональной компетентности будущих учителей музыки и обоснования Модели эмоциональной компетентности и определению ее критериев, компонентов и показателей, подготовка к педагогическому эксперименту.

Основная часть

Новые государственные образовательные стандарты предъявляют повышенные требования к выпускникам педагогических вузов, среди которых можно выделить целый ряд творческих характеристик, выходящих за рамки стандартных знаний, умений и навыков, способных к быстрой, адекватной, педагогической интерпретации, адаптации и моделировании процесса повышения собственной профессиональной компетентности. Основной целью профессионального образования является подготовка квалифицированного специалиста, свободно владеющего своей профессией, готового к постоянному профессиональному росту, социально и психологически адаптированного, успешно социализированного в современном обществе. В связи с чем, все более актуальной становится личностно-развивающая педагогическая функция будущего учителя, в том числе и учителя музыки, предполагающая не только технологическую подготовленность (теоретические знания, умения, технологии) и личную готовность (мотивация, стремления, способности, качества), эмоциональную составляющую и творческую самореализацию.

Анализ научной литературы показал, что значимость проблем развития компетентности будущего педагога и ее научное переосмысление активизировалась в ходе внедрения в учебно-воспитательный процесс кредитной технологии обучения в вузах. Научный поиск исследовательских характеристик понятий «компетенция», «компетентность» в содержательном плане трактуется как феноменологически разные данности, реализующиеся в практической деятельности. Компетентность предполагает не столько объем знаний и опыта, сколько умение актуализировать накопленные знания и умения и в нужный момент использовать их в процессе развития и реализации своих профессиональных функций, отраженных в работах В.И. Байденко, А.В. Хуторского, В.А.Сластенина, Ш.Т.Таубаевой, и др.

Профессиональная компетентность рассматривается в исследованиях Э.Ф. Зеера, И.А. Зимней, Г.К. Бейсеновой, В.Д. Шадриков, А.К. Марковой, К. Қожахметовой и др.

Общетеоретический подход к содержанию и организации профессиональной подготовки будущего учителя музыки отражены в трудах Б.В. Асафьев, А.А.Калыбековой, Л.Г. Арчажниковой, Э.Б. Абдуллина, Л.С. Выготского, Д.В.Люсина, Р.Р. Джердималиевой, Р.Ш.Сыдыковой и др.

Отдельные аспекты профессиональной компетентности учителя музыки рассматриваются в работах Л.А.Пиджоян, И.Н.Андреевой, И.Р.Левиной, Л.Р.Саитовой и др. Необходимой предпосылкой высокого уровня готовности выпускника педагогического вуза к решению профессиональных задач является формирование его эмоциональной компетентности.

В области профессионального образования особое место занимает подготовка учителей музыки - направление педагогики музыкального образования, отличающееся ярко выраженной творческой спецификой, которая заключается в выборе приоритета межпредметных принципов педагогики искусства в комплексной методологической базе, включающей в себя различные аспекты эмоциональной компетентности: психолого-педагогического, когнитивного и мотиваций творческо-компетентностного направления. Своеобразие эмоциональной компетентности учителя музыки опирающееся, на сочетании собственно музыкальной, общекультурной и психолого-педагогической подготовки подчеркивает универсальный характер музыкальной подготовки будущих учителей музыки, связанный с широким полем их будущей профессиональной деятельности

Анализ различных подходов к исследованию понятия «эмоциональная компетентность» показывает, что на сегодняшний день данное понятие является довольно неустоявшимся феноменом с позиции личностно-ориентированной парадигмы образования.

Современная система музыкально-педагогического образования ориентирована не только на формирование предметных знаний и умений, но и на развитие у будущих учителей музыки устойчивых творческих способностей и установок. Именно эмоциональная компетентность позволяет учителю музыки быть инициативным, открытым к новаторству, обладать художественным мышлением, умением воздействовать на положительное эмоциональное состояние, которое реализуется в творческой музыкально-исполнительской деятельности.

Исследования Л.С. Выготского, Я.А. Пономаревой, Ж.И. Намазбаевой, Б.А.Оспановой и др., подчеркивают значимость личности и роль воображения, эмоций, интуиции и активности в процессе состоящей из формирования гибкости, развития эмоционального интеллекта, способности личности к саморефлексии и саморегуляции, мотивации к самовыражению в педагогической и деятельности. То есть, психологическая готовность к творчеству является важным эмоциональным компонентом профессиональной подготовки будущего учителя, активизируя его механизм влияния эмоционально-волевой сферы, направленности мотиваций на творческую самореализацию личности.

Феномен педагогическая компетентность трактуется ими, как системное явление, сущность которого состоит в системном единстве педагогических знаний, опыта, свойств и качеств педагога, позволяющих эффективно осуществлять педагогическую деятельность, целенаправленно организовывать процесс педагогического общения и также предполагающих личностное развитие и совершенствование учителя музыки. А.К.Маркова понятие профессиональной педагогической компетентности тесно связывает с понятием успешности профессионализма педагога. Профессионализм педагога, по мнению ученого, это такая интегральная характеристика его труда. Все характеристики профессиональной компетентности соотнесены с тремя сторонами труда педагога: его технологией — собственно педагогической деятельностью, педагогическим общением и личностью учителя [1]. Более того, автор выделяет в основных сторонах труда учителя – в педагогической деятельности, педагогическом общении и зрелости личности – целый ряд компетентностей, что, на наш взгляд, характеризует психолого-педагогическую и даже гораздо шире – эмоциональную компетентность педагога [1].

Развивая концепцию компетентностного подхода в образовании Р.Ш. Сыдыкова определяет необходимость перехода от традиционного обучения к ориентированному обучению с направленностью на личностные смыслы и рефлексии, где творческая компетентность характеризуется как интегративное качество, формирующееся на стыке знаний, умений, мотивации и ценностных установок [2]. В данном русле, значимость компетентностного подхода С.А.Уалиева связывает с профессиональным становлением личности будущего педагога, способного переводить практически применяемые знания, умения навыки в опыт, принимающего самостоятельные решения, организующего свое самообразование, планирующего профессиональное саморазвитие, которые составляют основные компоненты эмоциональной компетентности педагога [3], в том числе, по нашему мнению, и учителя музыки.

По мнению Ж.Ж. Турсыновой, профессиональной компетентностью есть система интеллектуальных, психологических, моральных и деятельных (функциональных) компетенции специалиста, отражающих уровень приобретенных знаний, навыков, опыта, информационной насыщенности и других свойств в конкретной сфере профессиональной деятельности [4, с.6]. В данном научном направлении, нам близка позиция М.В.Голубцовой, которая под профессиональными компетенциями характерных для будущих учителей музыки относятся: « - личные качества специалиста, которые абсолютно необходимы в рамках музыкального воспитания обучающихся; - психологические, педагогические и специализированные знания в области дидактики, психологии развития,

теории музыкального воспитания; - социальная активность, которая впоследствии формирует нравственные установки и этические нормы в сознании окружающих людей; - коммуникабельность, способность выстраивать соответствующие отношения со студентами в контексте обучения, умение создавать соответствующий психологический климат при общении с учениками и родителями [5].

Таким образом, в рамках компетентностного подхода логичным является анализ не простого увеличения объема знаний, а приобретения разностороннего опыта деятельности требующего перестройки всех элементов системы образования – от стандартов и содержания, до оценки уровня достижений и требований к квалификаций деятельности будущих специалистов педагогического труда. Следует отметить, что компетентностный подход выделяет такие важные понятия как, *компетенция*, которая отражает личностную характеристику будущего учителя. Он усваивает конкретную компетенцию - конкретные знания, умения, приобретает опыт (творческие качества) и демонстрирует при этом настойчивость, инициативность, самостоятельность, ответственность (личностные качества, характерные для эмоциональной компетентности). С точки зрения профессиональной деятельности, *компетентность* — это конкретный результат, отражающий степень готовности к выполнению профессиональной деятельности.

В целом, компетентностный подход, направлен на достижение целей образования: освоение знаний, способов действий, ключевых и специальных компетенций, реализуемых в эмоциональной компетентности учителя. То есть, эмоциональная компетентность рассматривается как целостная способность личности к самостоятельному, оригинальному решению педагогических задач и формируется на опорных установок эмоционального интеллекта - в условиях активного обучения, сотрудничества, диалога на принципах субъективности и опора на личностно-ориентированные и деятельностные подходы, усиливающие ее эмоционально-креативную направленность. В рамках данной статьи, мы предприняли попытку рассмотреть теоретические актуальные вопросы процесса формирования эмоциональной компетентности, экспериментальные работы будут освещены в следующей статье.

Заключение

В данной работе акцентировался авторский подход к раскрытию основных характеристик эмоциональной компетентности будущего учителя музыки как фактора его профессиональной успешности с позиции компетентностного подхода и особенностей музыкально-педагогической деятельности.

Эмоциональная компетентность будущего учителя музыки включают в себя развитие профессиональных, когнитивных и личностных качеств, необходимых для эффективности музыкально-педагогической деятельности в преподавании музыкальных дисциплин, таких теоретических предметов – музыкальная теория, музыкальная психология или педагогика музыкальной психологии, педагогики музыкального образования, сольфеджио и предметов практического назначения - игра на музыкальных инструментах, вокального класса, хорового коллектива. В обоих направлениях следует учитывать развитость личностных качеств присущих для учителей музыки как интеллект, рефлексия, чувства, эмпатия, перцепция, творчество, основанных на эффективности успешности и продуктивности (результативности) в музыкально-исполнительской деятельности будущих учителей музыки. Следует особо отметить, что данное исследование многоаспективно и требует, в дальнейшем, своего научного осмысления.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте: Пособие для учителя. — М.: Просвещение, 1983. – 96 с.

2. Roza Sydykova «A conceptual approach to developing the creativity of a music teacher in modern educational conditions (Laura Kakimova, Bolat Ospanov, Aizhan Tobagabylova, Ulbolsyn Kuletova) Том 27,03. 2018 г., с.160–166 [Электронные ресурсы]

<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1871187117302985>

3. Уалиева Н.Т. Психолого-педагогические условия организации самостоятельной работы студентов на основе компетентностного подхода: автореф. дис. ... канд. пед. наук : - Алматы, 2016. - 24с.

4. Турсынова Ж.Ж. Формирование профессиональной компетентности студентов в условиях производственной практики на основе информационных технологий: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. - М, 2010. - 24с.

5. Голубцова М.В. Учитель музыки: профессионализм, педагогическое мастерство, Компетентность // Молодой ученый. -2016.-№5.3(109.3). – с.10.

ӘОЖ 14.23.05

АРТ-ТЕРАПИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Тажинова Г.А.

*П.ғ.м., оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы*
Gulnara71.a@mail.ru

Майлыбай М.Е.

*Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы*
moldir.mailybai@gmail.com

Мақалада мектепке дейінгі балалардың шығармашылық ойлауын арт-терапия әдістері арқылы дамыту мәселесі қарастырылды. Баланың тұлғалық қалыптасуы мен әлеуметтік ортаға бейімделуінде шығармашылықтың маңызы зор. Арт-терапия – баланың ішкі жан дүниесін ашуға, эмоциялық және танымдық дамуын үйлестіруге ықпал ететін тиімді құрал екендігі баяндалған. Зерттеуде отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері талданып, креативтіліктің теориялық негіздері мен арт-терапияның түрлері сипатталды. Сонымен қатар, мақалада арт-терапияның балалардың даралығын дамытудағы рөлі мен оның практикалық қолдану алғышарттары қарастырылды. Арт-терапияның психологиялық, эмоционалдық және шығармашылық тұрғыдан бала дамуына оң әсері сипатталып, арт-терапияның түрлі бағыттары – музыка, би, драма, библиотерапия, құм, мандала, фракталды сурет салу, саусақпен сурет салу және ертегі терапиясы секілді әдістерді талдай отырып, олардың баланың ішкі жан дүниесін ашуға, эмоционалдық күйзелістерді жеңілдетуге, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететінін көрсетілді.

Кілт сөздер: Арт-терапия, шығармашылық ойлау, мектепке дейінгі балалар, тұлғалық қалыптасу, эмоциялық даму, креативтілік, психологиялық әсер, музыка терапиясы, құм терапиясы, ертегі терапиясы.

В статье рассмотрена проблема развития творческого мышления дошкольников с помощью методов арт-терапии. Творчество имеет большое значение в становлении личности и адаптации ребенка к социальной среде. Отмечается, что Арт-терапия – эффективное средство, способствующее раскрытию внутренней души ребенка, координации эмоционального и познавательного развития. В исследовании проанализированы труды отечественных и зарубежных ученых, описаны теоретические основы креативности и виды арт-терапии. Кроме того, в статье рассмотрена роль арт-терапии в развитии детской индивидуальности и предпосылки ее практического применения. Характеризуя положительное влияние Арт-терапии на развитие ребенка в психологическом, эмоциональном и творческом плане, анализируя различные направления арт-терапии – музыку, танцы, драму, библиотерапию, песочное, мандаловое, фрактальное рисование, пальчиковое рисование и сказкотерапию, анализируя их на раскрытие внутреннего мира ребенка, снятие эмоциональных потрясений, творческое было показано, что он способствует развитию способностей.

Ключевые слова: Арт-терапия, творческое мышление, дошкольники, личностное формирование, эмоциональное развитие, креативность, психологическое воздействие, музыкальная терапия, песочная терапия, сказкотерапия.

The article considered the problem of developing creative thinking of preschool children through art therapy methods. Creativity is of great importance in the formation of the child's

personality and adaptation to the social environment. It is noted that art therapy is an effective tool that contributes to the disclosure of the inner world of the child, harmonization of emotional and cognitive development. The study analyzed the works of domestic and foreign scientists, described the theoretical foundations of creativity and types of art therapy. In addition, the article considered the role of art therapy in the development of children's individuality and the prerequisites for its practical application. The positive impact of art therapy on the development of children from a psychological, emotional and creative point of view was described, and by analyzing the methods of various areas of art therapy-music, dance, drama, bibliotherapy, sand, mandala, fractal drawing, finger painting and fairy – tale therapy, it was shown that they contribute to the disclosure of the inner world of the child, relieve emotional stress, develop creative abilities.

Keywords. Art therapy, creative thinking, preschoolers, personal formation, emotional development, creativity, psychological impact, music therapy, sand therapy, fairy tale therapy.

Kіріспе

Бала өміріндегі ең маңызды кезеңнің бірі мектепке дейінгі балалық шақ болып табылады. Осы кезеңде бала қоршаған әлемді белсенді түрде тани бастайды, қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың ерекшеліктерін, қасиетін танып біле алады және жаңа дағдыларды меңгере бастайды. Балабақшада бала басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсіп, әлеуметтік ортаға бейімделеді. Осы ретте, мектепке дейінгі білім беру ұйымдары мамандарының міндеті – баланы болашақ өмірге дайындау және өзін тұлға ретінде қалыптасуына мүмкіндік беріп, алғашқы фундаментін құяды. Осыған орай біз зерттеу тақырыбымызды арт-терапияны пайдалану арқылы мектепке дейінгі балалардың шығармашылық ойлауын қалыптастыру мәселесіне арнадық.

Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру бойынша әдістемелік ұсынымдарында шығармашылық қабілет – ол шығармашылық әрекетті бала бойында қалыптастыру, оның көркем шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік беретіндігі туралы айтылған [1].

Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық ойлауын қалыптастыру нәтижелі болу үшін арт-терапия әдістерін пайдаланудың рөлі зор. Арт-терапия әдістерін пайдалану, оның түрлері қолдану әр алуан болып келеді.

Біз алыс, жақын шетелдік ғалымдар еңбегіне талдау жасай отырып келесі ретте тұжырымдадық.

Ғалым А.Р. Михайленко, Д.Р. Паршинаның «Развитие креативного мышления дошкольников» деп аталатын мақаласында мектеп жасына дейінгі баланың шығармашылық және креативті ойлауы арқылы арт-терапия түрлерін қолдануды жан-жақты қарастырған [2].

1950 жылы Дж. Гилфорд өзінің лекциясын интеллектпен қатар креативтілікті зерттеудің маңыздылығына арнады. Дж. Гилфорд креативтілік пен шығармашылық потенциалды «...табысты шығармашылық ойлауға ықпал ететін қабілеттер мен басқа ерекшеліктерінің жиынтығы тәрізді анықталуы мүмкін» деп есептейді [3].

Балалармен арт-терапиялық жұмыстар жүргізудің түрлері мен әдістері әр алуан. Батыста алғашқы арт-терапия техникаларын балалармен жасау негіздерін В. Ловенфельд (Lowenfeld, 1939, 1947), Е. Кейн (Cane, 1951) сияқты авторлар қалады. Бұл авторлар баланың бейнелеу іс-әрекетін оның эмоционалдық дамумен және танымдық байланыста терең қарап, баланың бейнелеу іс-әрекетінде психикалық үйлесімін қалыптастыруға мүмкіндік беретін деп есептеген. Балалар арт-терапиясы еңбектердің қатарына Э. Крамердің «Балалар қауымындағы арт-терапия», «Балалармен арт-терапия» және «Балалық шақ және арт-терапия» (Kramer, 1958, 1971, 1979) атты еңбектері жатады. Э. Крамердің бұл кітаптары психотерапиялық мүмкіндіктері туралы көзқарастары мен балалық көркем шығармашылықтың табиғатын бейнелейді [4].

Материалдар мен әдістер

Креативтілік жақында ғана өмірімізге қарқынды ене бастады. Креативтілік қазіргі заманның негізгі трендтерінің бірі. Бүгінде креативті тұлғаларға сұраныс жылдан жылға артып жатыр. Яғни стандарттан тыс ойлауы, жаңа дүниелерді тудыруы. Адамның құндылығы ең алдымен оның жаңа ортаға бейімделуі, мәселелерді шеше алуы, стандарттан тыс ойлауы, жаңа дүниелерді тудыруы шығармашылықпен айналысуға деген құштарлығы. Осыдан, баланы креативті өсіру біздің қолымызда екендігін байқадық.

Мектеп жасына дейінгі шақ – бала өміріндегі ең маңызды кезеңдердің бірі. Осы кезеңде бала қоршаған әлемді белсенді түрде танып, тәжірибе жинақтап, әртүрлі салаларда қарым-қатынас құруды үйренеді.

Білім берудің қазіргі міндеті – белгісіз жағдайлар мен өзгерістерге төтеп бере алатын, бәсекеге қабілетті креативті тұлғаны тәрбиелеу. Жаңа идеяларды тудыра алатын, жаңа өнім жасай алатын, кез-келген жағдайдың, процестің, әрекеттің стандартты емес шешімін таба алатын адамды креативті деп атайды. Міне, біздің қоғам болашақта ұмтылатын ұрпақ.

Креативті ойлауды дамыту бала кезден басталуы керек. Баланың дамуы оның дүние есігін ашқан кезінен, адамзат қоғамына еніп әлеуметтік жағдайға ден қойғаннан басталады. Бала әлеуметтік ортада өзінің орны мен рөлін бірте-бірте түсіне бастайды; адамның заттармен әрекет ету тәсілдерін, адам әрекетін меңгереді; басқа балалармен және ересектермен қарым-қатынас жасау жолдарын үйренеді.

Бала айнала қоршаған әлемді тануға ашық, білуге құмар, оның жаңаны меңгеруге деген құштарлығы танымдық қызығушылығын кеңейтеді, қиялға бейім, штамп пен стереотиптерден таза, сондықтан бұл баланың креативті ойлау қабілетін дамытуға ең қолайлы кезең. Креативті ойлау саласындағы ғалымдардың зерттеулері 20 ғасырда басталды. Мысалы, неміс психологы және философы Эрих Фромм креативтілікті адамның қоршаған әлемді тану, көргені мен естігеніне таң қалу, қызығушылық таныту, өз тәжірибесін түсіну, кез-келген тығырықтан шығу қабілеті ретінде қарастырған. [5]

Ф. Баррон креативтілікті өз тәжірибесіне жаңа рең беру қабілеті деп түсінеді [6]. Дж. Родари креативтілікті жаңа мәселерді шешуде тың, жаңаша идеяларды тудыру қабілеті ретінде ұсынады [7]. Т. Любарт креативтілікті жаңашылдығы бар өнімді жасау мүмкіндігі ретінде қарастырады [8]. Психологиялық зерттеулерде креативтілік қабілет ұғымымен тікелей байланысты. Ол Б.М. Теплов [9], С.Л. Рубинштейн [10] және т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Қабілетті зерттеуде Б.М. Теплов қабілеттер тек үнемі даму процесінде ғана көрінеді деп ойлауға бейім болды. Ғалымның айтуынша, егер қабілетті тәжірибеде дамытпаса, ол жоғалады. Әртүрлі іс-әрекеттердің барысында (математика, спорт, музыка, көркем шығармашылық т.б.) жүйелі жаттығулардың көмегімен ғана сәйкес қабілеттерді дамытуға болады [9]. Біздің зерттеу жұмысымыз үшін Б.М. Тепловтың тұжырымдарының маңызы ерекше зор болды.

Қабілеттің әр түрлі іс-әрекетте көріну процесін басқа ғалымдар да өз зерттеулерінде жалғастырды. Мысалы, С.Л. Рубинштейннің айтуы бойынша қабілеттілік – жаңа бір іс-әрекетті жеңіл меңгеруі, сонымен қатар индивидтің бір іс-әрекеттен екінші іс-әрекетке көшуі мен қабылдау тәсілдерін терең меңгере алуы», сонымен қатар «қабілет нышандарының негізінде дами отырып, нышанның өз бетінше дамуы емес, тек дамудың негізгі кезеңі, алғы шарты» деп жазды [10].

Шынайы шығармашылық шығармашылық белсенділікті дамыту мен жетілдіруге қажетті тұлғалық қасиеттер жүйесінсіз мүмкін емес. Жеке тұлғаның шығармашылығының критерийлерін анықтай отырып, шығармашылық белсенділікті қамтамасыз ете отырып, зерттеушілердің көпшілігі қиялдың барлық түрлеріне – қайта жасаушы, дамытушы, шығармашылыққа басымдық береді (Л. С. Выготский, Д. Кабалевский).

Негізгі бөлім

Біз зерттеу барысында Ж. Мейір, Б. Игенбаева авторлығымен жарық көрген «Креативті тәрбие» оқулығына біраз тоқталып, сипаттауды жөн көрдік. Ол жерде қарастырастын мәселері мол, қызығушылық тудыарлық. Ең бірінші креативтілікке қарай бейімделу үшін қазақтың ақын-жазушыларының жазған өлең шумақтарын, ой саларлық жазбаларын, әңгімелерін оқу ұсынылады. Сонымен қатар жақсы мінез қалыптастырып өзін-өзі тәрбиелеу қажеттігі туралы да мәселе қозғалады. Одан кейін ұстаздармен, жанындағы араласып отырған ортаңмен үйлесімді қатынаста болу маңызына тоқтала келе, жеке және топтық жұмыстар, бір-біріңе және өзіңе баға беру, сол істеген ісіңе ең бірінші мақсаты мен жоспарын айқындап алу, әр-түрлі ойындар, пікірталас, дебат, сұхбаттасу, ойталасу және әр-түрлі ой саларлық шығармалар айтылған. Білімді терең ұғынып, зейінге шоғырландырып алу үшін түрлі техникалар қарастырылған. Бір сәт болсын тек талқылау емес адам өзімен-өзі рухани жағынан тыныштықта отырып, өзінің жүрек қалауы, өне бойын тыныштыққа қарай шақыруда маңызды. Адам күніне бір сәт болсын тыныштықта отыруға үйретуге де шақырған [11]. Біздің ойымызша, бұл оқулықта балалардың бойында креативті ойлауды қалыптастыруда таптырмас еңбек.

Арт-терапия – кез-келген мәселені шешуге көмектесетін тұлғаны дамыту және үйлесімді дамыту құралы. Мектеп жасына дейінгі балалармен креативті дамытуға арналған сабақтарда арт-терапия әдістерін қолдану (изотерапия, ойын терапиясы, музыкалық терапия, ертегі терапиясы) оқу процесінде жағымды атмосфера туғызып балалардың өзін және қоршаған әлемді танып-білуіне мүмкіндік береді. Арт-терапия – шығармашылық пен ойынға негізделген психологиялық көмектің қарапайым және тиімді әдісі.

Арт-терапия терминін Андриан Хилл (1938) санаторийлердегі туберкулезбен ауыратын науқастармен бейнелеу өнерін пайдалана отырып емдеу әдістерін сипаттау кезінде енгізген. Содан кейін бұл термин терапевтік терапиялардың барлық түрлеріне (музыкалық терапия, драмалық терапия, би қимыл-қозғалысы, т.б.) қолданыла бастады [12].

Классикалық арт-терапия бейнелеу өнері: живопись, графика, фотосурет, сурет салу, мүсіндеу арқылы өзін-өзі көрсетуді қамтиды. Бірақ бүгінде бұл әдіске психотерапиялық мақсатта қолданылатын өнердің басқа да түрлері, мысалы, қуыршақ терапиясы, маска терапиясы, музыка терапиясы, би қимыл-қозғалысы, драма терапиясы, ертегі терапиясы, библиотерапия және т.б. изотерапия жатады).

Арт-терапияның негізгі мақсаты – өзін-өзі көрсету және өзін-өзі тану қабілетін дамыту арқылы жеке тұлғаны үйлесімді дамыту болып табылады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қарастырылып отырған концепция адамның ішкі «Мені» көп ойланбастан сурет салғанда, мүсіндеген кезде бейнелерінен көрінеді деген сенімге негізделген. Көркем шығармашылық образдарында бейсанасында жазылған қорқыныш, ішкі жанжал, балалық шақ естеліктерін қоса барлық процестерінен көрініс береді. Арт-терапияның төмендегідей артықшылықтары бар:

- іс жүзінде кез келген адам (жасына қарамастан) бейнелеу өнеріне деген арнайы қабілеті болмаса да арт-терапиялық жұмысқа қатыса алады;
- арт-терапия негізінен вербалды емес қарым-қатынас құралы болып табылады. Бұл әсіресе тілге шорқақ, өз ойын, бастан кешкенін ауызша сипаттауға қиналатындағы оңтайлы;
- шығармашылықтың бұл бұйымдары адамның көңіл-күйі мен ой-пікірінің объективті дәлелі болып табылады, тиісті зерттеулер жүргізуге пайдалануға мүмкіндік бар;
- арт-терапия өзін-өзі еркін көрсету құралы болып табылады, сонымен қатар адамның ішкі жан-дүниесіне ерекше назар аударып құрметпен қарау, жайлы психологиялық ахуал тудыру болып табылады;
- арт-терапиялық жұмыс көп жағдайда адамдарда жағымды эмоцияларды тудырады, апатия мен шарасыздықты жеңуге, белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастыруға көмектеседі;

- арт-терапия адамның шығармашылық әлеуетін, өзін-өзі реттеу мен өзін-өзі емдеудің ішкі механизмдерін жұмылдыруға негізделген.

Сонымен бірге, көркем шығармашылық ғалымдардың пікірінше адамның шығармашылық әлеуетін жүзеге асырудың ең қолайлы саласы ретінде ерекше атап өткен жөн.

М.А. Холодная қабілеттерді зерттеуде В.Н. Дружинин ұсынған классификацияны кеңейтуді ұсынады [13]. Онда ол қабілеттердің төрт түрін ұсынады: конвергентті қабілеттер, дивергентті қабілеттер (креативтілік), оқу және когнитивтік стильдер. С.И. Макшанова мен Н.Ю.Хрящева бойынша креативтілік үдерістің бес кезеңдерін ұсынады (1-кесте).

Кесте 1 - С.И. Макшанова мен Н.Ю. Хрящева бойынша креативтілік үдеріс кезеңдері

№	Кезеңі	Сипаттамасы
1	«дайындық»	проблеманы анықтау, материал жинау
2	«фрустрация»	тығырыққа тірелу, мәселенің шешімі жоқ
3	«инкубация»	логикалық процестермен байланысты ақылдың саналы бөлігі жұмысын тоқтатады және стандартты емес шешімдерді іздеу басталады
4	«инсайт»	мәселе шешілген сәттің келуі
5	«дамыту»	ұсынылған шешімнің оны жүзеге асыру үшін шынайылығын алынған шешімді логикалық процестер арқылы тексеру

Теориялық негіздермен қатар балалардың даралығын дамыту үшін арт-терапияны қолданудың практикалық алғы шарттары да қалыптасуда. Олардың қатарында арт-терапияны қолданудың практикалық тәжірибесін сипаттайтын мерзімді басылымдардағы жарияланымдар санының артуы, соңғы жылдары жеке педагогикалық зерттеулерде балаларға рухани, моральдық ықпал ететін тұлғаның эмоционалды және ерікті салаларын қалыпқа келтіретін, олардың жағымсыз эмоционалдык әсерлерінің алдын-алу және түзету мақсатында бейімделген арт-педагогикалық әдістер де әзірленуде.

Баланың психикасы өте осал және ерекше қатынасты талап етеді, өйткені ол өзін және айналасындағы әлемді жаңа тани бастауда. Балалармен арт-терапия психологиялық қиындықтарды талқылау негізгі шығармашылық немесе ойын әрекетінің аясында еркін түрде өтеді. Бала бір мезгілде сабақтан ләззат алады, өзінің шығармашылық қабілеттерін ашады, ересек адамның назарында болып, психологиялық қиындықтарды бірге жеңеді.

Арт-терапияның бағыттары күннен күнге өсіп отыр. Қазіргі таңда мынадай арттерапияның бағыттары көрсетілген:

- Музыка терапиясы;
- Би терапиясы;
- Драматерапия;
- Библиотерапия;
- Маскотерапия;
- Этнотерапия;
- Ойын терапиясы;
- Фототерапия;
- Изотерапия;
- Видеотерапия;
- Құм терапиясы;
- Мандала терапия;
- Оригами;
- Ойын терапиясы;
- Қуыршақ терапиясы және т.б.

Арт-трепаиялық әдістерге қысқаша тоқталып өтсек:

Коллаж (француз тілінен аударғанда – желімдеу, жапсыру деген мағынаны береді) кандай да бір негізге, өзінің түсі мен сипаты бойынша ерекшеленетін, материалдарды

желімдеу арқылы орындалатын, бейнелеу өнерінің техникалық тәсілі. Коллаж дегеніміз – қағаз бетіне журналдан қиып алынған суреттерді ретсіз жапсыру. Мазмұнымен ерекшеленетін коллаж жасап шығару үшін керегі: картон, суреттер, қайшы мен желім. Газет қиындылары, тұсқағаз, суреттер, орама қағаздардың бөліктері, мата, құраған гүлдер, аң терісі – осы заттардың барлығын коллаж жасауда қолдануға болады.

Ертегі терапиясы – бұл таным және ішкі жан дүниені емдеудің бір формасы... ол ертегілерді психикалық процестердің өту және көріну формасы ретінде зерттейді, психикаға игілікті әсер ететін ертегілерді тудырады, онда адамның жан дүниесінде болып жатқандарға көңіл аударылады.

Құм терапиясы. Құм картиналарын жасау шығармашылық кері кетуге алып келеді, құмсалғышта ойнау адамды балалық шаққа қайта оралтады және «бала архетипін» активтендіруге мүмкіндік береді.

Мандала терапиясы арт-терапияның техникаларының бірі ретінде суреттерді шеңберге салуға негізделіп жасалады. Бұл техниканы шеңбер формалы көлемді жұмыстарды құм, саз, ермексаз немесе басқа да заттармен жұмыс жасағанда қолданылады.

Фракталды сурет салу. Арт-терапияның энергетикалық бағыттарының бірі – фракталды сурет салу. Әдістің мәні, адамның қолының «моторикасы» мен оның психикалық және психофизикалық жағдайларының өзара байланысының қолданылуына негізделеді. Фракталды сурет салудың негізгі міндеті – ережелерге сүйеніп сурет салу арқылы өз ойын білдірі. Сөздердің орнына суретті қолдану арқылы – ақпаратты кодтаудың жаңа жүйесіне ғана емес, бізді қоршаған ортаны сипаттаудың жаңа әдістеріне де көшеміз.

Саусақтармен сурет салу – бояуды саусақтар мен алақанды пайдалану арқылы жағу. Саусақтармен сурет салу әдісі – қорқыныш пен үрейден арылып, өз-өзіне деген сенімділікті күшейтеді, қиялды дамытады. Осындай арт-терапиялық жаттығулардың көбі жұмылған көзбен елестету тәсіліне сәйкес құрылған. Р. Ассаджиолидің пікірінше, жабық көзбен елестету жеңіл болып келеді, ал ашық көзбен адам сыртқы объектіні іздейді. Сондықтан жабық көздермен жұмыс істеу ішкі дүниені көруге көмектеседі.

Арт-терапия әркімнің өзін басқалармен салыстыру, ұялу, ыңғайсыздықты сезінуді болдырмауға мүмкіндік береді, дене мен психиканың ішкі ресурстарын ашуға көмектеседі. Арт-терапия сабақтары шығармашылық және кеңістіктік ойлауды, сөйлеуді, қолдың ұсақ моторикасын, серіктесті түсіну қабілетін дамытады.

Олар эмоционалдық стресті, жағымсыз эмоцияларды жеңілдетуге, алаңдататын жағдайларды шешуге көмектеседі. Олар жаңа рөлдерді, мінез-құлық және жауап беру тәсілдерін сынап көруге мүмкіндік береді, балалардың қиялын ұштайды. Қиялы ұшқыр балалар стандартты емес тапсырмаларды шешуде табысты болады, қиындықтардан оңай төтеп береді және құрдастарының арасында құрметке ие болады.

Балалармен жұмыс істеуде қолданылатын арт-терапия балалардың денсаулығын нығайтатын инновациялық технология ретінде ұсынуға болады.

Бұл әдісті коммуникативті дағдыларды дамыту үшін қолдануға болады және өзін-өзі жоғары бағалау, өзіне сенімділікті нығайтудың тамаша құралы болады, баланың қоғам мүшесі ретінде дамуына әсер етеді, оның сақталуына және нығаюына ықпал етеді. балалардың психикалық денсаулығын дамытып, шығармашылық бастамасын қалыптастырады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда арт-терапия әдістерінің мектепке дейінгі балалардың шығармашылық ойлауын дамытудағы маңыздылығы жан-жақты талданды. Арт-терапия – баланың тұлғалық қалыптасуы мен әлеуметтік ортаға бейімделуіне ықпал ететін тиімді құрал ретінде сипатталды. Зерттеу барысында шығармашылық пен психотерапиялық тәсілдердің үйлесімділігіне ерекше мән беріліп, арт-терапияның түрлі бағыттары мен олардың бала дамуына әсері нақты мысалдармен көрсетуге тырыстық. Арт-терапия әдістері баланың өзін-өзі тануына, еркін ойлауына, эмоционалдық тұрақтылығына және

психикалық саулығына оң ықпал етіп, оны қоғамға бейімделген тұлға ретінде қалыптастыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. «Мектепке дейінгі балалық шақ» республикалық орталығы, Астана, 2016.
https://irrd.kz/sites/irrd.kz/uploads/docs/metodicheskie_razrabotki/kaz/7MR_po_form_tvor_sp_osob.pdf
2. Михайленко А.Р., Паршина Д.Р. Развитие креативного мышления дошкольников средствами арт-терапии. Инновации в обществе: современные вызовы и перспективы. Москва, Апрель 2024, https://www.elibrary.ru/download/elibrary_65649167_87947671.pdf
3. Гарри Алдер, СҚ, или мускулы творческого интеллекта, М., «Фаир-пресс», 2004 г., с. 40. Источник: <https://vikent.ru/enc/1802/>
4. Арт-терапия детей и подростков / А.И. Копытин – «КогитоЦентр», 2007.
https://cdk-detstvo.centerstart.ru/sites/cdk-detstvo.centerstart.ru/files/2022-12/art-terapiya_detey_i_podrostkov.pdf
5. Фромм Э. Душа человека. – Москва: Республика, 1992. -434 с.
6. Баррон Ф. Креативность, интеллект и личность // Психологический ежегодник. – 1981. – Т. 32.
7. Родари Дж. Грамматика фантазии. Введение в искусство придумывания историй / Дж. Родари ; пер. с ит. Ю.А. Добровольской. – Москва: Прогресс, 1990. – 44 с.
8. Любарт Т. Психология креативности. – Москва: Когито-центр, 2009.- 215с.
9. Теплов Б.М. Способности и одаренность. Собрание трудов. В 2-х т. Т.1. – Москва: Педагогика, 1985. -328 с.
10. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959. – 356с.
11. Мейір Ж., Игенбаева Б. Креативтілік тәрбие. Фолиант: Астана 2009. 12.
<https://www.b17.ru/article/593488/>
13. Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования.– 2-е изд., перераб. И доп. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.

ӘОЖ 159.9

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІСІН ДАМУЫ АДІСТЕРІ

Тажинова Г.А.

*П.ғ.м., оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетысу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы*
Gulnara71.a@mail.ru

Нүсіпжан А.Е.

*Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетысу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы*
aiala20070314@gmail.com

Нұртасқызы Ж.

*Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетысу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы*
zanerkenurtaskyzy5@gmail.com

В статье рассматриваются особенности развития эмоционального интеллекта у детей дошкольного возраста. Раскрывается сущность эмоционального интеллекта как важнейшего фактора успешной социализации личности. Обоснована необходимость формирования эмоциональной культуры ребёнка с раннего возраста. Представлены современные педагогические технологии, включая элементы Реджио-педагогики, игровые и арт-терапевтические методы. Показана взаимосвязь между эмоциональной сферой и когнитивным развитием дошкольников.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, дошкольный возраст, социализация, Реджио-педагогика, педагогические технологии, игра, саморегуляция, чувства, развитие личности.

Мақалада мектепке дейінгі жастағы балалардың эмоционалдық интеллектісін дамуы жолдары қарастырылған. Эмоционалдық интеллектінің баланың тұлғалық дамуы мен әлеуметтік бейімделуіндегі маңызы ашылып көрсетіледі. Зерттеуде қазіргі педагогикалық тәсілдер мен ойын, арт-терапия, релаксация, сурет салу әдістері сияқты баланың эмоциялық дамуын жетілдіруге ықпал ететін әдістер талданады. Сонымен қатар Реджио педагогикасы элементтерін қолданудың тиімділігі баяндалады.

Кілт сөздер: эмоционалдық интеллект, мектепке дейінгі жас, тәрбие, ойын, арт-терапия, өзін-өзі реттеу, педагогикалық әдістер, эмоция, заң, Реджио педагогикасы.

The article analyzes the methods of developing emotional intelligence in preschool children. It highlights the importance of emotional intelligence for the child's social adaptation and personal growth. The study presents modern pedagogical techniques such as play-based learning, art therapy, and Reggio pedagogy. The connection between emotional and cognitive development is revealed. The research also emphasizes the role of the teacher in creating an emotionally supportive environment in preschool institutions.

Keywords: emotional intelligence, preschool age, pedagogy, self-regulation, art therapy, Reggio pedagogy, emotions, socialization, early childhood education.

Кіріспе

Қазіргі заманда тұлғаның табысты дамуы тек зияткерлік қабілеттерге ғана емес, сонымен қатар эмоционалдық интеллектінің деңгейіне де байланысты. Эмоционалдық

интеллект – бұл адамның өз эмоцияларын түсініп, басқара білуі және басқа адамдардың сезімін қабылдау қабілеті. Американдық психологтар П. Саловей мен Д. Майер [1] бұл ұғымды 1990 жылы енгізіп, кейін Д. Гоулман [2] оны кеңінен дамытты.

Мектепке дейінгі жаста эмоцияны тану мен реттеу қабілеттері қарқынды дамиды, сондықтан бұл кезең баланың эмоционалдық интеллектісін қалыптастыру үшін ең қолайлы уақыт болып саналады. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабы бойынша білім беру жүйесінің басты міндеті – жеке тұлғаның рухани, зияткерлік және мәдени дамуына жағдай жасау. Осы тұрғыдан алғанда, баланың эмоциялық мәдениетін қалыптастыру - тәрбиенің маңызды бөлігі [3].

Зерттеу жұмысының мақсаты - мектепке дейінгі жастағы балалардың эмоционалдық интеллектісін дамыту әдістерін ғылыми тұрғыда талдау және тәжірибеде қолдану жолдарын анықтау.

Міндеттері:

1. эмоционалдық интеллект ұғымының мазмұнын ашу;
2. мектепке дейінгі балалардың эмоциялық дамуының психологиялық ерекшеліктерін анықтау;
3. тиімді педагогикалық әдістер мен Реджио педагогикасы элементтерін қарастыру;
4. практикалық ұсыныстар ұсыну.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу 2024–2025 оқу жылында Талдықорған қаласындағы №42 балабақшаның ересек топтарында жүргізілді. Барлығы 20 бала қатысты, олардың жасы 5–6 жас аралығында болды. Зерттеу барысында балалардың эмоцияларды тану, түсіну және өз сезімдерін білдіру ерекшеліктерін анықтау мақсатында түрлі психологиялық және педагогикалық әдістер қолданылды.

Бірінші кезекте психологиялық бақылау әдісі пайдаланылды. Бұл әдіс арқылы балалардың күнделікті іс-әрекет барысындағы (ойын, сабақ, серуен, еркін қарым-қатынас кезінде) эмоцияларын білдіру және оларды тану қабілеті зерттелді. Бақылау барысында балалардың қуаныш, реніш, қорқыныш, ашу сияқты сезімдері қандай жағдайда және қалай көрсететініне назар аударылды. Сонымен қатар олардың өз эмоциясын басқаруы және басқалардың көңіл-күйін түсінуі бағаланды. Психологиялық бақылау әдісі балалардың эмоцияны танып-білу, түсіну, сезіну және білдіру деңгейін анықтауға мүмкіндік берді.

Келесі қолданған – жеке және топтық әңгімелесу әдісі. Бұл әдіс арқылы балалардың эмоция туралы түсінігі мен өз сезімін сөзбен жеткізе алу дағдылары зерттелді. Әңгімелесу кезінде тәрбиеші балаларға қарапайым сұрақтар қойды: «Сен ренжігенде не істейсің?», «Қуанышты қалай білдіресің?», «Досың көңілсіз болса, сен не істейсің?» сияқты сұрақтар баланың эмоционалдық жағдайын және эмпатиялық қабілетін анықтауға бағытталды. Әңгімелесу нәтижесінде балалардың өз эмоциясын сипаттауы, сөзбен жеткізуі және әр түрлі жағдайларда өз сезімін реттей білу қабілеті бағаланды.

Зерттеу барысында сондай-ақ ойындық диагностика әдісі пайдаланылды. Бұл әдіс мектеп жасына дейінгі балаларға жақын әрі қызықты форма болғандықтан, олар өз сезімдерін еркін түрде көрсетіп, өз эмоциясын тануға белсенді қатысып отырды. Ойындық диагностика барысында «Эмоцияларды тап» және «Менің көңіл-күйім» атты ойындар ұйымдастырылды. «Эмоцияларды тап» ойынында балаларға түрлі эмоцияларды бейнелейтін бет-әлпет суреттері көрсетіліп, олардың қай сезімді білдіретінін анықтау тапсырмасы берілді. Ал «Менің көңіл-күйім» ойынында балалар өз көңіл-күйлерін түрлі түстер немесе смайликтер арқылы бейнелеп, не себепті сол түсті таңдағанын түсіндіріп айтты. Бұл әдіс балалардың эмоцияны тану, ажырату және себеп-салдар байланысын түсіну қабілеттерін бағалауға мүмкіндік береді.

Негізгі әдістердің бірі ретінде педагогикалық эксперимент қолданылды. Эксперимент барысында тәжірибе жүргізілетін топқа эмоционалдық интеллектіні дамытуға

бағытталған арнайы бағдарлама енгізілді. Бағдарлама мазмұнына шығармашылық тапсырмалар, сюжеттік-рөлдік ойындар және жағдаяттық тапсырмалар, сурет арқылы эмоцияны бейнелеу жаттығулары, «Сезім айнасы» әдісі және қысқа әңгімелер мен көріністер енгізілді. Мысалы, балалар айнаға қарап өз эмоциясын бейнелеп, кейін оны сипаттап айтып берді. Бұл әдіс олардың өз сезімін тануға, басқаруға және басқалардың эмоциясына түсіністікпен қарау қабілетін жетілдіруге бағытталды.

Алынған нәтижелер сапалық және сандық тұрғыда өңделді. Әр әдіс бойынша жиналған мәліметтер салыстырылып, пайыздық көрсеткіштер есептелді. Нәтижелер диаграмма және кесте түрінде рәсімделіп, қорытынды шығару барысында қолданылды.

Осылайша, зерттеу барысында пайдаланылған әдістер мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалдық дамуын жан-жақты зерттеуге, олардың өз эмоцияларын тану, білдіру және бақылау қабілеттерін анықтауға мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

Эмоционалдық интеллект тұлғаның әлеуметтік жетістігінің басты факторы болып табылады. Л.С. Выготскийдің [4] мәдени-тарихи теориясы бойынша, баланың барлық психикалық функциялары алдымен әлеуметтік қарым-қатынаста пайда болып, кейіннен ішкі қасиетке айналады. Бұл эмоционалдық интеллектіні дамытуда маңызды рөл атқарады, себебі бала эмоцияны ересектердің үлгісі мен қарым-қатынасы арқылы үйренеді. Ғалымның пікірінше, «оқыту дамудың алдында жүруі тиіс», сондықтан педагог баланың эмоциялық тәжірибесін кеңейтіп, оны сөзбен жеткізуге баулу қажет. Эмоция мен тіл арасындағы байланыс баланың өзін-өзі реттеу дағдыларының қалыптасуына ықпал етеді.

А. Маслоу мен К. Роджерстің гуманистік психологиясы да тұлғаның өзін-өзі тану мен эмоциялық үйлесімділігін дамытудың маңыздылығын атап өткен. Маслоу адамның негізгі қажеттіліктері иерархиясында эмоциялық қауіпсіздік пен өзара түсіністі маңызды орынға қоя отырып, тұлғаның өзін-өзі танытуына жол ашады. Ал К. Роджерс баланың эмоциялық интеллектін дамыту үшін оның ішкі әлемін түсіну мен «шартсыз позитивті қабылдау» принципін көрсетеді. Ғалымның пікірінше, жылы, сенімді әрі қолдаушы ортада ғана бала өз сезімдерін ашық білдіріп, ішкі үйлесімділікке қол жеткізе алады. Мұндай көзқарас мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуда эмоциялық қолдау, түсіністік және эмпатияны дамыту әдістерінің маңызын дәлелдейді [5].

Мектепке дейінгі жаста эмоцияны тану, басқару және эмпатияны қалыптастыру баланың тілдік, когнитивтік және әлеуметтік дамуына ықпал етеді. Эмоционалдық интеллекті жоғары балаларда қарым-қатынас мәдениеті қалыптасып, өзін-өзі реттеу қабілеті дамиды.

Эмоцияларды тану дағдылары баланың өз сезімдерін сөзбен сипаттап, оларды сыртқа шығаруға көмектеседі. Егер бала өз эмоцияларын айқын түсінетін болса, онда ол өз мінез-құлқын бақылауда ұстап, эмоциялық жағдайына саналы түрде әсер ете алады. Бұл дағдыларды қалыптастыру үшін тәрбиеші негізгі әдістерді қолдану арқылы төмендегі ойындарды ұйымдастыру керек:

«Айна әдісі»: Бұл ойын барысында тәрбиеші әртүрлі эмоцияларды (қуаныш, реніш, таңдану, қорқыныш, ашу, немқұрайлылық) бет-әлпетінде бейнелеп көрсетеді, ал балалар оларды қайталауы тиіс. Осы ойын арқылы балалар эмоцияларды тануды және оларды білдіруді үйренеді.

«Эмоция карталары»: Әртүрлі эмоцияларды көрсететін суреттер немесе тартымды сахналық көрініс бейнелері арқылы балаларға олардың мәнін түсіндіру. Бұл әдіс эмоцияларды тануға көмектесіп, олардың пайда болу себептері туралы әңгімелесуге мүмкіндік береді.

«Сезімдер күнделігі»: Әрбір бала өз сезімдерін сурет арқылы немесе сөзбен жазып отыратын арнайы күнделік жүргізеді. Бұл олардың эмоцияларын түсінуін жақсартып, өзін-өзі тануына септігін тигізеді. Эмоцияларды тану мен түсіну баланың өзін-өзі басқаруына және қоршаған ортамен қолайлы қарым-қатынас құруына негіз болады.

Өзін-өзі реттеу дағдыларын қалыптастыру

Балалар кейбір жағдайларда өз эмоцияларын бақылауды білмегендіктен, ашулану, ренжу, қорқу немесе толқу кезінде дұрыс шешім қабылдай алмауы мүмкін. Сондықтан өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту – эмоциялық интеллекттің ажырамас бөлігі. Бұл дағдылар балаға өз сезімдерін басқара білуге, ашу немесе қорқыныш сияқты жағымсыз эмоцияларды оңтайлы жолмен шығаруға көмектеседі.

«Тыныс ал да, сана» әдісі: Балалар терең дем алып, 1-ден 5-ке дейін санайды. Бұл әдіс оларға ауыр жағдайда немесе ашуланғанда сабыр сақтауға көмектеседі.

«Сиқырлы сөздер» әдісі: Балалар ашуланда немесе көңілсіз болған кезде айтатын арнайы тыныштандыру сөздерін жаттап алып, сол сөздерді қайталайды мысалы: «Мен тынышталамын», «Мен сабырлымын», «Менің көңіл-күйім жақсы болады».

«Өз сезімдерін боя» жаттығуы: Балалар өз эмоцияларын әртүрлі түстер арқылы бейнелейді. Мысалы, тәрбиеші әр баладан жақсы көретін түстерін сұрап, әр түстің мағынасын түсіндіреді: қызыл – ашу, көк – тыныштық, жасыл – қуаныш, сұр – мұң. Бұл әдіс арқылы бала өзінің эмоциялық жағдайын көрнекі түрде түсінеді және оны басқаруды үйренеді.

Тәрбиеші баланың эмоциясын түсіне білу және оған қолдау көрсету қажет. Әрбір бала өзін қауіпсіз және бағаланған сезінуі маңызды. Педагогтың жылы сөзі, мейірімді көзқарасы – баланың эмоциялық тұрақтылығының кілті.

ҚР «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту» мемлекеттік стандарты (2020 ж.) да эмоционалдық дамуды негізгі бағыттардың бірі ретінде қарастырады. Бұл құжатта тәрбиелеу мен оқытудың тұлғалық-бағдарлы тәсіліне ерекше көңіл бөлінген [6].

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу нәтижелері тәжірибелік топтағы балалардың эмоционалдық интеллект деңгейінің едәуір мәнді артуын көрсетті. Бұл жүргізілген жұмыстардың тиімділігін, сондай-ақ қолданылған әдіс - тәсілдердің балалардың эмоциялық саладағы танымдық және реттеуші қабілеттерін жетілдіруге ықпал еткенін көрсетеді.

Зерттеу басында балалардың 38%-ы өз эмоциясын дәл сипаттай алса, тәжірибеден кейін 82%-ы эмоцияны сөзбен жеткізе алатыны байқалды.

Балаларда эмпатия, достарына көмек көрсету, эмоцияны басқару дағдыларының дамуы тіркелді. Бұл көрсеткіштер қолданылған ойын, арт-терапиялық және Реджио әдістерінің тиімділігін дәлелдейді [7].

Эмоционалдық интеллектіні дамыту оқу-тәрбие процесінің барлық кезеңдеріне енгізілген жағдайда, мектепке дейінгі жастағы балалардың тұлғалық дамуы мен әлеуметтік бейімделуі жоғары деңгейде қалыптасады.

Кесте 1 – Балалардың эмоционалдық интеллект көрсеткіштері (тәжірибеге дейін және кейін)

№	Көрсеткіштер	Тәжірибе басында (%)	Тәжірибеден кейін (%)
1	Эмоцияны тану деңгейі	8	2
2	Өз сезімін сөзбен жеткізу қабілеті	5	0
3	Эмпатиялық мінез-құлық деңгейі	0	8
4	Өзін-өзі реттеу және сабырлылық	5	5

Қорытынды

Балалардың эмоциялық интеллектісін дамыту – кешенді әрі ұзақ мерзімді процесс, ол арнайы педагогикалық әдістерді, ойын түріндегі жаттығуларды, күнделікті қарым-қатынасты және эмоциялық жағдайларды талқылау тәжірибесін қамтиды. Эмоциялық интеллект тек эмоцияларды тану мен басқару дағдыларынан тұрмайды, сонымен қатар баланың өзін-өзі реттеуін, өзгелермен қарым-қатынас құру қабілетін және эмпатиясын дамытуға бағытталған. Тәрбиеші балалармен жұмыс істеу барысында олардың эмоциялық әлеміне еніп, әрбір баланың сезімдерін дұрыс бағытта қалыптастыруға ықпал етуі керек.

Балалардың эмоциялық интеллектін дамыту үшін ең тиімді тәсілдердің бірі - олардың эмоцияларын тануға және түсінуге үйрету. Көптеген мектепке дейінгі жастағы балалар өздерінің қандай эмоцияларды сезініп тұрғанын түсінбеуі мүмкін, сондықтан оларды нақтырақ таныстыру үшін арнайы ойындар мен жаттығулар қолдану қажет [8].

Балалардың эмоциялық интеллектісін дамыту олардың болашақтағы табысты өмір сүруіне, қарым-қатынас жасауына және өзін-өзі бағалауына оң әсер етеді. Эмоциялық интеллект тек бала бақшамен шектелмей, мектеп өмірінде де, ересек өмірде де маңызды рөл атқарады. Сондықтан тәрбиешілер балалармен жұмыс барысында эмоциялық дамуға ерекше назар аударып, арнайы әдістерді қолдануы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Salovey, P., Mayer, J.D. Emotional Intelligence. – Imagination, Cognition and Personality, 1990. <https://share.google/cGFoOydf6OM8hFXrk>
2. Goleman, D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995 <https://donainfo.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/09/emotional-intelligence-daniel-goleman.pdf>
3. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007 (өзгертулер мен толықтырулармен, 2024 ж.). <https://share.google/7wABYZsSIOPJR3C23>
4. Выготский, Л.С. Психология развития ребёнка. – Москва: Педагогика, 1984. https://www.koob.ru/vigodsky_v_l/psychology_child_development
5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2004. http://elib.wku.edu.kz/lib/document/SK_ELIB/FA5C9E6C-2FC6-4FB7-BA4E-AFBB82F2951F/
6. Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту стандарты. <https://share.google/rMCBlrAsdx6JkMgPO>
7. Малагуцци, Л. Reggio Emilia Approach to Early Childhood Education. – Reggio Children, Italy, 1998. <https://online.wilson.edu/resources/what-is-the-reggio-emilia-approach/>
8. Маслоу, А. Мотивация и личность. – Москва: Речь, 2007. <https://share.google/nkHyDhhSG08G3hICO>

УДК 378.147.31

ЭТИКА ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ КАК ИНСТРУМЕНТ УКРЕПЛЕНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ И ОБЩЕСТВЕННОГО ДОВЕРИЯ

Тайторина Б.А.

Д.ю.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Республика Казахстан
binur.a@mail.ru

В статье рассматривается этика государственной службы как фундаментальный элемент правовой культуры и важнейший инструмент укрепления общественного доверия в современном государстве. Актуальность темы определяется необходимостью формирования эффективной системы этических стандартов, отражающих ценности добросовестности, прозрачности и служения обществу. Цель исследования заключается в выявлении роли этики в укреплении правовой культуры и разработке предложений по её институционализации в системе государственного управления Казахстана. Методологическую основу составили нормативно-правовой, институциональный и сравнительно-правовой методы, а также анализ международных стандартов добропорядочности (OECD, ООН, Всемирный банк). В результате обоснована взаимосвязь этических принципов и легитимности власти, показано влияние служебной этики на уровень доверия граждан и устойчивость правовых институтов. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его результатов для совершенствования национальной этической инфраструктуры и повышения эффективности государственной службы.

Ключевые слова: этика государственной службы, правовая культура, общественное доверие, правовое государство, государственное управление, служебное поведение, добропорядочность, антикоррупционная политика, правосознание, ценностные ориентиры.

Мақалада мемлекеттік қызмет этикасы құқықтық мәдениеттің іргелі элементі және қазіргі мемлекеттегі қоғамдық сенімді нығайтудың маңызды құралы ретінде қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі адалдық, ашықтық және қоғамға қызмет ету құндылықтарын көрсететін этикалық стандарттардың тиімді жүйесін қалыптастыру қажеттілігімен анықталады. Зерттеудің мақсаты - құқықтық мәдениетті нығайтудағы этиканың рөлін анықтау және оны Қазақстанның мемлекеттік басқару жүйесінде институттандыру бойынша ұсыныстар әзірлеу. Әдіснамалық негізді нормативтік-құқықтық, институционалдық және салыстырмалы-құқықтық әдістер, сондай-ақ халықаралық парасаттылық стандарттарын талдау (OECD, БҰҰ, Дүниежүзілік банк) құрады. Нәтижесінде биліктің этикалық принциптері мен заңдылығының өзара байланысы негізделді, қызметтік этиканың азаматтардың сенім деңгейіне және құқықтық институттардың тұрақтылығына әсері көрсетіледі. Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін ұлттық этикалық инфрақұрылымды жетілдіру және Мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттыру үшін пайдалану мүмкіндігі болып табылады.

Кілт сөздер: Мемлекеттік қызмет этикасы, құқықтық мәдениет, қоғамдық сенім, құқықтық мемлекет, мемлекеттік басқару, қызметтік мінез-құлық, парасаттылық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат, құқықтық сана, құндылық бағдарлары.

The article examines the ethics of public service as a fundamental element of legal culture and the most important tool for strengthening public trust in a modern state. The relevance of the topic is determined by the need to form an effective system of ethical standards reflecting the values of integrity, transparency and service to society. The purpose of the study is to identify the role of ethics in strengthening the legal culture and to develop proposals for its institutionalization in the public administration system of Kazakhstan. The methodological basis was formed by regulatory, institutional

and comparative legal methods, as well as an analysis of international standards of integrity (OECD, UN, World Bank). As a result, the relationship between ethical principles and the legitimacy of government is substantiated, the influence of official ethics on the level of trust of citizens and the stability of legal institutions is shown. The practical significance of the research lies in the possibility of using its results to improve the national ethical infrastructure and increase the effectiveness of public service.

Keywords: *ethics of public service, legal culture, public trust, rule of law, public administration, official conduct, integrity, anti-corruption policy, legal awareness, value orientations.*

Введение

В современном обществе, переживающем стремительные политические, экономические и социокультурные трансформации, государственная служба становится не только инструментом реализации власти, но и отражением нравственного состояния общества. Актуальность изучения этики государственной службы обусловлена необходимостью укрепления доверия граждан к институтам власти, формирования высоких стандартов поведения государственных служащих и развития правовой культуры как основы демократического правового государства [1; 2]. В условиях цифровизации, роста открытости государственных институтов и усиления общественного контроля перед государственными служащими ставятся новые требования – не только правового, но и этического характера. От их добросовестности, честности и профессионализма напрямую зависит легитимность власти, уровень общественного доверия и восприятие гражданами справедливости государственного управления [3]. Поэтому формирование этических принципов служебной деятельности следует рассматривать как ключевое направление государственной политики по обеспечению устойчивого развития и социальной стабильности.

Несмотря на наличие нормативных основ (Закон «О государственной службе» и Кодекс этики государственных служащих Республики Казахстан), остаются проблемы формального подхода к исполнению этических норм, недостаточной институциональной поддержки комиссий по этике и слабой интеграции этических стандартов в систему оценки эффективности служебной деятельности [4; 5]. Анализ международного опыта показывает, что этическая инфраструктура – не факультативный элемент, а системная составляющая правовой культуры и антикоррупционной политики государства [6; 7].

Проблема исследования заключается в том, что в Казахстане этика государственной службы всё ещё воспринимается преимущественно как декларативный кодекс поведения, а не как действенный правовой и управленческий инструмент укрепления доверия граждан. Отсутствие чётких критериев оценки соблюдения этических принципов и недостаточная прозрачность их реализации снижают эффективность государственной службы и препятствуют укреплению правовой культуры.

Целью исследования является определение роли и потенциала этики государственной службы как инструмента укрепления правовой культуры и общественного доверия, а также выработка направлений её институционального развития в Казахстане.

Материалы и методы

Методологическую основу исследования составили нормативно-правовой, сравнительно-правовой, институциональный и ценностно-правовой подходы, направленные на выявление взаимосвязей между этикой государственной службы, правовой культурой и уровнем общественного доверия.

В работе использованы положения законодательства Республики Казахстан о государственной службе [4; 5], а также международные документы, регламентирующие стандарты добросовестности и подотчётности (Конвенция ООН по противодействию коррупции, руководящие документы ОЭСР) [6; 7]. Эти источники позволили провести системный анализ институциональной среды и нормативных предпосылок формирования этической инфраструктуры.

Сравнительно-правовой метод применялся для сопоставления казахстанской модели регулирования этики государственной службы с практиками стран ОЭСР, Южной Кореи и Финляндии, где действуют комплексные механизмы оценки поведения служащих и доверия к публичным институтам [8; 9]. Использование этого метода позволило выявить сильные стороны зарубежных моделей (например, Integrity Review of Finland – OECD, 2022) и адаптировать их для национального контекста.

Эмпирическую базу составили данные международных исследований доверия к государственным институтам и восприятия этических стандартов – OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions (2024), отчёты Всемирного банка Building Trust in Government through Citizen Engagement (2021), а также национальные опросы, проводимые Агентством по делам государственной службы РК (2022–2024 гг.) [10; 11; 12].

При разработке теоретических основ статьи использованы положения научных публикаций ведущих казахстанских и зарубежных исследователей последних лет, в которых раскрываются механизмы институционализации этики и её влияние на правовую культуру [1; 10; 13; 14; 15].

Для выявления системных взаимосвязей между этическими нормами, правосознанием и общественным доверием использовался системно-структурный анализ, опирающийся на междисциплинарные подходы права, социологии и государственной службы. Данный подход позволил обосновать необходимость интеграции этических стандартов в систему правового регулирования как неотъемлемого компонента устойчивого государственного управления.

Методология исследования сочетает правовые, эмпирические и концептуально-ценностные подходы, обеспечивая целостное понимание этики государственной службы как инструмента укрепления правовой культуры и общественного доверия.

Результаты и обсуждения

Этика государственной службы выступает правовой ценностью, поскольку она не только регулирует моральные аспекты поведения служащих, но и обеспечивает реализацию принципов законности, справедливости и ответственности, закреплённых в правовой системе государства. Этика как правовая ценность отражает внутреннюю связь между правом и моралью, где соблюдение этических норм становится проявлением уважения к закону и инструментом укрепления доверия к государственным институтам.

Этика государственной службы представляет собой совокупность принципов и норм поведения, закреплённых как в моральной, так и в правовой форме. Она обеспечивает внутреннюю согласованность системы государственного управления и укрепляет общественное доверие [13]. Кодекс этики государственных служащих Республики Казахстан (2020) впервые систематизировал этические принципы, увязав их с принципами законности, честности, справедливости и подотчётности [4]. Этика государственной службы может рассматриваться как правовая ценность, выражающая нравственное измерение законности и формирующая основу доверительных отношений между властью и обществом. Служебная этика выполняет не только регулятивную, но и воспитательную функцию, формируя профессиональное правосознание и культуру законопослушания.

Этика государственной службы представляет собой неотъемлемый элемент правовой культуры современного государства и фундаментальный инструмент укрепления общественного доверия. Она является не только совокупностью моральных ориентиров, регулирующих поведение государственных служащих, но и институциональной категорией, обеспечивающей согласованность правовых норм, управленческих решений и общественных ожиданий. Этическое измерение государственной службы превращается в механизм легитимации власти и фактор формирования справедливого и подотчётного государственного управления.

В современной доктрина правовая культура и доверие рассматриваются как взаимосвязанные категории. Правовая культура заключается не только в знании законов, это внутренняя установка личности на соблюдение правовых и этических норм [14]. В условиях реформы госслужбы повышение правовой культуры служащих является одним из критериев эффективности институтов. Исследования OECD показывают, что восприятие гражданами честности и справедливости власти напрямую коррелирует с уровнем доверия к государству [9]. Этика служащих является инструментом формирования ценностей правового государства, а доверие граждан представляет собой индикатор её действенности.

В рамках Конвенции ООН против коррупции (UNCAC, 2003) государства обязаны принимать меры по укреплению добросовестности и честности в публичной службе [6]. OECD a Public Integrity Handbook (2020) определяет «интегри́тет» как согласованность действий государственных органов с общественными ценностями, что требует не только норм, но и культуры поведения [7].

Сравнительный анализ показывает, что Казахстан движется к внедрению модели этической инфраструктуры совокупности норм, процедур и поддерживающих честность и прозрачность [5]. Однако остаются проблемы декларативности и недостаточной измеримости этических стандартов.

Закон «О государственной службе» (2015) и Кодекс этики (2020) закрепляют обязанности служащих соблюдать принципы добросовестности, нейтралитета и ответственности [4]. При Агентстве по делам государственной службы созданы комиссии по этике, которые рассматривают жалобы и проводят профилактику нарушений [5].

Тем не менее, исследования показывают, что эффективность этих органов ограничена из-за формального подхода и недостаточной автономии [15]. Для повышения доверия требуется внедрение механизмов оценки этических рисков, защиты информаторов и открытых отчётов об исполнении этических норм [7]. Анализ показывает, что интеграция этически принципов систему государственного управления способствует формированию устойчивой правовой культуры государственных служащих, укреплению общественного доверия к институтам власти, снижению уровня восприятия коррупции и повышению легитимности государства как субъекта справедливой власти [7; 9; 13].

В современных условиях этические стандарты становятся инструментом не только нравственного, но и управленческого контроля. Согласно исследованиям OECD, высокий уровень соблюдения этических норм прямо коррелирует с результативностью работы государственных органов и снижением бюрократических барьеров [10]. Аналогичные выводы делает Всемирный банк, подчёркивая, что прозрачность и честность в поведении служащих усиливают доверие граждан к институтам власти и улучшают показатели восприятия правосудия [11].

Для Казахстана интеграция этических принципов в практику государственного управления означает переход от декларативного характера Кодекса этики к внедрению измеримых индикаторов добропорядочности, таких как частота жалоб на служебное поведение, доля предотвращённых конфликтов интересов и индекс доверия к госорганам [7]. Это соответствует международным стандартам Public Integrity Indicators (OECD, 2024), которые позволяют оценивать уровень этической зрелости организации по объективным критериям.

Несмотря на прогрессивную нормативную базу, казахстанская практика демонстрирует ряд проблем. Комиссии по этике, созданные при государственных органах, нередко ограничены в полномочиях и воспринимаются как консультативные структуры, а не как независимые центры этического мониторинга [5]. Недостаточная гласность их решений и редкое применение мер дисциплинарного воздействия снижают эффективность профилактики нарушений.

Исследования учёных указывают на дефицит профессиональной этической компетентности служащих и слабую связь этических принципов с карьерной мотивацией [13]. Это создаёт риск восприятия этики как формальности, а не внутренней ценности. В то же время

развитие цифровых платформ обратной связи систем общественного контроля открывает возможности для прозрачной оценки поведения госслужащих [14].

Опыт стран ОЭСР показывает, что культура доверия формируется через постоянное обучение, этическое лидерство и подотчётность [10; 12; 15]. Так, в Нидерландах и Канаде действуют центры этического лидерства, где служащие обучаются навыкам принятия решений морально сложных ситуациях. В Южной Корее и Финляндии системы оценки служебной этики включены в ежегодные отчёты эффективности государственных органов, что обеспечивает измеримость этических стандартов [8; 9].

Для Казахстана важна адаптация этих практик с учётом национальных особенностей. Приоритетными направлениями являются: внедрение этических КРІ для руководителей, расширение полномочий комиссий по этике, формирование институтов этических наставников развитие программ непрерывного обучения добропорядочности [14; 15].

Институционализация этики государственной службы должна рассматриваться как стратегический государственный политики и правовой культуры. Этические стандарты в сфере публичного управления не могут оставаться факультативным элементом. По сути, они становятся инструментом построения доверия, обеспечения справедливости и укрепления легитимности власти.

Переход от декларативного к функциональному пониманию этики требует пересмотра управленческих механизмов: закрепления оценочных индикаторов этического поведения в системе аттестации; повышения ответственности руководителей за формирование правильного этического климата в органах; создания цифровых механизмов мониторинга нарушений; усиления взаимодействия государства и общества в оценке этической среды. В долгосрочной перспективе внедрение четких этических стандартов и механизмов их соблюдения приведет к созданию открытого и прозрачного государственного управления, где каждый гражданин может рассчитывать на честное и этичное отношение со стороны государственных органов [16].

Эти меры позволят Казахстану не только укрепить правовую культуру, но и утвердить этику как управленческую технологию доверия, составляющую основу эффективного, справедливого и открытого государственного управления ХХІ века.

Заключение

Проведённое исследование подтвердило, что устойчивое развитие правовой культуры и доверия граждан невозможно без целенаправленной институционализации этических принципов в сфере публичного управления. Этические стандарты служат не только индикаторами профессионализма и честности, но и средством предотвращения коррупционных практик, укрепления правового государства и гармонизации взаимоотношений между гражданином и государством.

В контексте Казахстана этика государственной службы всё более воспринимается как системный инструмент модернизации управленческой культуры. Вместе с тем сохраняется противоречие между декларативным закреплением этических норм и их практической реализацией. Эффективность этической инфраструктуры ограничивается слабой независимостью комиссий по этике, недостаточной прозрачностью их деятельности и отсутствием комплексных индикаторов оценки добропорядочности служащих.

Резюмируя изложенное, представляется возможным выделить приоритетные направления дальнейшего развития этики государственной службы в Республике Казахстан:

- создание целостной системы оценки исполнения этических норм и индикаторов правовой культуры, интегрированных в процессы аттестации и мотивации государственных служащих; институциональное обеспечение независимости этических комиссий, повышение их аналитической и консультативной роли;
- развитие цифровых механизмов прозрачности и обратной связи с гражданами, что позволит повысить подотчётность и доверие к власти;

- постоянное обучение и формирование этического лидерства, основанного на ценностях служения, законности и ответственности;

- расширение международного сотрудничества и внедрение лучших практик ОЭСР и ООН в области публичной добропорядочности.

Реализация указанных направлений будет способствовать цели превратить служебную этику из декларативного морального свода в действенный правовой инструмент укрепления доверия, справедливости и эффективности государственного управления. В долгосрочной перспективе именно этика, институционализированная в системе правовой культуры, способна стать основой формирования ответственного государства, где власть воспринимается обществом как служение, а не как привилегия.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Campbell, J. W. Public participation and trust in government: results from a vignette-based experiment in South Korea // *Journal of Public Service*. – 2023. – Vol. 38, No. 2. – P. 23–45.
2. Palmisano, Flaviana & Sacchi, Agnese, 2024. "Trust in public institutions, inequality, and digital interaction: Empirical evidence from European Union countries," *Journal of Macroeconomics*, Elsevier, vol. 79(C). DOI: 10.1016/j.jmacro.2023.103582
3. OECD (2024), *OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions – 2024 Results: Building Trust in a Complex Policy Environment*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9a20554b-en>.
4. О мерах по дальнейшему совершенствованию этических норм и правил поведения государственных служащих Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года № 153. Этический кодекс государственных служащих Республики Казахстан - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1500000153>
5. О государственной службе Республики Казахстан: Закон РК от 23.11.2015 № 416-V ЗРК (с изм. и доп.). - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416>
6. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). Conference of the States Parties to the United Nations Convention against Corruption (COSP9): Resolutions and Decisions. – Vienna: United Nations, 2021. – 196 p. <https://www.unodc.org/corruption/en/cosp/conference/session9-resolutions.html>
7. OECD. *Public Integrity Handbook*. – Paris: OECD Publishing, 2020. – 260 p.
8. OECD. *Integrity Review of Kazakhstan – 2025*. – Paris: OECD Publishing, 2025. – 178 p.
9. World Bank. *Building Trust in Government through Citizen Engagement*. – Washington, D.C.: World Bank, 2021. – 88 p.
10. Hawkins, J. Tangled webs of trust: a study of public trust in risk regulation // *Oxford Journal of Legal Studies*. – 2024. – Vol. 44, No. 2. – P. 286–312.
11. Lasthuizen, K.; van Eeden Jones, I.; Vivier, E. The Value of Ethical Leadership (Is) in Its Context. *Adm. Sci.* 2025, 15, 112. <https://doi.org/10.3390/admsci15030112>
12. Abdi, A. N. M., Hashi, M. B., & Latif, K. F. (2024). Ethical leadership and public sector performance: mediating role of corporate social responsibility and organizational politics and moderator of social capital. *Cogent Business & Management*, 11(1). <https://doi.org/10.1080/23311975.2024.2386722>
13. Khamzina Z, Buribayev Y and Tileubergenov Y (2025) Institutionalizing integrity: rethinking ethical and cultural standards in Kazakhstan's civil service. *Front. Polit. Sci.* 7:1573608. doi: 10.3389/fpos.2025.1573608
14. Prokopenko, O. V. A data-driven study of ethical leadership practices in the public sector // *Business & Economics Letters*. – 2025. – Vol. 9, No. 2. – P. 45–60.
15. OECD. *Public Integrity Indicators (PIIs): Methodology and Data Portal*. – Paris: OECD Publishing, 2024. – 94 p.
16. Аксакова С. В. Этика государственной службы: современные вызовы // *Вестник науки*. 2025. №8 (89). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/etika-gosudarstvennoy-sluzhby-sovremennye-vyzovy>

УДК 373.1.02:372.8:514

ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Тасболатова Р.

*К.п.н., ассоциированный профессор (доцент), Жетысуский университет имени
И. Жансугурова, г.Талдыкорган, Республика Казахстан
tasbolatova_ryskul@mail.ru*

Ерболова А.М.

*Студент, Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
г.Талдыкорган, Республика Казахстан
adelerbolova446@gmail.com*

В данной статье рассматривается развитие математической грамотности учащихся и способы ее повышения в условиях цифровизации образования. Проанализированы возможности обучения математической грамотности современными подходами, включающими преподавание математики с помощью инструментов искусственного интеллекта, и роль учителя как организатора этого процесса. Особое внимание уделено использованию ChatGPT и Gemini, которые способствуют созданию адаптивных заданий и индивидуализации учебного процесса. В статье представлены примеры использования этих инструментов, а также проведен анализ применения искусственного интеллекта для обучения математике с помощью SWOT-анализа. Результаты исследования подчеркивают преимущества технологий ИИ для повышения эффективности обучения математике.

Ключевые слова: математическая грамотность, искусственный интеллект, ChatGPT, Gemini, цифровизация образования, критическое мышление.

Бұл мақалада оқушылардың математикалық сауаттылығын дамыту және білім беруді цифрландыру жағдайында оны арттыру жолдары қарастырылады. Жасанды интеллект құралдары арқылы математиканы оқытуды қамтитын заманауи тәсілдермен математикалық сауаттылықты оқыту мүмкіндіктері және мұғалімнің осы процесті ұйымдастырушы ретіндегі рөлі талданды. Бейімделетін тапсырмаларды құруға және оқу процесін жекелендіруге ықпал ететін ChatGPT және Gemini қолдануға ерекше назар аударылады. Мақалада осы құралдарды қолдану мысалдары келтірілген, сонымен қатар SWOT талдауы арқылы математиканы оқыту үшін жасанды интеллекттің қолданылуына талдау жасалған. Зерттеу нәтижелері математиканы оқытудың тиімділігін арттыру үшін AI технологияларының артықшылықтарын көрсетеді.

Кілт сөздер: математикалық сауаттылық, жасанды интеллект, ChatGPT, Gemini, білім беруді цифрландыру, сыни тұрғыдан ойлау.

This article discusses ways to improve students' mathematical skills and knowledge in the context of digitalization. The possibilities of teaching mathematical accuracy using modern methods and the role of the teacher in this process have been analyzed. ChatGPT and Gemini are particularly recommended for creating and improving the learning process. The article provides examples of how to use these tools, as well as a SWOT analysis of the use of artificial intelligence in teaching mathematics. The results of the study demonstrate the advantages of AI technology in improving the effectiveness of teaching mathematics.

Keywords: mathematical literacy, artificial intelligence, ChatGPT, Gemini, digitalization of education, critical thinking.

Введение

В своем выступлении на пленарном заседании Августовской конференции на тему «Білім келешегі: адал азамат, кәсіби маман» глава государства Касым-Жомарт Токаев отметил необходимость внедрения цифровых технологий и искусственного интеллекта в образовательный процесс: «Мир вступил в новую технологическую эпоху, главными признаками которой становятся стремительное развитие инноваций и внедрение искусственного интеллекта. Поэтому понятия «прогрессивная нация» и «технологическая нация» сегодня являются тождественными. Наша задача – адаптироваться к глобальным тенденциям. Для этого крайне важно нарастить темпы цифровой трансформации системы образования. Дальнейшая цифровизация и внедрение искусственного интеллекта способны внести решающий вклад в преодоление образовательного неравенства и значительно повысить качество обучения» [1]. В связи с этим, в настоящее время происходит активное внедрение цифровых технологий в образовательный процесс. Особую роль в этом занимают технологии искусственного интеллекта. Они становятся актуальны не только для гуманитарных наук, где могут быть использованы для написания сочинения или поиска информации, но и также становятся инструментом для изучения математики. Искусственный интеллект может помогать учащимся решать сложные задачи, понимать математические понятия и, таким образом, помогает им преуспевать в лекционных и практических занятиях по математике [2]. Однако такие изменения меняют не только методы и формы обучения, но и формирует новую проблему для общества: как сохранить ценность человека, когда многие процессы в обществе становятся алгоритмизированными.

Особую значимость приобретает развитие математической грамотности. Она является основой логического, аналитического и критического мышления, которые способствуют умению обучающихся анализировать, рассуждать, принимать решения и моделировать различные ситуации. Искусственный интеллект может помочь с технологической стороны процесса: визуализировать материал, индивидуализировать обучение и сформировать математические понятия, но он не заменит такие качества в личности, как интуиция, умение размышлять и делать нравственный выбор.

Актуальность данной работы определяется необходимостью поиска подходов к использованию искусственного интеллекта в развитии математической грамотности и сохранении при этом ценности человека как личности.

Целью данной статьи является определение возможностей применения технологий ИИ для развития математической грамотности учащихся и подчеркивание роли учителя в организации образовательного процесса в условиях цифровизации.

Методология и методы

Для достижения цели исследования были проанализированы научно-методические материалы, посвященные развитию математической грамотности и внедрению цифровых технологий в образовательный процесс. В основу исследования легли статьи, отражающие работы отечественных и зарубежных ученых, изучающих применение искусственного интеллекта в образовании, а также международные документы PISA, в которых определяется значение «математическая грамотность».

На практическом этапе были осуществлены сравнительный анализ инструментов искусственного интеллекта в контексте развития математической грамотности и проведение урока по математике для 5 класса с русским языком обучения на базе «Специализированного лицея №20 города Талдыкорган» с использованием технологий искусственного интеллекта, таких как ChatGPT и Gemini. Разработанные задания направлены на развитие у учащихся математической грамотности, умений применять математические знания в реальных жизненных контекстах, критически мыслить и анализировать полученные результаты.

На аналитическом этапе был осуществлён SWOT-анализ применения искусственного интеллекта в образовательном процессе. Данный метод позволил выявить сильные и слабые стороны, возможности и риски внедрения технологий ИИ в обучение математике, а также определить педагогические условия, при которых они не только способствуют формированию математической грамотности, но и формируют у учащихся ответственное отношение к технологиям и самостоятельность.

Таким образом, применённые методы дали возможность комплексно рассмотреть данную проблему – от анализа научной литературы до практического использования технологий ИИ и оценки эффективности применения искусственного интеллекта.

Основная часть

Согласно определению PISA, «Математическая грамотность – это способность человека мыслить математически, формулировать, применять и интерпретировать математику для решения задач в разнообразных практических контекстах. Она включает в себя понятия, процедуры и факты, а также инструменты для описания, объяснения и предсказания явлений. Она помогает людям понять роль математики в мире, высказывать хорошо обоснованные суждения и принимать решения, которые должны принимать конструктивные, активные и размышляющие граждане в 21 веке» [3]. Это значит, что математическая грамотность помогает человеку применять свои знания в реальных жизненных ситуациях, а математика в этом контексте становится не просто абстрактной наукой, а инструментом для решения повседневных задач. Важность математической грамотности состоит в том, что она формирует у человека способность анализировать, размышлять и применять знания на практике. Способом развития математической грамотности становится практическое решение задач на уроках, различные форматы тестовых заданий и интересные задачи, направленные на применение знаний в нестандартных ситуациях [4]. Также для формирования математической грамотности используются контекстное обучение, проектная и исследовательская деятельность.

Сегодня, в связи с цифровизацией, современные методы обучения математике всё чаще включают в себя инструменты искусственного интеллекта. Исследования в этой области проводят такие зарубежные ученые как доктор PhD Винсент Алевен – профессор Института человеко-компьютерного взаимодействия Карнеги-Меллона, Конрад Вольфрам – британский технолог и предприниматель, занимающийся исследованием в области информационных технологий, Райан Бейкер – профессор искусственного интеллекта и образования Университета Аделаиды (Австралия), доктор PhD Дэви Нг – доцент кафедры математики и информационных технологий Педагогического университета Гонконга. В Казахстане из отечественных ученых можно отметить доктора PhD Жанат Махатаеву, которая на XIV Международной конференции Назарбаев Интеллектуальных школ (НИШ) «Школьное образование в цифровую эпоху: ключевые тенденции и вызовы» выступила с докладом на тему «Аватары, дополненная реальность и искусственный интеллект в образовании». Эти исследования показывают возможности ИИ для обучения математике и их потенциал для формирования математической грамотности учащихся.

Главные достоинства ИИ заключаются в адаптации контента под персональные запросы учащихся; автоматизации однообразных задач; анализ успеваемости и оптимизации учебного процесса; интерактивных обучающих системах с немедленной обратной связью [5]. При грамотном использовании технологий искусственного интеллекта он также будет способствовать развитию самостоятельности, критического мышления и пониманию ценности знаний.

Для выявления эффективных технологий искусственного интеллекта для развития математической грамотности был проведён анализ существующих инструментов, которые находят применение в обучении математике (табл.1).

Таблица 1 – Возможности инструментов искусственного интеллекта

Инструмент ИИ	Способ использования для математической грамотности
ChatGPT	1. Составление заданий на заданную тему. 2. Помощь в объяснении сути задач. 3. Визуализация условия задачи. 4. Проверка решения на наличие ошибок. 5. Решение задачи с подробным объяснением каждого шага.
Gemini	1. Объяснение сложных тем. 2. Пошаговое решение задач с подробным объяснением. 3. Проверка решения и предложение альтернативных способов. 4. Создание практических заданий по конкретной теме и уровню сложности. 5. Помощь в интерпретации графиков, таблиц, статистических данных.
Geogebra	1. Визуализация математических понятий. 2. Моделирование геометрических объектов. 3. Интерактивное исследование для самостоятельного изменения параметров задачи, наблюдения результата и получения вывода. 4. Встроенный ИИ подсказывает шаги построения графика функции или решения геометрической задачи.
YandexGPT	1. Генерация образовательных материалов. 2. Создание задач на основе реальных жизненных ситуаций. 3. Анализ текущего уровня знаний и потребностей учащихся. 4. Проверка решений и предоставление обратной связи и рекомендаций. 5. Помощь в создании уроков, направленных на развитие математической грамотности.
Socratic	1. Адаптация под индивидуальные потребности. 2. Пошаговое объяснение задач. 3. Визуализация и множественные способы представления. 4. Своевременная обратная связь. 5. Создание задач с использованием реальных жизненных ситуаций.

На основе данных из таблицы было выявлено, что для создания уроков с использованием искусственного интеллекта с целью развития математической грамотности наиболее удобны такие инструменты ИИ, как ChatGPT и Gemini.

ChatGPT (Chat Generative Pre-Trained Transformer) – это инструмент искусственного интеллекта, выпущенный компанией OpenAI 20 ноября 2022 года в виде веб-чат-бота. Чат-боты – это программное обеспечение на основе искусственного интеллекта, предназначенное для имитации человеческого общения посредством текста или аудио, предоставляя ответы на естественном языке в ответ на действия человека в разговорном формате [6]. Преимущество ChatGPT состоит в том, что он может решить многие школьные задачи без ошибок и сформулировать задания понятным языком.

На рисунке 1 представлено использование искусственного интеллекта для разработки математических задач для учеников 5 класса по теме «Сложение и вычитание обыкновенных дробей». Применение ChatGPT непосредственно на уроке показывает обучающимся, как с помощью технологий можно создать задания для себя и своего обучения дома. После генерации заданий они могут самостоятельно выбрать одну из них, решить и обсудить ход решения между собой, а дальше проверить с помощью этого сервиса свои решения, сопоставить результаты и исправить ошибки, если они есть.

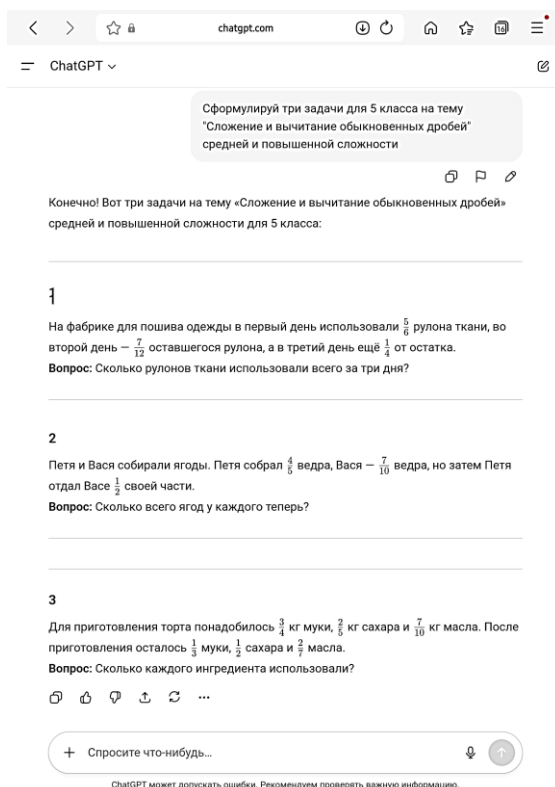

Рисунок 1 - Использование ChatGPT для создания задач

Gemini — это чат-бот с искусственным интеллектом, который был разработан компанией Google. Этот инструмент ИИ помогает создавать задачи математической грамотности, решать их и объяснять суть задачи. Он имеет преимущество в том, что его бесплатных функций достаточно при использовании для развития математической грамотности и он не требует дополнительной регистрации, так как для него нужен только аккаунт Google, а также он может считывать информацию с картинок и анализировать их.

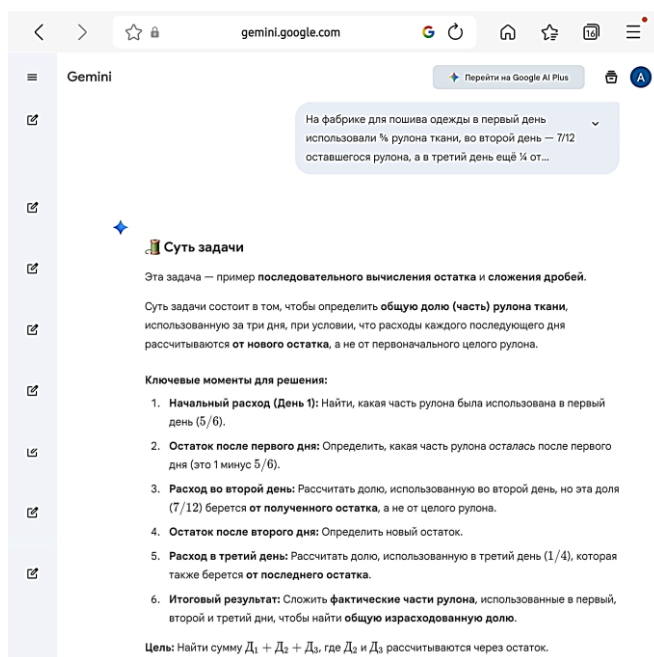

Рисунок 2 - Использование Gemini для объяснения сути задачи

На данном рисунке 2 показано использование Gemini для объяснения сути задачи по теме «Сложение и вычитание обыкновенных дробей», которая ранее была сформулирована ChatGPT. Применение этого инструмента позволяет пошагово проанализировать действия для решения задачи и использовать их для получения результата. Таким образом, Gemini способствует более глубокому пониманию содержания задачи, способности анализировать условие и повышает уровень математической грамотности. Ученики видят, что искусственный интеллект можно использовать не только для готового ответа, но и для рассуждения, выявления возможных ошибок и способов их исправления.

Примеры заданий, сформулированных с помощью искусственного интеллекта:

Задачи с ChatGPT:

1. Для приготовления напитка смешали апельсиновый, яблочный и вишнёвый соки. Апельсиновый сок составляет $\frac{2}{5}$ всей смеси, яблочный – на $\frac{1}{10}$ больше, чем апельсиновый, а остальное – вишнёвый. Какую часть всей смеси составляет вишнёвый сок?
2. Бригада строителей выполнила за день $\frac{3}{7}$ всей работы. На следующий день они сделали еще $\frac{5}{14}$ от всей работы. После этого осталось закончить $\frac{x}{14}$ проекта. Найдите значение x .
3. Алиса проехала в первый день $\frac{2}{9}$ всего маршрута, во второй – на $\frac{1}{9}$ больше, чем в первый, а в третий день – оставшуюся часть. Если весь маршрут равен 81 км, сколько километров она проезжала каждый день?

Задачи с Gemini:

4. На тренировке по лёгкой атлетике спортсмены пробежали дистанцию за три этапа. Первый этап составил $\frac{1}{5}$ всей дистанции, в второй этап – $\frac{3}{10}$ всей дистанции. Какую часть общей дистанции им осталось пробежать на третьем, последнем этапе?
5. Мама отправила Даяну в магазин за продуктами. Она потратила $\frac{2}{9}$ суммы денег на овощи и $\frac{1}{3}$ суммы денег на фрукты. На сколько больше денег она потратила на овощи, чем на фрукты? Ответ запишите в виде дроби.

Применение искусственного интеллекта на уроках математики открывает новые возможности для повышения математической грамотности. Технологии ИИ значительно упрощают поиск задач для создания плана урока, сокращают большую часть рутинной работы учителя и этим помогают ему больше времени уделить процессу обучения. Взаимодействие с системами искусственного интеллекта, таким как ChatGPT и Gemini, показывают, что ИИ – это не только готовый ответ, но и способ для интеллектуального поиска, размышления и анализа. Однако без педагога они бессмысленны, так как для того, чтобы он дал правильный ответ, человек должен правильно дать запрос, школьнику будет трудно это сделать без наставника. В связи с этим, главной целью внедрения технологий искусственного интеллекта должна быть не замена человека машиной, а научить школьника использовать технологии осмысленно, сохраняя при этом критическое мышление и внутреннюю мотивацию к обучению.

Результаты и обсуждение

В результате данного исследования были разработаны примеры заданий с использованием ChatGPT и Gemini. ChatGPT использовался для составления задач по теме «Сложение и вычитание обыкновенных дробей», Gemini – для анализа и объяснения их решения. Эксперимент применения данных технологий на уроке математики проводился в 5 классе с русским языком обучения на базе «Специализированного лицея №20 города Талдыкорган». В эксперименте участвовало 13 учеников, среди которых 2 обучающихся с высокой успеваемостью, 7 – с успеваемостью выше среднего и 4 – со средним уровнем учебных достижений. Анализ результатов показал, что учащиеся проявляют большую активность, становятся более заинтересованными в решении задач, так как понимают

алгоритмы их решения, чаще задают уточняющие вопросы и делают собственные выводы. Это помогает формировать критическое мышление и навыки самостоятельности у обучающихся. Искусственный интеллект с педагогической стороны помогает преподавателю экономить время на поиске подходящих по уровню заданий, позволяет варьировать сложность задач, помогает визуализировать решение или условие задачи для лучшего понимания.

Для комплексной оценки эффективности внедрения искусственного интеллекта в образовательный процесс был проведён SWOT-анализ (рис.3).

Рисунок 3 - SWOT-анализ эффективности применения искусственного интеллекта

SWOT-анализ показал, что искусственный интеллект имеет высокий потенциал в обучении математике при условии грамотного педагогического сопровождения. Технологии ИИ могут стать отличным инструментом для развития математической грамотности, критического мышления и ценностного отношения к знаниям, если будут использованы как помощник в достижении этих целей, а не как полная замена человеческого мышления. В рамках цифровизации образования важно сохранять баланс между человеческим интеллектом и технологическим инструментом. Для этого учителю необходимо показывать обучающимся способы применения искусственного интеллекта для понимания и формирования знаний, а не для списывания готовых ответов без анализа и рассуждения.

Перспективным направлением является дальнейшее рассмотрение использования ChatGPT и Gemini для более сложных тем старших классов, а также расширение применения ИИ в интеграции с визуальными и интерактивными платформами. Персонализация обучения с помощью искусственного интеллекта позволит учитывать индивидуальные особенности каждого ученика и повысить эффективность усвоения материала.

Заключение

Внедрение в образовательный процесс технологий искусственного интеллекта, таких как ChatGPT и Gemini, способствуют развитию математической грамотности у учащихся. Использование ИИ помогает создавать разнообразные задачи, которые подходят под уровень подготовки учеников, а также помогает посмотреть на их визуализацию и объяснять их содержание, что повышает понимание материала и активизирует участие школьников на уроках математики. Применение искусственного интеллекта в образовательной практике не только облегчает работу учителя, но и помогает формировать

у учащихся осознанное отношение к знаниям, развивая критическое и аналитическое мышления. Работа с ИИ способствует развитию самостоятельности, умению рассуждать и делать свои выводы, что особенно важно в условиях цифровизации современной жизни.

SWOT-анализ показал, что, несмотря на существующие ограничения и риски, преимущества искусственного интеллекта превышают его недостатки при условии грамотного использования его инструментов. При этом возможные риски, например, зависимость от технологий, могут быть минимизированы при правильной организации учебного процесса.

Таким образом, искусственный интеллект – это эффективный способ повышения математической грамотности учащегося, но он не может заменить педагога в учебном процессе. Роль учителя при этом трансформируется: он перестает быть единственным источником знаний и становится наставником, показывающим, что применение технологий является только помощником на пути к формированию знаний и навыков. В любой технологии важно понимать, для чего её использовать, с какой задачей она помогает справиться, только в таком случае ее использование будет полезно и эффективно.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Официальный сайт Президента Республики Казахстан
https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-plenarnom-zasedanii-avgustovskoy-konferencii-na-temu-bilim-keleshegi-adal-azamat-kasibi-maman-1571733?utm_source
2. А. А. Бабкина, Н. А. Андрюшечкина Применение искусственного интеллекта в математике // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2023. №11-2 (86). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-iskusstvennogo-intellekta-v-matematike> (дата обращения: 18.11.2025).
3. Концепция направления «Математическая грамотность» исследования PISA-2021 / ФГБУ «Федеральный институт оценки качества образования». – М.: ФИОКО, 2022. – URL: <https://fioco.ru/Contents/Item/Display/2201978> (дата обращения: 09.11.2025).
4. Maralova B. Development and Cultivation of Mathematical Literacy: A Pedagogical Perspective // Eurasian Science Review: An International Peer-Reviewed Multidisciplinary Journal. – 2024. – Vol. 2, No. 2. – P. 94–99. – DOI: 10.63034/esr-55.
5. Boscardin C.K., et al. ChatGPT and Generative Artificial Intelligence for Medical Education: Potential Impact and Opportunity // Academic Medicine. – 2024. – Vol. 99, № 1. P. 22–27. DOI: 10.1097/ACM.0000000000005439.
6. Ломова А.Е. Современные технологии индивидуального обучения математике: роль онлайн-ресурсов и искусственного интеллекта // Современные научные исследования и инновации. – 2025. – № 5. – URL: <https://web.snauka.ru/issues/2025/05/103277> (дата обращения: 09.11.2025).

УДК 340

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СУБЪЕКТА УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НЕНАДЛЕЖАЩИЕ ДЕЙСТВИЯ СИСТЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СФЕРЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Тастанбекова Л.Р.

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г.Талдықорган, Республика Казахстан
laura.ramazann@gmail.com

Жаңа технологиялар, соның ішінде жасанды интеллект негізіндегі цифрлық құралдар бүкіл әлемде денсаулық сақтау саласына белсенді енгізілуде. Бұл мақалада денсаулық сақтау жүйесіне жасанды интеллект технологияларын енгізу мәселелері, денсаулық сақтау жүйесіне жасанды интеллект технологияларын енгізуге байланысты тәуекелдер мен перспективалар, жасанды интеллект жүйелерімен зиян келтіргені үшін қылмыстық жауапкершілік мәселелері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасының заңнамасындағы қылмыстық жауапкершілік институты негізінде денсаулық сақтау саласындағы жасанды интеллект жүйелерінің тиісінше орындалмаған әрекеті үшін қылмыстық жауапкершілік субъектісінің қылмыстық-құқықтық аспектілерін құқықтық талдау болып табылады. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасының нормалары, жасанды интеллект қызметін реттеу саласындағы нормативтік актілер, ғалымдардың денсаулық сақтау саласындағы жасанды интеллекттің заңды жауапкершілігі мәселесіне қатысты пікірлері талданды.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, денсаулық сақтау, технологиялар, қылмыстық жауапкершілік.

Новые технологии, в том числе цифровые инструменты на основе искусственного интеллекта активно внедряются в сферу здравоохранения во всем мире. В данной статье рассматриваются вопросы внедрения технологий искусственного интеллекта в здравоохранение, риски и перспективы в связи с внедрением технологий искусственного интеллекта в систему здравоохранения, проблемы уголовной ответственности за причинение вреда системами искусственного интеллекта. Целью исследования является правовой анализ уголовно-правовых аспектов субъекта уголовной ответственности за ненадлежащие действия систем искусственного интеллекта в области здравоохранения на основе института уголовной ответственности в законодательстве Республики Казахстан. В ходе исследования проанализированы нормы уголовного законодательства Республики Казахстан, нормативные акты в сфере регулирования искусственного интеллекта, мнения ученых касательно вопроса юридической ответственности искусственного интеллекта в сфере здравоохранения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, здравоохранение, технологий, уголовная ответственность.

New technologies, including digital tools based on artificial intelligence, are being actively introduced into the healthcare sector worldwide. This article discusses the issues of introducing artificial intelligence technologies into healthcare, the risks and prospects associated with the introduction of artificial intelligence technologies into the healthcare system, and the problems of criminal liability for harm caused by artificial intelligence systems. The purpose of the study is a legal analysis of the criminal law aspects of the subject of criminal liability for improper actions of artificial intelligence systems in the field of healthcare based on the institution of criminal liability in the legislation of the Republic of Kazakhstan. The study analyzed the norms of the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan, regulations in the field of regulation of artificial intelligence, the opinions of scientists regarding the issue of legal responsibility of artificial intelligence in the field of healthcare.

Keywords: artificial intelligence, healthcare, technology, criminal liability.

Введение

Искусственный интеллект (далее - ИИ) со стратегической позиции определяется в качестве приоритетного драйвера индустриального и технологического развития национальной экономики Казахстана. Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев на Международном технологическом форуме «Digital Bridge 2023» подчеркнул важность искусственного интеллекта для экономического роста страны. [1] Развитие искусственного интеллекта в нашей стране основывается на построении экосистемы искусственного интеллекта, формировании благоприятного климата и дальнейшем развитии отраслей экономики с использованием возможностей технологий искусственного интеллекта. [1] В этой связи, развитие здравоохранения, как одной из ключевых отраслей нашей национальной экономики, также тесно связано с внедрением ИИ в эту отрасль экономики. В рамках реализации Концепции развития искусственного интеллекта на 2024 – 2029 годы, предусматривается создание благоприятной среды, способствующей активному, ответственному, безопасному использованию возможностей искусственного интеллекта. [1] В целях реализации данной Концепции был разработан законопроект «Об искусственном интеллекте», согласно которому искусственный интеллект – информационно-коммуникационная технология, позволяющая имитировать или превосходить когнитивные функции человека, с целью выполнения интеллектуальных задач и поиска решений. [2] Таким образом, в стране формируется нормативная правовая база для регулирования общественных отношений в сфере использования искусственного интеллекта. Внедрение ИИ в сферу здравоохранения, открывает огромные перспективы для улучшения оказания медицинских услуг, укрепления и сохранения здоровья граждан. Также внедрение ИИ в здравоохранение играет важную роль для экономики страны, так как здравоохранение является ключевой отраслью для сохранения и воспроизводства трудовых ресурсов, что напрямую влияет на экономический рост страны.

Материалы и методы. В ходе подготовки статьи использовались общенаучные и частнопроводные методы исследования. Формально-юридический метод применялся для анализа уголовно-правовых положений института уголовной ответственности уголовного законодательства Республики Казахстан.

Основная часть. Здравоохранение является приоритетной отраслью экономики для внедрения ИТ-продуктов с применением искусственного интеллекта. [1] По расчетам компании Axellec внедрение продуктов с применением искусственного интеллекта в здравоохранение и сферу социального обслуживания населения Республики Казахстан может привести к таким положительным эффектам, как прирост ВВП в 146 млрд тенге. [1]

В системе здравоохранения ИИ можно использовать для решения следующих задач:

- повышение скорости и точности медицинской диагностики: ИИ может использоваться для анализа рентгеновских снимков и МРТ, также может использоваться для обработки большого объема и других медицинских данных, в том числе и конфиденциальных медицинских данных;

- для проведения клинических исследований лекарственных средств и медицинских изделий: например ИИ может быть использован для разработки новых эффективных лекарств и медицинских изделий;

- виртуальные помощники: виртуальные цифровые помощники с применением искусственного интеллекта могут использоваться для дистанционной консультаций пациентов, также могут применяться для обработки входящих вызовов пациентов на станциях скорой медицинской помощи;

- телездравоохранение: позволит предоставлять населению дистанционные медицинские услуги на расстоянии, использование ИИ в этом направлении может улучшить доступ к медицинским услугам в отдаленных сельских местностях, где пациентам зачастую сложно получить их;

- роботизация медицинских процедур: роботизированные системы с применением ИИ могут быть использованы при проведении хирургических операций, например роботы-хирурги.

В Казахстане внедрение технологий искусственного интеллекта в медицинскую отрасль осуществляется в рамках цифровизации системы здравоохранения. Внедрение технологий искусственного интеллекта в здравоохранение имеет такие цели как повышение качества медицинского обслуживания, в том числе и в отдаленных регионах страны, и обеспечение здоровья населения. [3]

На сегодняшний день реализуются три проекта в сфере медицины на основе ИИ:

- «ИИ-терапевт» с помощью которого идет распознавание речи и алгоритмов обработки естественного языка фиксируются жалобы пациента и автоматически формируется предварительный диагноз;

- «Агент для автоматизированного определения об отклонениях в лабораторных анализах» - это позволяет автоматически выявлять отклонения для оперативного реагирования;

- «Агент для выявления оказания излишних медицинских услуг и назначения анализов», позволяющий отслеживать целесообразность назначения того или иного анализа, соответствует ли он протоколу лечения. [4]

Однако, наряду с перспективами, возникают определённые риски и правовые вопросы в связи с использованием технологий искусственного интеллекта в медицине: риск причинения вреда здоровью и жизни пациентов в результате потенциальных ошибок систем ИИ при обработке медицинских данных и знаний, а также заключений (рекомендаций), формируемых ИИ, вопрос юридической ответственности при нарушении прав и причинении вреда жизни, здоровью пациентов системами ИИ, проблемы конфиденциальности медицинских персональных данных и т.д. Согласно Решению Коллегии Евразийской экономической комиссии от 22 декабря 2015 года № 173 «Об утверждении Правил классификации медицинских изделий в зависимости от потенциального риска применения», программное обеспечение с применением технологий искусственного интеллекта, в зависимости от потенциального риска применения, относится к классу 3, то есть имеет высокую степень потенциального риска применения. [5] Это обозначает, что применение технологий искусственного интеллекта в медицине имеет определённый потенциальный риск. Отсюда закономерно возникает вопрос об юридической ответственности за ненадлежащие действия систем искусственного интеллекта при применении в медицине. Данный вопрос является одним из сложных в разрешении правовых проблем и по настоящее время остается открытым.

Существуют различные мнения касательно определения юридической ответственности за причинение вреда системами искусственного интеллекта в медицинской сфере. Климан Ю.А. решая вопрос кто будет нести юридическую ответственность – эксплуатант ИИ, его разработчик, изготовитель, лицо, осуществляющий несанкционированное вмешательство в деятельность ИИ, придерживается мнения, что юридическая ответственность может быть установлена только законом и правовое регулирование реализации гражданско-правовой, административной и уголовной ответственности должно стать основой для формирования института юридической ответственности за ущерб, причиненный пациенту при оказании медицинской помощи с применением технологий ИИ. При этом юридическая ответственность должна быть установлена в отношении как эксплуатанта, разработчика, производителя, так и лица, осуществляющего несанкционированное вмешательство в деятельность ИИ. Климан Ю.А. считает неприемлемым предложения о введении специального правового статуса для ИИ-систем, которая позволит им нести ответственность за причиненный ущерб, поскольку ответственность в первую очередь должна ложиться на людей – разработчиков, владельцев или пользователей технологий. [6] Автор в качестве субъекта юридической ответственности за ненадлежащие действия систем ИИ в медицине допускает только физическое лицо.

Морхат П.М., выделяет следующие подходы при определении юридической ответственности систем ИИ: при соблюдении определенных условий система искусственного интеллекта сама может нести ответственность за недобросовестную медицинскую практику; врач, осуществляющий контроль за действиями данной системы, также может нести ответственность за неспособность надлежащим образом истолковать ее действия; введение ответственности медицинских учреждений за сбои в работе оборудования. [7; 65]

В Рекомендациях Комиссара Совета Европы по правам человека «Раскрытие искусственного интеллекта: 10 шагов для защиты прав человека» указывается, что ответственность за нарушения прав человека, которые происходят при разработке, внедрении и использовании систем ИИ, должна всегда возлагаться на конкретное лицо (физическое или юридическое) даже тогда, когда действие, повлекшее нарушение прав человека, выполнялось без прямого указания ответственного должностного лица (оператора). [8; 14]

М.Г.Свередюк, В.С.Ступа, М.В.Пшеничнов придерживаются мнения, что искусственный интеллект не может являться самостоятельными субъектами преступления, субъектом ответственности за дефект оказания медицинской помощи в настоящее время могут быть только физические и юридические лица. В то же время авторы оставляют открытым вопрос о возможности искусственного интеллекта быть самостоятельным субъектом юридической ответственности, не отвергая такой возможности в будущем в связи развитием науки, техники, новых технологий. [9]

Исходя из исследования различных мнений касательно вопроса уголовной ответственности ИИ, можно выделить следующие основные три системы взглядов: в первой системе искусственный интеллект допускается как самостоятельный субъект ответственности, по данной модели уголовная ответственность за причинение вреда или смерти пациента при ненадлежащей работе систем ИИ лежит на ИИ; вторая система возлагает уголовную ответственность за ненадлежащие действия систем ИИ на эксплуатанта медицинских технологий на основе ИИ (медицинские работники, работники субъектов цифрового здравоохранения и медицинская организация); третья система рассматривает солидарную уголовную ответственность эксплуатанта, разработчика, производителя систем ИИ. На наш взгляд, в настоящее время уголовная ответственность ИИ, как самостоятельного субъекта уголовного правонарушения, за причинение смерти или вреда здоровью пациента невозможно, так как ИИ не обладает правосубъектностью, третий вид может вызвать сложности при определении границ уголовной ответственности каждого из субъектов, для этого необходимо выяснить на каком этапе было допущено нарушение, в результате чего был причинен вред пациенту, более того до допущения к использованию медицинских изделий на основе ИИ в медицинской практике они обязательно должны проходить государственную регистрацию, где осуществляется мониторинг безопасности, качества. Поэтому, мы считаем, что оптимальным вариантом уголовной ответственности является вторая модель.

Результаты и обсуждения. Мы придерживаемся мнения, что в реалиях сегодняшнего дня, уголовная ответственность за принятое врачебное решение на основании технологии ИИ, при эксплуатации медицинских изделий на основе ИИ, медицинских приложений с ИИ, при распространении и разглашении конфиденциальных персональных медицинских данных пациентов и т.д., если эти деяния повлекут причинение вреда здоровью или смерть пациента, нарушение прав пациентов, всегда должно возлагаться на физическое лицо, исходя из требований действующего уголовного законодательства Республики Казахстан. Согласно ч.1 ст. 15 УК РК, уголовной ответственности подлежит вменяемое физическое лицо, достигшее ко времени совершения уголовного правонарушения шестнадцатилетнего возраста. [10] То есть субъектом

уголовного правонарушения может быть только вменяемое физическое лицо, достигшее определенного возраста. Физическое лицо, вменяемость, достижение определенного законом возраста являются признаками субъекта уголовного правонарушения. Субъект уголовного правонарушения является одним из обязательных элементов состава уголовного правонарушения, без которого не может наступить уголовная ответственность. ИИ не обладает всеми установленным в уголовном законодательстве признаками субъекта уголовного правонарушения. Также ИИ не может выступать в качестве самостоятельно субъекта в силу отсутствия концепции вины. Согласно действующему уголовному закону, лицо подлежит уголовной ответственности только за те общественно опасные деяния (действия или бездействие) и наступившие общественно опасные последствия, в отношении которых установлена его вина. Виновным в уголовном правонарушении признается лишь лицо, совершившее деяние умышленно или по неосторожности. [10] В этой связи искусственный интеллект не может являться самостоятельным субъектом уголовного правонарушения и соответственно нести уголовную ответственность.

На наш взгляд, в здравоохранение ИИ должен внедряться только в качестве медицинского изделия на основе искусственного интеллекта, а не субъекта оказания медицинских услуг. Согласно кодекса РК «О здоровье народа и системе здравоохранения», к медицинским изделиям относятся изделия медицинского назначения и медицинская техника. [11] Согласно Решению Коллегии Евразийской экономической комиссии от 22 декабря 2015 года № 173 «Об утверждении Правил классификации медицинских изделий в зависимости от потенциального риска применения», «искусственный интеллект» – комплекс технологических решений, позволяющий имитировать когнитивные функции человека (включая самообучение и поиск решений без заранее заданного алгоритма), который включает в себя информационно-коммуникационную инфраструктуру, программное обеспечение (в том числе с использованием методов машинного обучения), процессы и сервисы по обработке данных и поиску решений; а «технологии искусственного интеллекта» – технологии, основанные на использовании искусственного интеллекта, включая компьютерное зрение, обработку естественного языка, распознавание и синтез речи, интеллектуальную поддержку принятия решений и другие перспективные направления. [5] Согласно данному решению, программное обеспечение с применением технологий искусственного интеллекта является медицинским изделием. [5]

На наш взгляд, для обеспечения безопасного внедрения в здравоохранение медицинских изделий на основе ИИ, внедрение должно параллельно проводиться с обучением медицинских работников по использованию таких медицинских изделий, необходимо также закрепить правовое определение такого понятия как «медицинские изделия на основе технологий искусственного интеллекта»; разработать различные правила на основе уже имеющихся правил для медицинских изделий на основе ИИ: определить порядок классификации медицинских изделий на основе технологий искусственного интеллекта в зависимости от потенциального риска нанесения вреда, выражающегося в травмировании или нанесении ущерба здоровью и жизни пациентов; определить порядок государственной регистрации, перерегистрации технологий ИИ; определить порядок эксплуатаций и разработать правила проведения мониторинга безопасности, качества и эффективности медицинских изделий на основе искусственного интеллекта, охватывающий сбор, регистрация, анализ информации о неблагоприятных событиях; разработать правила, устанавливающие порядок ввода и вывода из эксплуатаций медицинских изделий на основе технологий искусственного интеллекта.

Россия с 2023 года начала активно внедрять **медицинские изделия, созданные и работающие с использованием технологий искусственного интеллекта в систему здравоохранения. С 2023 года государственные медицинские организации Российской Федерации начали использовать в своей работе медицинские изделия, созданные и**

работающие с использованием технологий искусственного интеллекта. В 2023 году все субъекты РФ должны были внедрить не менее одного медицинского изделия, созданные и работающие с использованием технологий искусственного интеллекта, а в 2024 году этот показатель должен быть увеличен до трех. [12;109] Министерство здравоохранения Российской Федерации разрешил использовать программы с искусственным интеллектом при проведении отложенных телемедицинских консультаций. Согласно пункту 17 Приказа Министерства здравоохранения Российской Федерации от 11.04.2025 № 193н «Об утверждении Порядка организации и оказания медицинской помощи с применением телемедицинских технологий», при проведении консультаций при оказании медицинской помощи с применением телемедицинских технологий в режиме отложенных консультаций в том числе могут использоваться системы поддержки принятия врачебных решений, являющиеся медицинскими изделиями, относящимися к программному обеспечению с применением технологий искусственного интеллекта, являющемуся медицинским изделием. [13;5] Мы полагаем, что все врачебные решения на основе ИИ, протокола лечения, разработанные ИИ в обязательном порядке должны проходить контрольную проверку непосредственно медицинским работником и применяться только после утверждения им решений принятых на основе технологий ИИ.

Ввиду защиты прав граждан, предотвращения причинения вреда здоровью пациента или его смерти, считаем недопустимым использование в здравоохранении полностью автономных систем искусственного интеллекта, которые принимают решения вне зависимости от заранее заданных параметров, с непрерывным обучением, которые способны изменять свою работу вследствие появления новых данных, в том числе получаемых во время их эксплуатации, то есть с возможностью самообучения и не поддающихся контролю со стороны человека.

Внедрение технологий искусственного интеллекта в систему здравоохранения должно основываться на принцип «приоритетности принятия решений». Суть данного принципа заключается в том, что должно быть обеспечено активное человеческое участие в контроле и управлении процессом принятия решений системами искусственного интеллекта, чтобы поставить человека выше искусственного интеллекта в иерархии мандата принятия решений с возможностью корректировать действия искусственного интеллекта. Здравоохранение является специфической и чувствительной отраслью, поэтому искусственный интеллект в этой сфере не может заменить человека полностью, а лишь дополняет его. В контексте здравоохранения принцип «приоритетности принятия решений», означает, что медицинские работники, врачи должны по-прежнему контролировать системы здравоохранения и врачебные решения, так как здоровье и жизнь человека являются абсолютными правовыми ценностями. Считаю необходимым законодательно закрепить данный принцип в статье 58 главы 7 «Цифровое здравоохранение» кодекса РК «О здоровье народа и системе здравоохранения», как основополагающий принцип цифрового здравоохранения.

Внедрение технологий ИИ в систему здравоохранения имеет большие перспективы как: решение проблем с кадровым дефицитом, повышением доступности и качества медицинской помощи, оптимизацией рабочего времени медицинских работников, это значительно снизит объём нагрузки на медицинских работников, в следствие улучшится качество оказания медицинских услуг, увеличится число правильных и точных диагнозов, тем самым снизится количество врачебных ошибок и уровень уголовных медицинских правонарушений. Согласно прогнозам, приведенным в Концепции развития искусственного интеллекта на 2024 – 2029 годы, виртуальный ассистент врача, который возьмет на себя административную работу по подготовке, формированию, структурированию и анализу медицинских отчетов, а также будет отвечать на вопросы врачей благодаря информации из медицинской базы знаний, снижая нагрузку на людей,

уменьшит объем нагрузки терапевтов на 23 %, увеличит число правильных диагнозов на 43 %. Генеративный искусственный интеллект будет способен расшифровывать рентгеновские снимки, МРТ (магнитно-резонансная томография) и КТ (компьютерная томография) и на основании полученных результатов сформирует заключение, что снизит время подготовки заключения на 50 %, обеспечит точность постановки диагноза до 90 %, снизит нагрузку и контроль патологии в динамике.[1] Кадровые ресурсы здравоохранения страны имеют большие проблемы, как дефицит кадров, связанный с оттоком квалифицированных медицинских специалистов. [3] Внедрение технологий искусственного интеллекта в систему здравоохранения могут быть полезны в условиях нехватки медицинских специалистов.

Недостаточная осведомленность медицинских работников об искусственном интеллекте представляет собой серьезную проблему, влияющую на процесс внедрения технологий искусственного интеллекта в систему здравоохранения. Это ограничивает потенциал искусственного интеллекта и препятствует его полноценной интеграции в медицинскую отрасль. Внедрение технологии с применением искусственного интеллекта в систему здравоохранения должно параллельно сопровождаться обучением медицинского персонала цифровым навыкам и цифровой грамотности. Это особенно важно для медицинских работников, которым потребуется цифровая грамотность или переподготовка, повышение квалификаций, если их роли и функции будут роботизированы или автоматизированы, и которые должны уметь справляться с медицинскими изделиями, созданных и работающих на основе технологий искусственного интеллекта, способными влиять на процесс принятия решений. В связи с чем, считаем необходимым включить в учебные программы медицинских учебных заведений Казахстана как отдельную дисциплину цифровую медицину, также Департаменту развития электронного здравоохранения Министерства здравоохранения Республики Казахстан совместно с РГУ «Комитет искусственного интеллекта и развития инноваций Министерства цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан» разработать обучающие курсы по искусственному интеллекту для повышения квалификации уже практикующих медицинских работников с возможностью получения сертификата. Также необходимо разработать и включить в учебную программу по биоэтике или медицинской этике специальный курс, направленное на формирование у студентов морально-нравственных качеств связанные с применением технологий искусственного интеллекта, этические аспекты технологий ИИ. Обучение и повышение цифровой грамотности медицинского персонала создадут условия и ускорят процесс широкого внедрения искусственного интеллекта в систему здравоохранения.

Закключение. Здравоохранение является важной отраслью, предоставляющей социальные гарантии государства в обеспечении охраны здоровья населения, поэтому внедрение технологий искусственного интеллекта в эту сферу необходимо производить максимально внимательно, учитывая всевозможные риски причинения вреда здоровью и законным интересам пациентов в связи с внедрением технологий искусственного интеллекта. Искусственный интеллект открывает большие перспективы для улучшения оказания услуг в области медицины, но только в том случае, если в приоритетности при его разработке, внедрении и использовании будут безопасность и защита прав пациентов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Концепции развития искусственного интеллекта на 2024 – 2029 годы» от 24 июля 2024 года № 592 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592>
2. Досье на проект Закона Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте», январь 2025 года https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34868071

3. Постановление Правительства Республики Казахстан «Об утверждении Концепции развития здравоохранения Республики Казахстан до 2026 года» от 24 ноября 2022 года <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P22000000945#z311>

4. Сайт ТОО «МИА «КазТАГ» <https://kaztag.kz/ru/news/ii-terapevt-i-vyyavlyayushchiy-izlishnie-meduslugi-agent-poyavyatsya-v-kazakhstane->

5. Решению Коллегии Евразийской экономической комиссии от 22 декабря 2015 года № 173 «Об утверждении Правил классификации медицинских изделий в зависимости от потенциального риска применения» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/H15EK000173>

6. Климан Ю.А. Правовые проблемы применения искусственного интеллекта в сфере здравоохранения. Теория и практика общественного развития. 2024. № 11. Краснодар, Россия <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-problemy-primeneniya-iskusstvennogo-intellekta-v-sfere-zdravoohraneniya/viewer>

7. Морхат П.М. К вопросу о специфике правового регулирования искусственного интеллекта и некоторых правовых проблемах его применения в отдельных сферах. Закон и право. 2018. - № 6 <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-spetsifike-pravovogo-regulirovaniya-iskusstvennogo-intellekta-i-o-nekotoryh-pravovyh-problemah-ego-primeneniya-v-otdelnyh/viewer>

8. Рекомендации Комиссара Совета Европы по правам человека «Раскрытие искусственного интеллекта: 10 шагов для защиты прав человека» Совет Европы, май 2019 г. <https://rm.coe.int/-10-/16809a42e4>

9. М.Г. Сверхдюд, В.С. Ступа, М.В. Пшеничнов Правовые и этические проблемы внедрения искусственного интеллекта на современном этапе при осуществлении медицинской деятельности включая офтальмологию. Научно-практический рецензируемый журнал «Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики» 2025 г., № 2 <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-i-eticheskie-problemy-vnedreniya-iskustvennogo-intellekta-na-soveremnom-etape-pri-osuschestvlenii-meditsinskoy/viewer>

10. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК. https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226/k226_.htm

11. Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI ЗРК «О здоровье народа и системе здравоохранения». <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360#z589>

12. Басова А.В. «Применение искусственного интеллекта в медицине: правовые риски и перспективы», Вестник Саратовской государственной юридической академии · № 3 (158), 2024 год. <https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-iskusstvennogo-intellekta-v-meditsine-pravovye-riski-i-perspektivy/viewer>

13. Приказ Министерства здравоохранения Российской Федерации от 11.04.2025 № 193н «Об утверждении Порядка организации и оказания медицинской помощи с применением телемедицинских технологий» (Зарегистрирован 15.05.2025 № 82181). <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202505150033?index=6>

ӨОЖ 376.33:82-053.6

АУЫР СӨЙЛЕУ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӘДЕБИ ДАМУЫНДАҒЫ КӨРКЕМ ОБРАЗДАР МЕН СИМВОЛДАРДЫҢ РӨЛІ

Таубаева А.Т.

Магистрант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
24m77637@qyzpu.edu.kz

Денисова И.А.

П.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент), Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық
университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
Denissova.irina@qyzpu.edu.kz

Бұл мақала ауыр сөйлеу бұзылыстары бар жасөспірімдердің әдеби дамуындағы өтемдік тетік ретіндегі көркем образдар мен символдардың рөлін зерттеуге арналған. Жұмыстың өзектілігі осы санаттағы оқушылардың күрделі мәтінді қабылдау кедергілерін жеңу үшін тиімді вербалды емес және көрнекі-бейнелі құралдарды іздеу қажеттілігімен негізделген. Зерттеу барысында бейнелі-символдық делдалдық әдістемесін мақсатты қолдану әдеби шығарманың түсініктілігін айтарлықтай жақсартатыны, сөздік қорын байытатыны және байланысты сөйлеуді белсендіретіні туралы гипотеза ұсынылып, расталды. Зерттеуге ЖСД (Жалпы сөйлеу дамымауы) III–IV деңгейі диагнозы қойылған 20 жасөспірім қатысты. Статистикалық талдау (Манн-Уитни және Уилкоксон критерийлерімен) эксперименттік топтағы барлық көрсеткіштердің айтарлықтай өскенін ($p < 0.05$), атап айтқанда, идея мен символиканы түсінудің (200%-дан астам) өскенін көрсетті. Нәтижелер АСБ бар жасөспірімдерде әдебиетті тұтас және эмоционалды-мағыналы қабылдауды қалыптастыру үшін символдармен жұмыс істеуді түзету-педагогикалық практикаға біріктіру қажеттілігін негіздейді.

Кілт сөздер: Ауыр сөйлеу бұзылыстары (АСБ), көркем образ, әдеби даму, символ, бейнелі-символдық делдалдық, жасөспірімдер, түзету педагогикасы, мәтінді қабылдау.

Данная статья посвящена исследованию роли художественных образов и символов как компенсаторного механизма в процессе литературного развития подростков с тяжелыми нарушениями речи (ТНР). Актуальность работы обусловлена необходимостью поиска эффективных невербальных и визуально-образных средств для преодоления барьеров восприятия сложного текста у данной категории учащихся. В ходе исследования была выдвинута и подтверждена гипотеза о том, что целенаправленное использование методики образно-символического опосредствования существенно улучшает понимание литературного произведения, обогащает словарь и активизирует связную речь. В исследовании приняли участие 20 подростков с диагнозами ОНР III–IV уровня. Статистический анализ, проведенный с помощью критериев Манна-Уитни и Вилкоксона, показал достоверный рост всех показателей в экспериментальной группе ($p < 0.05$), в частности, осознания идеи и символики (более 200%). Результаты обосновывают необходимость интеграции работы с символическими образами в коррекционно-педагогическую практику для формирования целостного и эмоционально-смыслового восприятия литературы у подростков с ТНР.

Ключевые слова: Тяжелые нарушения речи (ТНР), художественный образ, литературное развитие, символ, образно-символическое опосредствование, подростки, коррекционная педагогика, восприятие текста.

This article investigates the role of artistic images and symbols as a compensatory mechanism in the literary development process of adolescents with Severe Speech Impairments (SSI). The

relevance of the work stems from the urgent need to find effective non-verbal and visual-imaginative means to overcome complex text perception barriers in this student category. The study hypothesized and confirmed that the targeted use of the image-symbolic mediation technique significantly improves the comprehension of literary works, enriches vocabulary, and activates connected speech. The research involved 20 adolescents diagnosed with OHR (General Speech Underdevelopment) Levels III–IV. Statistical analysis, using the Mann-Whitney and Wilcoxon criteria, demonstrated a significant increase in all indicators in the experimental group ($p < 0.05$), particularly in the comprehension of the core idea and symbolism (over 200%). The findings substantiate the necessity of integrating work with symbolic images into correctional-pedagogical practice to foster a holistic and emotional-semantic perception of literature in adolescents with SSI.

Keywords: Severe Speech Impairments (SSI), artistic image, literary development, symbol, image-symbolic mediation, adolescents, correctional pedagogy, text perception.

Кіріспе

Жасөспірімдердің әдеби дамуы біртұтас, әлеуметтік бейімделген тұлғаны қалыптастырудың негізгі элементі болып табылады. Алалия, афазия немесе ауыр дизартрия сияқты ауыр сөйлеу бұзылыстары бар жасөспірімдер үшін бұл процесс ерекше маңызға ие болады және ауыр қиындықтармен бірге келеді [1]. Ауызша қарым-қатынастағы шектеулер және когерентті сөйлеудің қалыптасу деңгейінің төмендеуі көбінесе оқырмандардың жетілмегендігіне, мәтінді бөлшектеп қабылдауға және шығарманың кейіпкерлері мен идеяларының ішкі әлемін түсінудегі қиындықтарға әкеледі [2].

Жұмыстың мақсаты – АСБ-мен ауыратын жасөспірімдердің әдеби дамуын құрылымдау, байыту және эмоционалды-семантикалық толтырудағы көркем образдар мен рәміздердің негізгі рөлін теориялық негіздеу және эксперименталды түрде растау, сондай-ақ оларды түзету-педагогикалық жұмыста қолдану бойынша әдістемелік ұсыныстар әзірлеу.

Мәселенің өзектілігі білім алушылардың осы санатындағы әдеби мәтінді қабылдау мен түсіндірудегі кедергілерді еңсеру үшін тиімді вербалды емес және визуалды-бейнелі құралдарды іздеу қажеттілігіне байланысты. Тікелей тілдік арна қиын болған жағдайда, бұл шығарманы түсіну мен шығармашылық тұрғыдан түсінуге "көпір" бола алатын жарқын эмоционалды және көрнекі ассоциацияларды тудыруы мүмкін мағынаның шоғырланған көрінісі ретінде көркем образ.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы психолингвистикалық және әдістемелік-әдеби тәсілдерді толықтыру және нақтылау болып табылады. [3] АСБ бар адамдарды оқытуға, атап айтқанда, әдеби даму механизмі ретінде «бейнелі-символдық делдалдық» тұжырымдамасын әзірлеуді толықтыру. Практикалық маңыздылығы логопедтер мен дефектолог мұғалімдерге мәтінді талдау дағдыларын қалыптастырудың тиімділігін арттыруға, үйлесімді сөйлеуді дамытуға, сондай-ақ АСБ бар жасөспірімдердің эмоционалды интеллектісі мен қиялын арттыруға мүмкіндік беретін көрнекі және эмоционалды маңызды көркем бейнелермен (мысалы, кейіпкер-символ, лейтмотив-сурет) жұмыс істеуге негізделген түзету бағдарламасын құрудан тұрады.

Зерттеу гипотезасы: түзету және білім беру процесінде көркем образдар мен белгілерді мақсатты пайдалану әдеби мәтінді түсінуді едәуір жақсартады, сөздік қорын байытады және сөйлеудің ауыр бұзылыстары бар жасөспірімдердің үйлесімді сөйлеуін белсендіреді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуде диагноз қойылған 20 жасөспірім (14-16 жас) қатысты: моторлы немесе сенсорлық алалияға байланысты III–IV деңгейдегі сөйлеудің жалпы дамымауы (12 адам) және дизартрияның жойылған түрі, айқын жазу және оқу бұзылыстарымен (8 адам). Сандық өрнек: негізгі (эксперименттік) топ-10 адам, бақылау тобы – 10 адам. Сапалы өрнек: әдеби материал: классикалық және заманауи көркем шығармалардың бейімделген фрагменттері, жарқын метафораларға, символдарға және архетиптік бейнелерге бай (мысалы,

А.П.Чеховтың әңгімелері, В. П. Астафьевтің әңгімелері және т. б. - жас және түзету міндеттерін ескере отырып шығармаларды таңдау). Дидактикалық материал: көрнекі тіректер жиынтығы (символдық заттар бейнеленген карталар, кейіпкерлерді талдауға арналған схема-модельдер, көңіл-күй коллаждары), сондай-ақ мәнерлі оқылатын және тиісті музыкалық сүйемелдеуі бар аудио жазбалар. Аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз ету Acer Aspire (Тайвань) дербес компьютері (ДК). Көрнекі материалдарды көрсету және интерактивті тапсырмаларды орындау үшін қолданылатын SMART Board MX255 (Канада) интерактивті тақтасы. Бағдарламалық жасақтама (бағдарламалық жасақтама): Microsoft Office 365 (АҚШ) – мәтіндік материалдар мен презентациялар жасау үшін. Adobe Photoshop Elements 2024 (Adobe Inc., АҚШ) - мамандандырылған визуалды тіректерді бейімдеу және құру (Суреттерді жеңілдету, қарама-қарсы қою, сәндеу). Praat v. 6.4. 19 (Амстердам университетінің фонетика институты, Нидерланды) – экспериментке дейін және одан кейін жасөспірімдердің сөйлеу үлгілерін акустикалық талдау үшін. Зерттеу әдістері теориялық талдау: АСБ және әдеби даму мәселелері бойынша психолингвистикалық, дефектологиялық және әдістемелік әдебиеттерді зерттеу. Анықтаушы эксперимент: келесі әдістерді қолдана отырып жүргізілді: әдеби мәтінді түсіну деңгейін бағалау әдістемесі (Т.Г. Галактионова әдістемесінің бейімделген нұсқасы) – сюжеттің реттілігін қалпына келтіруге, кейіпкерлердің мотивациясын түсіндіруге және жасырын мағынаны түсіндіруге арналған тапсырмаларды қамтиды. Біртұтас сөйлеу үлгілерін талдау әдістемесі (Р.Е. Левина, Н. С. бойынша. Жуковой) – лексикалық-грамматикалық құрылымды, логикалық және эмоционалды экспрессивтілікті оқу арқылы қайталау мен эссені бағалау. Қалыптастырушы эксперимент (бейнелі-символдық делдалдық әдісі): эксперименттік топта негізгі көркемдік бейнелер мен символдар (мысалы, өмір жолының бейнесі ретінде әңгімедегі «жол» символы немесе мүмкіндік/шектеу символы ретінде «терезе») бейнелеу, мимикалық және пантомимикалық зерттеулер арқылы енгізіліп, содан кейін ғана ауызша айтылатын арнайы әзірленген түзету әрекеттері қолданылды. Бақылау эксперименті: Өзгерістер динамикасын бағалау үшін анықтау кезеңінің әдістерін қайта қолдану. Статистикалық талдау алынған сандық деректер (мәтінді түсіну деңгейі, когерентті сөйлеудегі қателер саны, лексикалық көлем) IBM SPSS Statistics 29.0 (IBM Corp.) бағдарламалық жасақтамасымен статистикалық өңделді, АҚШ). Бақылау және эксперименттік топтардағы нәтижелерді салыстыру және қалыптастырушы экспериментке дейінгі және кейінгі өзгерістердің дұрыстығын бағалау үшін сәйкесінше Манн-Уитни параметрлік емес критерийі және Уилкоксон критерийі қолданылды. Статистикалық маңыздылық деңгейі $P < 0.05$ при кезінде қабылданды.

Негізгі бөлім

АСБ бар оқушыларды әдеби дамытудың дәстүрлі тәсілдері негізінен әдебиетті сөйлеу дағдыларын дамыту үшін материал ретінде пайдалана отырып, сөйлеудің фонетикалық-фонематикалық және лексикалық-грамматикалық құрылымын түзетуге бағытталған [4]. Отандық зерттеушілер (Р.Е. Левина, О. С. Ушакова) көркем әдебиеттің біртұтас сөйлеуді дамытудағы және сөздікті байытудағы рөлін атап өтті [1]. Алайда жасөспірімдерде ауызша ойлау мен эмоционалды қабылдаудың жетіспеушілігін өтеу үшін дербес механизм ретінде көркемдік құралдарды (бейнелер, рәміздер, троптар) нақты пайдалану туралы мәселе жеткіліксіз дамыған күйінде қалып отыр. АСБ-мен ауыратын студенттердің мәтінді қабылдау проблемасы-олар сюжеттен тыс жүруге және кейіпкерлердің идеясын, эмоционалды астары мен мотивтерін түсінуге мүмкіндік бермейтін фрагментті, Үстірт қабылдаумен сипатталады [2, 5].

Гипотеза: көркем образ және символ өзінің полисемантикалық және көрнекі шоғырлануының арқасында тікелей лингвистикалық талдаумен салыстырғанда АСБ бар жасөспірімдердің әдеби шығарманы тереңірек және тұтас қабылдауын қамтамасыз ете алады.

Кескіннің компенсаторлық функциясы: сөйлеу функциясының бұзылуы көбінесе визуалды-бейнелі ойлаудың салыстырмалы сақталуымен немесе тіпті компенсаторлық күшеюімен бірге жүреді. Схема, сурет немесе пантомима түрінде берілген сурет [әдеби мәтіндегі «сурет-символ-мағына» схемасының бейнесі] сюжеттің әртүрлі элементтерін бір суретке біріктіруге көмектесетін вербалды емес семантикалық тірек ретінде әрекет етеді.

Эмоционалды-семантикалық байланыс: архетиптік немесе мәдени маңызды ұғымдарға негізделген рәміздер (мысалы, жарық/қараңғылық, су, ағаш) эмоционалды жауап пен ассоциацияны күшейтеді, бұл эмоционалдық саласы жиі толық дамымаған немесе ауызша айту қиындығы бар жасөспірімдер үшін өте маңызды [6].

Ішкі монологты дамыту: символмен жұмыс істеу интерпретацияны қажет етеді, бұл ішкі сөйлеуді ынталандырады және кеңейтілген, дәйекті мәлімдеме үшін қажетті логикалық-аналитикалық ойлау дағдысын қалыптастырады.

Ғылыми зерттеу кезеңдері

Дайындық кезеңі: анықтау эксперименті, топтардың қалыптасуы, әдеби және дидактикалық материалдарды таңдау және бейімдеу.

Негізгі (қалыптастырушы) кезең: эксперименттік топта түзету сабақтарының циклін (12 сабақ, аптасына 2 рет 6 апта ішінде) өткізу.

Негізгі әдістер: Символдарды визуализациялау: шығармаға "суреттер сөздігін" құру, мұнда әр таңба сурет, схема және негізгі эмоционалды маркерлермен бірге жүреді.

Бейнелі-моторлық интерпретация: бейнені "өмір сүру" үшін драматизация элементтері мен пластиктерді қолдану (мысалы, кейіпкердің немесе символдың сипатын қимылмен беру).

"Символдық тізбек": мәтінге емес, карталарда бейнеленген негізгі таңбалар/кескіндер тізбегіне сүйене отырып, біртұтас қайталауды құру.

Аналитикалық кезең: бақылау экспериментін жүргізу және деректерді статистикалық талдау.

Кесте 1 – Әдеби мәтінді түсіну көрсеткіштерін салыстырмалы талдау (орташа балл)

Көрсеткіш	Анық тайтын эксперимент (ЭТ)	Анық тайтын эксперимент (БТ)	Бақылау эксперименті (ЭТ)	Бақылау эксперименті (БТ)	Маңыздылық деңгейі(ЭТ)
Сюжетті түсіну (макс. 5)	3.2	3.1	4.5	3.4	\$< 0.01\$
Мотивацияны түсіндіру (макс. 5)	1.8	1.7	3.9	2.0	\$< 0.001\$
Идея мен символизм туралы хабардар болу (макс. 5)	0.7	0.8	3.5	1.1	\$< 0.001\$

Нәтижелер мен талқылау

Бақылау экспериментінің нәтижелерін талдау эксперименттік (ЭТ) және бақылау (БТ) топтары арасындағы айтарлықтай айырмашылықтарды көрсетті.

Вилкоксон критерийін қолданатын статистикалық талдау ЭТ-дағы барлық көрсеткіштердің сенімді өсуін растады.

Когерентті сөйлеу сапасының динамикасы (логикалық және эмоционалды экспрессивтілік көрсеткіші) [ЭТ және БТ-дағы когерентті сөйлеу сапасын (бұрын/кейін) салыстыру гистограммасының бейнесі].

Акустикалық талдау нәтижелері (Praat көмегімен) ЭТ-да сөйлеудің прозодикалық сипаттамаларын жақсарту тенденциясы бар екенін көрсетті (монотондылықтың төмендеуі, семантикалық орталықтардың дәл интонациялық бөлінуі), бұл материалдың терең эмоционалды өмір сүруіне байланысты болуы мүмкін.

Қорытынды

Нәтижелер гипотезаны қолдайды. Бейнелі-символдық делдалдық әдістемесін енгізу АСБ бар жасөспірімдердің әдеби дамуында айтарлықтай әкелді.

Сюжеттен мағынаға дейін: ЭТ-дағы ең үлкен өсім (200% - дан астам) идея мен символизм туралы хабардар болу көрсеткішінде байқалады. Көрнекі бейнелерді пайдалану жасөспірімдерге сөзбе-сөз түсіну кедергісін бұзуға және жасырын мағыналарды түсіндіруге көшуге мүмкіндік берді. Символ Жасөспірім жедел ауызша есте сақтау және грамматикалық құрылымдау мәселелерін айналып өтіп, жадында көрнекі түрде сақтай алатын «семантикалық зәкір» түріне айналды.

Сөйлеуге әсері: мотивацияны түсіндіру көрсеткішінің жақсаруы (117% өсу) себеп-салдарлық ойлаудың дамуын және логикалық байланыстарды орнату қабілетін көрсетеді, бұл өз кезегінде ауызша мәлімдемелердің логикасы мен үйлесімділігіне оң әсер етті. ЭГТ-да сөйлеудің эмоционалды экспрессивтілігінің артуы күшті эмоционалды реакцияны тудыратын бейнелер лексикалық және интонациялық құралдардың кең спектрін қолдануға түрткі болғандығына байланысты.

Түзету перспективасы: нәтижелер көркем образдармен және рәміздермен жұмыс АСБ-мен ауыратын жасөспірімдер үшін түзету әдістемесінің жүйе құраушы принципіне айналуы керек екенін көрсетеді, өйткені ол толыққанды әдеби дамуға жағдай жасай отырып, қабылдаудың когнитивті, сөйлеу және эмоционалды механизмдерін белсендіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ушакова О.С. Развитие речи дошкольников. М.: Сфера, 2006. 240 с.
2. Школьники с тяжёлыми нарушениями речи как читатели / Журнал «Концепт». 2017. № 470140 [Электронный ресурс]. URL: <https://e-koncept.ru/2017/470140.htm>
3. Коррекционно-образовательное значение литературы в обучении школьников с ТНР [Электронный ресурс]. URL: <https://infourok.ru/korrekcionno-obrazovatelnoeznachenie-literatury-v-obuchanii-shkolnikov-s-tnr-4770461.html>
4. Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. М.: Просвещение, 1968. 367с.
5. Соломон Е.О. Использование художественной литературы как средство развития монологической речи у детей с тяжелыми нарушениями речи // КиберЛенинка. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-hudozhestvennoy-literatury-kak-sredstvo-razvitiya-monologicheskoy-rechi-u-detey-s-tyazhelyimi-narusheniyami-rechi>
6. Особенности воображения у детей с нарушениями речи / Издательский дом «Среда». URL: <https://phsreda.com/e-articles/37/Action37-22116.pdf>

ӘОЖ 347.1

ЦИФРЛАНДЫРУ МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЕКТ: ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ

Токанов М.М.

*PhD, оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы*
mansur_tokanov@mail.ru

Сәбитқызы А.

*Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы*
Sabitkyzy.array@mail.ru

Бұл мақала цифрландыру мен жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының адам өміріне және қоғамдық ортаға әсерін жан-жақты қарастырады. Зерттеу ЖИ мен цифрландыру процесінің кәсіби қауымдастықтар мен жастардың құндылықтық бағдарларына тигізетін терең ықпалын талдауға бағытталған. Сондай-ақ, цифрлық бірегейлікті сақтау және адамзаттың әлеуметтік-мәдени ортаны қайта қалыптастыру мүмкіндіктеріне айрықша назар аударылады. Мақала теориялық талдаулар мен практикалық мысалдарды біріктіре отырып, цифрлы технологиялар мен ЖИ дамуының тұлғаға және қоғамға әкелетін сын-қатерлері мен стратегиялық мүмкіндіктерін толық ашып көрсетеді. Бұл зерттеу цифрлы дәуірде адам құндылықтарын қайта ойлауға, әлеуметтік және мәдени ортадағы өзгерістерді түсінуге бағытталған. Сонымен қатар, болашақтағы цифрлық қоғам мен жасанды интеллект интеграциясының маңызды стратегиялық аспектілерін көрсетуді мақсат етеді.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, цифрландыру, әлеуметтік құндылықтар, технологиялар, болашақ қоғам, автоматтандыру, технологиялық инновациялар.

В данной статье всесторонне рассматривается влияние цифровизации и технологий искусственного интеллекта (ИИ) на жизнь человека и социальную среду. Цель исследования – проанализировать глубокое влияние ИИ и процесса цифровизации на ценностные ориентации профессиональных сообществ и молодежи. Особое внимание уделяется также сохранению цифровой идентичности и возможностям человечества по преобразованию социокультурной среды. Объединяя теоретический анализ и практические примеры, статья в полной мере раскрывает вызовы и стратегические возможности, которые развитие цифровых технологий и ИИ несет человеку и обществу. Цель данного исследования – переосмыслить человеческие ценности в цифровую эпоху, понять изменения в социальной и культурной среде. Кроме того, оно направлено на выделение важных стратегических аспектов интеграции цифрового общества и искусственного интеллекта в будущем.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровизация, социальные ценности, технологии, будущее общество, автоматизация, технологические инновации.

This article comprehensively examines the impact of digitalization and artificial intelligence (AI) technologies on human life and the social environment. The study aims to analyze the profound impact of AI and the digitalization process on the value orientations of professional communities and young people. Particular attention is also paid to the preservation of digital identity and humanity's potential to transform the socio-cultural environment. Combining theoretical analysis and practical examples, the article fully reveals the challenges and strategic opportunities that the development of digital technologies and AI brings to individuals and society. The goal of this study is to rethink human values in the digital age and understand changes in the social and cultural environment. Furthermore, it aims to highlight important strategic aspects of the integration of digital society and artificial intelligence in the future.

Keywords: *artificial intelligence, digitalization, social values, technology, future society, automation, technological innovation.*

Кіріспе

Бұл мақалада жасанды интеллект пен цифрландырудың қоғамдағы рөлі жан-жақты қарастырылады. Олар қазіргі қоғамдағы стратегиялық трансформацияның негізгі қозғаушы күші ретінде ерекше рөл атқарады, ақпарат ағындарын жүйелі басқаруға, деректерді дәл талдауға және шешім қабылдаудың сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Мұндай технологиялық интеграция экономикалық және әлеуметтік процестерді оңтайландырып, ресурстарды тиімді пайдалануға жағдай жасайды. Жасанды интеллект адам миының қызметін имитациялап, күрделі мәселелерді шешуге және процестерді автоматтандыруға мүмкіндік береді. Цифрландыру ақпараттық жүйелерді жүйелеу, деректерді өңдеу және сақтау арқылы қоғамдағы әртүрлі салаларды жаңғыртуды қамтамасыз етеді. Осы екі технологияның үйлесімі инновациялық прогрестің және стратегиялық трансформацияның негізіне айналды. Қазіргі кезеңде ЖИ мен цифрландыру тек техникалық құрал ретінде емес, сонымен қатар экономикалық және әлеуметтік процестерді жетілдірудің негізгі драйвері ретінде қарастырылады. Олар ресурстарды тиімді пайдалануға, процестерді оңтайландыруға және стратегиялық шешім қабылдаудағы дәлдікті арттыруға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект пен цифрландыру қоғамдық қызметтердің ашықтығы мен болжамдылығын арттырады. Интеллектуалды алгоритмдер мен автоматтандырылған жүйелер білім беру, медицина, өндіріс және мемлекеттік басқару салаларында процестерді жетілдіріп, стратегиялық шешімдерді деректерге негіздеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл технологиялар инновациялық шешімдерді тез енгізуге және экономикалық тиімділікті арттыруға жағдай жасайды. ЖИ мен цифрландыру қоғамның интеллектуалды әлеуетін нығайтып, әлеуметтік әділдікті, ақпаратқа қолжетімділікті және стратегиялық трансформацияны қамтамасыз етеді [1].

Зерттеу нәтижелері жасанды интеллект пен цифрландырудың интеграциялық әлеуетін, олардың қоғамдағы стратегиялық маңыздылығын және инновациялық прогрестің қалыптасуына қосқан үлесін ғылыми тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді. Бұл технологиялар заманауи қоғамның интеллектуалды және технологиялық дамуына бағытталған маңызды фактор болып табылады [2].

Негізгі бөлім

Бүгінде қоғамның алға қарай қарыштап дамуындағы, өркениет көшіне ұмтылысындағы, білім саласындағы заманауи кеңістікті жасанды интеллект, цифрландыру деген ұғымдарсыз елестете алмаймыз. Бұл жай ғана қазіргі заманғы сәнге айналған сөздер емес, біздің өміріміздің бір бөлшегіне айналды. Алысқа бармай-ақ, қолымыздағы смартфонның дыбыстық көмекші құрылғылары, стриминг платформасындағы ұсыным жүйесі, қызмет көрсетудің автоматтандырылған чат-боттары, тіпті медицина саласындағы, мәселен, талдау ісін жеңілдеткен медициналық өнертабыстарды айтсақ болады.

Мұны кең ауқымды және жүйелі түрде бірнеше топқа бөліп қарастырып көрейік.

Біріншіден, автокөліктердің өзін-өзі басқаруы: Жасанды интеллект технологиялары – автомобильдерді өңдеу ісінде, әсіресе болашақтың көлігі деген ұғыммен қатар айтылатын автопилоттар.

Екіншіден, қаржылық сараптама: қор нарығында және қаржы институттарының шешім қабылдауында болжамдар жасау үшін машиналық ойлаудың алгоритмдері кеңінен қолданылады.

Үшіншіден, медициналық диагностика: жасанды интеллект жүйесі медициналық мәліметтерге талдау жасау және ауруды бастапқы кезеңдерде анықтау үшін кең қолданысқа ие.

Төртіншіден, ғылыми зерттеулер: жасанды интеллект заңдылығын сақтай отырып, ғылыми зерттеулерді кең көлемді талдау процесін жеделдетіп отыр.

Бесіншіден, өндірістегі автоматизация: жасанды интеллектке негізделген роботтар мен автоматтандырылған жүйе өндірістің өнімділігі мен нақтылығын арттыру үшін кеңінен қолданылады.

Алтыншыдан, тілдік аудармашылар: жасанды интеллектке негізделген машиналық аудару жүйесі әртүрлі тілде сөйлейтін адамдар арасындағы коммуникацияны жеңілдетіп келеді.

Жетіншіден, жасанды банк терминалдарында кеңінен қолданысқа ие. Мәселен, төлемдерді автоматты төлеу: бұл алаяқтық операцияларды оңай анықтауға көмектеседі әрі банк транзакциясындағы қауіпсіздік жүйесін жақсартады. Сондай-ақ клиенттердің іс-әрекетін алдын ала болжау да қазір автоматтандырылған. Машиналық оқыту алгоритмдері клиенттің қажеттілігіне алдын ала болжам жасайды және оған жеке қызмет көрсете алады. Банк саласында виртуалды көмекшілер де тұтынушыларға қызмет көрсетіп, сұрақтарына жауап береді, банк қызметі жөніндегі ақпараттарды ұсына алады. Бұл үшін жасанды интеллект қызметіне негізделген чат-боттар пайдаланылады. Жедел кредит қызметі де осы жасанды интеллект арқылы жүзеге асырылып отыр. Олар клиенттің төлем қабілетін, қаржылық іс-әрекетін дәл бағалай алады. Мұндай технологиялар банк операцияларының ауқымын кеңейтіп қана отырған жоқ, тұтынушылар үшін сенімді әрі ыңғайлы қызметті қамтамасыз етті [3].

Бұл топтастырылған мысалдарды негізге алып, біз жасанды интеллекті мен цифрландыру актуалды емес немесе оның артықшылығынан кемшілігі көп деп айта алмаймыз. Тіпті бұл жинақталған жеті пункт оқу-ағарту, білім беру ісінде цифрландырудың қаншалықты маңызды екенін көрсетіп отыр.

Өйткені білім беру саласындағы балабақшадан жоғары оқу орындарына дейінгі цифрландыру игіліктері жас ұрпақты жан-жақты біліммен қарулануға және түрлі ақпараттарға анализ жасауға көмектеседі. Білім беру ісіндегі цифрландырудың маңыздылығы сол, ресурстарға жол ашылады, заманауи технология мен оқу әдістемесін бірегейлендіруге мүмкіндік береді. Дағдыларды дамытып, цифрлық қоғамға табысты бейімделуге бірден-бір әсер етеді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазіргі заманғы технологиялар әлемді жаңарту мен жаңғыртуда маңызды рөл атқарады. **Жасанды интеллект** осы технологиялардың ішінде маңызды орын алады. Жасанды интеллект – адамдар сияқты ойлауға және әрекет етуге бағдарламаланған машиналарда адам интеллектін имитациялау. Ол бастапқыда адам интеллектін қажет ететін тапсырмаларды (визуалды қабылдау, сөйлеуді тану, шешім қабылдау және тілді аудару) орындай алатын алгоритмдер мен компьютерлік бағдарламаларды әзірлеуді қамтиды. Жасанды интеллект машиналық оқыту, табиғи тілді өңдеу және робототехника сияқты көптеген салаларды қамтиды.

Жасанды интеллект қазіргі уақытта ақпараттық жүйелерде кеңінен қолданылады, олардың мүмкіндіктерін байытады. Машиналық оқыту және терең оқыту алгоритмдері жүйелерге үлгілерді тануға, табиғи тілді өңдеуге және деректерге негізделген үрдістерді болжауға мүмкіндік береді. Бұл технологиялар үлкен деректерді талдау және пайдалану тәсілін түбегейлі өзгертті, ақпараттық жүйелерді ақылды және бейімделгіш етті.

Жасанды интеллект ақпараттық жүйелерді түрлендірудің негізгі жолдарының бірі – үлкен деректерді талдау. Машиналық оқыту және терең оқыту алгоритмдерінің арқасында жасанды интеллект көптеген деректерді өңдеп, талдай алады, адамдар жіберіп алуы мүмкін үлгілер мен үрдістерді анықтайды. Бұл бизнеске неғұрлым хабардар стратегиялық шешімдер қабылдауға және нарықтық үрдістерді болжауға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект ақпараттық жүйелерге жеке пайдаланушы тәжірибесін жасауға мүмкіндік береді [4].

Процестерді автоматтандыру – ақпараттық жүйелердегі жасанды интеллектінің тағы бір негізгі қолданылуы. Жасанды интеллект бұрын адамның араласуын қажет ететін тапсырмаларды орындауды үйрену. Бұған автоматты мәтінді өңдеу, өнеркәсіптік процестерді роботтық автоматтандыру және тіпті пайдаланушылармен табиғи тілде байланыса алатын жасанды көмекшілерді жасау кіреді. Жасанды интеллектінің медицинадағы рөлін қарастырайық, онда ол диагноз қоюға, емдеуді тандауға, дәрі-дәрмектерді әзірлеуге және аурулардың алдын алуға көмектеседі. Жасанды интеллект медициналық деректердің үлкен көлемін талдай алады,

үлгілерді анықтай алады және денсаулық сақтау мамандарына жылдамырақ және дәлірек шешімдер қабылдауға көмектесетін түсініктер бере алады.

Жасанды интеллект білім беруде пайдалы. Оны мұғалімдердің тиімділігін арттыру үшін пайдалануға болады, мысалы, жекелендірілген оқыту және бағалау үшін жасанды интеллектпен жұмыс істейтін құралдарды енгізу арқылы. Бұл құралдар оқушылардың деректерін талдай алады, күшті және әлсіз жақтарын анықтай алады және әрбір оқушы үшін жекелендірілген оқу жолдарын ұсына алады. Сонымен қатар, жасанды интеллект бағалау сияқты күнделікті тапсырмаларды автоматтандыруға көмектесе алады, бұл мұғалімдерге сабақ жоспарлау және жекелендірілген оқыту сияқты маңызды тапсырмаларға назар аударуға мүмкіндік береді. Жасанды интеллектпен жұмыс істейтін мониторинг жүйелері мұғалімдерге сабақ барысында оқушылардың қатысуы мен түсінігі туралы нақты уақыт режимінде кері байланыс бере алады, бұл оларға оқыту стратегияларын тиімдірек реттеуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект экономикада тапсырмаларды автоматтандыру, болжамдар жасау, үлгілерді анықтау және түсініктер беру үшін де қолданылады. Оны тиімділікті, дәлдікті арттыру және шығындарды азайту үшін қаржы, маркетинг және жеткізу тізбегін басқару сияқты әртүрлі салаларда пайдалануға болады. Жасанды интеллектінің экономикадағы қолданылу мысалдарына алаяқтықты анықтау, қор нарығын болжау, тұтынушылардың мінез-құлқын талдау және тәуекелдерді басқару жатады.

Жасанды интеллектінің тиімділігі цифрландыру процесіне тікелей байланысты, өйткені **цифрландыру** деректерді жинау, өңдеу және сақтау жүйелерін қалыптастырады, сол арқылы ЖИ алгоритмдерінің нақты, жылдам және масштабты талдау жүргізу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Цифрландыру ұйымдар мен қоғамдағы процестерді автоматтандырып, ақпарат ағынын оңтайландырады, стратегиялық шешімдер қабылдауды деректерге негіздеуге жағдай туғызады. Сонымен қатар, цифрландыру инновациялық экожүйелерді дамытуға, жаңа технологиялық платформаларды енгізуге және интеллектуалды инфрақұрылымды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, цифрландыру мен ЖИ өзара толықтырып, заманауи қоғамдағы технологиялық прогрестің негізгі драйверіне айналады.

Цифрландыру түсінігі – әртүрлі бағдарламалар мен қашықтан немесе мектепте, орта, жоғары оқу орындарында білім алу кезінде электронды оқытуға негізделген басқа да цифрлық ресурстар. Мысалы, бұл сыныпта немесе аудиторияда компьютер, планшет сынды электронды құрылғыларды пайдалану арқылы орындалатын тапсырмалар легі болуы мүмкін [5].

Білім беру ісіндегі цифрландырудың мәні неде?

Цифрландыруға тікелей оқу процесі ғана емес, сондай-ақ ұйымдастыру сәттері де кіреді. Бұл – электронды күнделіктер, журналдар және мұғаліммен немесе оқытушымен қашықтан, т.с.с. байланысу мүмкіндігінің болуы. Әсіресе оқу-ағарту ісіндегі цифрландырудың айқын бағыты коронавирус пандемиясымен тығыз байланысты болды. Мектептер мен орта және жоғары оқу орындары қашықтан оқытуға көшті, бұл барлық оқушыларға, тіпті олардың ата-аналары мен мұғалімдеріне де, оқытушыларына да тікелей қатысты болды. Дегенмен, шын мәнінде, білім берудегі цифрландыру пандемиядан әлдеқайда бұрын басталды және ол кең ауқымға ие болды. Бұған білімдендіру технологиясының нарықтық құны дәлел бола алады. Нарықтың қарқынды өсіп келе жатқаны сонша, әлемдік экономикалық форумның бағалауы бойынша, 2025 жылға қарай оның көлемі 342 млрд АҚШ долларына жетеді екен.

Жоғары мектеп мамандарының бағалауы бойынша Қазақстандағы цифрландырудың үш деңгейін қарастырамыз және оның әрқайсысында өзіне тән процесстер жүргізілді. Бірінші толқын 80-жылдардың соңы мен 90- жылдардың басы. Бұл жылдары компьютердің өзі жаңа нәрсе болғандықтан, негізінен компьютерлік сауаттылықты дамытуға көңіл бөлінді, оқу орындарында компьютерлік сыныптар ашыла бастады.

Цифрландыру – аналогтық деректер мен жұмыс процестерін сандық форматқа түрлендіру процесі. Ол бизнес-процестерді автоматтандыру, қызмет көрсету сапасын

жақсарту, өндірісті оңтайландыру және ұйымдар мен кәсіпорындардың жалпы өнімділігін арттыру үшін сандық технологияларды пайдалануды қамтиды. Нәтижесінде, әлеуметтік өмір өзгеріп, оның сапасы жақсарып, адамдар ақпарат пен қызметтерге электронды түрде қол жеткізе бастады, денсаулық сақтау және білім беру жүйелері жақсарып келеді. Кәсіпорындағы цифрландыру – компанияның бизнес-процестеріне тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін сандық технологиялар мен құралдарды енгізу процесі. Оған жұмыс процесін автоматтандыру, бұлтты технологияларды пайдалану, деректерді талдау, Заттар интернеті, жасанды интеллект және басқа да инновациялық технологиялар кіреді. Кәсіпорындағы цифрландырудың негізгі сипаттамасы – деректерге негізделген шешім қабылдау және адам еңбегін күнделікті әрекеттерден ығыстыру. Мұндай компания шешім қабылдау кезінде әртүрлі ішкі көздерден алынған деректерді, есеп нәтижелерін және аналитикалық көрсеткіштерді пайдаланады. Цифрландыру ақпараттық кеңістіктің күрделілігінің артуын білдіреді. Басшылардың шешім қабылдауда пайдаланатын деректері сапалық тұрғыдан күрделірек және көлемі жағынан үлкенірек болып келеді. Цифрландыру қажетті деректерді жедел беру және басқару жүйесін икемді ету арқылы шешім қабылдау уақытын қысқартып қана қоймай, сонымен қатар дағдарыстық жағдайлардың алдын алуға көмектеседі. Мысалы, егер автомобиль қозғалтқышы оның жұмысын бақылайтын сенсорлармен жабдықталған болса, өндіруші немесе иесі қозғалтқыштың жұмысын талдап, оның параметрлерін бастапқы зауыттық сипаттамалармен салыстыра алады. Бұл қозғалтқышқа жоспардан тыс техникалық қызмет көрсету немесе жөндеу қажет болған кезде ерте ескертуге мүмкіндік береді. Бұл логистика және көлік компанияларына бизнесті басқаруда көмектесе алады.

Цифрландырудың қозғаушы күштері:

- Өнімділік пен тиімділіктің артуы. Цифрлық технологиялар автоматтандыру, адам еңбегін жою және бағдарламалық жасақтаманы пайдаланып деректерді тиімдірек басқару арқылы процестерді жеделдетеді, бұл қателіктерді азайтады.
- Қызмет көрсету сапасының жақсаруы. Цифрлық технологиялар тұтынушыларға қызмет көрсетуді жақсартады, нәтижесінде тұтынушылар базасы артады және компанияның беделі жақсарады.
- Шығындардың төмендеуі. Цифрлық технологиялар өндірісті, тұтынушыларға қызмет көрсетуді және компанияны басқарудың жалпы шығындарын азайтады.
- Бәсекелестіктің артуы. Жоғарыда аталған артықшылықтардың арқасында цифрлық технологияларды пайдаланатын компаниялар нарықта пайдаланатын компанияларға қарағанда бәсекеге қабілетті бола алады.
- Коммуникация мен ынтымақтастықтың жақсаруы. Цифрлық технологиялар қызметкерлер мен бөлімдер арасындағы байланыс пен ынтымақтастықты жақсартады, олардың жұмысын тиімдірек етеді және шешім қабылдауды жылдамдатады.
- Бизнес-процестерді автоматтандыру. Сандық технологиялар көптеген бизнес-процестерді автоматтандырады. Бұл уақытты қысқартады және компанияларға назар аударуды қажет ететін басқа мәселелерге назар аударуға мүмкіндік береді.
- Деректерді талдауды жақсарту. Цифрландыру көп көлемдегі деректерді жинауға және талдауға мүмкіндік береді, бұл компанияларға неғұрлым хабардар шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Цифрландыру – қоғам мен экономикадағы ақпараттық және өндірістік процестерді сандық технологиялар арқылы трансформациялау үдерісі. Бұл үрдіс ұйымдық, әлеуметтік және экономикалық құрылымдардың тиімділігін арттырады, деректерді жинау, өңдеу және талдау арқылы стратегиялық шешім қабылдауды жеделдетеді. Сандық жүйелер ресурстарды оңтайлы пайдалануға мүмкіндік беріп, өнімділікті арттыру мен процестерді автоматтандырудың негізін қалайды.

Сандық технологиялар үлкен деректерді өңдеу қабілетін қамтамасыз етіп, инновациялық платформалардың дамуына жағдай жасайды. Деректерге негізделген

аналитикалық шешімдер ұйымдар мен мемлекеттік құрылымдарға саясатты, бизнесті және әлеуметтік бағдарламаларды дәл жоспарлауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл технологиялар стратегиялық трансформацияны жеделдетіп, инновацияларды енгізу үшін икемді инфрақұрылымды қалыптастырады. Цифрландыру тек технологиялық жаңалық емес, сонымен қатар қоғам мен экономика құрылымының стратегиялық өзгерістерін қолдайтын фактор болып табылады. Ол жаңа бизнес-модельдерді енгізуге, өнім мен қызмет сапасын арттыруға, интеллектуалды инфрақұрылымды дамытуға және инновациялық экожүйелерді қалыптастыруға ықпал етеді.

Жасанды интеллект пен цифрландырудың үйлесімі қоғамдағы ақпараттық, экономикалық және әлеуметтік процестерді түбегейлі трансформациялап, стратегиялық шешім қабылдаудың тиімділігін арттырады (Кесте 1).

Кесте 1 - Жасанды интеллекті мен ақпараттық жүйелерді цифрлық форматы

Аспект	Жасанды интеллект (ЖИ)	Цифрландыру	Қоғамға әсері
Мақсаты	Адамның интеллектуалды қабілетін имитациялау, шешім қабылдау процесін автоматтандыру	Ақпараттық және экономикалық процестерді жүйелеу, деректерді тиімді басқару және өңдеу	Қоғамдағы қызмет көрсету сапасын арттыру, стратегиялық шешімдерді деректер негізінде қабылдауды жетілдіру, әлеуметтік тиімділікті жоғарылату
Негізгі функциясы	Алгоритмдік талдау, болжам жасау, күрделі тапсырмаларды автоматты түрде орындау	Деректерді жинау, сақтау, өңдеу, жүйелеу және талдау	Ресурстарды тиімді пайдалану, процестердің ашықтығы мен жылдамдығын арттыру, шешім қабылдаудағы дәлдікті күшейту
Технологиялық құралдары	Машиналық оқыту, терең оқыту, нейрондық желілер, табиғи тілді өңдеу	Ақпараттық жүйелер, бұлтты платформалар, электрондық деректер базалары, аналитикалық бағдарламалар	Қоғамның ақпараттық инфрақұрылымын жетілдіру, инновациялық экожүйелер құру, стратегиялық трансформацияны қолдау
Әлеуметтік әсері	Жеке тұлғаның қабілеттерін кеңейту, білім мен дағдыларды жетілдіру, қызметтердің персонализациясы	Ақпаратқа қолжетімділікті арттыру, қоғамдық қызметтерді оңтайландыру, әлеуметтік басқаруды жетілдіру	Қоғамдағы тиімділік, инновациялық прогресс, білім мен денсаулық сапасын арттыру, әлеуметтік әділдікке ықпал ету
Экономикалық әсері	Өнімділікті арттыру, инновациялық бизнес-модельдерді қалыптастыру, шығындарды азайту	Процестерді оңтайландыру, жоспарлау сапасын арттыру, деректер негізінде шешім қабылдауды жақсарту	Бәсекеге қабілеттілікті арттыру, экономикалық өсімді қолдау, стратегиялық трансформацияны жеделдету
Интеграция нәтижесі	ЖИ алгоритмдері деректерді талдау арқылы нақты шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді	Ақпараттық жүйелер ЖИ-дің тиімділігін арттырады, деректердің қолжетімділігін қамтамасыз етеді	ЖИ мен цифрлық платформалардың үйлесімі қоғам мен экономиканы инновациялық, интеллектуалды және тиімді трансформациялайды

Жасанды интеллекті мен ақпараттық жүйелерді цифрлық форматқа көшіру үрдісі өзара толықтырып, заманауи қоғамдағы инновациялық трансформацияның негізгі драйверіне айналады. Цифрлық инфрақұрылым ЖИ алгоритмдеріне деректерді дәл және жылдам өңдеуге жағдай жасап, олардың болжамдық, аналитикалық және автоматтандырылған шешім қабылдау қабілетін арттырады. Сонымен қатар, бұл комбинация стратегиялық жоспарлауды жетілдіріп, ресурстарды тиімді пайдалануға, процестерді оңтайландыруға және жаңа технологиялық экожүйелерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, жасанды интеллект пен сандық технологиялардың үйлесімі қоғам мен экономикадағы прогрестің негізгі тірегі болып саналады.

Қорытынды

Жасанды интеллект пен цифрландыру қоғамдағы стратегиялық трансформацияның негізгі қозғаушы күші ретінде ерекше рөл атқарады. Олар ақпарат ағындарын жүйелі басқаруға, деректерді дәл талдауға және шешім қабылдаудың сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Мұндай технологиялық интеграция экономикалық және әлеуметтік процестерді оңтайландырып, ресурстарды тиімді пайдалануға, уақыт пен шығындарды үнемдеуге жағдай жасайды. Олардың үйлесімі инновациялық экожүйелер мен жаңа бизнес-модельдердің дамуына жол ашады, сондай-ақ технологиялық өзгерістердің қарқынын арттырады. Ақпараттық және интеллектуалды платформалар білім беру, медицина, мемлекеттік басқару, ғылыми зерттеу сияқты салаларда процестерді жетілдіріп, болжаушылық қабілетті күшейтеді, стратегиялық шешімдерді деректерге негіздеуге мүмкіндік береді. Жасанды интеллект пен цифрландыру қоғамдағы әлеуметтік әділдік пен ақпаратқа қолжетімділікті арттыруға да ықпал етеді. Олар жеке тұлғалар мен ұйымдарға тиімді, адаптивті қызмет көрсету жолдарын қалыптастырып, инновациялық шешімдердің нақты нәтижеге жеткізу қабілетін күшейтеді. Автоматтандырылған жүйелер мен аналитикалық платформалар арқылы стратегиялық трансформация жедел жүзеге асырылады. Сонымен қатар, бұл технологиялар процестерді автоматтандыру мен инновацияларды енгізу арқылы экономикалық тиімділікті арттырады және қоғамды тұрақты даму жолына бағыттайды. Жасанды интеллект пен цифрландырудың үйлесімі заманауи қоғамдағы интеллектуалды, инновациялық және әлеуметтік-экономикалық прогрестің негізгі драйвері болып табылады.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект пен цифрландыру қоғам мен экономиканың тұрақты, интеллектуалды және инновациялық дамуы үшін шешуші фактор болып табылады. Олардың үйлесімі әлеуметтік және экономикалық құрылымдарды қайта қалыптастырып, болашақтың технологиялық дамыған және интеллектуалды қоғамына берік негіз қалдырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Цифровизация и искусственный интеллект. // <https://sociodigger.ru/releases/release/cifrovizacija-i-iskusstvennyi-intellekt>
2. Жасанды интеллект және цифрландыру. // <https://syrboyi.kz/bilim/zhasandy-intellekt-zhaene-cifrlandyruw-156451/>
3. Роль искусственного интеллекта в современной жизни // <https://cism-ms.ru/poleznye-materialy/rol-iskusstvennogo-intellekta-v-sovremennoy-zhizni>
4. Технологии цифровизации в России – настала эпоха перемен // <https://center2m.ru/digitalization-technologies>
5. Что такое цифровизация? // <https://dis-group.ru/blogs/czifrovizacziya-chto-eto-takoe-prostyimi-slovami/>

ӨОЖ 314.15:351.84

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫНЫҢ БОЛАШАҒЫ: ЖАҒАНДЫҚ ҮРДІСТЕР МЕН ҰЛТТЫҚ БАСЫМДЫҚТАР

Толамисова А.Г.

Докторант, *І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,*
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
zhantokab@mail.ru

Байдыбекова С.К.

Э.ғ.к., профессор, *І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,*
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
b-saltanat@mail.ru

Мақалада Қазақстандағы көші-қон саясатының тарихи негіздері, қалыптасу кезеңдері және қазіргі бағыттары өзара байланыста талданады. Зерттеу барысында көші-қон үдерістеріне әсер ететін ішкі және сыртқы факторлар, соның ішінде еңбек нарығындағы өзгерістер, аймақтық теңсіздіктер, урбанизацияның күшеюі және демографиялық динамика қарастырылады. Автор халықаралық ұйымдардың ұсынымдары мен жаһандық көші-қон трендтерін салыстыра талдап, оларды ұлттық саясатқа бейімдеу жолдарын көрсетеді. Миграциялық реттеу тетіктерін жетілдіру, институционалдық үйлестіруді күшейту және деректерге негізделген басқару тәсілдерін енгізу қажеттілігі ерекше атап өтіледі. Нәтижесінде көші-қон саясатының тиімділігі оны стратегиялық жоспарлау жүйесіне толық интеграциялау арқылы артатыны дәлелденеді.

Кілт сөздер: көші-қон, көші-қон саясаты, еңбек миграциясы, репатриация, жаһандану, демографиялық даму, адами капитал, көші-қон қауіпсіздігі, урбанизация, халықаралық ынтымақтастық.

В статье всесторонне анализируются исторические основы, этапы формирования и современные направления миграционной политики Казахстана. В ходе исследования рассматриваются внутренние и внешние факторы, влияющие на миграционные процессы, включая изменения на рынке труда, региональные дисбалансы, усиление урбанизации и демографическую динамику. Автор сопоставляет рекомендации международных организаций и глобальные миграционные тенденции, определяя возможности их адаптации к национальной политике. Отмечается необходимость совершенствования механизмов миграционного регулирования, укрепления институциональной координации и внедрения управления, основанного на данных. В итоге доказывается, что повышение эффективности миграционной политики возможно путем её полной интеграции в систему стратегического планирования.

Ключевые слова: миграция, миграционная политика, трудовая миграция, репатриация, глобализация, демографическое развитие, человеческий капитал, миграционная безопасность, урбанизация, международное сотрудничество.

The article provides a comprehensive analysis of the historical foundations, stages of formation, and current directions of Kazakhstan's migration policy. The study examines internal and external factors influencing migration processes, including changes in the labor market, regional disparities, growing urbanization, and demographic dynamics. The author compares the recommendations of international organizations and global migration trends, identifying ways to adapt them to national policy. The article emphasizes the need to improve migration regulation mechanisms, strengthen institutional coordination, and introduce data-driven management approaches. Ultimately, it is demonstrated that the effectiveness of migration policy can be enhanced through its full integration into the strategic planning system.

Keywords: migration, migration policy, labor migration, repatriation, globalization, demographic development, human capital, migration security, urbanization, international cooperation.

Кіріспе.

XXI ғасырдың басты әлеуметтік феномендерінің бірі – көші-қон. Халықтың қозғалысы қазіргі қоғамның экономикалық, саяси және мәдени өзгерістерінің негізгі көрсеткіштерінің бірі болып саналады. БҰҰ деректері бойынша, бүгінде әлем халқының шамамен 3,6%-ы, яғни 280 миллион адам өз елінен тыс өмір сүреді [1]. Мұндай ауқымды үдеріс мемлекеттердің еңбек нарығына, әлеуметтік жүйесіне, демографиялық тепе-теңдігіне және ұлттық қауіпсіздігіне тікелей әсер етуде.

Қазақстан үшін көші-қон мәселесі тек демографиялық емес, сонымен қатар стратегиялық сипатқа ие. Ел тәуелсіздік алғаннан бері көші-қон саясаты экономикалық дамудың және әлеуметтік тұрақтылықтың маңызды тетігі ретінде қарастырылып келеді. Мемлекеттің көші-қон саясаты еңбек ресурстарын тиімді пайдалануға, этнодемографиялық тепе-теңдікті сақтауға, шетелдегі отандастарды қолдауға және сыртқы көші-қонның теріс салдарын азайтуға бағытталған.

Соңғы жылдары көші-қон үдерістеріне әсер ететін жаңа факторлар пайда болды. Олардың қатарында еңбек миграциясының қарқын алуы, халықаралық еңбек нарығының жаһандануы, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы, экологиялық және климаттық көші-қонның күшеюі, сондай-ақ аймақтық қақтығыстар мен экономикалық теңсіздіктің артуы бар. Бұл жағдайлар көші-қон саясатын қайта қарауды және оны ұлттық даму стратегиясымен үйлестіруді қажет етеді.

Мақаланың өзектілігі – жаһандану, цифрландыру, климаттық өзгерістер және геосаяси тұрақсыздық жағдайында Қазақстанның көші-қон саясатын жаңаша қарау қажеттілігінде. Қазіргі кезеңде көші-қон саясаты тек халықтың қозғалысын реттеу құралы ғана емес, елдің адами капиталы мен экономикалық әлеуетін арттырудың маңызды тетігі ретінде қарастырылуы тиіс.

Зерттеудің мақсаты – жаһандық көші-қон үрдістерін және халықаралық тәжірибелерді ескере отырып, Қазақстанның көші-қон саясатының ұзақ мерзімді бағыттарын, басымдықтарын және даму перспективаларын айқындау. Осы мақсатқа жету үшін зерттеу барысында көші-қон саясатының институционалдық құрылымы, құқықтық базасы, мемлекеттік және аймақтық бағдарламалар талданады. Сонымен қатар, репатриация (оралмандарды қоныстандыру), еңбек миграциясын реттеу, көші-қон қауіпсіздігін қамтамасыз ету және халықаралық ынтымақтастықты дамыту мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Күтілетін нәтижелер – Қазақстанның көші-қон саясатын стратегиялық мемлекеттік жоспарлаудың ажырамас бөлігі ретінде жетілдіру жөніндегі ғылыми негізделген ұсынымдар әзірлеу, көші-қон процестерінің тиімділігін арттыруға бағытталған жаңа тәсілдер ұсыну және көші-қон саласында ұлттық мүдделерді қорғауды күшейту.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу әдістемесі көпдеңгейлі және кешенді тәсілге негізделді. Бұл тәсіл көші-қон саясатын жан-жақты қарастыруға, оның әлеуметтік, экономикалық және құқықтық аспектілерін өзара байланыста талдауға мүмкіндік берді.

Жүйелі талдау әдісі – көші-қонды әлеуметтік-экономикалық жүйенің құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға, оның ішкі және сыртқы факторлармен өзара байланысын анықтауға мүмкіндік берді. Бұл әдіс көші-қонның ұлттық еңбек нарығына, демографиялық құрылымға және аймақтық дамуға әсерін кешенді бағалауға негіз болды;

Салыстырмалы әдіс – Қазақстан мен басқа мемлекеттердің көші-қон саясаты тәжірибесін салыстырып, тиімді үлгілер мен стратегиялық бағыттарды айқындауға көмектесті. Аталған әдіс халықаралық тәжірибелерді ұлттық контексте бейімдеу жолдарын анықтауға мүмкіндік берді;

Контент-талдау және статистикалық әдістер – ресми құжаттар, халықаралық ұйымдардың есептері мен ғылыми жарияланымдардағы ақпараттарды жүйелеп, көші-қон процестерінің сандық және сапалық сипаттамаларын айқындауға бағытталды. Бұл әдістер көші-қонның көлемін, құрылымын, бағыттарын және әлеуметтік-экономикалық салдарын талдауға негіз болды;

Институционалдық талдау әдісі – көші-қон саясатын жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың құрылымын, олардың өкілеттіліктерін және өзара іс-қимыл тетіктерін зерттеуге қолданылды.

Зерттеу барысында қолданылған дереккөздер қатарына Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросының мәліметтері, Халықаралық көші-қон ұйымы (ИОМ), Дүниежүзілік банк, Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ), сондай-ақ ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ресми есептері мен нормативтік құжаттары енгізілді.

Аталған деректер мен әдістерді үйлестіре пайдалану зерттеу нәтижелерінің дәлдігі мен ғылыми негізділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстанның көші-қон саясаты тәуелсіздік алған сәттен бастап елдің әлеуметтік, экономикалық және демографиялық дамуының негізгі элементіне айналды. Көші-қон саясатының басты мақсаты – елдің адами капиталын сақтау мен арттыру, этнодемографиялық теңгерімді қамтамасыз ету және еңбек ресурстарын тиімді бөлу болып табылады.

1991 жылдан бері ел аумағына 1,1 миллионнан астам этникалық қазақ (қандастар) оралды [2]. Бұл үрдіс ұлттық бірлікті нығайту мен этникалық теңгерім орнатуда, сондай-ақ тарихи әділеттілікті қалпына келтіруде маңызды рөл атқарды.

Қазақстандағы көші-қон саясатының қалыптасу және даму эволюциясын үш негізгі кезеңге бөлуге болады:

1.1991–2000 жж. – көші-қонның заңнамалық және институционалдық негізін қалыптастыру кезеңі. Бұл уақытта «Халықтың көші-қоны туралы» алғашқы заң қабылданып, көші-қон және демография агенттігі құрылды. Негізгі басымдық – тарихи отанына оралған қандастарды қабылдау мен қоныстандыру болды.

2.2001–2015 жж. – еңбек көші-қонын басқару және көші-қон қызметтерін үйлестіру кезеңі. Бұл жылдары көші-қон процестері жаһандық еңбек нарығымен байланыстырыла бастады, еңбек миграциясын заңдастыру, виза және тіркеу жүйесін жетілдіру шаралары қабылданды.

3.2016 жылдан кейінгі кезең – цифрландыру, аймақтық интеграция және халықаралық серіктестік кезеңі. Көші-қон саласындағы цифрлық платформалар енгізіліп, шетелдік жұмыс күшін онлайн тіркеу және еңбек келісімшарттарын бақылау жүйесі іске қосылды.

Қазіргі уақытта Қазақстан көші-қон саясатын 2023–2027 жылдарға арналған тұжырымдама аясында жүзеге асырып отыр. Бұл құжатта ішкі көші-қонның теңгерімсіздігі, еңбек ресурстарының аймақтық айырмашылықтары және білікті кадрлардың эмиграциясы сияқты өзекті мәселелер айқындалған [3].

Қазақстандағы көші-қон еңбек нарығымен тығыз байланысты. Ресми мәліметтерге сәйкес, 2023 жылы елде шамамен 1,3 миллион шетелдік еңбек мигранты тіркелген, олардың басым бөлігі Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан азаматтары [4]. Бұл еңбек мигранттары құрылыс, ауыл шаруашылығы және қызмет көрсету салаларында маңызды рөл атқарады.

Алайда, көші-қонның көлеңкелі секторда дамуы салық түсімдерінің азаюына және әлеуметтік теңсіздіктің күшеюіне алып келеді. Сондықтан болашақта Қазақстан көші-қон саясатын еңбек ресурстарын заңдастыру, әлеуметтік сақтандыру жүйесіне тарту және еңбек құқықтарын қорғау тетіктерімен күшейтуі қажет.

Жаһандану көші-қон процестерін жеделдетіп қана қоймай, олардың мазмұнын өзгертті. Қазіргі көші-қон ағындарына тән ерекшеліктер:

- интеллектуалды көші-қонның артуы – жоғары білікті мамандардың шетелге кетуі;
- урбанизацияның күшеюі – ауылдық аймақтардан ірі қалаларға жаппай көшу;

- цифрлық миграцияның пайда болуы – қашықтан жұмыс істейтін еңбеккерлердің жаһандық қозғалысы;

- кологиялық миграцияның өсуі – климаттық және табиғи факторлар әсерінен орын ауыстыру.

Қазақстан үшін «ақылды көші-қон» (smart migration) тұжырымдамасын енгізу өзекті. Бұл – елдің инновациялық дамуын қамтамасыз ететін адами ресурстарды мақсатты түрде тартуға бағытталған саясат [5].

Көші-қон демографиялық құрылымға тікелей әсер етеді. Соңғы жылдары ел халқының табиғи өсімі баяулап, урбанизация қарқыны артқан. 2024 жылы Қазақстан халқының 60%-дан астамы қалада тұрады. Ішкі көші-қонның басым бөлігі оңтүстік өңірлерден (Түркістан, Жамбыл, Алматы облыстары) солтүстік және шығыс аймақтарға бағытталған. Бұл үрдіс демографиялық теңгерімді сақтау мен еңбек нарығын тұрақтандырудың маңызды факторы болып табылады. Сонымен қатар, көші-қон ағындарының үйлесімділігі әлеуметтік инфрақұрылымға қысым түсіреді: тұрғын үй, білім беру және денсаулық сақтау жүйелерінің жүктемесі артып келеді.

Канада, Германия және Австралияның тәжірибесі көші-қонды ұлттық экономикалық стратегияның маңызды элементі ретінде қарастырудың тиімділігін дәлелдеді.

Канадада «points system» деп аталатын мигранттарды іріктеу жүйесі еңбек нарығының нақты сұранысына негізделген;

Германияда көші-қон саясаты интеграциялық және тілдік бейімделу бағдарламаларымен қатар жүреді;

Австралияда көші-қон экономикалық өсім мен адами капиталды арттыру тетігі ретінде қарастырылады.

Қазақстан осы үлгілерді ұлттық ерекшеліктермен үйлестіре отырып, еңбек ресурстарын жоспарлау және көші-қонды стратегиялық басқару жүйесіне енгізе алады [6].

Қорытынды

Жүргізілген талдау нәтижесінде Қазақстанның көші-қон саясатына қатысты бірқатар ғылыми және тәжірибелік қорытындылар жасалды:

1. Қазақстанның көші-қон саясаты қазіргі жағдайда демографиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің, еңбек нарығын теңгерудің және аймақтық дамудың үйлесімділігін сақтаудың негізгі құралына айналып отыр. Көші-қон процестерін тиімді басқару мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын нығайтады.

2. Еңбек көші-қонын цифрландыру көлеңкелі экономиканы азайтып, еңбек қатынастарын заңдастыруға, салықтық түсімдерді арттыруға және экономикалық тиімділікті күшейтуге мүмкіндік береді. Цифрлық платформа мен деректерді интеграциялау еңбек мигранттарын тіркеу мен мониторингтеу сапасын арттырады.

3. Интеллектуалды және репатриациялық көші-қон елдің адами капиталының сапасын жақсартып, инновациялық әлеуетін арттырады. Білікті мамандарды тарту және шетелдегі отандастарды ел экономикасына бейімдеу ұзақ мерзімді тұрақты дамудың маңызды алғышарты болып табылады.

4. Көші-қон саясатын ұлттық экономикалық жоспарлаумен және өңірлік даму стратегияларымен үйлестіру қажеттілігі айқындалды. Мұндай интеграциялық тәсіл көші-қонды елдің жалпы даму моделінің құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға және адами ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

5. Халықаралық ынтымақтастықты күшейту көші-қон процестерін реттеуде, еңбек мигранттарының құқықтарын қорғауда және әлеуметтік кепілдіктерін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Бұл бағытта Халықаралық көші-қон ұйымы (ИОМ), БҰҰ және көршілес мемлекеттермен өзара іс-қимылды тереңдету қажет [7].

Жалпы алғанда, көші-қон саясатын жаңғырту Қазақстанның тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің стратегиялық шарты болып табылады.

Қазақстандағы көші-қон саясатының болашағы жаһандық үрдістермен тығыз байланысты, алайда ол ұлттық басымдықтар мен мемлекеттік мүдделерге сай бағытталуы тиіс. Қазіргі геосаяси және экономикалық жағдайда көші-қон елдің тұрақты дамуы мен әлеуметтік қауіпсіздігінің маңызды құрамдас бөлігі болып отыр.

Мемлекет үшін көші-қон тек халықтың қозғалысын реттеу тетігі емес, стратегиялық даму мен адами капиталды жаңарту факторы ретінде қарастырылуы қажет. Көші-қон процестерін тиімді басқару экономикалық белсенділікті арттыруға, инновациялық әлеуетті дамытуға және өңірлік теңгерімді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Көші-қонды басқарудағы негізгі стратегиялық мақсаттар мыналар болып табылады:

- ұлттық қауіпсіздік пен әлеуметтік тұрақтылықты сақтау;
- еңбек нарығын теңгерімді және икемді дамыту;
- қандастардың елге бейімделу және интеграциялау тетіктерін жетілдіру;
- интеллектуалды және креативті кадрларды тарту және елге қайтару;
- цифрлық технологиялар негізінде көші-қон процестерінің мониторингін жетілдіру [8].

Болашақта көші-қон саясатын жетілдіру бағыттары экономикалық жоспарлау, адами капиталды дамыту және аймақтық саясатпен тығыз үйлестірілуі қажет. Бұл тәсіл көші-қонды елдің ұзақ мерзімді демографиялық және экономикалық тұрақтылығының кепілі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан үшін маңызды міндет – көші-қон процестерін тиімді реттей отырып, жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау және әлемдік еңбек нарығындағы өз орнын нығайту.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. United Nations Department of Economic and Social Affairs. International Migration 2023 Highlights. – New York: UN DESA, 2023.
2. ҚР Ұлттық статистика бюросы. Демографиялық жылнама. – Астана, 2024.
3. ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі. Көші-қон саясатының тұжырымдамасы (2023–2027). – Астана, 2023.
4. International Organization for Migration (IOM). World Migration Report 2024. – Geneva, 2024.
5. Castles S., Miller M. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. – London: Palgrave Macmillan, 2020.
6. Beisembina A., Zhumashbekova S. Migration Policy of Kazakhstan: Challenges and Prospects. // Central Asian Review. – 2023. – Vol. 12(4). – P. 45–56.
7. OECD. Labour Migration and Integration Policies. – Paris, 2023.
8. Жумаділдаев А. Көші-қонның әлеуметтік аспектілері: Қазақстан тәжірибесі. – Астана: ЕҰУ баспасы, 2022.

ӘОЖ 541.124

СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ШЕШУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Толепбергенов А.М.

Магистрант, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
almaztolepbergenov1@gmail.com

Бұл мақалада математика пәнін оқыту барысында оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын қалыптастырудың тиімді жолдары қарастырылады. Зерттеу мақсаты – сыни тұрғыдан ойлау технологиясының элементтерін пайдалану арқылы оқушылардың математикалық тапсырмаларды өз бетінше шешу, талдау және дәлелдеу қабілеттерін дамыту. Зерттеу барысында 8–9 сынып оқушылары арасында тәжірибелік сабақтар ұйымдастырылып, INSERT, Венн диаграммасы, Кубизм және RAFT сияқты әдістер қолданылды. Сабақтар нәтижесінде оқушылардың есептерді бірнеше тәсілмен шешу, өз шешімін түсіндіру және салыстыру дағдылары айтарлықтай артқаны анықталды. Мақалада сыни тұрғыдан ойлау технологиясын математика сабақтарына енгізудің әдістемелік ерекшеліктері мен практикалық ұсыныстары көрсетілген. Бұл технология математикалық сауаттылық пен оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың маңызды тетігі ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: сыни ойлау; математика; проблемалық оқыту; Блум таксономиясы; бағалау; модельдеу; логикалық ойлау.

В статье рассматриваются эффективные пути формирования критического мышления учащихся в процессе обучения математике. Цель исследования – развитие у школьников навыков самостоятельного анализа, аргументации и решения математических задач посредством применения технологий критического мышления. В ходе эксперимента, проведённого среди учащихся 8–9 классов, использовались методы INSERT, диаграмма Венна, «Кубизм» и стратегия RAFT. Практические занятия показали рост интереса учащихся к поиску различных способов решения задач, сравнению подходов и обоснованию собственных решений. В статье представлены методические особенности и практические рекомендации по внедрению технологий критического мышления в преподавание математики.

Ключевые слова: критическое мышление; математика; проблемное обучение; таксономия Блума; оценивание; моделирование; логическое мышление.

This article examines effective methods for developing students' critical thinking skills in the process of learning mathematics. The purpose of the study is to enhance students' ability to analyze, reason, and solve mathematical problems independently through the implementation of critical thinking technology. The experiment was conducted among 8th–9th grade students using methods such as INSERT, Venn Diagram, Cubism, and the RAFT strategy. The results demonstrated an improvement in students' engagement, analytical reasoning, and their ability to justify and compare different solution approaches. The paper highlights methodological aspects and provides practical recommendations for integrating critical thinking strategies into mathematics teaching. The findings confirm that this technology plays a key role in improving students' mathematical literacy and cognitive activity.

Keywords: critical thinking; mathematics; problem-based learning; Bloom's taxonomy; assessment; modeling; logical reasoning.

Кіріспе

Қазіргі таңда білім беру жүйесінің басты мақсаты – оқушыларды тек дайын ақпаратпен қамтамасыз ету емес, сонымен қатар олардың ойлау мәдениетін, талдау және шешім қабылдау қабілеттерін дамыту болып табылады. Солардың ішінде **сыни тұрғыдан ойлау** – тұлғаның интеллектуалдық дамуының ең жоғары деңгейін сипаттайтын маңызды дағды. Бұл технология оқушылардың алған білімін тек есте сақтап қана қоймай, оны талдап, салыстырып, өмірлік жағдаяттарда қолдануға мүмкіндік береді.

Математика пәні – логикалық және аналитикалық ойлауды қажет ететін ғылым саласы болғандықтан, оны оқытуда сыни тұрғыдан ойлау технологиясын енгізу ерекше мәнге ие. Себебі математикалық есептерді шешу кезінде оқушыдан тек дұрыс жауап емес, шешімге апаратын жолды дәлелдей алу, баламалы тәсілдерді салыстыру және тиімді шешімді таба білу талап етіледі.

Математиканы оқыту үдерісіне сыни тұрғыдан ойлау технологиясын енгізу оқушылардың:

- логикалық және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға;
- есептерді шешудің түрлі тәсілдерін іздеуге;
- өз ойын дәлелдеп, қорытынды жасау дағдыларын қалыптастыруға;
- топтық талқылау мен рефлексия арқылы танымдық белсенділігін арттыруға ықпал етеді.

Осыған орай, зерттеудің өзектілігі – математика сабақтарында сыни тұрғыдан ойлау технологиясын жүйелі түрде қолдану арқылы оқушылардың есеп шығару және дәлелдеу дағдыларын қалыптастырудың тиімді әдістемесін айқындау қажеттілігінен туындайды.

Зерттеудің мақсаты – математикалық тапсырмаларды орындау барысында оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамыту жолдарын ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негіздеу және оны оқу үдерісіне енгізу тәжірибесін сипаттау.

Зерттеудің міндеттері:

- Сыни тұрғыдан ойлаудың теориялық негіздерін талдау;
- Математика сабақтарында қолдануға тиімді стратегияларды анықтау (INSERT, Венн диаграммасы, RAFT, Кубизм және т.б.);
- Эксперименттік жұмыс жүргізу арқылы технологияның тиімділігін бағалау.

Материалдар мен әдістер

Сыни тұрғыдан ойлау (СТО) ұғымы ХХ ғасырдың басында американ философы және педагогі **Джон Дьюидің** еңбектерінде алғаш рет ғылыми тұрғыда қарастырылған. Ол «сыни ойлау – бұл адамның сенімдері мен тұжырымдарының негізін саналы түрде талдау және бағалау үдерісі» деп анықтайды. Кейін бұл бағытты дамытқан зерттеушілердің бірі **Ричард Пол** мен **Линда Элдер** сыни тұрғыдан ойлауды «ақпаратты бағалау, дәлелдер мен болжамдарды талдау және ең тиімді шешімге жету қабілеті» ретінде сипаттайды [1]. Олардың пікірінше, сыни ойлау оқушының білімді тек қабылдаушы емес, оны талдаушы және қолданушы субъект деңгейіне көтерілуін қамтамасыз етеді.

Психологиялық және педагогикалық тұрғыдан алғанда, сыни ойлау – адамның жоғары деңгейлі когнитивтік қабілеттерін (талдау, бағалау, синтез, интерпретация) қамтитын күрделі үдеріс. Бұл қабілеттерді дамытуда **Бенджамин Блумның таксономиясы** маңызды теориялық негіз болып табылады. Блумның иерархиялық моделіне сәйкес, ойлау әрекеттері алты деңгейге бөлінеді: білу, түсіну, қолдану, талдау, бағалау және жаңа өнім жасау. Математика сабақтарында осы сатылардың жоғарғы деңгейлері – **талдау, бағалау және жасау** – сыни тұрғыдан ойлаудың өзегін құрайды. Мысалы, оқушы есепті тек шығарып қоймай, шешу жолдарын салыстырады (талдау), олардың тиімділігін бағалайды (бағалау) және жаңа тәсілді ұсына алады (жасау) [2,3].

Математикадағы **дәлелдеу мәдениеті** мен **көптәсілділік** (multiple solution paths) те сыни ойлаудың табиғи жалғасы болып саналады. Бір есепті бірнеше жолмен шығару және сол тәсілдердің артықшылықтарын талдау оқушылардың логикалық пайымдау қабілетін,

дәлел мен қорытынды арасындағы байланысты түсінуін дамытады. Бұл тәсіл оқушының оқу мотивациясын арттырып, математикаға деген ішкі қызығушылығын күшейтеді.

Зерттеулер көрсеткендей, сыни тұрғыдан ойлауды дамытуда **интерактивті стратегиялар** ерекше рөл атқарады. Мысалы:

1. **INSERT** әдісі оқушыға мәтін немесе есептің шартын талдап, «+» (білемін), «-» (жаңалық), «?» (түсінгім келеді) белгілері арқылы ақпаратты саралауға мүмкіндік береді;

2. **Венн диаграммасы** формулалар мен ұқсас теоремалардың ортақ және айырмашылық қасиеттерін анықтауға көмектеседі;

3. **RAFT** стратегиясы (Role – рөл, Audience – аудитория, Format – форма, Topic – тақырып) арқылы оқушылар есепке «қатысушы» ретінде еніп, өз шешімін жазбаша және логикалық тұрғыда дәлелдеуге үйренеді[4,5,6].;

4. **Кубизм әдісі** бір мәселені алты түрлі ракурстан қарастыруға мүмкіндік береді: сипаттау, салыстыру, қолдану, талдау, дәлелдеу және қорытындылау;

5. **Socratic questioning** — мұғалімнің сұрақ қою арқылы оқушыны өз ойының дұрыстығын дәлелдеуге жетелейтін тәсіл;

6. **Problem-based learning (мәселелік оқыту)** — оқушының өздігінен шешім қабылдау қабілетін дамытатын зерттеу әдісі [7].

Осы стратегияларды тиімді үйлестіру нәтижесінде математикалық сабақтар оқушылардың тек есеп шығару қабілетін емес, сонымен қатар **талдау, салыстыру, дәлелдеу және рефлексия** дағдыларын қалыптастырады

Теориялық тұрғыда зерттеу келесі **модельге** негізделеді: «**СТО стратегиялары → процестік көрсеткіштер (түсіндіру сапасы, дәлел, салыстыру) → өнімді көрсеткіштер (есептің дұрыстығы, шешу уақыты, күрделілік деңгейі)**». Бұл модель сыни тұрғыдан ойлау технологиясының математикалық тапсырмаларды орындаудағы тиімділігін жүйелі түрде бағалауға мүмкіндік береді.

Сонымен, әдеби шолу көрсеткендей, сыни тұрғыдан ойлау технологиясын математика сабақтарына енгізу – оқушының логикалық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға, есеп шығару барысында дербес ойлау мен шешім қабылдау белсенділігін арттыруға бағытталған заманауи педагогикалық үрдіс болып табылады.

Негізгі бөлім

Зерттеу әдістемесі математика пәнін оқыту үдерісінде сыни тұрғыдан ойлау технологиясының тиімділігін тәжірибелік тұрғыдан тексеруге бағытталды. Бұл мақсатта зерттеу квазиис-перименттік дизайн негізінде ұйымдастырылды, яғни бір топта оқыту тәжірибесі жүргізіліп, интервенцияға дейінгі және кейінгі нәтижелер салыстырылды (pre-test және post-test әдісі).

Қатысушылар және зерттеу контексті

Зерттеу жұмысы Талдықорған қаласындағы жалпы білім беретін мектептің 8 және 9-сынып оқушылары арасында жүргізілді. Барлығы 54 оқушы қатысты: оның ішінде 27 оқушы – эксперименттік топта, ал 27 оқушы – бақылау тобында болды. Эксперименттік топта сабақтар сыни тұрғыдан ойлау технологиясының элементтерін қолдану арқылы жүргізілді, ал бақылау тобында дәстүрлі әдіс негізінде оқытылды.

Оқушылардың орташа жасы – 14-15 жас. Барлық қатысушылар математика пәнінің базалық бағдарламасын меңгеріп, зерттеу кезінде теңдеулер, функциялар және геометриялық есептер тақырыптарын оқып жатты.

Интервенция мазмұны және ұзақтығы

Эксперимент 5 апта бойы өткізілді. Әр аптада 2 сабақтан, жалпы 10 сабақ өткізілді. Интервенция барысында сабақтар келесі тақырыптарды қамтыды:

1–2-сабақ: *Квадрат теңдеулер және шешу тәсілдерін салыстыру* (INSERT, Венн диаграммасы);

3–4-сабақ: *Функция графиктерін талдау және интерпретациялау* (Кубизм әдісі, RAFT стратегиясы);

5–6-сабақ: *Геометриялық есептердегі дәлелдеу элементтері* (Socratic questioning, Problem-based learning);

7–8-сабақ: *Қателерді талдау және тиімді стратегияны таңдау* (диалогтік талқылау, топтық жұмыс);

9–10-сабақ: *Рефлексия және өзін-өзі бағалау* (Rubric feedback, peer-assessment).

Сабақтарда оқушылар есептерді жеке, жұптық және топтық форматта орындап, әр есепке бірнеше шешу жолдарын ұсынды. Мұғалім бағыттаушы және модератор рөлін атқарды.

Зерттеу құралдары. Есеп шығару тесті. Оқушылардың есеп шығару қабілетін бағалау үшін үш деңгейлі тест әзірленді:

I деңгей – стандартты есептер (білу және қолдану);

II деңгей – көптәсілді есептер (талдау және салыстыру);

III деңгей – зерттеу сипатындағы есептер (бағалау және жаңа шешім ұсыну).

Бағалау рубрикасы. Рубрика төрт критерийден тұрды (Кесте-1):

Кесте 1 - Бағалау рубрикасы

Критерий	Сипаттамасы	Бағалау шкаласы
Түсіндіру сапасы	Оқушы шешімнің логикасын түсіндіреді	0–3
Дәлел мен аргументация	Шешімді дәлелдейді, формуланы негіздейді	0–3
Стратегия таңдау	Есепке тиімді тәсілді анықтайды	0–3
Қателерді талдау	Өз шешімін қайта қарап, қатені түсіндіреді	0–3

Максималды ұпай – 12. Орташа балл әр оқушының жеке нәтижесі ретінде есептелді.

Қысқа сауалнама (self-perception). Эксперимент соңында оқушылардан 7 сұрақтан тұратын сауалнама алынды. Мақсаты – сыни тұрғыдан ойлау стратегияларының тиімділігі туралы олардың өзіндік көзқарасын анықтау. Сұрақтар Лайкерт шкаласы (1–5) бойынша бағаланды: «Мен есепті шешкен кезде өз ойымды дәлелдеуге тырысамын», «Мен әр есепті бірнеше жолмен шығаруға болатынын түсінемін» және т.б.

Зерттеу келесі кезеңдерде жүргізілді:

Бастапқы кезең (Pre-test): Екі топқа бірдей есептер ұсынылып, бастапқы деңгей анықталды.

Интервенция кезеңі: Эксперименттік топқа СТО стратегиялары енгізілді. Мұғалім әр сабақта оқушылардың дәлелдеу, салыстыру және рефлексия дағдыларын дамытатын әдістерді жүйелі түрде қолданды.

Қорытынды кезең (Post-test): Бірдей мазмұндағы тест қайта алынды. Екі тесттің нәтижелері салыстырылып, интервенцияның әсері анықталды.

Рефлексия: Оқушылар өз нәтижелерін талдап, сабақтағы әдістердің тиімділігі туралы пікір білдірді.

Деректерді талдау әдістері.

Сандық деректер SPSS бағдарламасында өңделді. Топтардың pre-test және post-test нәтижелерін салыстыру үшін t-тест (paired sample t-test) және Уилкоксон критерийі қолданылды. Әсердің шамасы Cohen's d коэффициенті арқылы есептелді. Тест пен рубрика көрсеткіштерінің ішкі сәйкестігі Cronbach's $\alpha = 0.82$ деңгейінде анықталып, құралдардың сенімділігі дәлелденді.

Сапалық деректер (оқушылардың жазбаша түсіндірулері мен рефлексиялық парақтары) контент-талдау әдісімен кодталды. Кодтар үш категория бойынша анықталды:

- дәлел және негіздеме сапасы;
- шешу стратегиясын таңдаудың себептері;
- баламалы тәсілдерді салыстыру деңгейі.

Бұл көпәспектті талдау тәсілі зерттеудің нәтижелерін тек сандық емес, сапалық тұрғыда да нақты бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында математика пәнінен сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолдану арқылы оқушылардың есеп шығару дағдыларын дамытуға бағытталған бірқатар оқу тапсырмалары мен сабақ сценарийлері әзірленді. Сабақтар Блум таксономиясы негізінде құрылып, үш кезеңді қамтыды: қызығушылықты ояту, мағынаны ажырату, ой-толғаныс.

1-сабақ. Тақырып: Квадрат теңдеулерді шешу тәсілдері

Қызығушылықты ояту (5 минут): Мұғалім проблемалық сұрақ қояды: «Неліктен бір теңдеуді бірнеше тәсілмен шешкен пайдалы?» Оқушылар өз ойларын айтады, болжам жасайды.

Мағынаны ажырату (25 минут): Берілген есеп:

$$x^2 - 5x + 6 = 0 \quad x^2 - 5x + 6 = 0$$

Оқушылар бұл теңдеуді үш тәсілмен шығарады:

- Көбейткішке жіктеу арқылы;
- Формула арқылы;
- Графиктік әдіспен.
- Нәтижесінде алынған шешімдер Венн диаграммасы арқылы салыстырылады;
- қай тәсіл жылдамырақ;
- қайсысында қате жіберу ықтималдығы төмен;
- қай тәсілді жалпылауға болады.

Келесі тапсырма — Кубизм әдісі: оқушылар бір есепті алты түрлі ракурстан сипаттайды:

- сипатта;
- салыстыр;
- қолдан;
- талда;
- дәлелде;
- қорыт.

Ой-толғаныс (10 минут): RAFT стратегиясы: «Сабақ соңында сен – түсіндірушісің. Құрбыңа ең тиімді тәсілді қысқа хат түрінде түсіндір».

Бағалау: Рубрика негізінде (0–3 балл шкаласы) оқушылар бірін-бірі бағалайды (peer-feedback).

2-сабақ. Тақырып: Функция және оның графигі

Қызығушылықты ояту: Мұғалім сұрақ қояды: «Егер функцияның графигі өзгерсе, формуласы да өзгере ме?» Оқушылар өз болжамдарын айтады.

Мағынаны ажырату: Берілген функция:

$$y = x^2 - 4x + 3 \quad y = x^2 - 4x + 3$$

Оқушылар кесте, график және формула арасындағы байланысты талдайды. INSERT әдісі бойынша белгілейді: «+» – білетінін, «-» – жаңалығын, «?» – түсінгім келетінін.

Топтық жұмыс: әр топ графикті түрлендіріп, өз нұсқасын қорғайды. Кубизм әдісімен сұрақтар: «Неліктен шың нүктесі (2; -1)?», «Егер коэффициент өзгеше болса не өзгереді?»

Ой-толғаныс:

Оқушылар RAFT форматы бойынша қорытынды жазады: Role – зерттеуші, Audience – сынып, Format – шағын баяндама, Topic – функцияның өзгерісі туралы қорытынды.

Бағалау:

Түсіндіру сапасы мен дәлел деңгейі рубрикамен өлшенеді.

3-сабақ. Тақырып: Геометриялық дәлелдеулер

Қызығушылықты ояту: «Неліктен әрбір геометриялық есепті дәлелдеудің бірнеше тәсілі болуы мүмкін?» деген сұрақ қойылады.

Мағынаны ажырату: Тапсырма: үшбұрыштың медианалары бір нүктеде қиылысатынын дәлелдеу. Топтарға түрлі әдістер ұсынылады: координаталық, векторлық және ұқсастық негізіндегі дәлелдер.

Socratic questioning тәсілі арқылы мұғалім бағыттаушы сұрақтар қояды: «Бұл қадам неліктен дұрыс?», «Қандай қасиетті пайдаландың?» Оқушылар өз дәлелдерін қорғап, қарсы сұрақтарға жауап береді.

Ой-толғаныс: Әр оқушы өз жұмысын бағалап, рефлексия жазады: «Менің дәлелімнің әлсіз және күшті жақтары».

Бағалау: Дәлелдің қисындылығы мен негіздеме сапасы бойынша 0–3 баллмен бағаланады.

Жалпы нәтижесі мен әдістемелік қорытынды

Бұл сабақтарда оқушылардың белсенділігі артты, әр тапсырмада өз ойын дәлелдеуге және басқалардың шешімін сын тұрғысынан бағалауға мүмкіндік алды. Мұғалімнің рөлі – бағыттаушы және фасилитатор ретінде айқындалды. Оқушылар рефлексия арқылы өз жетістігін талдап, оқу мақсатын саналы түрде түсінді.

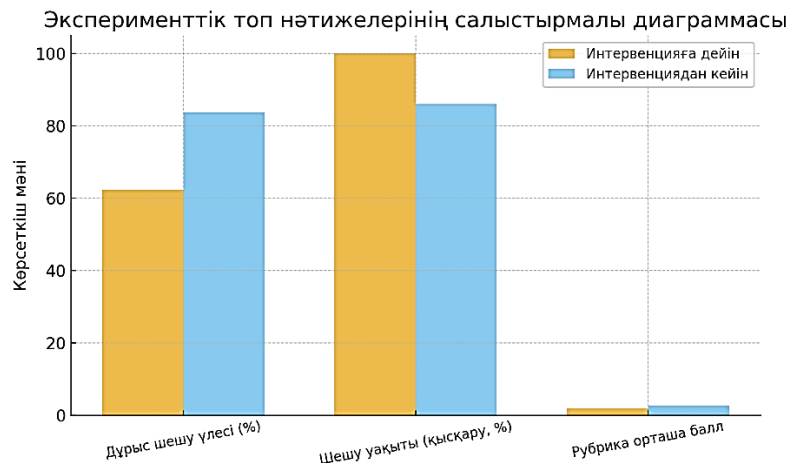
Нәтижелер мен талқылаулар

Эксперименттік зерттеу нәтижелері сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолдану оқушылардың есеп шығару дағдыларына оң әсер еткенін көрсетті (Кесте-2).

Кесте 2 - Эксперименттің сандық нәтижелері

Көрсеткіш	Pre-test (opta ± SD)	Post-test (opta ± SD)	t	p	Cohen's d
Есепті дұрыс шешу пайызы	62.3 ± 10.5	83.7 ± 9.2	5.84	<0.001	1.02
Түсіндіру сапасы (рубрика)	1.8 ± 0.6	2.7 ± 0.5	6.15	<0.001	0.98
Қателерді талдау дағдысы	1.6 ± 0.7	2.5 ± 0.5	5.09	<0.001	0.91

Бұл мәліметтер сыни тұрғыдан ойлау стратегияларын жүйелі қолдану оқушылардың дәлелдеу, салыстыру және өзіндік талдау қабілетін едәуір арттырғанын дәлелдейді (Сурет-1).

Сурет 1 – Эксперименттік топ нәтижелерінің салыстырмалы диаграммасы

Диаграммада эксперименттік топтың нәтижелерінің өсімі айқын байқалады:

Дұрыс шешу үлесі 21%-ға артқан;

Шешу уақыты орта есеппен 14% қысқарған;

Рубрика бойынша орташа балл 1,8-ден 2,7-ге өскен.

3. Сапалық талдау

Оқушылардың рефлексияларынан алынған кейбір үзінділер:

Бұрын: «Мен теңдеуді тек формуламен шығаратынымын, себебі басқаша қалай шығаратынымды білмедім.»

Кейін: «Мен енді әр есепке бірнеше тәсіл бар екенін білемін және қайсысы тиімді екенін салыстырамын.»

Бұрын: «Есептің жауабын тапсам болды деп ойлайтынмын.»

Кейін: «Енді мен үшін тек нәтиже емес, шешу жолының логикасы маңызды.»

Сапалық деректер көрсеткендей, оқушылардың рефлексиясы мен дәлелдеу тілі едәуір байып, математикалық ойлаудың құрылымдық сапасы артқан.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері математика пәнін оқытуда **сыни тұрғыдан ойлау технологиясын** жүйелі қолдану оқушылардың оқу-танымдық белсенділігі мен математикалық ойлау мәдениетін арттырудың тиімді әдісі екенін көрсетті. Эксперимент барысында 8–9 сынып оқушылары бірнеше стратегияларды (INSERT, Венн диаграммасы, RAFT, Кубизм және Socratic questioning) қолдана отырып, есептерді шешудің әртүрлі тәсілдерін талдауға, өз шешімін дәлелдеуге және нәтижені салыстырып бағалауға үйренді.

Сабақтарда СТО технологиясын енгізу оқушылардың:

- есеп шығару дәлдігін **21%**-ға арттырды;
- шешу уақытын **14%**-ға қысқартты;
- түсіндіру және дәлелдеу сапасы бойынша орташа рубрика ұпайын **1,8-ден 2,7-ге** дейін өсірді.

Сапалық талдау деректері көрсеткендей, оқушылардың оқу әрекеті пассивті орындаудан белсенді ойлау мен талдау деңгейіне ауысты. Олар өз шешімін түсіндіруге, баламалы тәсілдерді салыстыруға және логикалық қорытынды жасауға бейімделді. Бұл өзгеріс олардың **логикалық, аналитикалық және шығармашылық ойлау дағдыларының** дамуымен қатар, **өзіндік рефлексия мәдениетін** де қалыптастырды.

Сонымен қатар, зерттеу барысында сыни тұрғыдан ойлау технологиясының келесі **педагогикалық артықшылықтары** айқындалды:

- Сабақта оқушының жеке пікірін еркін білдіруге жағдай жасайды;
- Бір есепті бірнеше әдіспен шешу арқылы метатанымдық ойлауды дамытады;
- Диалогтік оқыту мен топтық талқылау арқылы коммуникативтік дағдыларды жетілдіреді;
- Бағалау процесін айқын, әділ және өзіндік бақылауға бағыттайды;
- Мұғалімді дәстүрлі түсіндірушіден – оқыту процесін бағыттаушы мен фасилитатор деңгейіне көтереді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері СТО технологиясы математикалық білім берудің сапасын арттыруда және оқушылардың XXI ғасыр дағдыларын – **сыни ойлау, логикалық пайымдау, дәлелдеу және өзіндік шешім қабылдау қабілеттерін** дамытуда маңызды рөл атқаратынын дәлелдеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Dewey J. How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process. Boston: D.C. Heath, 1933.
2. Paul, R., & Elder, L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. - Pearson Education, 2019.
3. Bloom, B. S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. - New York: Longmans, Green, 1956.
4. Anderson, L. W., Krathwohl, D. R. (Eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. - New York: Longman, 2001.
5. Қараев, Ж. Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясы. - Алматы: Рауан, 2014.
6. Мұханбетжанова, Ә. Қазіргі сабақтағы инновациялық әдістер мен технологиялар. - Алматы: Білім, 2018.
7. Қабдықайыров, Қ. Математиканы оқыту әдістемесі. - Астана: Фолиант, 2016.

ӨЖ 316.77:81'27

ҚОҒАМ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАР АЯСЫНДАҒЫ ТІЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ МӘНІ МЕН СИПАТЫ

Түлебаев Д.Ж.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
dauyrzhantulebayev@gmail.com

Мақала қоғам мен құндылықтар аясындағы тілдің әлеуметтік сипаты мен оның принциптерін, сонымен қатар практикалық аспектілерін әлеуметтанулық талдауға арналған. Тілдің әлеуметтік сипаты мәні терең, сан қырлы мәселе болғандықтан, оның принциптері мен теориялық және практикалық аспектілері заманауи әлеуметтану ғылымында жүйелі әрі толыққанды қарастыруды қажет етіп отыр. Осы орайда тілдің әлеуметтік сипаты тіл әлеуметтануының өзекті мәселесі ретінде қарастыру – маңызды мәселе. Сонымен қатар тілдің әлеуметтік сипатының мән-маңызы зерделеніп, теориялық және практикалық аспектілері айқындалады. Кез келген тіл қоғамда, әлеуметтік ортада дамып, жетілетіні белгілі. Қоғамның, әлеуметтік ортаның тілге ықпалы немесе тілдің әлеуметтік ортаға ықпалы, сөзсіз, бір-біріне әсер етіп, қоғамның мазмұндық сипатына, болмысына жан-жақты әсерін тигізеді. Сондықтан тілдің әлеуметтік сипатын тану, негізгі принциптерін айқындау, практикалық аспектілерін зерттеу арқылы тілдің әлеуметтік мазмұны мен әлеуметтік ортадағы қолданыс аясын зерделеуге мүмкіндік аламыз. Мақалада осы мәселелерге ерекше мән берілген. Тіл тарихи-әлеуметтік категория ретінде қоғам дамуының қай кезеңде болса да, өзінің ықпалы мен адамдар санасы мен психологиясына, таным-түсінігіне әсер етіп, дүниетанымын қалыптастырушы әлеуетке ие. Зерттеуде тілдің әлеуметтік сипаты келесідей бағытта: тіл әлеуметтік ортада қалай өмір сүреді, әлеуметтік орта тілді қалай қабылдап, түсінеді деген бағытта өрбіп, аталған мәселелерге әлеуметтанулық тұрғыдан талдау жасалады.

Кілт сөздер: қоғам, құндылықтар, тіл, тілдік әлеуметтану, әлеуметтік сипат, принциптер, аспектілер.

Статья посвящена анализу в обзоре общества и ценностей социальной характеристике языка, ее принципам и практическим аспектам. Социальная характеристика языка является многосторонним вопросом, поэтому изучение ее с позиции социологии очень важно и актуально. В этой связи социальная характеристика языка рассматривается как проблема социологии языка с теоретической и практической основы. Каждый язык совершенствуется, развивается в социальной среде. Влияние общества, социальной среды на язык или влияние язык на социальную среду имеет влияние на содержательную основу общества и ее бытие. Через познание социальной характеристики языка, выявление ее принципов, практических аспектов получаем возможность определить общественное содержание и характеристику языка. Познание социальной характеристики языка, В статье уделяется особое внимание этим вопросам. Язык как историческая, социальная категория на любой стадии развития имеет значимую функцию по формированию мышления, психологию людей. Исследования социальной характеристики языка ведется в следующем направлении: как живет язык в социальной среде, как принимается и понимается язык социумом, дается социологический анализ данного вопроса.

Ключевые слова: общество, ценности, язык, социология языка, социальная характеристика, принципы, аспекты.

The article is devoted to the analysis of the social characteristics of language, its principles and practical aspects. The social characteristics of language are a multifaceted issue, so studying it from the perspective of sociology is very important and relevant. In this regard, the social

characteristics of language are considered as a problem of the sociology of language from a theoretical and practical basis. Every language is improved and developed in a social environment. The influence of society, the social environment on language or the influence of language on the social environment has an impact on the content of society and its existence. Through knowledge of the social characteristics of the language, identifying its principles and practical aspects, we gain the opportunity to determine the social content and characteristics of the language. Cognition of the social characteristics of language. The article pays special attention to these issues. Language as a historical, social category at any stage of development has a significant function in shaping the thinking and psychology of people. Research into the social characteristics of language is carried out in the following direction: how language lives in the social environment, how language is accepted and understood by society, and a sociological analysis of this issue is given.

Key words: society and values, language, sociology of language, social characteristics, principles, aspects.

Кіріспе

Қоғам мен құндылықтар аясында мемлекетіміздегі тіл саясаты – қоғамдағы тілдік үдерістерді заңдық-құқықтық тұрғыдан реттеудің жүйесін қалыптастыра отырып, тілге байланысты негізгі мақсаттар мен міндеттерді, ұстанымдар мен қағидаларды айқындап, олардың демократиялық құндылықтарға қарама-қайшы келмеуіне, адам құқықтары мен бостандықтарының сақталуына, қоғамдағы тілдік үдерістерді қалыптастыру мен жүзеге асырудағы толеранттылық, байсалдылық, парасаттылық қағидаларын басшылыққа алып әрекет ететін қадамдар тізбегі болып табылады. Тіл саясаты қоғамда тілге қатысты мемлекеттік биліктің ұстанымдары мен көзқарастарын орнықтырып қана қоймай, тіл саясатының қоғамдағы өміршеңдігін де айқындайды.

Қоғам мен құндылықтар аясындағы тілдің әлеуметтік сипаты қандай факторлармен анықталады? Тіл адамзат баласының сана деңгейіндегі ең жоғарғы жаратылысы ретінде әлеуметтік өмірмен тығыз байланыста бола отырып, барлық сипаты әлеуметтік ерекшеліктерді ескере отырып қалыптасады. Тілдің әлеуметтік рөлі, сипаты, қоғамдағы тілдің әлеуметтік маңызы адамдардың тілге қарым-қатынасымен, көзқарасымен, әлеуметтік психологиясымен айқындалады.

Қоғам мен құндылықтардың дамуы орайында Қазақстан қоғамы тәуелсіздіктің отыз жылында көптеген өзгерістерді басынан өткерді. Атап айтқанда, қоғамның барлық салалары саяси-әлеуметтік трансформациядан өтіп, әлемдік және мемлекеттік талап-тілектерге сай келетін үдерістерді жүзеге асырды. Соның ішінде мемлекеттегі тілдік үдерістер қоғам дамуының маңызды факторы ретінде күн тәртібінен түскен жоқ. Себебі қазақ халқының негізгі рухани-мәдени құндылығы әрі өзегі болып саналатын тілі бірге жасасып, ұлттың бірегейлігін айқындап, алға қарай қарышты қадамдармен дамуына мүмкіндік берді.

Ұлтаралық қатынастардың дамуы мемлекеттің саяси институттарының қызметінің түбегейлі өзгеруі, экономикалық реформалар, рухани-идеологиялық жаңалықтармен қатар жүрді [1].

Тіл саясаты, тілдердің көптүрлілігі, диглоссия, заманауи әлеуметтік үдерістер, жаһандану мен мультимәдениеттанулық еңбектерінде зерттелген (В.М.Алпатов [2], Б.А.Успенский [3], Д.А.Катунин [4], В.М.Смокотин [5], Дж.Фишман [6], Е.А.Найман [7] және т.б.

Зерттеуші Айса Биткееваның пайымдауынша, тіл халықтың менталитетінде, ділінде үлкен рөл атқарады. Тілдің көмегімен адамның әлемді қабылдауы қалыптасады, әлеуметтік ортаның жағдайына бейімделеді [8]. Себебі тілсіз әлеуметтік ортаның да қалыптасуы мүмкін емес. Қоғамдағы болып жатқан үрдістер тілдің коммуникативтік қызметі арқылы жүзеге асырылатындықтан, тілдің қызметі мен әлеуметтік мәні де бұқаралық сипатқа ие болып, тілге деген сұраным, қажеттілік адамдардың өзара ақпарат алмасуында, ой бөлісуінде көрініс табады. Демек, тілдің әлеуметтік сипаты оның қажеттілігімен айқындала отырып, тілдің өзі де белгілі бір қоғамға, ортаға байланысты әлеуметтену жағдаяттарын басынан кешіреді.

Зерттеуші М.Н.Губогло ғылымға «этникалық мобилизация» терминін енгізді. Ол терминнің мәні ретінде белігі этностың өз талап-тілектерімен, бағдарламасымен және ұйымымен саяси күшке айналуы, бұл орайда ол тілге байланысты қойылатын талаптар да үлкен рөл ойнайтыны, себебі тіл этностың маңызды белгісі ретінде қарастырылатынын айтты [9]. Бұдан шығатын қорытынды: тіл мен хал, тіл мен этнос бір-бірімен байланысты. Ол тек қана рухани-мәдени, тектік тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар тілдің әлеуметтік қырларымен де өзектес.

Қоғам мен құндылықтар соңғы жылдары ұлттық сана-сезімді қалыптастыруда өзекті бола түсуде. Аталған мәселеге себеп болып отырғаны – ұлттық сана-сезімді сақтау мен жаңғырту жайы. Бұл, әсіресе, кеңестер одағы құрамында болған елдер үшін аса маңызды фактор саналады. Себебі сол замандардағы баршара ортақ идеологияның салдарынан шағын одақ құрамындағы тіл саясаты үстем тілдің ыңғайына қарай қалыптасып, дамыды. Әрбір ұлттың өз тілін қажетті деңгейде дамытуға жағдай жасалмады. Осы ретте белгілі лингвист Т.Скутнабб-Кангасстың «тілдік құқықтар кез келген өркениетті мемлекетте сақталуы керек» деген пікірін құптауға болады. «Өркениетті мемлекетте туған тілді сақтау мен дамыту құқығын талқылау қажеттілігі болмауы керек. Бұл (құқық) өздігінен түсінікті, фундаменталды, адамның негізгі тілдік құқығы болып табылады» [10]. Яғни, ғалым Т.Скутнабб-Кангас тіл мен өркениетті қатар салыстыра отырып, тілге өркениеттілік ұғымды қатар теліп отыр. Бірақ, мұның өркениеттілік фактор мен тіл аспектілері мен мәселелерінің де өзіндік белгілері бар екенін жоққа шығаруға болмайды. Мұны тілдің әлеуметтік сипаты арқылы нақты анықтап, ажыратуға болады. Тілдің әлеуметтік сипаты оның қолданысымен, өміршендігімен, өзектілігімен, сұранысқа сай қажеттілігімен өлшенеді.

Материалдар мен әдістер

Тіл әлеуметтануының ғылыми және әлеуметтік мәртебесін көтеру қажеттілігі, тілдің құндылығын әлеуметтанудың принциптері арқылы зерттеу жұмыстары ғалым Сайран Садуақастың «Тіл әлеуметтануының мәртебесін көтеру үрдіс ретінде» атты диссертациясында [3], сондай-ақ Толқын Жабелованың «Қазақстандағы тіл саясаты және оның этносаралық қарым-қатынастарға ықпалы» [11] атты диссертациясында тіл саясатының ұлттық және ұлтаралы қатынастарға ықпалы қарастырылған. Сонымен бірге тіл және әлеуметтік таным сабақтастығы мәселесі филология ғылымының докторы Э.Оразалиеваның «Тіл және әлеуметтік таным сабақтастығы» еңбегінде жазылған [12]. Тілдік репрезентацияның әлеуметтік және институционалдық құрылымы мәселесі М.Макушеваның диссертациясында қарастырылды [13]. Сонымен бірге тіл мәселесі қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер көрінісі туралы С.Романова зерттеу жұмысында қарастырды [14].

Мақалада салыстырмалы талдаулар, ғылыми тұжырымдар басшылыққа алынды. Әлеуметтік лингвистиканың заңдылықтары мен теорияларымен қатар жүйелеу, жалпылау, салыстыру әдістері негізге салынды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Қазақстан халқы Ассамблеясының биылғы сессиясында сөйлеген сөзінде былай деді: «Тіл – көптеген мемлекет үшін өзекті мәселенің бірі. Осы мәселенің дұрыс шешілуі кез келген елдегі қоғамдық-саяси ахуалдың тұрақтылығына едәуір ықпал ететінін тарихтың өзі көрсетіп отыр. Қазақстанда да солай. Біз осы аса шетін мәселеге келгенде сыртқы-ішкі факторларды ескере отырып, стратегиялық ұстамдылық және толеранттық танытуымыз қажет. Бірақ бұл біздің мемлекеттік тілді жан-жақты дамытуға баса назар аударатынымызды жоққа шығармайды. Сонымен қатар мемлекеттік тілдің дамуына айрықша назар аударуға ықпал етеді. Мен қазақ тілі уақыт өте келе этносаралық қатынас тіліне айналатынына сенімдімін. Біз біртіндеп осыған келе жатырмыз. Бүгін біз өз бетінше қазақ тілін жетік меңгеріп, оны қоғамда кеңінен насихаттап жүрген азаматтарды марапаттаймыз. Бұл өте пайдалы әрі саяси тұрғыдан маңызды жұмыс деп ойлаймын. Мемлекет олардың түрлі жетістіктеріне, соның ішінде саяси сипаттағы

табыстарына да назар аударады және оларды барынша қолдайды. Қазақстан – қазақ тілі мемлекеттік тіл саналатын көп тілді ел, болашақта да солай бола береді. Бұл – біз үшін орасан зор басымдық [15].

Президент атап өткендей, Қазақстан қазақ тілі саналатын көп тілді ел және болашақта да солай бола береді. Бірнеше тіл қатар өмір сүретін қоғамның тілдік ерекшеліктері де міндетті түрде болады. Мұндағы коммуникативтік қарым-қатынастар, адамдардың менталитеті, өмірге көзқарасы, салт-санасы мен дүниетанымы игерген және игеруге талпынып жүрген тілдік аяда қалыптасады. Демек, бүгінгі қазақстандық қоғамдағы тілдің әлеуметтік сипаты оның көптілділігімен де анықталады. Әрбір тілдің өз ерекшелігі барын ескеретін болсақ, көптілділік тілдің әлеуметтік сипатының айқындаушы формасы бола отырып, тілдердің әртүрлілігіне байланысты әлеуметтік қағидалары орнығады. Көптілді қоғам көптүрлі мінез, әлеуметтік қабаттардың көптүрлілігін де туындатады. Демек, тілдердің бір-бірімен бір қоғамда үйлесімді дамуы сол қоғамда өмір сүріп жатқан адамдардың толерантты көзқарасына, ұстамдылығына да байланысты. Қазақстан өзінің географиялық орналасуына, тарихи-мәдени қалыптасуына байланысты тілдік толеранттылық, тілдік плюрализм жолын таңдай отырып, республика аумағында өмір сүріп отырған этнос өкілдерінің тілдерін сақтап, дамытуға мүмкіндік беріп, қолдау жасады. Бұл ретте тілдің әлеуметтік сипаты және оның өзіндік принциптері этносаралық сипатпен де тығыз байланысты. Жоғарғы билік бір ғана тілдің шексіз үстемдігін орнықтыру саясатынан аулақ болып, қалыптасып отырған тілдік факторларды барынша ескере отырып, тілдің әлеуметтік сипаты мен оның айқындаушы бағыттарына баса мән беріп, мемлекет аумағында өмір сүріп отырған этностардың тілдік ерекшелігіне назар аударды.

Қоғам мен құндылықтар қазіргідей өзекті уақытта кез келген мемлекеттің, ұлттар мен ұлыстар үшін маңызды. Осы орайд олардың басты негізі саналатын тіл мәселесі, әсіресе, Қазақстан елінде күн тәртібінен түскен жоқ. Тілдің көптеген салаларын зерттеу ісі кеңес одағы тұсында, тәуелсіздік заманында да қалыс қалып отырған жоқ. Соның ішінде тілдің әлеуметтік табиғатын зерттеу қай кезде де өзекті бола түсуде. Себебі әлеуметтік жүйе – ол өз заңдылығымен дамитын күрделі жүйе. Бұл орайда тілдің әлеуметтік сипаттарын қарастыруға әлеуметтану ғылымында жеткілікті түрде көңіл бөлінсе ғана, яғни тілдің әлеуметтік сипаты жан-жақты зерттеле отырып, барлық түйткілдері қарастырылса, тілге байланысты мемлекеттік дәрежеде қабылданып жатқын шешімдерге әлеуметтану ғылымы арқылы оң ықпал етуге мүмкіндік туады. Тілдің әлеуметтік сипаты бір ғана заңдылықпен, бір ғана теориялық ұстанымдармен шешілмейді, өйткені ол пәнаралық ғылымдар аясында, атап айтқанда, әлеуметтік-философиялық бағытта, әлеуметтік-мәдениеттанулық, т.б. бағыттарда қарастырылатын мәселе.

Қоғам мен құндылықтар аясында тілдің әлеуметтік сипатын анықтай отырып, оның мәселелеріне шолу жасау – зерттеу мақаламыздың өзектілігін құрайды. Осы тұрғыдан келгенде тілдің әлеуметтік сипаты мен мәселелері бүгінгі қоғамымыздың даму сатыларымен, халықтың тілге қатысты қалыптасқан көзқарасымен, қарым-қатынасымен, тілге деген ұстанымдарымен айқындалады.

Қоғам мен құндылықтар әр халықтың тұрмыс тіршілігіне әсер етеді, ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес, ғасырлар бойы қалыптасқан, әлеуметтік өмірінің өзі туғызған тіл – ұлт үшін өмір және қоғам заңы болып табылады. Тіл – рухани байлық, тағылым, өнеге тәжірибесін тарататын құндылық. Қазақ тілі мәдени мұра сияқты, оның ел арасындағы тәлім-тәрбиелік, адамгершілік халықтық қызметі де әлеуметтік қатынас қағидасының құралы болғандықтан, ол әлеуметтанулық зерттеу құбылысы бола алады. Тіл мәдениеттіліктің белгісі. Тіл байлығы – мәдениет байлығы. Тіл – өмірмен біте қайнасып кеткен рухани байлық. Тілдік әлеуметтану арқылы адам тұлға болып қоғамға, ғылымға ене алады [16].

Қоғам мен құндылықтар бағдарында тіл әлеуметтануы тілдің даму заңдылықтарын және ондағы тілдік категориялардың бір-бірімен байланысын, өзара қарым-қатынасын ашып

айқындаумен бірге, тілді оқыту ісіне, оның заңдылықтарын білдіруге көмектеседі. Сондай-ақ, тіл әлеуметтануы тілдердің әрі қарай дамуының болашағын көрсетіп, тілді өңдеудің, оны жетілдіре түсудің ғылыми негізі мен қағидаларын жасап береді. Тіл білімі әлеуметтануының тәжірибелік мәні, әсіресе, біздің елімізде айрықша болып отыр. Елімізде халықтардың ұлттық мәдениеті мен ұлт тілдерінің жан-жақты дамуына қолайлы жағдайлардың барлығы да жасалған...Тіл әлеуметтануының мәртебесі қазіргі қазақ қоғамдағы ұлттық сананың жаңа деңгейде жаңғыруына, қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне байланысты. Кешенді сипатта қарастырылған, тіл арқылы рухани көздерден жинақталған тарихи-этникалық үрдісті қоғамдық ой, этникалық сана мен оның тілдік бейнесі аясында алып, этникалық дереккөз ретінде қарастырғанда ғана қазақ қоғамының тарихы мен мәдениеті тілдік мәліметтермен дәлелденеді. Қазақ тіл білімінде әлеуметтік лингвистика ғылымы тілді зерттеудің бір саласы ретінде кейінгі кезде қалыптасқаны белгілі, бірақ бұл бағыттың қазақ тілінде негізі бар екені тұңғыш рет А.Байтұрсынұлы еңбектерінде айтылады [16].

Қоғам мен құндылықтар, қоғам мен адам арақатынасы, ең алдымен, тілдік құралдар арқылы көрініс табатындықтан, жеке тұлғалардың қатысымдық әрекеті, топпен араласу қабілеті, қоғамда атқарар қызметі, соған орай әлеуметтік жағдайы – барлығы дерлік тіл арқылы, тілдік қатынас негізінде дәйектелетін экстратанымдық факторларды құрайды. «Тілдік жағдай» ұғымының астарында да осы аталған фактілер жинақталып, жүйеленетіні сондықтан болар. Адамдар тіл арқылы құрылымдық не болмаса формалық өзгешеліктерді ғана емес, ең бастысы, сол тілді пайдаланушылардың ұлттық психологиясын, мәдени даму үлгісін, әлеуметтік негіздерін танып білу қасиетіне ие болады, сол себепті тілдің шынайы болмыспен, қоршаған әлеммен, өркениетпен, адам жаратылысымен байланысы ғалымдар назарын ғылыми қалыптасудың алғашқы кезеңдерінен бастап өзіне аударды...Қоғам мүшесі туралы толыққанды мәлімет жинау үшін, оның өмір сүру ерекшелігін, әлеуметтік ойлау жүйесін, бойында тұнып жатқан сан алуан қабілеттер желісін айқындап алу қажет. Адам мәңгі қозғалыста жүретін жаратылыс иесі ретінде ұғынылатындықтан, әлеуметтік танымның ұстанымдары да сол қозғалыстың динамикалы сипатына, латентті мінездемесіне қатысты, яғни жеке субъектілердің өмірі де, мәдени қалыптасуы да өзара байланыссыз тізбектер жиынтығы емес, олар бүтіннің бөлшектері, әлеуметтік дамудың құрамды бөліктері деп танылады. Шынайы болмыс, қоршаған орта өзгерген жерде танымның өзі де, оның дереккөздері де өзінің қалыпты жағдайынан ауытқып, нәтижесінде әлеуметтік заңдылықтардың жаңа теориясы қалыптасады, өзгеше бағыт-бағдары анықталады. Осындай өзгерістер қатарында әлеуметтік танымның тілдік құралдарын атауға болады [17].

Зерттеуші Вандриес Ж. тіл құрылымы өзінің қалыптасу кезеңінде әлеуметтік нормаларға тәуелді екенін айтады. Әлеуметтік нормалар әлеуметтік институттар негізін құрайды. Әлеуметтік нормалар өзгерісі әлдеқандай топтың тіл нормаларының өзгерісіне әкеліп соғады [18]. Әлеуметтік нормалар мәселесі тіл әлеуметтануында жеке дара қарастыруды қажет етеді. Бұл мәселенің қажеттілігі тілдің әлеуметтік сипатын және оның факторларын анықтауда өте өзекті рөл атқарады. Демек, тілдің әлеуметтік нормалары мен тілдің әлеуметтік сипаты арасындағы байланыстарды әлеуметтану ғылымы аясында зерделеудің мәні терең деп білеміз.

Сонымен қатар тілдің әлеуметтік сипатын әлеуметтік құрылым арқылы қарастырудың да ерекшелігі бар. Өйткені, әлеуметтік құрылым мәселесі әлеуметтануда жан-жақты зерттелгенімен, әлеуметтік құрылым контекстіндегі тілдің мәселелері ғылыми тұрғыдан талдауды қажет етеді. Зерттеуші ғалым Дж.Фишер Л. «Синтаксис и социальная структура: Трук и Понапе. Новое в лингвистике» еңбегінде [19] әлеуметтік құрылым мен тіл арасында қатаң паралель жүргізуге және біржақты барабарлық қатынас орнатуға болмайтынын айтады, өйткені тіл мәдениеттің ең консервативті бөлігі болып табылады. Бұл мәселені тақырыбымызға қарай қарастыратын болсақ, тіл мәдениеттің ең консервативті бөлігі ретінде әлеуметтік сипатымен де ерекшеленеді. Демек, қоғам, әлеуметтік орта

қаншалықты консервативті болса, оның қолданысындағы тіл де консервативтілік сипатқа ие болып, Дж.Фишер айтқандай, «барабарлық қатынас орнатуға болмайды. Осыдан шығатын қорытынды: тілдің әлеуметтік сипатымен өлшенетін негізгі ұстанымның бірі – тіл әлеуметтігінің тұрақтылық принципін ерекшелеп атауға болады. Біз бұл ретте консервативтілік ұғымын қолданбай, тұрақтылық принципін ұсынуды жөн көріп отырмыз. Өйткені, тіл әлеуметтануының тұрақтылық принципі қашанда өз маңызын жоймайды, ал тұрақтылық бұзылған жерде тілдің әлеуметтік табиғаты да өзгеріске ұшырайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қоғам мен құндылықтар бағдарында тілдің әлеуметтік сипаты – сан қырлы мәселе. Оның өзектілігі, жоғарыда айтқанымыздай, тілдің әлеуметтік ортада қалыптасып отырған болмысымен, табиғатымен, өміршендігімен айқындалады. Тілдің о бастағы жаратылысы да әлеуметтік табиғатымен бірге жаратылғаны анық. Себебі тіл жалғыз адам үшін емес тұтас қоғам үшін, әлеуметтік орта үшін, ұлттар мен ұлыстар үшін жаратылғандықтан оның әлеуметтік сипаты демографиялық, әлеуметтік, мәдени-гуманитарлық факторларымен де сипатталады. Осылардың әрқайсысына терең мән беру, соның өзара байланыстарын қарастыру бүгінгі әлеуметтік ғылым үшін аса маңызды жайттардың бірі әрі бірегейі болып табылады.

Қоғам мен құндылықтардың және тілдің әлеуметтік сипаты тіл ерекшелігін ескере отырып қалыптасады және бір қоғамдағы тілдің әлеуметтік сипаты екінші бір қоғамдағы тілдің әлеуметтік сипатына мүлдем ұқсамауы да мүмкін. Сондықтан тілдің өмір сүріп жатқан ортасы арқылы тілдің әлеуметтік сипаты мен ерекшеліктерін айқындай отырып, ғылыми мәселе ретінде өзекті тұстарын зерделеуге мүмкіндік аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Айталы А. Ұлт пен дін – тәуелсіздік арқауы (Мақалалар мен сұхбаттар). Нация и религия – основы независимости (Статьи и интервью). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. – 328 бет).
2. Алпатов В.М. Язык и культура. – М.: 2008. – 208 с.
3. Успенский Б.А. Типология языков. М.: 1968. – 288 с.
4. Катунин Д.А. Языковое законодательство Косова и Метохии в период международного протектората 1999-2008 // Вестник Томского государственного университета/Филология, 2013 г. -№1 (21).
5. Смокотин В.М. Многоязычия и проблемы преодоления и межкультурных коммуникационных барьеров в современном мире. – Томск, 2010. – 222 с.
6. Фишман Дж. Кто говорит на каком языке, с кем и когда? // Хрестоматия. Санкт-Петербург. – 2012. – с.63-75
7. Найман Е.А. Социоллингвистика: курс лекции. Томск, 2004. – 220 с.
8. Биткеева А.Н. Социальные функции национального языка в современном мире: ойрат-калмыцкий язык // Автореф.на соиск.уч.ст.д.ф.н/ Москва, 2006. 11с.
9. Губогло М.Н. «Языки этнической мобилизации». Москва, 1998.
10. Скутнабб-Кангас Т. Linguistic Human Rights. Преодоление языковой дискриминации. Вклады в социологию языка 67. Mouton de Gruyter. ISBN 3-11-014878-1..
11. Жабелова Т.«Қазақстандағы тіл саясаты және оның этносаралық қарым-қатынастарға ықпалы».
12. Оразалиева Э.Н.Тіл және әлеуметтік таным сабақтастығы //Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. -2010. №2 (32). -28 б.
13. Макушева М.О. Языковая репрезентация социальной и институциональной структуры // Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук. Санкт-Петербург, 2013 г., 228 с.

14. Романова С.А. Язык как отражение социальных изменений в обществе // Диссертация на соискание ученой степени кандидата соц.наук. –Москва, 2002. 161 с.
15. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының «Бірлік. Жасампаздық. Өрлеу» атты XXXIII сессиясында сөйлеген сөзі // <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halky-assambleyasynyn-birlik-zhasampazdyk-orleu-atty-hhhiii-sessiyasynda-soylegen-sozi-2533914>).
16. Сайран С. Тіл әлеуметтануының мәртебесін көтеру үрдіс ретінде. Социология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация // Алматы, 2009. 163 б.
17. Оразалиева Э.Н.Тіл және әлеуметтік таным сабақтастығы // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. -2010. -№2 (32). 28 б.
18. Вандерис Ж.Язык: Лингвистическое введение в историю. М.: Эдиториал УРСС, 2004 г.
19. Дж.Фишер Л. «Синтаксис и социальная структура: Трук и Понапе. Новое в лингвистике». Вып.VII. Социолнгвистика. Москва, 1975. С.397-421.

ӘОЖ 342.9.07

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Тулеутемирова А.А.

Магистрант, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
alina_makhanova@mail.ru

Кененбаева М.А.

П.ғ.к., Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
m-kenenbaeva@mail.ru

Мақалада бастауыш сынып оқушыларына адамгершілік тәрбие беруде ұлттық құндылықтардың алатын орны мен маңызы жан-жақты қарастырылды. Автор қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті, салт-дәстүрлері мен этнопедагогикалық идеяларының қазіргі білім беру жүйесіндегі өзектілігін ашады. Этномәдениет пен адамгершілік тәрбиенің өзара байланысы талданып, ұлттық құндылықтарды оқу және тәрбие үдерісіне тиімді енгізудің жолдары айқындалады. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен этнопедагогикалық идеяларының қазіргі білім беру жүйесіндегі рөлі айқындалады. Этномәдениет пен адамгершілік тәрбиенің өзара байланысы талданып, ұлттық құндылықтарды оқу және тәрбие үдерісіне енгізудің тиімді жолдары ұсынылады. Мақалада халықтық педагогиканың тәрбиелік мүмкіндіктерін пайдалану арқылы оқушылардың рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастырудың мазмұны мен әдістемесі сипатталады. Зерттеу нәтижелері ұлттық мазмұндағы сабақтар мен тәрбие іс-шараларының бастауыш сынып оқушыларының рухани дамуына, отансүйгіштік сезіміне және мәдени құндылықтарға құрметпен қарауына оң әсер ететінін дәлелдеді.

Кілт сөздер: ұлттық құндылықтар, адамгершілік тәрбие, этномәдениет, рухани даму, бастауыш сынып, халықтық педагогика, дәстүрлі мәдениет, патриоттық тәрбие, ұлттық сана, тұлға тәрбиесі, рухани-адамгершілік құндылықтар.

В статье всесторонне рассматривается значение и роль национальных ценностей в нравственном воспитании учащихся начальных классов. Автор раскрывает актуальность традиционной культуры, обычаев и этнопедагогических идей казахского народа в современной системе образования. Анализируется взаимосвязь этнокультуры и нравственного воспитания, предлагаются эффективные пути интеграции национальных ценностей в учебно-воспитательный процесс. В статье описывается содержание и методика формирования духовно-нравственных качеств школьников посредством использования воспитательных возможностей народной педагогики. Результаты исследования подтверждают положительное влияние национально ориентированных уроков и мероприятий на духовное развитие, патриотизм и уважение к культурным ценностям учащихся начальных классов.

Ключевые слова: национальные ценности, нравственное воспитание, этнокультура, духовное развитие, начальная школа, народная педагогика, традиционная культура, патриотическое воспитание, национальное сознание, личностное развитие, духовно-нравственные ценности.

The article comprehensively examines the significance and role of national values in the moral education of primary school students. The author reveals the relevance of the traditional culture, customs, and ethno pedagogical ideas of the Kazakh people within the modern education

system. The interrelation between ethnoculture and moral education is analyzed, and effective ways of integrating national values into the teaching and educational process are proposed. The article describes the content and methods of developing students' spiritual and moral qualities through the educational potential of folk pedagogy. The research results confirm the positive impact of nationally oriented lessons and activities on the spiritual development, patriotism, and respect for cultural values of primary school students.

Keywords: national values, moral education, ethnoculture, spiritual development, primary school, folk pedagogy, traditional culture, patriotic education, national consciousness, personal development, spiritual and moral values.

Кіріспе

Қазіргі қоғамда білім берудің басты мақсаты – тұлғаның интеллектуалды дамуы мен рухани қалыптасуын үйлестіру [1].

Жаһандану үдерісі балалардың мәдени және адамгершілік бағдарларына ықпал етуде, сондықтан ұлттық құндылықтарға сүйенген тәрбие жүйесі өзектілігін арттыруда [2].

Қазақ халқының педагогикалық дәстүрінде адамгершілік тәрбиенің негізі – «адам болу» ұстанымы болып табылады [3]. Бұл ұғым баланың тек білімді емес, ізгілікті, арлы, елжанды болып өсуін көздейді.

Ұлттық мәдениетті сақтап, жас ұрпаққа жеткізу – мұғалімнің кәсіби және рухани миссиясы [4]. Ұлттық тәрбие – бұл ұлттың тарихи тәжірибесінен туындаған, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған рухани және мәдени дәстүрлердің жиынтығы. Ол тек әдет-ғұрыппен салт қана емес, сонымен қатар моральдық ұстанымдар жүйесі болып табылады.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деген. Бұл тұжырым бүгінгі педагогика үшін де өзекті.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысы 2024–2025 оқу жылы аралығында Павлодар ауданының үш жалпы орта білім беретін мектебінде (Заңғар ЖОББМ, Луганск ЖОББМ және Ефремовка ЖОББМ) жүргізілді.

Зерттеу барысында сауалнама, бақылау, сұхбат және педагогикалық эксперимент әдістері қолданылды [5].

Зерттеу кезеңдері мен әдістері:

Диагностикалық кезең – оқушылардың адамгершілік қасиеттер мен ұлттық мәдениет туралы бастапқы білімін анықтау мақсатында сауалнама, әңгімелесу, бақылау жүргізілді;

Тәжірибелік кезең – сабақ пен сыныптан тыс іс-шараларға ұлттық элементтер енгізілді (ертегі, мақал-мәтел, салт-дәстүр сабақтары, ойын элементтері);

Қорытынды кезең – нәтижелер салыстырылып, сапалық және сандық талдау жасалды.

Қолданылған әдістер: педагогикалық бақылау; сауалнама мен сұхбат; мазмұндық талдау; эксперименттік оқыту; этнопедагогикалық диагностика.

Материалдар ретінде қазақтың халық ауыз әдебиеті үлгілері, ұлттық ойындар, тарихи тұлғалардың өнегелі өмірі, дәстүрлі мерекелер мен салттар пайдаланылды.

Негізгі бөлім

1. Адамгершілік тәрбиенің педагогикалық мәні.

Адамгершілік тәрбие – тұлғаның рухани болмысын, мінез-құлқын, өзге адамдармен қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға бағытталған педагогикалық процесс.

Ұлттық құндылықтар – ұлт мәдениетінің рухани өзегі, ұрпақтың мінезі мен дүниетанымын айқындайтын негізгі фактор [6].

Қазақ халқының дәстүрлі тәрбиесінде «ар», «ұят», «намыс», «жақсылық», «мейірім» ұғымдары адамгершіліктің өлшемі ретінде қалыптасқан [7].

Абай Құнанбайұлы өз еңбектерінде адамның адамшылығы – «ақыл, қайрат, жүрек үшеуінің теңдігімен» анықталатынын атап көрсеткен [8].

Ы. Алтынсарин мен М.Жұмабаев еңбектері де ұлттық тәрбие мен адамгершіліктің өзара байланысын негіздейді [9, 10].

Бала адамгершілік нормаларды ең алдымен ересектердің үлгісі арқылы үйренеді. Отбасындағы жылы қарым-қатынас, үлкенге құрмет, кішіге ізет сияқты дәстүрлер – оның алғашқы өмір мектебі.

Ұлттық құндылықтар – белгілі бір этностың мәдени және рухани өмірін сипаттайтын, ұрпақ тәрбиесінің негізі болып табылатын өмірлік ұстанымдар жиынтығы.

Қазақ халқында адамгершілік қасиеттер әрқашан жоғары бағаланған. «Жақсы адам елдің көркі, жомарт адам жердің көркі» деген нақыл осының айғағы.

Халықтың дәстүрлі педагогикасында баланы тәрбиелеудің басты қағидасы – адам болу. Бұл ұғым тек биологиялық не әлеуметтік сипатта емес, рухани-адамгершілік деңгейдегі тұтас түсінік.

Ұлттық құндылықтар баланы тек ұлттық шеңберде ғана емес, жалпыадамзаттық биік деңгейде тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Мысалы:

Имандылық – рухани тазалық пен ар-ұжданға адалдық;

Еңбекқорлық – адал еңбектің қадірін түсіну;

Қайырымдылық – мейірімділік пен жанашырлық сезімі;

Патриотизм – елге, жерге сүйіспеншілік.

Бастауыш мектептегі адамгершілік тәрбие мазмұнына шыншылдық, әділдік, еңбексүйгіштік, қайырымдылық, отансүйгіштік сияқты қасиеттер жатады. Бұл ұғымдар халық педагогикасында ертеден көрініс тапқан.

Мысалы, қазақ ертегілеріндегі басты кейіпкерлер әділдік пен адалдықты қорғаушы ретінде суреттеледі. «Ер Төстік», «Алтын сақа», «Тазша бала» сияқты ертегілерде еңбек пен ақыл, адалдық пен ізгілік жоғары бағаланады. Осындай туындыларды оқу барысында бала адамдық қасиеттердің мәнін сезініп, үлгі алады.

2. Этнопедагогикалық құндылықтар жүйесі.

Этнопедагогика – халықтың тәрбиелік тәжірибесін зерттейтін ғылым саласы. Оның мазмұны халық ауыз әдебиетінде, салт-дәстүрлерде, ұлттық ойындар мен мақал-мәтелдерде жинақталған.

Қазақ ағартушыларының еңбектері ұлттық құндылықтарды тәрбиенің өзегіне айналдырды. Ы.Алтынсарин өзінің педагогикалық шығармаларында еңбек пен адамгершілікті үйлестіруді ұсынған [9].

Абайдың қара сөздерінде адам болудың философиясы терең қарастырылған [8].

Ж.Аймауытов «Тәрбиеге әсер етпейтін нәрсе жоқ» деп, ұлттық болмыстың тәрбиедегі рөлін айқындаған [11].

Этнопедагогикалық зерттеулер көрсеткендей, халықтық дәстүрлер арқылы тәрбиелеу – баланың тұлғалық әлеуетін ашудың тиімді жолы [12]. Халық педагогикасында адамгершілік тәрбиенің тәжірибелік үлгілері – мақал-мәтел, тыйым сөз, батырлар жыры, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер арқылы берілді.

Мысалы:

«Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын» – адамгершілік мінездің үлгісі;

«Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер» – еңбек пен өнегелі тәрбие негізі.

Этнопедагогикалық құндылықтардың құрылымына мыналар кіреді:

- рухани-адамгершілік құндылықтар: имандылық, ізгілік, ар-намыс, әділдік, мейірім;

- әлеуметтік құндылықтар: үлкенге құрмет, елжандылық, ата-анаға сүйіспеншілік;

- эстетикалық құндылықтар: ұлттық өнер мен қолөнер, музыка, киім мәдениеті;

- еңбек тәрбиесі: еңбекқорлық, жауапкершілік, өз ісіне ұқыптылық.

- этнопедагогика қағидалары қазіргі білім беру жүйесіне еніп, тәрбие мазмұнын ұлттық рухта байыта алады.

3. Ұлттық құндылықтар арқылы оқушы тұлғасын қалыптастыру.

Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшелігі – эмоциялық қабылдауға бейімділік, еліктегіштік, көрнекі-бейнелі ойлау. Сондықтан ұлттық мазмұндағы көрнекіліктер мен мысалдар олардың санасына тез сіңеді. Мысалы, сабақ барысында мақал-мәтелдерді талдау әдісі кеңінен қолданылды. «Жақсыдан шарапат, жаманнан кесапат» мақалын талдау кезінде балалар ізгілік пен жамандықтың айырмашылығын өз бетімен түсінуге тырысты.

Ұлттық ойындар да тәрбие құралы ретінде тиімді. «Арқан тарту», «Асық ату», «Тоғызқұмалақ» ойындары баланы бірлікке, әділдікке, логикалық ойлауға үйретеді.

Мектеп пен отбасының бірлескен іс-шаралары да үлкен әсер берді. «Отбасым – алтын діңгегім», «Ұлттық тағамдар күні», «Наурыз мейрамы» сияқты мерекелер баланың ел мәдениетіне құрмет сезімін күшейтеді. Бастауыш мектептегі адамгершілік тәрбиенің мазмұнын ұлттық мәдениет элементтерімен байыту үшін келесі әдістер қолданылды [13]:

Кесте 1 - Ұлттық құндылықтарға негізделген тәрбиелік әдістер жүйесі

Әдіс түрі	Мазмұны	Тәрбиелік әсері
Халық ауыз әдебиетін пайдалану	Ертегі, мақал, жұмбақ, аңыздар	Ізгілік, әділдік ұғымдарын қалыптастырады
Ұлттық ойындар	«Асық ату», «Арқан тарту», «Бәйге»	Ұжымшылдық, әділдік дағдыларын дамытады
Дәстүр сабақтары	«Бесікке салу», «Тұсау кесу» рәсімдері	Отбасылық және рухани байланыстарды нығайтады
Тұлғалық үлгі беру	Ұлы тұлғалар өмірін таныстыру (Абай, Әлия, Бауыржан)	Елжандылық сезімін қалыптастырады
Жобалық әдіс	«Менің отбасымның дәстүрі»	Зерттеушілік дағды мен өз мәдениетіне қызығушылықты арттырады

Нәтижелер мен талқылаулар

Төмендегі кестеде зерттеу нәтижелері көрсетілген.

Кесте 2 - Ұлттық мазмұндағы тәрбие жұмысының нәтижелері

Көрсеткіштер	Экспериментке дейін (%)	Эксперименттен кейін (%)	Өзгеріс
Ұлттық дәстүрге қызығушылық	48	83	+35
Адалдық пен шыншылдық түсінігі	55	88	+33
Үлкенге құрмет, кішіге ізет	62	92	+30
Еңбекқорлық, жауапкершілік	53	85	+32
Патриоттық сезім	60	89	+29

Мұндай нәтижелер ұлттық мазмұнды сабақтардың оқушының мінез-құлқына, қарым-қатынас мәдениетіне, және рухани дүниетанымына оң әсер еткенін дәлелдейді [14].

Көрсеткіштердің өсуі ұлттық мазмұндағы сабақтар мен іс-шаралардың тәрбиелік әсерін дәлелдейді. Балалар өз елінің тарихына, мәдениетіне қызығушылық танытып, өзара сыйластық қарым-қатынас орната бастады.

Сынып жетекшілердің байқауынша, тәжірибелік топтағы оқушылардың тәртібі мен мінез-құлық мәдениеті едәуір жақсарған, ұжымдық іс-шараларға қатысу белсенділігі артқан.

Зерттеу нәтижелері бойынша төмендегідей қорытындылар жасалды:

- ұлттық құндылықтар адамгершілік тәрбиенің мазмұндық өзегін құрайды;
- этнопедагогикалық тәсілдерді қолдану – оқушылардың ұлттық сана-сезімін дамытуға ықпал етеді;

- ұлттық мазмұндағы сабақтар баланың эмоционалды және когнитивтік дамуын арттырады;
- ата-аналармен бірлескен іс-шаралар баланың тәрбиеге қызығушылығын күшейтеді;
- мұғалімнің ұлттық мәдениетке құзыреттілігі – табысты тәрбиенің басты шарты.

Бүгінгі білім берудің жаңа парадигмасы тұлғаның жан-жақты дамуын көздейді. Алайда рухани-адамгершілік бағытсыз бұл даму толық болмайды. Сондықтан ұлттық мәдениет пен дәстүрге негізделген тәрбие – қазіргі мектептің стратегиялық бағыты.

Қазақ этнопедагогикасының бай мұрасы қазіргі педагогика ғылымының негізін байытады. Ұлы ағартушылар – Ы.Алтынсарин, М.Жұмабаев, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытов еңбектерінде баланы адамгершілікке баулудың ұлттық үлгілері нақты көрсетілген. Мысалы, Ы.Алтынсариннің «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесінде еңбек пен қарапайымдылықтың, адалдықтың құндылығы көрініс тапса, Абайдың қара сөздері мораль философиясының негізіне айналды.

Қорытынды

Бастауыш сынып оқушыларына адамгершілік тәрбие беруде ұлттық құндылықтарды пайдалану – оқыту мен тәрбиенің ажырамас бөлігі. Этнопедагогикалық элементтер тұлғаның рухани дамуын қамтамасыз етеді, ұлттық сана мен мәдени сәйкестікті нығайтады.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ұлттық мазмұндағы сабақтар оқушылардың ізгілік, жауапкершілік және патриоттық қасиеттерін айтарлықтай арттырады.

Зерттеу нәтижесінде ұлттық құндылықтар негізінде ұйымдастырылған адамгершілік тәрбие жүйесі бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық дамуында тиімді рөл атқаратыны дәлелденді.

Ұлттық дәстүрлерге сүйенген сабақтар мен іс-шаралар оқушылардың елжандылық, ізгілік, сыйластық сияқты қасиеттерін қалыптастырады.

Алдағы уақытта мұғалімдердің этнопедагогикалық құзыреттілігін арттыру және цифрлық форматта ұлттық тәрбие мазмұнын енгізу өзекті болып табылады [15].

Болашақта бұл бағытты жүйелі дамыту үшін келесі ұсыныстар беріледі:

- мұғалімдердің этнопедагогикалық біліктілігін жетілдіру;
- ұлттық тәрбие бойынша әдістемелік құралдар мен оқу бағдарламаларын кеңейту;
- ата-аналармен ұлттық құндылықтар негізінде серіктестік орнату;
- мектеп пен қоғам байланысын рухани тұрғыда күшейту.

Осылайша, ұлттық құндылықтар – адамгершілік тәрбиенің іргетасы әрі ұлт болашағының кепілі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан–2030. – Астана: Елорда, 1997. – 68 б.
2. Тоқаев Қ.К. Ұлт руханияты және жаңа Қазақстан. – Астана: Елорда, 2022. – 190 б.
3. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1992. – 160 б.
4. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасы. – Алматы: Рауан, 1999. – 312 б.
5. Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М.: Академия, 1999. – 240 с.
6. Бержанов Қ. Педагогика тарихы. – Алматы: Мектеп, 1984. – 320 б.
7. Аймауытов Ж. Тәрбие және баланың мінезі. – Алматы: Ғылым, 1995. – 210 б.
8. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 2007. – 124 б.
9. Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. – Алматы: Білім, 2003. – 176 б.
10. Дулатов М. Оян, қазақ! – Алматы: Ана тілі, 1991. – 144 б.
11. Тәжібаев Т. Қазақ педагогикасының тарихы. – Алматы: Мектеп, 1998. – 285 б.
12. Сорока-Росинский В.Н. Тәрбиенің халықтығы туралы. – М., 1985. – 154 с.
13. Досмұхамедұлы Х. Тәрбие мен мәдениет мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 240 б.
14. Banks J.A. Multicultural Education: Issues and Perspectives. – New York: Wiley, 2016. – 312 p.
15. ҚР Оқу-ағарту министрлігі. Бастауыш білім берудің мемлекеттік стандарты. – Астана, 2023.

ӨОЖ 378.147 : 004.8

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІ МЕН МҰҒАЛІМ ТҰЛҒАСЫ: ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Тұрсынқызы А.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
aizhan.tursynkyzy@icloud.com

Бұл мақалада жасанды интеллектінің қарқынды дамуы жағдайында білім беру жүйесінің трансформациясы және мұғалім тұлғасының өзгерген кәсіби рөлі жан-жақты талданады. Цифрлық білім беру кеңістігі мұғалімнен тек ақпарат жеткізуші болуды емес, оқушының тұлғалық әлеуетін ашатын бағыттаушы, тәрбие мен құндылықтар жүйесін қалыптастырушы, әлеуметтік-эмоционалдық қолдау көрсетуші маман болуды талап етеді. Сонымен бірге, жасанды интеллект оқу үдерісін даралау, білім сапасын бақылау және кері байланысты жеделдету сияқты мүмкіндіктерді ұсынады. Алайда педагогтың рухани-адамгершілік жауапкершілігі мен кәсіби құзыреттілігі білім беру процесінде жетекші мәнге ие болып қала береді. Мақалада мұғалімнің цифрлық сауаттылығы, этикалық ұстанымдары және адами фактордың орны ерекше аталады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, цифрлық білім беру, мұғалім тұлғасы, білім беру трансформациясы, педагогикалық құндылықтар, адами фактор, кәсіби құзыреттілік, цифрлық педагогика, сараланған оқыту, педагогикалық қолдау.

В статье рассматриваются особенности трансформации роли учителя в условиях цифровизации образования и активного внедрения технологий искусственного интеллекта. Учитель перестает выступать только как передатчик учебной информации и занимает позицию наставника, сопровождающего личностное развитие обучающихся и формирующего ценностные ориентиры. Искусственный интеллект предоставляет новые возможности для индивидуализации обучения, мониторинга образовательных результатов и повышения эффективности педагогических решений. Вместе с тем сохраняется ключевое значение человеческого фактора, профессиональной компетентности и духовно-нравственной ответственности педагога. Подчеркивается необходимость комплексной цифровой культуры учителя, включающей этические и методические компоненты.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровое образование, личность учителя, трансформация образования, педагогические ценности, человеческий фактор, профессиональная компетентность, цифровая педагогика, индивидуализация обучения, педагогическая поддержка.

This article explores the transformation of the teacher's role within the context of digitalization and the growing implementation of artificial intelligence technologies in education. The teacher is no longer viewed solely as a transmitter of academic knowledge but as a facilitator of student personal development, value formation, and emotional support. Artificial intelligence enhances the learning process by enabling personalized instruction, continuous assessment, and data-driven pedagogical decisions. However, the human factor remains essential, as professional competence, ethical awareness, and moral responsibility of the teacher ensure the human-centered nature of digital education. The article emphasizes the importance of integrating technological proficiency with pedagogical sensitivity and value-oriented teaching.

Keywords: artificial intelligence, digital education, teacher identity, educational transformation, pedagogical values, human factor, professional competence, digital pedagogy, personalized learning, instructional support.

Кіріспе

Қазіргі цифрлық трансформация дәуірінде жасанды интеллектінің білім беру жүйесіне қарқынды енуі мұғалім қызметінің мазмұны мен құндылықтық бағдарын қайта пайымдауды талап етеді [1, 2]. Технологиялық мүмкіндіктер оқу материалдарын ұсыну, ақпаратты өңдеу және оқу үдерісін ұйымдастыру сияқты бірқатар функцияларды автоматтандырғанымен, білім алушының тұлғалық дамуы, адамгершілік қасиеттері мен рухани-әдеби мәдениетінің қалыптасуында мұғалімнің орны әлі де баламасыз болып отыр. Бұл жағдай педагогтың кәсіби рөлін төмендетпейді, керісінше, оның адами миссиясының маңыздылығын күшейтеді.

Зерттеудің мақсаты – жасанды интеллект жағдайында мұғалім тұлғасының трансформация ерекшеліктерін анықтау және цифрлық білім беру кеңістігінде педагогикалық құндылықтарды сақтау мен дамыту жолдарын негіздеу.

Зерттеу саласының өзектілігі мұғалім рөлінің жаңа қырын айқындауда жатыр: бүгінгі педагог тек білім жеткізуші емес, оқушының тұлғалық өсуіне бағыт беруші, құндылықтық бағдар қалыптастырушы, рефлексия мен ойлауды дамытушы. Сондықтан да цифрлық технологиялар мүмкіндіктерін тиімді пайдалану барысында адами факторды сақтап қалу – білім беру жүйесінің стратегиялық міндеті.

Жұмыстың теориялық маңыздылығы – мұғалімнің кәсіби-педагогикалық бейнесін жаңа білім беру парадигмасы тұрғысынан қарастыру және оның тұлғалық, коммуникативтік, құндылықтық функцияларының ажырамас маңызын ғылыми тұрғыда дәлелдеуде. Практикалық маңыздылығы – ЖИ құралдарын оқу үдерісіне енгізу барысында педагогтың кәсіби және рухани тепе-теңдігін сақтау, оқушыны тұлға ретінде қалыптастыруға арналған нақты ұсыныстар ұсынуда [7].

Зерттеудің гипотезасы: егер мұғалім жасанды интеллект технологияларын оқу үдерісінде саналы, жауапкершілікке негізделген және құндылықтық бағдарға сүйене отырып қолданса, онда білім сапасы, оқушының тұлғалық дамуы және тәрбиелік ықпал үйлесімді деңгейде қамтамасыз етіледі.

Зерттеудің гипотезасы: егер мұғалім жасанды интеллект технологияларын оқу үдерісінде саналы және құндылықтық бағдарға сүйене отырып қолданса, онда білім сапасы мен оқушының тұлғалық дамуы үйлесімді деңгейде қамтамасыз етіледі.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу цифрлық білім беру кеңістігінде мұғалім рөлінің трансформациясына ықпал ететін жасанды интеллект технологияларын педагогикалық тұрғыдан талдауға негізделді. Зерттеу материалдары ретінде цифрлық педагогика, кәсіби-педагогикалық құзыреттілік, білім беруде ЖИ қолдану мәселелерін қарастырған отандық және шетелдік ғылыми еңбектер, білім беру саласын реттейтін нормативтік құжаттар, сондай-ақ оқу тәжірибесінде қолданылып жүрген цифрлық платформалар алынды.

Зерттеу барысында оқу үдерісінде кеңінен қолданылатын Google Classroom (Google LLC, USA), Coursera AI-supported Learning (Coursera Inc., USA) және ChatGPT (OpenAI, USA) платформаларының функционалдық ерекшеліктері талданды. Бұл платформалардың оқу материалдарын құрылымдау, тапсырмаларды даралау, кері байланыс ұйымдастыру және оқушының оқу траекториясын басқару мүмкіндіктері сипаттамалық салыстыру әдісімен бағаланды.

Әдіснамалық негіз ретінде теориялық талдау, салыстырмалы талдау, жүйелеу, педагогикалық бақылау және контент-талдау әдістері қолданылды. Мұғалім рөлінің өзгерісін нақты айқындау мақсатында сапалық деректерге тақырыптық кодтау жүргізілді. Сандық деректер Microsoft Excel (Microsoft Corporation, USA) бағдарламасы арқылы сипаттамалық статистика негізінде өңделді және диаграммалық визуализация жасалды. [2,5]

Қолданылған әдістер жасанды интеллект жағдайындағы мұғалім тұлғасының кәсіби және құндылықтық моделін ғылыми тұрғыда негіздеп сипаттауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысы үш кезеңде жүргізілді:

Бірінші кезең – теориялық-аналитикалық.

Цифрлық білім беру кеңістігінің мазмұнына, оқыту үдерісіндегі ЖИ-дің рөліне, мұғалімнің кәсіби миссиясының өзгеруіне қатысты философиялық, педагогикалық және технологиялық көзқарастар талданды. Ғылыми әдебиеттерді салыстырмалы талдау ЖИ оқытудағы ақпараттық және ұйымдастырушылық функцияларды жетілдіргенімен, мұғалімнің тұлғалық, әлеуметтік және құндылықтық рөлін толық алмастыра алмайтынын көрсетті. Мұғалім әлі де эмоциялық қолдау, тұлғалық бағыт-бағдар беру және құндылық қалыптастырудың негізгі субъектісі болып қала береді.

Екінші кезең – тәжірибелік-педагогикалық талдау.

Google Classroom, Coursera AI-tools және ChatGPT платформаларының оқу процесіне ықпалы бақылау және сараптамалық талдау арқылы зерттелді. Нәтижесінде бұл құралдар оқу материалдарын жеңілдетіп құрылымдауға, оқушыға жекеленген траектория ұсынуға және кері байланысты жедел ұйымдастыруға мүмкіндік беретіні анықталды. Алайда тұлғалық даму, жауапкершілік, моральдық бағдар секілді құндылықтар тек мұғалімнің кәсіби және адамгершілік ұстанымдары арқылы қалыптасатыны дәлелденді. [6,7]

Үшінші кезең – зерттеу гипотезаларын тексеру.

Бірінші гипотеза: ЖИ оқыту сапасын арттырады—ұйымдастырушылық және ақпараттық деңгейде расталды [5].

Екінші гипотеза: Мұғалімнің адами-рухани миссиясы күшейеді – толықтай расталды.

Сапалық талдау нәтижелері мұғалім рөлінің «білім жеткізушіден» құндылық пен мағына қалыптастырушы жетекші тұлғаға ауысқанын көрсетті.

Зерттеу нәтижелері ақпараттық технологиялар жетілген сайын мұғалімнің кәсіби құзыреті мен адами болмысы одан сайын маңызды бола түсетінін дәлелдейді. Жасанды интеллект – оқу үдерісін оңтайландыруға арналған құрал, ал білім берудің мәндік өзегі **адам және оның тұлғалық дамуы** болып қала береді [4,6].

Нәтижелер мен талқылаулар

Зерттеу нәтижелері жасанды интеллектінің білім беру жүйесіне жедел енуі мұғалім қызметінің мазмұны мен бағыттарын қайта қарауды талап ететінін көрсетті. Соңғы жылдары білім беру ортасында цифрлық платформалар мен автоматтандырылған оқыту жүйелерінің үлесі артып, оқу үдерісі деректерді өңдеу, оқу материалдарын персоналдандыру және кері байланыс жылдамдығымен сипатталуда. Бұл өзгерістер білім берудің тек құрылымдық және ұйымдастырушылық бөлігін оңтайландырғанымен, оқушының тұлғалық, рухани және әлеуметтік дамуы әлі де мұғалімнің кәсіби-адамгершілік ұстанымына тікелей тәуелді болып қалатыны анықталды.

Бірінші кезеңде жүргізілген теориялық талдау халықаралық зерттеулерге (OECD, 2023; UNESCO, 2024) сүйеніп, жасанды интеллект негізінен оқу үдерісін басқару мен логистикалық міндеттерді жеңілдетуге әсер ететінін көрсетті. Бұл деректерге сәйкес, оқушының тұлғалық дамуы, моральдық-этикалық қалыптасуы және әлеуметтік дағдыларын жетілдіру әлі де мұғалімнің кәсіби тәжірибесіне және адамгершілік беделіне тікелей байланысты. Сараптама педагогтың тек ақпарат жеткізуші емес, тәрбиелік бағыт беруші, мәдени-әлеуметтік модератор ретіндегі рөлінің маңызын күшейтетінін көрсетті. [4,5]

Екінші кезеңде нақты оқу тәжірибесінде қолданылатын цифрлық платформалардың педагогикалық мүмкіндіктері салыстырылды. Практикалық бақылау барысында Google Classroom, Coursera (AI-supported Learning) және ChatGPT платформалары оқу материалдарын құрылымдауға, тапсырмаларды даралауға және кері байланысты жедел ұйымдастыруға тиімді екені анықталды. Дегенмен, олардың ешқайсысы оқушылардың эмоционалдық күйін, мотивациялық тенденцияларын, құндылықтық бағдарын немесе әлеуметтік өзара қарым-қатынас дағдыларын мақсатты түрде қалыптастыруға ықпал етпейтіні байқалды.

Кесте 1 – Цифрлық платформалардың педагогикалық ықпалы

Платформа	Оқу материалдарын ұйымдастыру	Даралау деңгейі	Кері байланыс жылдамдығы	Оқушы тұлғасына әсер ету қабілеті
Google Classroom	Орташа	Шектеулі	Орташа	Төмен (тәрбиелік ықпал автоматтандырылмаған)
Coursera (AI-supported Learning)	Жоғары	Жоғары	Жоғары	Төмен (негізінен академиялық дағдыларға бағытталған)
ChatGPT (OpenAI)	Өте жоғары	Жоғары	Өте жоғары	Машиналық деңгейде (эмоциялық және құндылық аспектілер имитация деңгейінде)

Кестеден көрініп тұрғандай, жасанды интеллект құралдары оқу үдерісінің техникалық тиімділігін арттырғанымен, білім берудің құндылықтық және тұлғалық өлшемдерін алмастыра алмайды. Бұл—негізгі ғылыми қорытындылардың бірі.

Үшінші кезеңде зерттеу гипотезалары тексерілді. Бірінші гипотеза—жасанды интеллект оқу үдерісінің ұйымдастырушылық тиімділігін күшейтеді—толық расталды. Ал екінші гипотеза—мұғалімнің рухани-адамгершілік миссиясы әлсірейді—терістелді. Керісінше, цифрлық ортада мұғалімнің тұлғалық беделі мен құндылықтық жетекшілігінің маңызы арта түсті.

Сапалық деректер талдауы мұғалімнің рөлінің түбегейлі трансформацияланып отырғанын көрсетті. Қазіргі педагог тек «білім жеткізуші» ғана емес, сонымен қатар:

- Тұлғалық мағына қалыптастырушы – оқушының өзіндік санасын, сыни ойлау қабілетін және шығармашылық потенциалын дамытуға бағытталған;
- Құндылық бағыттаушы – моральдық, этикалық және адамгершілік стандарттарды қалыптастырушы;
- Адамдық қарым-қатынастың сақтаушысы – эмоциялық қолдау көрсету және әлеуметтік өзара әрекеттестікті реттеу арқылы оқушының тұлғалық дамуына үлес қосушы. [3,4,7].

Зерттеу көрсеткендей, жасанды интеллект тек оқу үдерісін қолдаушы құрал ретінде қызмет етеді, ал білім берудің негізгі өзегі – әрқашан адам. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі, құндылықтық беделі және адамгершілік ұстанымдары цифрлық дәуірде бұрынғыдан да маңыздырақ болып отыр.

Осы нәтижелер болашақ білім беру жүйесінің стратегиялық дамуында педагогикалық рөлдің қайта қаралу қажеттілігін, құндылықтарды сақтау мен дамыту жолдарын нақты ғылыми негізде көрсетеді. Қорытындылай келе, цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектінің дамуы білім сапасын арттыра алады, алайда оқушы тұлғасының толыққанды дамуы тек мұғалімнің кәсіби, адамгершілік және құндылықтық тәжірибесіне тәуелді.

Қорытынды

Жасанды интеллектінің білім беру жүйесіне енуі мұғалім қызметінің мазмұны мен құрылымын қайта қарауды талап ететіні зерттеу нәтижелерінен анықталды. ЖИ технологиялары оқу материалдарын ұсынуды автоматтандырып, білімді даралау мен кері байланыс ұйымдастыруды жеңілдеткенімен, адамға бағытталған тәрбиелік және тұлғалық дамытушылық функциялар толықтай педагогтың кәсіби және адами позициясына тәуелді болып қала береді. Зерттеу үдерісінде алынған мәліметтер мұғалім рөлінің «білім жеткізушіден» «құндылық қалыптастырушы, тұлғалық дамуға бағыт беруші» рөліне трансформацияланатынын көрсетті.

Цифрлық платформаларға жүргізілген салыстырмалы талдау жасанды интеллектінің оқу үдерісінің ұйымдастырушылық және ақпараттық компоненттерін айтарлықтай оңтайландыратынын дәлелдеді. Алайда оқушының өзіндік санасын, моральдық-этикалық бағдарын, ішкі мотивациясын қалыптастыру міндеттері машина тарапынан қамтамасыз етілмейді және тек мұғалімнің тұлғалық ықпалын қажет етеді. Осыған сәйкес зерттеу гипотезасы толықтай расталды: жасанды интеллект педагогикалық үдерісті қолдаушы құрал болғанымен, білім берудегі негізгі құндылықтық және гуманистік миссия мұғалім тұлғасына жүктеледі.

Зерттеу нәтижелері білім беру жүйесінде стратегиялық маңызы бар бағытты айқындайды: жасанды интеллектті педагогикалық мақсатқа сәйкес саналы пайдалану, сонымен қатар мұғалімнің адами, адамгершілік және кәсіби құзыреттілігін күшейту. Цифрлық ортада білім беру сапасының тұрақтылығын технология емес, **мұғалімнің тұлғалық үлгісі, жүрек жылуы және рухани жауапкершілігі** айқындайды.

Осылайша, болашақ білім беру парадигмасы адамды технологиялық жүйенің элементі ретінде емес, **білім беру процесінің негізгі құндылығы және мән-мағына көзі** ретінде қарастыруы тиіс. Жасанды интеллект педагог еңбегін жеңілдететін құрал бола алады, бірақ **білімнің өзегі мен рухы – әрдайым адам мұғалімнің жүрегінде.**

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Селевко Г. К. Педагогические технологии на основе информационных систем.—Москва: Народное образование, 2010.—256 с.
2. Сластёнин В. А., Исаев, И. Ф., Шиянов, Е. Н. Педагогика.—Москва: Академия, 2013.—512с.
3. Хапаева С. Т. Цифрлық білім беру жағдайында мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін дамыту // Білім беру.—2022.—№4.—Б. 33–39.
4. UNESCO. AI and Education: Guidance for Policy-makers.—Paris: UNESCO Publishing, 2021.—146 p.
5. Holmes W., Bialik, M., Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning.—Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.—94 p.
6. OEC D. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities.—Paris: OECD Publishing, 2022.—58 p.
7. Әбенова С. С. Цифрлық педагогика: теориясы және тәжірибесі.—Алматы: Қазақ университеті, 2021.—214 б.

УДК 541.124

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА АНАЛИЗ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ И КОММУНИКАТИВНОГО РАЗВИТИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА

Шалимбетова С.С.

Областной специальный комплекс «Детский сад- школа – интернат» №1 г.Талдыкорган,
Управление образования области Жетысу, Республика Казахстан
saule710924@mail.ru

Саркытова Б.С.

Областной специальный комплекс «Детский сад- школа – интернат» №1 г.Талдыкорган,
Управление образования области Жетысу, Республика Казахстан
bagdat24011968@gmail.com

В статье описаны психологические особенности детей с нарушениями слуха, анализируется проблема развития коммуникативных навыков и их эмоциональная сторона во внеурочное время в специальной школе-интернате. Показаны методические пути по формированию коммуникативных навыков у младших школьников, описана работа по взаимосвязи воспитателя, учителя и дефектолога. Раскрыта практическая работа, общие методические принципы.

Ключевые слова: дети с нарушениями слуха, коммуникативные навыки, анализ психологических особенностей, речевое развитие, слуховое.

Мақалада есту қабілеті бұзылған балалардың психологиялық ерекшеліктері сипатталған, коммуникативті дағдыларды дамыту мәселесі және олардың арнайы мектеп-интернаттағы сабақтан тыс уақыттағы эмоционалды жағы талданады. Бастауыш сынып оқушыларында коммуникативті дағдыларды қалыптастырудың әдістемелік жолдары көрсетілген, тәрбиеші, мұғалім және дефектологтың өзара байланысы сипатталған. Практикалық жұмыс, жалпы әдістемелік принциптер ашылды.

Кілт сөздер: есту қабілеті бұзылған балалар, қарым – қатынас дағдылары, психологиялық талдау ерекшеліктері, сөйлеу дамуы, есту қабілеті.

The article describes the psychological characteristics of children with hearing impairments, analyzes the problem of developing communication skills and their emotional aspect during extracurricular activities at a special boarding school. The article shows methodological approaches to developing communication skills in younger students, and describes the work of a teacher, a teacher-educator, and a speech therapist. The article also provides practical work and general methodological principles.

Keywords: children with hearing impairments, communication skills, analysis of psychological characteristics, speech development, auditory perception.

Введение

В наше время, система образования направлена на развитие личности каждого ребенка, независимо от его физических, психологических, умственных возможностей. Особое внимание уделяется детям с нарушениями слуха, так как, слуховая функция играет главную роль в становлении речи, мышления и моделью общения[1]. Недостаток слухового восприятия приводит к трудностям в коммуникации, усвоении знаний и социальной адаптации[2]. Поэтому, изучение психологических особенностей таких детей и поиск эффективных путей развития их коммуникативных навыков, является одной из главных задач современной

педагогика и психологии[3]. В наш специальный комплекс, детский сад – школа – интернат, привозят детей со всей области. Большинство из них без предварительной коррекционной подготовки, часть детей родители водили на занятия в государственные или частные коррекционные кабинеты. Поступают дети разного возраста: дошкольники, младшего и среднего школьного возраста и есть ученики, которые не смогли обучаться в общеобразовательных учреждениях и начали учиться в средних классах в нашей школе.

Материалы и методы

Наши исследования направлены на анализ психологических особенностей детей с нарушениями слуха и коммуникативного развития младшего школьного возраста обучающихся в специализированной школе. И выделение причин, влияющих на рост коммуникативных навыков детей с нарушением слуха. Самым главным является уровень слухоречевого развития ребенка, так как слух и речь являются не только средством приема и переработки информации, но и средством совершенствования процесса мышления. Чем богаче и правильнее речь ребенка, тем лучше развито умение запоминать связные тексты, чем лучше развит его физиологический и фонематический слух, тем шире возможности его деятельность общения. У детей с нарушениями слуха происходит нарушение познавательных функций, внимания, восприятия, речи, памяти, мышления. У них понижена инициатива общения с окружающим миром. Страдают ориентация в пространстве, координация движений.

При недостатке слуховых стимулов главную роль начинают играть зрительные и двигательные ощущения, которые становятся главными анализаторами познания мира. Они нередко испытывают трудности в понимании абстрактных понятий, в осознании причинно-следственных связей и в формировании внутренней речи. Но, они обладают развитой наблюдательностью, внимательностью к мимике и жестам, что помогает им компенсировать недостаток слуховых ощущений. Эмоциональная сторона у детей с нарушениями слуха также имеет особенности. Им сложнее понимать и выражать эмоции, особенно если они не сопровождаются яркими невербальными признаками. Однако, при системной работе педагогов, дети успешно осваивают навыки распознавания эмоций, учатся понимать интонацию, мимику и настроение собеседника.

Основная часть

Коммуникативные способности у детей с нарушениями слуха формируются в особых условиях. Основными средствами общения становятся жесты, мимика, тактильная и письменная речь [4]. Наша педагогическая работа всегда направлена не только на развитие словесной речи, но и на формирование интереса к любым формам коммуникации. Формирование речи у ребенка с нарушениями слуха тесно связано с развитием слухового восприятия. Использование современных слуховых аппаратов и кохлеарных имплантов значительно расширяет возможности восприятия звуков, однако требует длительной системной работы по обучению слушанию и артикуляции. Развитие коммуникативных навыков носит комплексный характер: включаются упражнения на развитие речи, слухового восприятия, навыков невербального общения и ситуаций социального взаимодействия, дидактические и сюжетно-ролевые игры, пантомимы, обыгрывание разных ситуаций. Только при сочетании этих направлений возможна успешная интеграция ребенка в общество.

Главная цель нашей школы: Подготовка детей к жизни, их социализация. Привитие таких коммуникативных навыков как коммуникабельность, креативность, критическое мышление, способность адаптироваться, умение разрешать конфликты, совместная работа. Главная задача педагогов нашей школы — помочь ребенку поверить в свои силы, раскрыть его потенциал и создать условия для гармоничного личностного роста. Развитие коммуникативных навыков предполагает обучение тому, как донести свою мысль до собеседника.

Голос ребенка с нарушениями слуха обычно глухой, интонация малоразвита и эмоционально бедна. Коммуникативную недостаточность своей речи он дополняет

жестикуляцией. Форма общения между ним и другими людьми — это жестикуляция, использование остатков слуха, то есть, усиленная громкость речи, речь на ухо, чтение с губ [5]. Устная и письменная речь детей с отклонениями слуха страдает пропусками букв и слов, их заменой не по смыслу, а по внешнему сходству. Нужно разбирать с ними значение каждого слова. Такие дети запоминают тексты дословно, употребляют в речи однообразные слова и фразы, их язык беден. Поэтому на занятиях мы постоянно работаем над пополнением активного и пассивного словаря. Со временем они хорошо воспринимают устную речь зрительно — это называется чтением с губ.

Начиная работу, мы проверяем рабочее состояние КИ и индивидуальных аппаратов, так как, некоторые дети могут носить аппараты не включенными либо с не работающими батарейками. Есть общие принципы работы нашей школы:

1. Парты ставятся так, чтобы дети могли легко видеть взрослого и одноклассников.
2. Никогда не поворачиваться спиной к детям при объяснении нового материала, при постановке вопросов.
3. Чётко и конкретно задавать вопросы ученикам по теме, после беседы.
4. Использовать мультимедийные и визуальные материалы, красочный наглядный материал в целях более полного и глубокого осмысления учебного материала.
5. методы арт - терапии и музыкотерапии.

В начальном звене, в своей работе мы используем бригадный метод: учитель, воспитатель и дефектолог одного класса, опираясь на типовую учебную программу, подбираем речевой материал на речевую зарядку и организационный момент на определенное время. Например, берём речевую зарядку на звук «С», и работаем с ней до тех пор, пока у детей не появится самоконтроль при произнесении этого звука. Речевой материал на организационный момент отрабатываем всей бригадой, пока дети осмысленно, без табличек будут понимать вопросы и отвечать на них.

Во внеурочное время, мы, воспитатели берем одну тему на одну неделю. Темы подбираем из типовой учебной программы, которые по времени идут параллельно с учебными темами учителя. В основном, придерживаемся коммуникативно-тематического принципа. Например, тема «Магазин овощей» в 0 классе. В понедельник идём на экскурсию, наблюдаем за работой и диалогом продавца и покупателя, проговариваем названия овощей. Во вторник проводим разные дидактические игры, закрепляя названия овощей. В среду проводим сюжетно – ролевую игру «Магазин овощей» Заранее готовим нужные овощи, таблички, аксессуары (пакеты, деньги, одежду продавца, весы) Диалог расписан для продавца и покупателя. Проигрываем несколько раз. В четверг, закрепление темы, на разном дидактическом материале. В пятницу проводим сюжетно-ролевую игру, где дети, по мере возможности самостоятельно обыгрывают сцену, но даем речевой материал диалога продавца с покупателем, на который опираются ученики, если что то забыли. В свободное время так же предлагаем детям разные игры "Аптека" "Магазин" "Больница" "Семья" "Маленький учитель" и многие другие игры, где присутствует диалог. У детей в таких играх развиваются коммуникативные навыки.

Игровые технологии особенно эффективны, так как через игру дети осваивают основы общения, учатся выражать свои эмоции и понимать других. Так же часто мы ставим пантомима с детьми. Пантомима для детей начальных классов может включать задания на выражение чувств и переживаний. Переживания должны быть простыми и знакомыми школьникам, например, страх, радость, огорчение, удивление. В пантомимах дети учатся выражать свои эмоции, воспитывается дружелюбное отношение друг к другу. Что так же развивает коммуникативный навык, прививает правила и манеру общения.

Коммуникативные навыки напрямую связаны с социальной адаптацией. Ребенок, который умеет эффективно общаться, легче устанавливает контакт со сверстниками, чувствует уверенность и эмоциональный комфорт [6].

Результаты и обсуждения

В нашей работе мы придерживаемся методами и приемами по формированию коммуникативных навыков у детей с нарушениями слуха:

1. Даем возможность находиться в полноценной слухоречевой среде, предполагающей активное устное общение между детьми.
2. При планировании речевого материала придерживаться коммуникативно-тематического принципа.
3. Развиваем речевые умения и навыки правильного речевого поведения в реальных ситуациях через упражнения, основанные на моделировании проблемных ситуаций речевого общения, ролевых тренингов, дидактических и сюжетно-ролевых игр.
4. Создаем ситуации, нужные для использования определенного слова, словосочетания.
5. Во внеклассное время общение воспитанников школы происходит в естественной ситуации.
6. Организация занятий проходит в игровой форме (сюжетно-ролевая игра, подвижные игры с речевыми заданиями), в форме театрализованной деятельности, беседы о прочитанной книге.

7. В ходе занятий воспитатели создают условия для коллективной деятельности.

8. Педагогическая работа строится с учетом индивидуальных особенностей каждого ребенка.

Важно использовать дифференцированные методы обучения, чередовать индивидуальные и групповые формы работы, обеспечивая активное участие всех детей в коммуникации.

Речь педагога должна быть естественной высоты и достаточно эмоциональной. Речевой материал не заучивается, благодаря частому повторению их употребление становится автоматическим. Дактилология используется в качестве вспомогательного средства и сопровождается устным проговариванием [7]. Постепенное переключение с устно-дактильной речи на устную существенно, главным образом потому, что вынуждает детей воспринимать речь посредством чтения с губ и тем самым готовит их к пониманию устной речи окружающих.

Заключение

Анализ психологических особенностей детей с нарушениями слуха позволяет сделать вывод, что при правильно организованной работе всех педагогов и родителей возможно полноценное развитие личности и успешное формирование коммуникативных навыков [1]. Комплексный подход, включающий коррекционно-развивающие занятия, эмоциональную поддержку и обучение взаимодействию, общению обеспечивает эффективную социальную адаптацию ребенка в обществе. Современные технологии — кохлеарная имплантация, интерактивные образовательные платформы, визуальные тренажеры — открывают новые возможности для социальной интеграции. При грамотной педагогической поддержке ребенок с нарушением слуха способен достичь высоких результатов и стать полноценным участником общества [5].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аксенова Л.И. и другие Специальная педагогика. — М.: Академия. 2002.
2. Барабанов Р.Е. Этиология нарушения слуха и речи у глухих и слабослышащих детей [Текст] / Р.Е. Барабанов // Молодой ученый. — 2011. — № 5. Т.2. — С. 174–176.
3. VII Международная научно-практическая конференция "Образование и наука в современных условиях" Том 1, Серубай С.К., Омиржанова Г.Б.
4. Зайцева Г.Л. Жестовая речь. Дактилология. — М., 2000.
5. Колтуненко И.В. Развитие речи глухих школьников. — М.: Просвещение. 2000.
6. Лубовский В.И. Специальная психология. — М., 2003.
6. Сластенин В.А., Исаев И.Ф. и др. Педагогика. — М.: Школа-Пресс. 1997.
7. Стребелева Е.А. Специальная дошкольная педагогика. — М., 2002

ӘОЖ 378.147

ЦИФРЛАНДЫРУ МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ (ЖИ)

Шалқарқызы Д.

Магистр, оқытушы-ассистент, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
shalkarkyzyd@gmail.com

Жанатбекова Д.

Білімгер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы
shalkarkyzyd@gmail.com

Бұл зерттеу цифрландыру мен жасанды интеллектінің (ЖИ) мәнділігін, оның қазіргі қоғам мен экономикадағы қызметін және білім беру, қызмет көрсету салаларындағы іс-жүзіндегі қолданылуын қарайды. Жасанды интеллект компьютерлер мен механизмдердің адам миының қызметіне еліктеу қабілеті. Әдетте, AI адамның интеллектуалдық мүмкіндіктері бар жүйелерді әзірлеу процесін білдіреді, мысалы, бұрынғы тәжірибелерден меңгеру, қорытынды жасау, түсіну және жалпылау.

Жасанды интеллект (AI) Машиналық оқыту, табиғи тілді өңдеу, мәліметтерді таңбалау платформалары және болжамды талдау сияқты жаңалықтарды қамтитын сандық өзгерістің жетекші күші болып табылады. Осы технологиялардың арқасында мекемелер келешекті болжау және ең тиімді жоспарларды ұсыну үшін мәліметтерді зерттей алады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, машиналық оқыту, цифрландыру, автоматтандыру, мәліметтерді өңдеу, чат-боттар, болжамды талдау, адам миы, компьютер.

Данное изучение затрагивает роль цифровизации и искусственного интеллекта (ИИ), его работу в современном обществе и экономике, а также его реальное использование в области обучения и сервисов. Искусственный интеллект — это умение машин и компьютеров воспроизводить функции человеческого разума. Обычно ИИ подразумевает разработку систем с человеческими умственными способностями, например, усвоение прошлого опыта, умозаключения, понимание и синтез.

Искусственный интеллект (ИИ) выступает ключевым двигателем качественных преобразований, которые охватывают такие новости, как машинное обучение, понимание естественной речи, системы для создания информации и предсказательная оценка. При помощи этих технологий организации способны анализировать сведения для предсказания будущего и предлагать наиболее результативные стратегии.

Ключевые слова: искусственный интеллект, машинное обучение, цифровизация, человеческого разум, обработка данных, понимание, прогнозный анализ, компьютер.

This research explores the function of digitalization and artificial intelligence (AI), its effect on contemporary society and the economy, and its real-world uses in learning and amenities. Artificial intelligence denotes the capacity of devices and computers to simulate human intellect. It commonly entails creating platforms that display human-like thought processes, such as gaining knowledge from prior events, drawing conclusions, comprehending, and combining data.

Artificial intelligence (AI) is a main catalyst for excellence changes that include advancements like machine learning, language comprehension, content generation systems, and foresight estimation. Through these methods, entities can examine figures to forecast what lies ahead and suggest the optimal plans.

Keywords: Artificial intelligence, machine learning, digitalization, automation, data processing, chatbots, predictive analysis, human intellect, computer, natural language processing.

Кіріспе

Қазіргі таңдағы ақпараттық дәуірдің ең айқын белгісі – цифрландыру үдерісінің шекарасыз таралуы. Бұл үдеріс адамзат тарихындағы ең ауқымды технологиялық және әлеуметтік өзгерістердің бірі болып саналады. Осы жаһандық өзгерістердің ортасында жасанды интеллект (ЖИ) технологиясы экономикалық және әлеуметтік құрылымдарды түбегейлі түрде қайта құрып жатқан фундаменталды инновация ретінде ерекше орын алады. ЖИ-ді жай ғана техникалық жаңалық деп қарау қателік. Шын мәнінде, ол адами өркениеттің келесі кезеңін анықтайтын стратегиялық, мәдени және экономикалық капитал болып саналады. ЖИ қазіргі қоғам үшін құрал ғана емес, эволюциялық қадамның өзі. Бұл зерттеу ЖИ-дің осы айрықша маңыздылығын ашуға, оның көп қырлы функционалдық рөлін талдауға және, әсіресе, қоғам үшін ең маңызды секторлар – білім беру және қызмет көрсету салаларындағы нақты, іс жүзіндегі қолданылу тәжірибелерін бағалауға бағытталған.

Жасанды интеллектінің негізгі концепциясы есептеуіш жүйелердің адам миына тән танымдық когнитивті функцияларды моделдеу қабілетіне негізделген. Бұл функцияларға кең ауқымды деректерден тәжірибе жинау автономды оқыту, күрделі мәселелер бойынша логикалық пайымдаулар мен қорытындылар жасау, табиғи тілді толық түсіну және алынған білімді әртүрлі жағдайларға жалпылау жатады. ЖИ-ді дәстүрлі бағдарламалаудан айыратын сапалық ерекшелік оның бұрын бағдарламаланбаған мәселелерді шешуге қабілеттілігінде жатыр.

Жасанды интеллектінің эволюциясы ХХ ғасырдың ортасындағы қарапайым логикалық жүйелерден басталып, бүгінде Машиналық үйрену, терең оқыту, табиғи тілді өңдеу және болжамды талдау сияқты озық бағыттарды қамтитын күрделі нейрондық желілерге дейін жетті. Бұл технологиялар Төртінші индустриялық революцияның негізгі діңгегіне айналды. ЖИ ұйымдарға триллиондаған деректер массивтерін тиімді пайдалануға, осы арқылы тәуекелдерді азайтатын және пайдалылықты арттыратын стратегиялық шешімдерді қабылдауға жол ашады. Мәселен, қаржы секторында ЖИ алдағы қаржылық дағдарыстарды сағат бұрын болжауға қабілетті, ал логистикада жеткізу маршруттарын миллисекундтар ішінде оңтайландыра алады.

Алайда, ЖИ-дің әсері экономикалық тиімділікпен шектелмейді, оның қоршаған ортаға әсері мысалы, Smart Grid жүйелері арқылы энергияны басқару, климаттық өзгерістерді модельдеу, еңбек нарығын қайта құруы және этикалық дилеммалар, жауапкершілік тудыруы оның кешенді әлеуетін көрсетеді. ЖИ-дің қолданылуындағы этикалық ауқым мысалы, әскери мақсаттағы автономды қарулар адамзаттың моральдық және философиялық шешімдерін қайта қарауды талап етеді. Сондықтан ЖИ-дің осы көп қырлы ықпалын жан-жақты зерттеу және осы өзгерістерге қоғамдық дайындықты бағалау ғылыми өзектіліктің ең биік шыңы болып қала береді. Зерттеудің негізгі мақсаты – ЖИ-дің технологиялық әлеуеті мен әлеуметтік салдарын теңестіретін балансты көзқарас қалыптастыру.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеуде жүйелі әдебиеттік шолу және салыстырмалы талдау тәсілдері пайдаланылды. ЖИ-дің негізгі түсініктерін және оның сандық трансформациядағы рөлін анықтау үшін ғылыми мақалалар, конференция материалдары және халықаралық мекемелердің есептері қарастырылды. Атап айтқанда, ЖИ-дің адамның когнитивтік қабілеттерін моделдеу [1] және мол деректерді талдаудағы рөлі [3] бойынша басты теориялар өңделді. ЖИ-дің қызмет көрсетудегі пайдалылығын чат-боттар арқылы және деректерді өңдеудегі мүмкіндіктерін бағалау үшін озық EdTech және FinTech платформаларындағы қолданылу жағдайлары негізге алынды.

Жасанды ақылға негізделген өздігінен іске асатындықты пайдалана отырып, қызмет ұсынушылар чат-боттар арқылы тәулік бойы қолдайтын мықты қызметтерді ұсына алады. Сонымен қатар, мәліметтерді өндіру өзара әрекеттесуді жекелендіре алады, жұмыс барыстарын оңтайландырады. Жасанды интеллект-бұл компьютерлер мен машиналардың

адам миының қызметіне еліктеу қабілеті. Әдетте, ЖИ адамның интеллектуалдық мүмкіндіктері бар жүйелерді әзірлеу процесін білдіреді, мысалы, өткен тәжірибелерден үйрену, пайымдау, мағына табу және жалпылау [2].

Жасанды интеллектіге негізделген өздігінен іске асатындықты пайдалана отырып, қызмет ұсынатын мекемелер чат-боттар арқылы тәулік бойы қолдайтын мықты қызметтерді ұсына алады. Бұл тек шығындарды азайтып қана қоймай, тұтынушылардың қанағаттану деңгейін де арттырады. Сонымен қатар, деректерді өндіру өзара әрекеттесуді жекелендіре алады, жұмыс барыстарын оңтайландырады. Мысалы, Машиналық үйрену алгоритмдері пайдаланушылардың мінез-құлқын талдай отырып, оларға ең қажетті ақпаратты немесе өнімді ұсынады, бұл сату мен оқу тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді [4].

Нәтижелер мен талқылаулар

ЖИ-дің негізгі функционалдығы оның бейімделу және өздігінен үйрену қабілетінде жатыр. Бұл мүмкіндік ЖИ-дің шешім қабылдау сапасын уақыт өте келе жақсартуға жол ашады. Осылайша, ЖИ дәстүрлі жүйелерге қарағанда әлдеқайда жоғары деңгейдегі тиімділік пен дәлдікті қамтамасыз етеді. Талдау нәтижелері ЖИ-дің іскери және білім беру процестеріне енгізілуінің айтарлықтай артықшылықтарын көрсетті. Қызмет көрсету саласында, ЖИ-дің автоматтандырылған құралдарының арқасында мысалы, чат-боттар тұтынушылардың сұраныстарын өңдеу жылдамдығы мен сапасы айтарлықтай жақсарды. Бұл нәтиже ЖИ-дің жұмыс барыстарын оңтайландырудағы және адам қателіктерін азайтудағы маңыздылығын растайды. Алайда, ЖИ-ді енгізудегі кедергілердің бірі – деректердің үлкен көлемін өңдеуге қажетті жоғары техникалық инфрақұрылымның және ЖИ мамандарының жетіспеушілігі [5]. Сондықтан, ЖИ-дің толық әлеуетін ашу үшін мамандарды дайындауға және технологиялық базаны нығайтуға баса назар аудару қажет.

ЖИ-дің қоғамдық және экономикалық әсері

Жасанды интеллект-бұл компьютерлер мен машиналардың адам миының қызметіне еліктеу қабілеті. Әдетте, AI адамның интеллектуалдық мүмкіндіктері бар жүйелерді әзірлеу процесін білдіреді, мысалы, өткен тәжірибелерден үйрену, пайымдау, мағына табу және жалпылау [2].

● Еңбек Нарығына Әсері: ЖИ және автоматтандыру көптеген қайталанатын жұмыс орындарын қысқартуы мүмкін деген алаңдаушылық бар. Алайда, бұл жаңа ЖИ мамандары, деректер талдаушылары және технологияны басқарушы сияқты жоғары біліктілік талап ететін жаңа жұмыс орындарының пайда болуына да жол ашады [6]. Адамның рөлі – машиналарды басқарушы және шығармашылық шешім қабылдаушы ретінде өзгеруде.

● Денсаулық Сақтау Саласындағы Рөлі: ЖИ медицинада диагноздарды мысалы, рентген, КТ суреттерін талдау арқылы дәл қоюды жеделдетеді және дертті ерте анықтау мүмкіндігін арттырады. Сонымен қатар, ЖИ алгоритмдері жаңа дәрі-дәрмектерді әзірлеу процесін оңтайландыруда қолданылады. Бұл медициналық қызмет көрсету сапасын айтарлықтай жақсартады [7].

Қызмет көрсету және білім берудегі іс жүзіндегі қолданылуы

Жасанды интеллектіге негізделген өздігінен іске асатын қызметті пайдалана отырып, қызмет ұсынатын мекемелер чат-боттар арқылы тәулік бойы қолдайтын мықты қызметтерді ұсына алады. Бұл тек шығындарды азайтып қана қоймай, тұтынушылардың қанағаттану деңгейін де арттырады. Сонымен қатар, деректерді өндіру өзара әрекеттесуді жекелендіре алады, жұмыс барыстарын оңтайландырады. Мысалы, машиналық үйрену алгоритмдері пайдаланушылардың мінез-құлқын талдай отырып, оларға ең қажетті ақпаратты немесе өнімді ұсынады, бұл сату мен оқу тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді [4].

Білім берудегі интеллектуалды интеграция.

Жасанды интеллект білім беру саласында адаптивті оқытудың жаңа парадигмасын ұсынды. Дербестендірілген оқыту жүйелері арқылы ЖИ оқушының білім деңгейін, оқу қарқынын және қажеттіліктерін талдап, оларға бейімделген жеке оқу бағдарламаларын

ұсынады [4, 5]. Интеллектуалды оқыту жүйелері оқушының білімін қажеттілікке қарай реттеп, тәлімгерлік функциясын ішінара атқарады.

- Автоматты бағалау: ЖИ мұғалімдердің уақыт шығынын азайтып, эсселер мен ашық сұрақтарға берілген жауаптарды автоматты түрде тексере алады. Gradescope сияқты жүйелер бір мезгілде мыңдаған жұмысты тексеруге мүмкіндік береді [8].

- Контент генерациялау: ЖИ құралдары оқытушыларға құрылымдалған және оқушыларға арналған викториналар, тесттер және оқу материалдарын жылдам жасауға көмектеседі, бұл оқу жоспарын жеделдетеді [9].

Big Data және ЖИ: Өзара Байланыстың Стратегиялық Маңызы

Жасанды интеллект пен үлкен деректер (Big Data) ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты. ЖИ-дің тиімділігі сапалы және үлкен көлемдегі деректерге тікелей тәуелді, ал Big Data-ны толық өңдеу және мағыналы қорытынды шығару үшін міндетті түрде ЖИ қажет.

- Деректердің күрделілігін игеру: дәстүрлі статистикалық әдістер құрылымдалмаған мысалы, мәтін, дауыс, бейне және ауқымды деректермен жұмыс істеуде қиындықтарға тап болады. Терең оқыту нейрондық желілері Big Data-ның ішіндегі көрінбейтін үлгілерді және корреляцияларды тауып, бірегей құндылық ұсынады.

- Деректерді жетілдіру: ЖИ Big Data-ның тазалығын, сапасын және актуалдылығын бақылауда да маңызды рөл атқарады. Ол деректердегі қателерді, қайталауларды және біркелкі еместікті автоматты түрде анықтап, оларды тазалайды, бұл талдаудың дәлдігін арттырады.

- Деректерді қауіпсіз өңдеу: ЖИ құпия деректерді өңдеуде қолданылады. Мысалы, федеративті оқыту әдісі деректерді орталықтандырылған серверге жинамай, олардың бастапқы орнында қалуына мүмкіндік береді. Бұл деректердің құпиялылығын сақтау мен ЖИ моделін дамытуды бірге жүргізуге жол ашады.

Қорытынды

Жүргізілген терең талдау нәтижесінде жасанды интеллект есептеуіш және механикалық жүйелердің адамның аналитикалық және стратегиялық ойлау қабілеттерін имитациялау арқылы жаһандық өзгерістерді басқаратын орталық технологиялық күш ретінде айқын көрініс тапты. ЖИ-дің негізгі компоненттері – машиналық үйрену және болжаулық модельдеу – ұйымдарға тек операциялық тиімділікті арттырып қана қоймай, инновациялық артықшылыққа ие болуға, тұтынушыларға қызмет көрсетуді ең жоғары деңгейде жекелеңдіруге және болашақ трендтерді өте дәл болжауға мүмкіндік беретін бірегей құралдар ұсынады.

Зерттеу қорытындылары ЖИ-дің іскери рентабельділікті арттырудағы және білім беру сапасын сапалық жақсартудағы шешуші рөлін толығымен көрсетті. Қызмет көрсетудегі көп тілді чат-боттардың үздіксіз жұмысы клиенттік қанағаттануды арттырса, денсаулық сақтаудағы ауруларды ерте анықтау жүйелері адам өмірін сақтаудағы баға жетпес құндылығын дәлелдеді. Ал білім берудегі оқушының қажеттілігіне бейімделген жүйелер дәстүрлі білім беруге жаңа серпін беруде. Бұған қоса, ЖИ-дің ауыл шаруашылығындағы өнімділікті арттырудағы және қаржылық тәуекелдерді бағалаудағы рөлі оның жалпыұлттық экономиканың барлық салаларына әсер ететінін нығайтады.

Болашаққа арналған ауқымды басымдықтар бойынша ЖИ оқу және еңбек үдерістерін толықтай автономды және адамның жеке қалауына бағытталған гипер-дербестендіру деңгейіне жеткізуге бағытталған. Бұл жағдайда, ЖИ-ге сенім арту мәселесі басты орынға шығады. Алайда, бұл прогресті жауапкершілікті және әлеуметтік әділдікті сақтай отырып енгізу үшін бірқатар күрделі мәселелерді шешуді талап етеді.

Біріншіден, цифрлық дағдылар бойынша теңсіздікті азайту және ЖИ этикасы мен техникалық білімді меңгерген жаңа толқын мамандарын дайындауға ұзақ мерзімді инвестиция салу қажет.

Екіншіден, жоғары өнімділікті қамтамасыз ететін ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымды үнемі жаңғырту және киберқауіпсіздік шараларын күшейту қажет.

Үшіншіден, және бұл ең өзектісі, этикалық, заңнамалық және әлеуметтік реттеу мәселесін бірінші орынға қою керек. Алгоритмдік дискриминацияның алдын алу, жеке деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету және ЖИ шешімдерінің ашықтығы мен түсініктілігін қамтамасыз ету мемлекеттік деңгейдегі басымдыққа айналуы тиіс.

ЖИ дәуірінде адамның рөлі қайта анықталады: ол машиналарды басқарушы, стратегиялық шешімдердің этикалық салдарын бағалаушы және креативтілік пен гуманизмді дамытушы орталық оператор ретінде бекітіледі. ЖИ-дің гуманитарлық аспектілерін назардан тыс қалдыру, оның тиімділігі қаншалықты жоғары болса да, қоғамдық сенімнің жоғалуына әкеледі. Тек осылай, технологиялық серпіліс пен әлеуметтік жауапкершілікті тең ұстау арқылы ғана біз ЖИ-дің орасан зор әлеуетін адамзаттың тұрақты дамуы үшін толық пайдалана аламыз. Бұл тек технологиялық жарыс емес, адамдық құндылықтарды жаңа технологиялармен үйлестіру сынағы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. Pearson Education. 2016.
2. Glue Up. Artificial Intelligence in Digital Transformation. 2024. [Электрондық ресурс]. URL: <https://www.glueup.com/blog/artificial-intelligence-in-digital-transformation>
3. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. MIT Press. 2016.
4. Aleven V., McLaughlin E. A., Glenn R. A., Koedinger, K. R. Intelligent tutoring systems. International Handbook of the Learning Sciences. 2016. –P. 246-255.
5. Kulik J. A., Fletcher J. D. Effectiveness of intelligent tutoring systems: A meta-analytic review. Review of Educational Research. 2016. 86(1), 42-78.
6. Acemoglu, D. Restrepo P. Robots and jobs: Evidence from US labor markets. NBER Working. 2017. Paper No. 23285.
7. Rajkomar A., Dean J., Kohane, I. Machine Learning in Medicine. New England Journal of Medicine, 2018. 379(18), 1735-1748.
8. Armen C. (2024). ИИ в системе образования: влияние и примеры использования. Sber Developer. [Электрондық ресурс]. URL: <https://developers.sber.ru/help/gigachat-api/education-with-ai>
9. Sannikova A. Что ИИ-помощники научились делать в образовании. 2023. Skillbox. [Электрондық ресурс]. URL: <https://skillbox.ru/media/education/что-ii-pomoshchniki-nauchilis-delat-v-obrazovanii/>
10. Danks D., Miller J. H. The Ethics of Explainable Artificial Intelligence (XAI): A Crisis of Trust. Minds and Machines, 2019. 29(4), 587-601.

УДК 316.35

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕФОРМЫ: ВОСПРИЯТИЕ И ОЦЕНКА В ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ ДАГЕСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Шахбанова М.М.

Д.с.н., главный научный сотрудник, Дагестанский федеральный исследовательский центр
РАН, г. Махачкала, Российская Федерация
madina2405@mail.ru

Итогом реформ постсоветского периода является глубокий социально-экономический кризис, выразившийся в падении уровня благосостояния населения, изменении социального статуса (когда квалифицированный слой населения вынужден был сменить сферу труда), смене мировоззренческих установок, кризисе духовной сферы, ухудшении демографической ситуации, появлении неуверенности, тревожности и страха за личное и близких будущее, рост девиаций. Преобразования закономерно отразились на социальном самочувствии и поведении молодого поколения, кроме того, на формирование мировоззренческих принципов заметное влияние оказывают ориентированность государства на рыночные отношения, религиозное возрождение, территория проживания и господствующие в нем модели взаимодействия. На основе эмпирического материала показано отношение молодого поколения дагестанцев к социально-экономическим реформам перестроечного периода, оценка их результатов и отражение на социальном самочувствии населения. Индикатором измерения социальной активности выступает востребованность молодежи в разных социальных сферах.

Ключевые слова: дагестанская молодежь, материальное положение, социально-экономические реформы, жизненные цели, нравственные цели, духовная сфера, социальное самочувствие, экономический кризис

The result of the reforms of the post-Soviet period is a deep socioeconomic crisis, which has manifested itself in a decline in the population's standard of living, a change in social status (when the qualified population was forced to change their field of work), a shift in worldview, a crisis in the spiritual sphere, a worsening of the demographic situation, and an increase in uncertainty, anxiety, and fear for the future of oneself and one's loved ones. The transformations have naturally affected the social well-being and behavior of the younger generation, and the state's focus on market relations, religious revival, the territory of residence, and prevailing interaction models have a significant impact on the formation of worldview principles. Based on empirical material, the article examines the attitude of the young generation of Dagestanis towards the socio-economic reforms of the perestroika period, their assessment of the results, and their impact on the social well-being of the population. The article uses the demand for young people in various social spheres as an indicator of social activity.

Keywords: Dagestan youth, financial situation, socio-economic reforms, life goals, moral goals, spiritual sphere, social well-being, economic crisis

Введение.

Социально-экономические и политические преобразования российского общества отразились на социальном самочувствии молодого поколения, особенно сильно их ощутила молодежь 90-х гг., когда распался Советский Союз, как следствие, столкнувшись с неопределенностью вектора развития страны, изменением в целом отношения к подрастающему поколению, учета его жизненных потребностей, что логично привело к «конфликту отцов и детей» по целому параметру жизненного пространства, в частности, эрозией отношения к государству и его политическому устройству, сменой духовных ценностей, изменением внешнего облика и модели поведения, мировоззренческих принципов и т.д. Кризис способствовал формированию в общественном сознании старшего поколения отрицательного

портрета молодого россиянина, на что правомерно указывает В.Т. Лисовский: «в нашей стране создано немало иллюзорных мифов о молодежи, как идеализирующих, так и негативно оценивающих жизнь и поведение подрастающего поколения. Но для прогнозирования настоящих и будущих процессов необходимо знание реальной картины, изучение интересов и жизненных планов, ценностных ориентаций и поведения молодого поколения с учетом конкретных условий, в которых она формируется» [1, с. 98]. Соглашаясь с данным мнением, можно утверждать, что имеет место «разрыв поколений», который выражается в отсутствии преемственности социальных ценностей, материального и духовного наследия, традиционной культуры, базирующейся на историческом опыте и памяти предыдущих поколений. Либерально-демократические ценности постсоветского периода в общественном сознании молодого поколения сформировали противоположную советской модели мировоззренческую картину, идеи достижения жизненного успеха без оглядки на нравственные нормы. Соответственно, такая тенденция способствовала появлению деструктивных явлений в молодежной среде (наркомания, алкоголизм, религиозный экстремизм, преступность) и некоторые из них со временем «укрепили» свои позиции в поведении молодого поколения. Поэтому обоснованным является точка зрения, что «именно молодым предстоит жить и работать в XXI в. и исправлять ошибки старшего поколения» [2, с. 101].

Исследователями установлено, что молодому поколению, по сравнению со старшим, характерно большее проявление социальной активности, ориентированности на участие в политической и общественной жизни. Одной из причин активизации деятельности молодежи является стремление карьерного роста, материального благополучия, желание прожить более интересную, в сравнении со своими родителями, жизнь. Следовательно, ей (молодежи) характерен и более критический взгляд на окружающий мир, неоднозначное восприятие своего места и роли в обществе. А это закономерно порождает в установках молодого поколения разные, порой несогласованные, характеристики общества, в котором они проживают, через призму оценки как своего таланта, так и возможностей на получение качественного образования и медицинской помощи, дальнейшего трудоустройства, личностной самореализации, карьерного роста и т.д. Понимание молодежью отсутствия равных стартовых возможностей для достижения личной цели обуславливает формирование в ее сознании негативных установок в отношении государственного устройства, власти, оценки общества как социально несправедливого, даже и как антисоциального. А это, в свою очередь, способствует ослаблению государственно-гражданской (российской) идентичности и тесно связанного с ней патриотизма, демонстративного проявления агрессии, интолерантности уже во взаимоотношениях с представителями инациональной принадлежности и вероисповедания.

Когда возникает вопрос о будущем России, и Дагестана в том числе, исследование показывает, что в силу неоднородности молодежи по своей структуре, разные социально-демографические группы демонстрируют различия в оценке вектора развития российского социума, причем многообразие характеристик разных социальных процессов обусловлено объективными причинами: «конец двадцатого столетия стал в России временем не только трансформации базовых социальных институтов и новой социальной дифференциации, но и заметной эволюции российской ментальности. За предельно короткий исторический период, с 1985 г., в общественном сознании феномен "советского человека" трансформировался в многоликий портрет "россиянина"» [3, с. 96]. Кроме того, кризисная траектория развития российского общества способствовала «ценностному конфликту молодого и взрослого поколений... касался философских, мировоззренческих, духовных основ развития общества и человека, базисных взглядов на экономику и производство, материальную жизнь общества. Поколение "отцов" оказалось в положении, когда передача материального и духовного наследия преемникам практически отсутствует... В российском обществе налицо разрыв поколений, отражающий разрыв исторического развития» [4, с. 20].

Если вернуться к событиям 80-х гг. прошлого столетия, с провозглашением принципов «нового мышления», перестройки, свободы и гласности, то они по прошествии времени оцениваются больше отрицательно, чем положительно. На начальном этапе, преобразования в советском обществе населением воспринимались позитивно с надеждой на улучшение благосостояния, ликвидацию дефицита, то есть с ориентацией на повышение материального состояния. К сожалению, результаты реформ в подавляющей своей части оказались разрушительными для нашей страны: ориентация на формирование рыночной экономики уничтожила или способствовала упадку всей экономической базы государства, методично ликвидировались целые отрасли экономики. В настоящее время можно понять какой технологический, научный, демографический ущерб нанесли Российскому государству реформаторы. В России появился слой олигархов, которые сосредоточили в своих руках огромные природные богатства, за бесценок приобретали структуры составляющие национальную безопасность страны, при слабой власти, коррупции, преступности и т.д. основная масса населения оказалась за чертой бедности. В полной мере утверждать, что за прошедший период ситуация улучшилась не представляется возможной, по-прежнему работающий слой населения оказывается не очень обеспеченным и, несмотря на провозглашение необходимости повысить уровень его жизни, он по-прежнему низкий. Разумеется, общая ситуация в стране отражается на социальном самочувствии российского населения, независимо от его социального статуса, образования, гендерной и иной принадлежности.

Теоретические основы исследования. Молодежная проблема, социальное самочувствие молодого поколения, вовлеченность в социальные процессы, участие в различного рода мероприятиях, начиная от добровольческой деятельности, политического участия, экономической активности и заканчивая протестными движениями, является предметом изучения по объективным причинам. Такое пристальное внимание к молодежной тематике обусловлено осознанием, что молодое поколение есть будущее Российского государства, оно должно прийти на смену старшему поколению и от него зависит стабильность и дальнейший вектор развития (отрицательный ил положительный) страны.

Отечественные исследователи анализируют различные аспекты жизнедеятельности молодежи, в частности, проблема ценностей рассмотрена в работах С.С. Балабанова и П.И. Куконкова, Н.И. Лапина [5, 6, 7], вопросы социальной активности – П.И. Куконков [8], С.П. Иваненков и А.В. Кострикин [9], К.Г. Сохадзе [10], социально-экономическое положение и поведение является предметом исследования Р.М.Валиахметова и Г.Ф. Хилажевой [11], Г.А. Чередниченко [12], адаптация к современным реалиям отражена в публикациях Е.В. Шлыковой [13] и др.

Методика исследования. Опрос по изучению ценностей и стратегии поведения молодого поколения дагестанцев проведен в гг. Махачкала, Дербент, Кизилюрт, Хасавюрт, Ботлихском, Дербентском, Казбековском, Кизлярском, Кумторкалинском, Левашинском районах методом случайного отбора. В рамках данного исследования внимание было уделено анализу восприятия дагестанской молодежью социально-экономических реформ. N=843. Распределение по социально-демографическим параметрам: а) пол: мужчины 409 чел. (48,5 %), женщины – 439 чел. (51,5 %); б) возраст: 15–17 лет – 286 чел. (33,9 %), 18–25 лет – 298 чел. (35,6 %), 26–35 лет – 259 чел. (30,5 %); в) образование: неполное среднее – 127 чел. (15,1 %), среднее – 254 чел. (30,1 %), среднее специальное – 239 чел. (28,3 %), высшее – 223 чел. (26,5 %).

Результаты исследования. В рамках исследования дагестанской молодежи и ее предпочтений в самых разных сферах, был задан вопрос показывающий оценку молодыми жителями республики реформ (см. табл. № 1).

Таблица 1 - Распределение ответов на вопрос «Как Вы думаете, какие потери связаны с социально-экономическими реформами дагестанского общества?» (можно отметить несколько вариантов ответов, %)

Варианты ответов	%
Падение морали	29,7
Снижение уровня жизни населения	26,6
Рост насилия и агрессии	35,8
Цинизм	13,3
Утрата честности, доброжелательности, искренности, бескорыстия	35,2
Коррупция	46,8
Религиозный экстремизм	18,0
Утрата уважения к старшему поколению	31,5
Культ денег и богатства	22,8
Межнациональная нетерпимость	20,0
Межрелигиозная нетерпимость	18,0

Эмпирический материал показывает обозначение 46,8 % респондентов коррупции как деструктивного явления социально-экономических реформ постсоветского периода. Складывается неправильное представление о распространении коррупции именно на эпохе смены одной формации другой: старшее поколение помнит, что в Дагестане при поступлении в учебные заведения и трудоустройство брали взятки, причем малая часть выпускников могла сама поступить, а в последующем и найти работу. С возрастом и ростом образовательного статуса респондентов увеличивается доля указавших на коррупцию как негативное явление с 40,7 % в разрезе 15–17 лет до 52,0 % 26–35 лет, с 39,0 % имеющих базовое среднее образование до 54,1 % с высшим образованием. По значимости второе ранговое место занимает вариант ответа «рост насилия и агрессии», отмеченный 35,8 % опрошенной дагестанской молодежи, среди них заметно выделяются возрастные подмассивы 15–17 лет (41,4 %) и 18–25 лет (36,8 %). С повышением образовательного статуса респондентов уменьшается процентный параметр придерживающихся данного суждения с 39,0 % имеющих базовое среднее образование до 29,5 % с высшим образованием; в городской местности доля таковых чуть больше, в сравнении, с сельской молодежью – 37,5 % и 35,0 %, соответственно. С разницей в сотые доли, молодое поколение отрицательный опыт реформ усматривает в утрате нравственных качеств, в частности, честности, доброжелательности, искренности и бескорыстия. Разумеется, развитие предпринимательства, превалирование частной собственности и частного сектора в экономической сфере российского общества диктует иные правила взаимоотношений между владельцами и наемными работниками. Неслучайно распространение получил термин «офисный планктон», ибо физическое и психоэмоциональное состояние сотрудника не принимается во внимание, во многих предприятиях отсутствует социальный пакет, отработав определенное количество лет при оформлении пенсии по старости, человек оказывается без необходимого стажа, естественно, с небольшой социальной выплатой (пенсией). К сожалению, в российском обществе еще не выработана оптимальная модель корпоративной этики и работы. Анализ по социально-демографическому срезу показывает, что моральный фактор более важен для возрастной категории 25 лет включительно (одна треть опрошенных), по сравнению с возрастной когортой 26–35 лет (25,5 %), хотя последняя подгруппа, накопившая определенный жизненный опыт, должна больше обращать внимание на нравственные установки. По образованию доля таковых больше в подмассиве со средним образованием (44,6 %). Через отношение к религии, указавшие на ухудшение моральной сферы превалируют в подгруппе неверующих и заметно меньше в подмассивах верующих и колеблющихся – 50,0 %, 35,8 %, 27,4 %, соответственно. Потеря моральных установок закономерно выливается в снижение ценности моральных правил и на данное обстоятельство указывает 31,5 % молодого поколения по всему массиву,

среди них доля мужчин больше (35,7 %), в сравнении с женщинами (23,7 %). Одна треть респондентов во всех возрастных и образовательных подмассивах, за исключением имеющих высшее образование (17,2 %), подчеркивает утрату уважения к старшему поколению. По месту проживания доля таковых больше в сельской местности (34,7 %), чем в городской (29,0 %): видимо, сохранение сельскими жителями традиционных устоев, более того, проживание на небольшой территории и тесные взаимоотношения между людьми не позволяют нарушать определенные правила общественного поведения. Далее, 29,7 % опрошенных подчеркнули падение морали, причем с возрастом и уровнем образования доля таковых увеличивается с 32,1 % в интервале 15–17 лет до 37,8 % в разрезе 26–35 лет, с 31,7 % имеющих базовое среднее образование до 41,8 % с высшим образованием. В разрезе отношения к религии придерживающихся точки зрения об упадке морали меньше в подгруппе самоидентифицирующихся как верующие, в сопоставлении с колеблющимися и неверующими – 27,6 %, 43,8 %, 33,3 %, соответственно. Экономическое неблагополучие населения подчеркнуто 26,6 % молодых жителей республики, среди них 29,9 % женщин, мужчин меньше (24,8 %), по возрасту, естественно, наблюдается рост процентного параметра с 28,4 % в разрезе 15–17 лет до 31,6 % 26–35 лет, впрочем, как и по образовательному статусу – с 29,3 % имеющих базовое среднее образование до 36,1 % с высшим образованием. Ухудшение материального состояния ведет к увеличению коррупции, а также изменению экономического поведения – люди ориентированы на получение качественных потребительских услуг (жилье, домашняя обстановка, машина и т.д.), поэтому совершенно аргументированным является обозначение опрошенной дагестанской молодежью, как результата преобразований, «культы денег и богатства» (22,8 % по всему массиву); внутригрупповой анализ констатирует доминирование придерживающихся данной позиции в подмассиве 26–35 лет (33,7 %) и имеющих низкий уровень образования (30,5 %).

Постсоветский период охарактеризовался ростом межэтнической напряженности, полиэтнические субъекты столкнулись с ухудшением межнационального климата, дестабилизацией ситуации, причем во многом национальная сфера была «удобным» сегментом для «раскачивания», ибо за советский период в данной области был накоплен негативный опыт и нерешенные проблемы (репрессированные народы, принудительное переселение, состояние этнической культуры, национального языка и т.д.), чем и воспользовались лидеры появившихся в 90-х гг. прошлого столетия национальных движений. Национальные движения в Дагестане ставили вопрос о федеративном переустройстве республики, об исконно исторических землях, искусственно создавались мифологизированные представления о древности того или иного народа. Разумеется, все это в комплексе способствовало ухудшению положения в межнациональной сфере, поэтому не беспочвенно обозначение 20,0 % респондентов появление межнациональной и 18,0 % межрелигиозной интолерантности. Ухудшение экономической ситуации, а также провозглашение ориентира на этническое самоопределение для Дагестана имело деструктивные последствия: появилась идеология нетерпимости к последователям иного вероучения и национальной принадлежности. В северокавказских республиках остракизму подверглось русское население, в отношении него совершались противоправные действия, что привело к его массовому оттоку из северокавказских республик, в том числе и из Дагестана. По мнению автора, миграция русских из республики имела исключительно негативные последствия для социально-экономического, политического, духовного, культурного и технологического развития Дагестана. Наряду с межнациональной и межрелигиозной интолерантностью, Дагестан столкнулся с идеологией религиозного экстремизма, террористическими актами на территории республики. В течение десятилетий республика оставалась очагом напряженности, довольно сложная социально-экономическая ситуация усложнилась распространением в Дагестане идеологии ваххабизма и радикализацией сознания, глубоким внутриисламским кризисом и

противопоставлением верующих друг другу, которые в совокупности дестабилизировали дагестанское общество. Поэтому обозначение 18,0 % респондентов, как результат социально-экономических преобразований в Дагестане, появление религиозного экстремизма соответствует реальности. Через призму отношения к религии, отметивших данное суждение больше в подгруппе неверующих (26,7 %) и колеблющихся (27,4 %) и существенно меньше в подмассиве верующих (16,6 %). По мнению 13,3 % опрошенных, в дагестанском обществе глубокие корни пустил цинизм, наиболее остро проявление презрения ощущает возрастная когорта 26–35 лет (17,3 %) и имеющие высшее образование (20,5 %), в других подгруппах процентный параметр заметно меньше.

Таким образом, в массовом сознании опрошенной дагестанской молодежи сформировалась негативная оценка социально-экономических реформ, в них усматривают появление коррупции, утраты честности, доброжелательности, искренности, бескорыстия, уважения к старшему поколению, рост насилия и агрессии. Иными словами, молодое поколение дагестанцев демонстрирует устойчивое неприятие реформ, исключительно негативную оценку и деструктивные последствия для республики.

Как известно, молодому поколению характерно восприятие окружающей действительности в несколько «идеализированной» форме, что однако не свидетельствует о том, что молодежь не испытывает тревогу, к счастью «у них более высокий жизненный тонус, который позволяет им психологически легче переживать трудности, чаще пребывать в хорошем настроении, они тем не менее не смотрят на мир сквозь розовые очки и вполне реально оценивают возможные опасности» [14, с. 506]. Можно утверждать, что социально-психологическое состояние дагестанской молодежи, характерные ей эмоции вызваны происходящими вокруг нее событиями. Какие проблемы и события способствуют формированию негативных чувств у респондентов показывают результаты опроса (см. табл. № 2).

Таблица 2 - Распределение ответов на вопрос «Какие проблемы лично Вас беспокоят?» (можно отметить несколько вариантов ответов, %)

Варианты ответов	%
Отсутствие работы	23,9
Отсутствие возможности продолжать учебу	7,5
Отсутствие друзей	6,4
Плохие отношения с родителями	8,9
Плохое материальное положение семьи	8,8
Болезнь членов семьи	19,7
Отсутствие собственного жилья	15,1
Проведение Специальной военной операции	18,2
Плохие отношения с учителями, преподавателями	4,4
Невозможность родителей купить необходимые мне вещи	2,7
Невозможность выплатить (вернуть) кредит	2,8
Страх за будущее	35,5
Страх одиночества	15,2
Рост цен	34,6
Экологические проблемы	21,4
Расслоение общества на богатых и бедных	14,4
Рост преступности	29,1

Приведенная эмпирика свидетельствует о том, что в наибольшей степени опрошенную дагестанскую молодежь беспокоят «страх за будущее» и «рост цен» – 35,5 % и 34,6 %, соответственно. Анализ по социально-демографическому разрезу показывает, что испытывающих чувство неопределенности и страха больше в женской подгруппе (52,7 %) и заметно меньше в мужской (26,3 %), а также в возрастных разрезах 15–17 лет, 18–25 лет и 26–35 лет – 41,4 %, 31,1 %, 41,8 %, соответственно. Далее, 29,1 % опрошенных по всему

массиву тревожит рост преступности, явно выраженных отличий между подгруппами не выявлено. Дагестан является трудоизбыточным регионом, проблема безработицы всегда остро стояла в республике, поэтому вполне естественным является обозначение 23,9 % респондентов риска потерять работу, среди них 26,5 % мужчин, возрастной интервал 18–25 лет (28,2 %) и имеющие среднее специальное образование (28,6 %). Иными словами, трудоспособный контингент допускает возможность остаться без работы и данное обстоятельство, естественно, больше тревожит семейных людей. Дальнейший анализ показывает, что для 21,4 % опрошенных актуальным является состояние окружающей среды и вопросы экологии. Следующей по важности фобией для опрошенной дагестанской молодежи выступает состояние здоровья ближнего круга окружения (18,2 % по всей выборке), среди них 30,6 % в подгруппе 26–35 лет.

В феврале 2022 г. началась Специальная военная операция и в ней активное участие принимают дагестанцы. В нашем обществе существует ее неоднозначная оценка, поэтому у 18,2 % опрошенных тревогу вызывает «проведение Специальной военной операции», среди них 16,9 % мужчин и 20,5 % женщин, с возрастом увеличивается доля таковых с 13,6 % в разрезе 15–17 лет до 20,4 % 26–35 лет, с 14,6 % имеющих базовое среднее образование до 21,3 % с высшим образованием. Страх одиночества беспокоит 15,2 % дагестанской молодежи, женщин больше (20,5 %), чем мужчин (12,3 %), а также одна шестая часть возрастного подмассива 25 лет включительно, то есть поколение связывающее себя брачными узами. Еще одним беспокоящим фактором является отсутствие собственного жилья (15,1 % по всему массиву), больше тревожатся женщины (24,1 %), мужчин более чем в 2 раза меньше (10,4 %). В сфере строительства существуют большие проблемы, очень часто люди сталкиваются с недобросовестными застройщиками, которые без необходимых документов начинают строительство жилищных комплексов. Естественно, что население в целом, конкретный человек в частности, не может быть юридически подкованным во многих сферах, отсутствие контроля со стороны надзорных органов очень часто приводит к тому, что добросовестные участники долевого строительства в итоге могут оказаться без денег и жилья. Судебные процессы тянутся долго, даже судебное решение в пользу вкладчиков не всегда реализуется. Жилье дорогое не только в Дагестане, жилищная проблема остро стоит во всех российских субъектах. Ситуацию нивелировать должен Указ «О национальных целях развития РФ на период до 2030 года и на перспективу до 2036 года», в котором предписано «установить целевые показатели и задачи, выполнение которых характеризует достижение национальной цели "Комфортная и безопасная среда для жизни": а) улучшение качества среды для жизни в опорных населенных пунктах на 30 % к 2030 г. и на 60 % к 2036 г.; б) обеспечение граждан жильем общей площадью не менее 33 кв. метров на человека к 2030 г. и не менее 38 кв. метров к 2036 г.» (Указ о национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года и на перспективу до 2036 года). Суждения «плохие отношения с родителями», «плохое материальное положение семьи», «отсутствие возможности продолжать учебу», «отсутствие друзей», «плохие отношения с учителями/преподавателями», «невозможность выплатить(вернуть) кредит», «невозможность родителей купить необходимые мне вещи» отмечены 8,9 %, 8,8 %, 7,5 %, 6,4 %, 4,4 %, 2,8 %, 2,7 %, соответственно. Анализ важных для опрошенной дагестанской молодежи проблем показывает, что преобладают «страх за будущее» и «рост цен», причем можно отметить влияние гендерного признака на их обозначение, впрочем, как и по другим предложенным суждениям.

Дагестан специфический регион, в котором сконцентрирован целый клубок сложных политических, межнациональных, внутрирелигиозных, социально-экономических проблем, которые при неблагоприятной ситуации способны дестабилизировать республику. Несмотря на федеральную политику, учитывающую специфику Дагестана, по мнению автора, реализация множества программ, к сожалению, не способствовала позитивному изменению ситуации. Для этого имеются объективные и субъективные причины, больше вызванные

уровнем экономического развития, состоянием ЖКХ, коррупцией, материальным положением населения, нерешенностью множества инфраструктурных проблем и т.д. Половинчатость в их решении, как правило, не дает нужного результата, в итоге еще более ухудшая и без того тяжелое социальное самочувствие населения. В анкету исследования был включен вопрос, позволяющий выявить проблемы, которые способны негативно отразиться на самочувствии дагестанской молодежи (см. табл. № 3).

Таблица 3 - Распределение ответов на вопрос «Какие противоречия на Ваш взгляд, являются острыми для современного дагестанского общества?» (можно отметить несколько вариантов ответов, %)

Варианты ответов	%
Конфликт между активными, инициативными, ориентированными на карьерный рост и пассивными, неквалифицированными группами молодежи	12,7
Конфликт между сторонниками и противниками Специальной военной операции	17,7
Конфликт между состоятельными и бедными группами населения	9,2
Конфликт между молодым и старшим поколениями (конфликт «отцов и детей»)	23,2
Конфликт между властью и народом	24,6
Конфликт между властью и богатыми людьми	4,1
Конфликт между местным населением и мигрантами	4,4
Конфликт между представителями разных религий	16,4
Конфликт между сторонниками традиционного ислама и ваххабитами	17,1
В нашей республике нет никаких конфликтов	7,7
Затрудняюсь ответить	25,4

Результаты опроса констатируют, что 25,4 % затруднились отметить деструктивные явления в общественной жизни Дагестана. Вместе с тем, 24,6 % опрошенной дагестанской молодежи указывает на существование конфликта между властью и народом; социально-демографический анализ свидетельствует об увеличении процента придерживающихся данного суждения с 17,3 % в интервале 15–17 лет до 23,5 % в разрезе 26–35 лет, с 17,1 % имеющих базовое среднее образование до 32,8 % с высшим образованием. Отмеченная респондентами позиция имеет место, неоднократно было отмечено наличие в республике множества нерешенных социально-экономических проблем, важность которых властью декларируется, но в реальности не принимаются меры направленные на их устранение. Так, наиболее острыми для современного Дагестана остаются коррупция практически во всех социальных сферах, плохие дороги, низкое качество образовательных и медицинских услуг, нехватка дошкольных и учебных учреждений, рост цен, плохая инфраструктура и низкий уровень предоставления услуг ЖКХ и т.д. В такой ситуации логичным является наличие недовольства у местного населения республиканской властью и высокий уровень недоверия к ней. Второе ранговое место занимает вариант ответа «конфликт между молодым и старшим поколениями (конфликт «отцов и детей»)), отмеченный 23,2 % респондентов по всему массиву, среди них закономерно выделяются возрастные подгруппы 15–17 лет (28,4 %), 18–25 лет (22,1 %), в когорте 26–35 лет доля таковых заметно меньше (16,3 %). Аналогичная картина прослеживается через образовательную призму: на конфликт поколений указывают 31,7 % опрошенных с базовым средним образованием в противовес 18,0 % имеющих высшее образование. Обращают на себя внимание регулярно появляющиеся объявления о поиске подростков, которые поодиночке или с друзьями уходят из дома. Ранее дагестанское общество не сталкивалось с таким поведением подростков, авторитет родителей был непререкаемым, возникающие проблемы и семейные конфликты пытались отрегулировать внутри ближнего круга окружения. К сожалению, в настоящее время картина кардинально поменялась и свой «внутренний протест» подрастающее поколение выражает именно таким образом.

Начало Россией Специальной военной операции на территории Украины было неоднозначно встречено дагестанским обществом, несмотря на активное участие в боевых действиях выходцев из республики. Более того, 17 Героев России, участники СВО, это дагестанцы, что вызывает гордость за республику. Многие негативные установки в общественном сознании дагестанского населения можно объяснить страхом, неопределенностью, воспоминаниями событий 90-х гг. XX столетия: вторжение на территорию республики международных террористов, террористические акты, исламский радикализм и т.д. Однако, объявленная осенью 2022 г. частичная мобилизация показала, что ситуация намного сложнее, в своей массе дагестанское население подвержено влиянию антироссийской пропаганды и готово участвовать в антигосударственных акциях. Подтверждением данного вывода являются события 2023 г., когда толпа фанатично настроенных людей учинила погром Махачкалинского аэропорта. Поэтому одной из болезненных проблем, по мнению 17,7 % опрошенного молодого поколения дагестанцев, является конфликт между сторонниками и противниками Специальной военной операции. Аналитика по социально-демографическому срезу констатирует, что отметивших данный вариант ответа больше среди мужчин (19,8 %), в сравнении с женщинами (13,8 %), в возрастной подгруппе 18–25 лет (19,5 %) и подмассиве со средним специальным образованием (18,7 %). Конфликт между сторонниками традиционного ислама и ваххабитами отмечен 17,1 % опрошенных по всему массиву, среди них 21,0 % в интервале 15–17 лет, 26,8 % с базовым средним и 22,8 % имеющие среднее образование. В разрезе отношения к религии, в подгруппе самоидентифицирующихся как верующие доля таковых заметно меньше, по сравнению с подмассивами колеблющихся и неверующих – 15,4 %, 20,5 % и 36,7 %, соответственно. В настоящее время наряду с конфликтом между сторонниками традиционного ислама и ваххабитами разгорается и другой не менее острый конфликт части верующих с Муфтиятом, в лице муфтия и его окружения. Недовольство выражается поведением верхушки дагестанского Муфтията, отношением к дагестанским алимам, а также финансовой составляющей внутри данной организации. Не вдаваясь в подробности, можно предположить, что кризис в религиозной сфере, если его не решить с привлечением официальной власти, вполне может перерасти в столкновения внутри республики между сторонниками Муфтията и Ахмада Батлухского. К сожалению, политика в религиозной сфере не соответствует светским законам, духовные лица при попустительстве светской власти вмешиваются в образовательный процесс. Примером является осуждение проведения «последнего звонка» в районах республики, «беседы» районных имамов с директорами школ. Здесь возникает вопрос о реакции правоохранительных органов, а также Министерства образования Дагестана к подобным прецедентам. Мониторинг социальных сетей свидетельствует о том, что подписчики часто выражают антигосударственную позицию, подчеркивают доминанту религиозных норм над светскими («кяфиры», «кяфирские законы», «Дагестан не Россия» и т.д.). Справедливости ради следует отметить, что негативное отношение и мнение имеют место в отношении нерусского населения, порой отрицательный настрой к внешним мигрантам переносится на внутренних мигрантов. Почему на такие выпады не реагируют структуры отвечающие за безопасность государственного устройства России? – вопрос остается открытым. Далее, 16,4 % респондентов по всему массиву как острое противоречие обозначают конфликт между представителями разных религий, выбор данного суждения вызывает удивление, ибо исторически на территории Дагестана не наблюдалось межрелигиозное противостояние, даже в сложные 90-е гг. прошлого столетия при широком распространении миссионерских движений и прозелитизма, проявления религиозной интолерантности не наблюдались. К сожалению, начало военных действий Израилем на территории Газы, массовое убийство гражданского населения Палестины вызвало протест в мусульманских странах, особенно активно выступили дагестанские верующие, потребовав запретить приезд евреев в республику. На бытовом уровне, к сожалению, проявляются факты религиозной нетерпимости, например, дискуссия о ношении никаба и хиджаба. Депутат Госдумы В. Даванков внес законопроект о праве региональных властей и

образовательных учреждений запрещать никабы в общественных местах с пояснением «предоставить полномочия региональным властям принимать решения "о запрете ношения религиозной и иной одежды, полностью или частично скрывающей лицо в муниципальных и общественных местах". В ответ на это депутат Госдумы А. Делимханов заявил, что запрет на ношение религиозной одежды в школах противоречит Конституции России, которая гарантирует свободу вероисповедания» [15]. Чудовищный теракт 23 июня 2024 г., когда были расстреляны полицейские, сожжены синагога и православная церковь, убит православный священник, заново поднял на поверхность вопрос религиозной толерантности: объективно ситуация с состоянием религиозной толерантности очень сложная, при декларировании веротерпимости на бытовом уровне имеет место латентное проявление неприязни к последователям иного вероисповедания. На наличие межрелигиозного конфликта указывают 23,5 % опрошенных в возрасте 15–17 лет, 22,0 % имеющих базовое среднее образование, 23,3 % колеблющихся и 50,0 % неверующих. В профессиональной сфере конфликтный потенциал усматривают 12,7 % респондентов, с указанием на его наличие «между активными, инициативными, ориентированными на карьерный рост и пассивными, неквалифицированными группами молодежи». Придерживающихся данной позиции среди женщин заметно больше (16,5 %), в сопоставлении с мужчинами (10,6 %), выделяются возрастные подмассивы 15–17 лет (14,2 %) и 26–35 лет (15,3 %), имеющие базовое среднее (19,5 %) и высшее образование (15,6 %), то есть когорты, с одной стороны, только заканчивающие школу и определяющиеся с будущей профессией, впрочем, с другой, получившие квалификацию, но столкнувшие с проблемой трудоустройства, карьерного роста и т.д.

Социальное расслоение общества отмечается 9,2 % дагестанской молодежи, анализ по подгруппам показывает, что доля таковых, в сравнении, превалирует в возрасте 15–17 лет (11,7 %) и подмассиве со средним образованием (10,4 %). Суждения «конфликт между властью и богатыми людьми», «конфликт между местным населением и мигрантами» отмечены 4,1 % и 4,4 %, соответственно, при этом 7,7 % респондентов придерживаются позиции «в нашей республике нет никаких конфликтов». Таким образом, аналитический материал показывает, что опрошенная дагестанская молодежь выделяет целый спектр конфликтного потенциала в республике, который в зависимости от ситуации способен дестабилизировать общество и на позиционирование конфликтных ситуаций непосредственное влияние оказывают уровень образования и возраст респондентов. Особую тревогу вызывает обозначение опрошенным молодым поколением дагестанцев сложной внутри- и межрелигиозной ситуации, которая создают угрозу дестабилизации полинационального и полирелигиозного дагестанского социума.

Заключение.

Результаты опроса показывают превалирование в общественном сознании дагестанской молодежи негативной оценки социально-экономических реформ постсоветского периода. Молодое поколение осознает деструктивную роль ряда преобразований, которые способствовали росту масштабов коррупции, дестабилизации ситуации практически во всех социальных сферах, повышению тревожности из-за увеличения агрессии и насилия в обществе. Поэтому наиболее тревожащим опрошенное молодое поколение дагестанцев фактором является рост коррупции и интенсивность коррупционного поведения дагестанского населения, которые негативно отражаются на социально-экономическом развитии республики, ибо препятствуют прозрачности в целом бизнеса, создают преграды для развития среднего и малого бизнеса. Отдельно стоит вопрос сопряженности последствий реформ и духовного здоровья населения: респонденты акцентируют внимание на снижении веса моральных правил, утрате уважения к старшему поколению, отсутствии доброжелательности, искренности и бескорыстия. Иными словами, реформы отрицательно сказались на духовной сфере, способствовали эрозии нравственных правил, трансформации моральных принципов и поведения дагестанской молодежи. На личностном уровне опрошенную дагестанскую

молодежь волнуют самые различные вопросы: страх за свое будущее, повышение цен, отсутствие работы, рост преступности. Не меньшую тревогу вызывает появление в российском обществе межнациональной и межрелигиозной интолерантности, которая не была характерной для советского периода при доминировании идеологии интернационализма. Кроме того, молодое поколение дагестанцев уверено в дефиците социальной справедливости, особенно на фоне социального расслоения российского социума. Эмпирический материал показывает существование явно выраженных различий при оценке последствий реформ в возрастном разрезе. Аналитика актуальных проблем современного российского общества констатирует доминирование в массовом сознании именно перечня вопросов, которая респондентами отмечена как негативные итоги реформ (рост цен, безопасность и сложности трудоустройства).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Лисовский В.Т. Динамика социальных изменений (опыт сравнительных социологических исследований российской молодежи) // Социологические исследования. 1998. № 5. С. 98–104.
2. Лисовский В.Т. Динамика социальных изменений (опыт сравнительных социологических исследований российской молодежи) // Социологические исследования. 1998. № 5. С. 98–104.
3. Гаврилюк В.В., Трикоз Н.А. Динамика ценностных ориентации в период социальной трансформации (поколенный подход) // Социологические исследования. 2002. № 1. С. 96–105.
4. Лисовский В.Т. Духовный мир и ценностные ориентации молодежи России: Учебное пособие. СПб.: СПбГУП, 2000. – 508 с.
5. Балабанов С.С., Куконков П.И. Социальная активность нижегородского студенчества: направленность и динамика. Н.-Новгород: Изд-во Гладкова О.В., 2013. – 208 с.
6. Лапин Н.И. Ценности населения и реформы в кризисной России // Социологические исследования. 1993. № 9. С. 17–28.
7. Лапин Н.И. Ценности как компоненты социокультурной эволюции современной России // Социологические исследования. 1994. № 5. С. 3–8.
8. Куконков П.И., Устинкин С.В., Вагапова Ф.Г. Социальная активность как фактор становления и развития местного самоуправления // Власть. 2024. Т. 32. № 1. С. 120–130. <https://doi.org/10.24412/2071-5358-2024-1-120-130>.
9. Иваненков С.П., Кострикин А.В. Проблемы исследования социальной активности молодежи // Credo New. 2009. № 3. С. 82–100.
10. Сохадзе К.Г. Социальная активность российской молодежи: масштабы и факторы сдерживания // Вестник РУДН. Серия: Социология. 2017. № 3. С. 347–348.
11. Валиахметов Р.М., Хилажева Г.Ф. Социально-экономическое положение и общественно-политическая активность молодежи // Социальная политика и социология. 2009. № 8. С. 61–74.
12. Чередниченко Г.А. Российская молодежь: от образования к труду (на материалах социологических исследований образовательных и профессиональных траекторий): Монография. СПб.: Издательство РХГА, 2016. – 392 с.
13. Шлыкова Е.В. Адаптация молодежи к риску: ограниченность ресурсов и протестная активность // Путь науки. 2016. № 4(26). С. 154–157.
14. Горшков М.К., Тихонова Н.Е., Шереги Ф.Э. Жизненные планы, ценностные ориентации и моральный облик российской молодежи // Вестник Российской академии наук. 1998. Т. 68. № 6. С. 504–510.
15. URL: <https://ria.ru/20240605/davankov-1950554895.html> (дата обращения: 11.11.2025).

SRSTI 327.7

AZERBAIJAN'S CULTURAL HERITAGE IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Akhundova S.M.

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Baku Slavic University,
Baku, Azerbaijan
axundova449@mail.ru

Azerbaijan is a country where East and West have long been friends, where modern business centers coexist with ancient caravanserais, and mugham resonates with jazz intonations. It is crucial to maintain this balance without losing either its national identity or the opportunities offered by the global world.

Azerbaijan is a cultural region where several civilizations coexisted and intertwined. Geographically located on the border between the European and Asian continents, modern Azerbaijan has historically been at the crossroads of various civilizations—the Achaemenid-Sassanid, Roman-Byzantine, Scythian-Khazar, and Turkic-Oghuz. In the era of globalization, Azerbaijan's cultural heritage is preserved and developed through the inclusion of sites on the UNESCO World Heritage List, the development of international tourism, and the adaptation of traditions to modern realities.

Keywords: Azerbaijan's cultural, UNESCO, East and West, European and Asian.

Азербайджан страна, в которой Восток давно подружился с Западом, где современные бизнес-центры соседствуют с древними караван-сараями, а мугам звучит с джазовыми интонациями. Очень важно удержат этот баланс, не потеряв ни национальное лицо, ни возможности, которые даёт глобальный мир. Азербайджан такой регион культуры, где существовали и переплелись между собой несколько цивилизаций. Географически расположенный на рубеже европейского и азиатского континентов, современный Азербайджан в своем историческом прошлом находился на стыке различных цивилизаций – ахеменидо-сасанидской, римско-византийской, скифо-хазарской, тюрко-огузской. В эпоху глобализации культурное наследие Азербайджана сохраняется и развивается через включение объектов в список ЮНЕСКО, развитие международного туризма, а также путем адаптации традиций к современным реалиям.

Ключевые слова: Культура Азербайджана, ЮНЕСКО, Восток и Запад, Европа и Азия.

Әзәрбайжан - Шығыс пен Батыстың ұзақ уақыт бойы достасып келе жатқан, заманауи бизнес орталықтары ежелгі керуен сарайлармен қатар өмір сүрген, ал мугам джаз интонацияларымен үндесетін ел. Бұл тепе-теңдікті сақтау өте маңызды, оның ұлттық ерекшелігін де, жаһандық әлем ұсынатын мүмкіндіктерді де жоғалтпайды. Әзәрбайжан - бірнеше өркениеттің қатар өмір сүріп, тоғысқан мәдени аймақ. Географиялық тұрғыдан Еуропа мен Азия құрлықтарының шекарасында орналасқан қазіргі Әзәрбайжан тарихи тұрғыдан әртүрлі өркениеттердің - Ахеменид-Сасанид, Рим-Византия, Скиф-Хазар және Түрік-Оғыз өркениеттерінің тоғысында болды. Жаһандану дәуірінде Әзәрбайжанның мәдени мұрасы ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мұра тізіміне нысандарды енгізу, халықаралық туризмді дамыту және дәстүрлерді қазіргі заманғы шындыққа бейімдеу арқылы сақталады және дамиды.

Кілт сөздер: Әзәрбайжан мәдениеті, ЮНЕСКО, Шығыс пен Батыс, Еуропа және Азия.

The era of globalization, once the subject of great hope, is gradually giving way to a new stage – the era of "post-globalization," where the local is once again becoming fashionable. The world is discovering concepts of identity, roots, and cultural distinctiveness. But this does not mean humanity is

abandoning globalization. People are witnessing its transformation. A new, hybrid model is emerging: local interests are no longer opposed to global ones—they are becoming part of them.

Azerbaijan is a country where East and West have long been friends, where modern business centers coexist with ancient caravanserais, and mugham resounds with jazz intonations. It is crucial to maintain this balance without losing either the national identity or the opportunities offered by the global world.

Azerbaijan is a cultural region where several civilizations have coexisted and intertwined. Geographically located at the junction of the European and Asian continents, modern Azerbaijan has historically stood at the crossroads of various civilizations—the Achaemenid-Sassanid, Roman-Byzantine, Scythian-Khazar, and Turkic-Oghuz. Despite its cultural symbiosis and the diversity of traditions captured in historical monuments of material and spiritual documentation, the phenomenon of Azerbaijan's prosperity lies precisely in its ethnogenesis, a people who have created unique values in a wide variety of artistic fields. Here, the histories of peoples, the aroma of oriental spices and European architecture, the poetry of Nizami and 21st-century urbanism are intertwined. Globalization erases borders, but it cannot erase the soul of a nation. There is probably no nation that has not faced the challenge of preserving and developing its ethnic culture. A common goal, as we know, unites. The main goals are enriching ourselves with new knowledge, preserving the nation and its culture, ensuring the preservation of the knowledge accumulated by previous generations for future generations, and so on. Today, ethnic motifs are becoming fashionable – not only in folklore, but also in pop music, fashion, and gastronomy. National cuisine with original interpretations and craftsmanship in the form of contemporary design are no longer exotic, but trendy. Cultural heritage is not only our history. It is also our economy. It includes tourist routes, festivals, souvenirs, and culinary tours. Cultural code is transformed into cultural capital. And the stronger this code, the greater the interest in the country. Preserving identity does not mean isolation. It is the ability to coexist without dissolving.

Preserving traditions is a living process; to continue it, modern tools are needed. Technology to support culture. Online courses on folk arts, digital mugham archives, online platforms ("virtual fairs") where artisans can sell their products (marketplaces). Such initiatives allow the younger generation to engage with culture in a convenient format.

Tourism as a cultural stage. Pilaf, carpets, music, and architecture are not just everyday attributes, but assets that can make Azerbaijan a cultural magnet. For example, culinary tours and master classes on making pilaf or dovga will interest not only locals but also foreigners.

Fighting globalization is like trying to stop the wind. But channeling it into your sails is the key. Azerbaijan has every opportunity to turn its uniqueness into a fulcrum and a source of competitive advantage.

Traditions are a bridge between the past and the future, but one cannot cross it looking only backward. The time has come to move forward across this bridge with a national focus and an open outlook on the world.

In the era of globalization, Azerbaijan's cultural heritage is preserved and developed through the inclusion of sites on the UNESCO World Heritage List, the development of international tourism, and the adaptation of traditions to modern realities. Globalization has facilitated both the dissemination of Azerbaijani culture and its transformation under the influence of external factors, such as the inclusion of silk weaving on the UNESCO Intangible Cultural Heritage List, which has attracted global attention. Azerbaijan's cultural heritage includes tangible and intangible assets, such as historical monuments, ancient cities, folk traditions, music, crafts, and cuisine.

The Republic of Azerbaijan has five sites on the UNESCO World Heritage List (as of 2023). The Republic of Azerbaijan ratified the Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage on December 16, 1993. The first site, located in the Republic of Azerbaijan, was inscribed on the List in 2000 at the 24th session of the UNESCO World Heritage Committee. Tangible Heritage: UNESCO World Heritage Sites include historic monuments such

as the Old City of Baku, the Palace of the Shirvanshahs, the Maiden Tower, the Gobustan Rock Art Cultural Landscape, and the Historic Centre of Sheki with the Khan's Palace. World-renowned UNESCO sites include the Old Fortress of Baku with the Palace of the Shirvanshahs, the Gobustan National Park with its rock art, the Historic Centre of Sheki, the Hirkan Forests, and the culture of the Khinalig people. Intangible heritage highlights include Azerbaijani mugham, ashug art, carpet weaving, traditional yalli and chovgan dances, as well as holidays and culinary traditions such as Novruz and the culture of lavash.

Tangible Cultural Heritage

UNESCO World Heritage Sites:

Old Fortress in Baku with the Palace of the Shirvanshahs and the Maiden Tower (inscribed in 2000).

Icheri Sheher. The fortress is an ancient residential quarter and a historical and architectural reserve in Baku, the capital of Azerbaijan. Surrounded by well-preserved fortress walls, it is the most ancient part and landmark of the city. More than 1,300 families live within the reserve's 221,000 m² area [8]. The reserve's territory was inhabited as early as the Bronze Age [6]. Archaeological excavations have revealed dense settlement in the 8th–11th centuries, where crafts and trade were developed [1]. In the 15th century, the Shirvanshah moved his residence from Shamakhi to Baku, which contributed to the "crystallization" of Icheri Sheher [3]. From 1747 to 1806, Baku, centered primarily in Icheri Sheher, was the capital of the Baku Khanate.

The Maiden Tower (Kız-Kalasy, Azerbaijani: Qız Qalası) is located in the southeastern part of Icheri Sheher [2]. Built as a huge stone cylinder on a coastal cliff ledge that drops steeply to the sea, it reaches a height of 28 meters. Its walls are 5 meters thick at the base and 4 meters at the 8th floor. A passage leading to a well runs through the walls up to the 3rd floor.

Cultural Landscape of Gobustan Rock Art (2007).

The Gobustan State Historical, Artistic, and Archaeological Reserve is located in Azerbaijan, south of Baku, in the Karadag and Absheron districts. It is a plain located between the southeastern slope of the Greater Caucasus Range and the Caspian Sea, and part of which is a cultural landscape of rock art, covering an area of 537 hectares. Gobustan monuments are divided into two groups: 1) rock art and 2) ancient sites and other objects. The Gobustan mountains, known as Boyukdash, Kichikdash, Jingir-Dag, Shongardag, and Shikhgaya, contain evidence of the region's inhabitants during the Stone Age and subsequent periods—rock art, a human site, tombstones, and more. The remains of a large prehistoric cromlech, which are clearly visible, are also located here. The drawings were found in three areas of the rocky plateau, and the once-inhabited caves, traces of settlements, and tombs discovered there indicate dense population in this area between the Upper Paleolithic and the Middle Ages [1]. Gobustan contains approximately 6,000 drawings, which were created from the Mesolithic period to the Middle Ages. However, the Bronze Age (4th–2nd millennia BC) is considered the heyday of prehistoric art in the territory of modern Azerbaijan, when the centuries-old life experience of ancient tribes, their cult-religious and aesthetic views, were most fully expressed [4].

Petroglyphs are carved and scratched into rocks. They were found in three areas of the rocky plateau. They can be seen on several adjacent mountains. These include Mount Boyuk-dash (Big Stone) and Mount Kichik-dash (Little Stone). They are also found around the semicircular, largest mountain, Mount Kyanizadag, a mud volcano.

Gobustan also preserves two gavaldashis (ancient percussion instruments)—ideophones of natural origin. One gavaldash is located at the northern foot of Mount Chingirdag, the other on Mount Boyukdash [2]. In 2007, the Gobustan Rock Art Cultural Landscape was inscribed on the UNESCO World Heritage List.

The historic center of Sheki with the Khan's Palace (2019).

The Palace of the Sheki Khans is the former residence of the Sheki Khans, located in the city of Sheki, Azerbaijan, and now a museum. It is a historical and cultural monument of global

significance and part of the Yukhari Bash State Historical and Architectural Reserve. The palace, built in the 18th century in the Persian style [4], is located in the elevated northeastern part of the city, within an area enclosed by fortress walls. The palace, approximately 30 meters long, consists of two floors with a total area of approximately 300 m², six rooms, four corridors, and two mirrored balconies. The palace's façade is decorated with scenes of hunting and war, as well as geometric and floral patterns. A large stained-glass window made of multicolored glass mosaics is located in the center. The windows of the palace are assembled from pieces of colored glass and covered with openwork stone grilles. The palace, which also bears features inherent to folk residential architecture, is considered one of the best examples of 18th-century palace architecture in the Caucasus[5] and one of the pearls of the Islamic East.[6] Along with the historical part of the city, the palace was included in the UNESCO World Heritage List at the 43rd session of the World Heritage Committee on July 7, 2019. The palace was erected in 1760 by Hussein Khan and was soon rebuilt.[4] The Art Encyclopedia dates the palace to 1761/62.[4] The Azerbaijan Soviet Encyclopedia also dates the palace to the 1760s and notes that it was built by Huseyn Khan Mushtagh.

Hyrceanian Forests (2023).

In 2023, the Azerbaijani part of the Hyrcanian Forests was inscribed on the UNESCO World Heritage List. This occurred on September 17, 2023, at the 45th session of the World Heritage Committee in Riyadh, Saudi Arabia. This is the first natural area in Azerbaijan to be designated a World Heritage Site.

Khinaliq Cultural Landscape and the Köç-Yolu Transhumance Route (2023).

Khinaliq is a village in the Quba District of Azerbaijan, located at an altitude of 2,100–2,200 meters above sea level, above the Kudialchay River. It is known for its language, unique customs, and traditions. Today, Khinalig has a population of approximately two thousand, almost the entire population of which is indigenous. Situated in a remote area in the southwest of the Guba district, on the slope of Mount Kyzylkaya on the northern slope of the Main Caucasus Range, opposite Mount Khinalig of the same name, the village attracts tourists and travelers with its remoteness, distinctive language, unique architecture, and culture. The village boasts a medieval Temple of Fire Worshippers, the tomb of Khidir Nebi, the mosques of Sheikh Shalbuz and Abu Muslim, caves, and numerous unexplored archaeological sites [5][6]. A paved road leads to Khinalig from the district center of Guba. A border post and one of the entrances to Shahdag National Park are located here. The entire high-mountain area around Khinalig is part of Shahdag National Park. Subalpine and alpine meadows occupy most of the territory. On September 18, 2023, the Khinalig cultural landscape and the Köç-Yolu cattle transhumance route (a historical nomadic route along the Guba-Shemakha-Gobustan route, stretching over 200 km) were inscribed on the UNESCO World Heritage List.

Other historical and architectural sites:

Caravanserais (e.g., Multani).

Museums, such as the Azerbaijan History Museum and the Art Museum.

Architectural monuments, such as bathhouses (e.g., Tazebey).

Sites on the UNESCO Tentative List, such as Surakhani, Ateshgah, and the Nakhchivan Mausoleum.

Intangible Cultural Heritage

Music and Performing Arts:

Azerbaijani mugham, recognized by UNESCO as a Masterpiece of Intangible Heritage.

Ashiq and miniature art.

Traditional instruments, such as the tar and kamancha.

Traditions, Holidays, and Rituals:

Novruz – an ancient spring festival.

The art of making and sharing lavash (included jointly with other countries).

Tea culture as a symbol of hospitality (included jointly with Turkey).

Iftar – the breaking of the Ramadan fast (included with other countries).

Pomegranate culture (Nar Bayram).

Carpet weaving and sericulture.

The art of making kelaghayi (traditional silk scarves).

Copper production in Lahij.

Chovgan – a traditional horseback riding game played on Karabakh horses.

Pahlavant – the traditional games and sport of "zorkhana."

Globalization has made Azerbaijan more accessible to foreign tourists, who come to see ancient fortresses, explore cultural traditions, and sample local cuisine. Globalization also leads to the adaptation of traditions to modern realities. For example, elements of Azerbaijani culture are being integrated into contemporary art, music, and design.

LITERATURE

1. Ashurbeyli S.A. The State of the Shirvanshahs / Main Editorial Board of Eastern Literature. Elm, 1983, p. 111. — 341 p.

2. Ashurbeyli S.A. History of the City of Baku. Baku: Azerneshr, 1992. — 5408 p. — ISBN 5-552-00479-5.

3. Gorchakova N.G., Shcheblykin I.P. Maiden Tower // Architecture of Azerbaijan. The Nizami Era. Moscow-Bashkortostan: State Architectural Publishing House, 1947. — p. 74.

4. Miklashevskaya N.M. Wall Paintings of Azerbaijan in the 18th-19th Centuries. — Art of Azerbaijan. Baku, 1954. — Vol. 4. — pp. 52-83.

5. Mehmandarova, G. Khinalig. Baku: Azerbaijan Encyclopedia, 1998. ISBN 5-89600-202-5.

6. Mehmandarova, Gulnara "Khinalig: Linguists Dream, Invaders' Nightmare," Archived May 31, 2012, at the Wayback Machine Azerbaijan International, Vol. 6:2 (Summer 1998), pp. 50-51.

7. Fatullayev-Figarov, Sh. Architectural Encyclopedia of Baku. Baku, 2013.

8. Khanagaoglu, T. What New Developments Await Us in Icheri Sheher? // Nedelya newspaper. August 4, 2011. Archived October 20, 2011.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Койчуманова Н.М. , Мамбетакунов У.Э., Мырзалиев Н.Б. ПЕДАГОГ КАК КЛЮЧЕВОЙ АГЕНТ ПРОФИЛАКТИКИ БУЛЛИНГА: ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТИРЫ И СТРАТЕГИИ ВОСПИТАНИЯ В ХХІ ВЕКЕ	3
Колесников А.С. ДОГЭН КАК ИСТОЧНИК МЕЖКУЛЬТУРНОЙ ФИЛОСОФИИ	10
Коянбаева Г.Р. ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ	17
Кулманов Р.Ж., Досмамбетов Т.А., Есиркепов Ж.М. ҚАЗІРГІ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМ ЖАҒДАЙЫНДА ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ- МӘДЕНИ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	22
Курманова І.А. БОЛАШАҚ АРНАЙЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ	26
Қалықов Қ.Қ. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ЕСЕП ЖӘНЕ ТАЛДАУ ЖҮЙЕСІ	33
Қалықов Қ.Қ. ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҰЙЫМДАРДА СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ЕСЕБІ МЕН ЦИФРЛАНДЫРУ БАЙЛАНЫСЫ	38
Қалымбетов Д.А. , Пшенәева Э.Б. ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ЕР БАЛАЛАР БОЙЫНА ЖАУАПКЕРШІЛІК СЕЗІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ	43
Қапан М.А., Утегенова М.С. ОСНОВА И СТРУКТУРА КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА	50
Қуандық Д., Рахипова.С.К. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	55
Құлмағанбет Ә.Қ. STEAM ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ЕРЕСЕК ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	61

Құрал М., Жолтаева Г.Н. ЭТНОПЕДАГОГИКА ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ САБАҚТАРДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ПРОЦЕСІ	66
Құрманалиева А.Д., Қоғабәева Ә.М. ТІЛДІК НЕГІЗДЕГІ ҰЛТТЫҚ БІРТҮТАСТЫҚ: МУЛЬТИМӘДЕНИ МЕДИАКЕҢІСТІКТІҢ ҚАЗАҚ БАЛАЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК МАШЫҚТАРЫНА ЫҚПАЛЫ	74
Құсайынов Д.Ө., Аюпова З.К. ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИЛЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	81
Мамадсалиева Ж.И. ВЫГОРАНИЕ ПЕДАГОГОВ: АНАЛИЗ ДИНАМИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МОДЕЛИ "ТРЕБОВАНИЯ-РЕСУРСЫ" (JD-R) И ТЕОРИИ САМООПРЕДЕЛЕНИЯ	88
Мурзагулова М.Д., Пшенәева Ә.Б. ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ КИБЕРҚАУІПСІЗДІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ ҚЫЗМЕТІ	95
Mursakimova G.A., Kanapyanova Z.N., Naurizbai N. EXPERIMENTAL APPROBATION OF AI SERVICES (ChatGPT AND COPILOT) IN EDUCATIONAL AND PROJECT ACTIVITIES OF STUDENTS	103
Мырзағали Н.Н. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІНІҢ ДАМУЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	110
Nurgaliev B.B., Kantarbaeva Zh.U. RELIGIOUS DEVIANCE AS A SOCIAL DEVIATION: CAUSES, FORMS, AND CONSEQUENCES	117
Омар М.Е. ЦИФРЛАНДЫРУ МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІНДЕГІ АДАМ ҚҰНДЫЛЫҒЫ: ЖЕРДІ ПАЙДАЛАНУ МЕН ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ	124
Өмірбекова Ә.Ө. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ РУХАНИ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАР	129
Рахашев Б.Қ., Нұрғазы М.Т., Жұматай К.Қ. ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА КОМИКС ӘДІСІН ҚОЛДАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ	134
Рахимбаев Д.К. КОНСТИТУЦИОННЫЕ РЕФОРМЫ КАЗАХСТАНА КАК ЦЕННОСТНЫЙ ФАКТОР МОДЕРНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ	142

Сабитов М.О. , Балтабай Ә.С. ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ	149
Савченко М.В., Сыдыкбаева С.А. ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ ХИМИИ: АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ	155
Сасбаева К.Р. КІШІ ЖАСТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ОРТАДА ОҚУ ӘРЕКЕТІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	161
Сафронова Л.В. ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТИРОВ В ТИПОВОЙ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЕ ПО ПРЕДМЕТУ «РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА» ДЛЯ 5-9 КЛАССОВ УРОВНЯ ОСНОВНОГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (С РУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ)	166
Серік А.А. ҚАРЖЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ЕСЕПКЕ АЛУДЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРІН БАРЫНША АЗАЙТУ: МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ШЕШІМДЕР	175
Смагулова Л.А., Мырзакерім Е.Ғ. ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ КОНТЕНТТЕРІ АРҚЫЛЫ ТҮЛҒА ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ЦИФРЛАНДЫРУ МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІНДЕГІ ЖАҢА ПАРАДИГМА	181
Советхан А.Р., Кыдырбаева Г.Т. ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДІҢ ЖОҒАРЫ СЫНЫПТАРЫНДА ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ВЕБ-ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	186
Сүлейменова Р.М. ЦИФРЛЫҚ ОРТАДАҒЫ КИБЕРБУЛЛИНГТІҢ АЛДЫН АЛУ: ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰМКІНДІКТЕРІ	191
Сыдыков А.К., Сыдыкбаева С.А. ХИМИЯ САБАҚТАРЫНДА КӨПТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДАҒЫ РӨЛІ	196
Сыдыкова Р.Ш., Нурбопа Д.Н. ФОРМИРОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЕГО ЛИЧНОСТНОГО И ТВОРЧЕСКОГО СТАНОВЛЕНИЯ	203
Тажинова Г.А., Майлыбай М.Е. АРТ-ТЕРАПИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	209

Тажинова Г.А., Нүсіпжан А.Е, Нұртасқызы Ж. МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІСІН ДАМУ ТУ ӘДІСТЕРІ	216
Тайторина Б.А. ЭТИКА ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ КАК ИНСТРУМЕНТ УКРЕПЛЕНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ И ОБЩЕСТВЕННОГО ДОВЕРИЯ	221
Тасболатова Р., Ерболова А. М. ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ	227
Тастанбекова Л.Р. ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СУБЪЕКТА УГОЛОВНОЙ ОТВЕСТВЕННОСТИ ЗА НЕНАДЛЕЖАЩИЕ ДЕЙСТВИЯ СИСТЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СФЕРЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ	235
Таубаева А.Т, Денисова И.А АУЫР СӨЙЛЕУ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ӘДЕБИ ДАМУЫНДАҒЫ КӨРКЕМ ОБРАЗДАР МЕН СИМВОЛДАРДЫҢ РӨЛІ	243
Токанов М.М., Сәбитқызы А. ЦИФРЛАНДЫРУ МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЕКТ: ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ	248
Толамисова А.Г., Байдыбекова С.К. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫНЫҢ БОЛАШАҒЫ: ЖАҒАНДЫҚ ҮРДІСТЕР МЕН ҰЛТТЫҚ БАСЫМДЫҚТАР	255
Толепбергенов А.М. СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ШЕШУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	260
Түлебаев Д.Ж. ҚОҒАМ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАР АЯСЫНДАҒЫ ТІЛДІҢ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ МӘНІ МЕН СИПАТЫ	267
Түлеутемирова А.А., Кененбаева М.А. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ МАҢЫЗЫ	274
Тұрсынқызы А. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІ МЕН МҰҒАЛІМ ТҰЛҒАСЫ: ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ	279
Шалимбетова С.С., Саркытова Б.С. ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА АНАЛИЗ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ И КОММУНИКАТИВНОГО РАЗВИТИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА	284

Шалқарқызы Д., Жанатбекова Д. ЦИФРЛАНДЫРУ МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ (ЖИ)	288
Шахбанова М.М. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕФОРМЫ: ВОСПРИЯТИЕ И ОЦЕНКА В ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ ДАГЕСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ	293
Akhundova S.M. AZERBAIJAN'S CULTURAL HERITAGE IN THE ERA OF GLOBALIZATION	304

**«ӨЗГЕРМЕЛІ ПАРАДИГМАЛАР ТҮСЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАР: ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ
ТҮЛҒА, ҚОҒАМ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ БАҒДАРЫ»**
атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
II бөлім

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
**«ЦЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ МЕНЯЮЩИХСЯ ПАРАДИГМ: ОРИЕНТИРЫ ДЛЯ
ЛИЧНОСТИ, ОБЩЕСТВА И ЦИВИЛИЗАЦИЙ ХХІ ВЕКА»**
II часть

MATERIALS
of the international scientific and practical conference
**«VALUES IN THE CONTEXT OF CHANGING PARADIGMS: ORIENTATIONS FOR THE
INDIVIDUAL, SOCIETY, AND CIVILIZATIONS OF THE 21ST CENTURY»**
II part

Техникалық қалыптаушылар – Нусупова П.Е., Байжумаева А.Д.
Компьютерлік қалыптаушы – Жепенова Г.М.
Мұқабының дизайны – Айдарбеков Р.А.

(Тапсырыс беруші файлынан басылды)

Басуға қол қойылды 05.12.2025 ж.
Өріп түрі «Times New Roman». Қалыбы 60x84/8. SvetoCopy қағазы
Таралымы 50 дана. Ш.т.б. 39.25. Тапсырыс № 00595
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Өндірістік цех
040009, Талдықорған, Жансүгіров көшесі, 187а

(Распечатано с файла заказчика)

Подписано в печать 05.12.2025 г.
Гарнитура «Times New Roman». Формат 60x84/8. Бумага SvetoCopy.
Тираж 50 экз. У.п.л. 39.25. Заказ № 00595
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Производственный цех
040009, Талдыкорган, ул. Жансугурова, 187а